

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бағрий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 10 (173)

2011 йил, октябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЎРИФАТ
КЕНГАШИ

www. jad.uz

М У Н Д А Р И Ж А

ПУБЛИЦИСТИКА

Абдуғафур РАСУЛОВ. **Тарихда шахснинг ўрни
ва маънавий жасорат феномени**.....3

НАСР

Ёш таржимонлар ижодидан. 8
Кнут ХАМСУН. **Очлик. Роман** 43

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Юсуф Хос ХОЖИБ. **Кутадғу билиг**.....32
Роберт БЁРНС. **Қалбим менинг тоғларда...**88

МОЗИЙДАН САДО

Неъматуллоҳ ИБРОҲИМОВ. **Машхур жаҳонгашта**95
Ибн БАТТУТА. **Саёҳатнома**.....98

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Абдулла ШЕР. **Экзистенциализм ва шарқ фалсафаси**.....126

АДАБИЙ САБОҚЛАР

Лев ТОЛСТОЙ. **Асосий қаҳрамонларим — ҳақиқат**.....139

ТАРИХНИНГ ЎҚИЛМАГАН САҲИФАЛАРИ

Хуан КАБО. **Лоркани отганлар**.....150

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Зулхумор МИРЗАЕВА. **Адабиёт ва «мафқуравий кураш»**.....155
Д. ЮСУПОВА, С. ҚУРОНОВ. **Навойнинг форсий қасидалари**.....162

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Маҳкам МАҲМУДОВ. **Машраб ижоди ва тасаввуф атамалари**.....167

ТАҚРИЗ

Амир ФАЙЗУЛЛА. **Осиёнинг маънавий замини**.....171

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Густав ЭМАР. **Соҳибчангал. Роман**.....175

ТОШКЕНТ
ОКтябр

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖЎРАЕВА

Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҲИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдураҳим МАННОНОВ

Темур ШИРИНОВ

Ғулом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А. ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н. ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 10. 2011

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №173

Уч босма тобоқ ҳажмигача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 8.11.2011 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1360 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2011 й.**

Тарихда шахснинг ўрни ва маънавий жасорат феномени

*Ислом КАРИМОВнинг «Ўзбекистон мустақилликка эришиш
остонасида» китобини ўқиб*

Дунёда дарё кўп: ҳар бирининг макони, қўйиладиган денгизи, номи, тарихи бор. Эл, миллат, халқ мисоли дарё, денгиз. Фарқ шундаки, миллатга, халққа кучли шахс етакчилик қилади. Тарихнинг яратувчиси – халқ. Лекин халқнинг қалбини, юрагини уйғотадиган, уни эзгу ғоялар билан қуроллантирадиган, унга ўзлигини англатадиган, ўз олдига улуғ мақсадлар қўйиб яшашни ўргатадиган, “Биз буюк ишларга қодирмиз”, “Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз”, “Келажагимиз албатта буюк бўлади” деб, унинг 72 минг томирида мудраб ётган миллий ғурурни, азму шижоатни уйғотадиган куч – тарихий шахсдир. “Биз – буюк зотларнинг авлодимиз”, “Биз буюк тарих ва маданият ворисимиз”, “Биз – шу юртнинг ҳақиқий эгасимиз, унинг эртанги куни фақат ўзимизга боғлиқ” деган энг муқаддас ғоялар билан бел боғлаб майдонга чиқадиган, Ватан учун, халқ учун бутун масъулиятни ўз зиммасига олишдан чўчимайдиган, миллатнинг неча асрлик орзу-армонларининг ифодаси бўлган зот – бу тарихий шахсдир.

“Тарихий шахс феномени” тушунчаси билан доимо ёнма-ён юрадиган, инсонни, йўлбошчини буюк шахс даражасига олиб чиқадиган шундай бир тушунча борки, у буюк маънавий жасорат тушунчасидир.

Бу ҳақида фикр юртганда, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, илм-фанга, ижтимоий-фалсафий тафаккуримизга “маънавий жасорат” тушунчасини олиб кириб, уни илмий-фалсафий томондан асослаб берган Президентимиз Ислом Каримовдир.

Эътиборли жиҳати шундаки, маънавий жасорат макон ҳам, замон ҳам танламайди. У ҳар қандай вазиятда ҳам тарихий шахснинг қалбини, онгу шуурини безовта қилиб виждон амри билан иш тутишга ундайди.

“Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китобидаги биринчи нутқ бир қанча жиҳатлари билан эътиборга сазовор. Бу бежиз эмас. Кучли маънавий шахснинг тарихдаги ўрни ҳақида гапирганда ҳам ана шу биринчи нутқни тилга олмасдан ўта олмаймиз. Нутқнинг шиддат билан, мавжуд тартиб-қоидаларга бамисли исёндек, осмондаги чақмоқдек бошланишининг ўзи Ўзбекистонда сиёсат майдониغا, жаҳон сиёсат майдониغا улуғ бир шахс кириб келаётганидан далолат берар эди.

Эътибор берган бўлсангиз керак, ўша 1989 йил 24 июнда бўлиб ўтган мажлисда Андижон, Наманган ва Фарғона областлари ижроия комитетлари раислари ўринбосарларининг маърузалари тингланган эди. Уларнинг мажлисга тайёрланмасдан келганлари аён бўлади. Бу нимани англатар эди? Бу мансабдор шахслар, ҳа, энди ҳаммаси аввалгидек, номига бўлади, биз Москвадан қўйилган одамлар бўлсак, ким ҳам юрак

ютиб биздан ҳисобот талаб қилар эди, деган кайфиятда мажлисга келгани билиниб қолади. Тасаввур қилинг, Фарғона водийси ўт ичида ётибди. Уй-жойлар ёняпти, одамлар ўляпти. Бу мансабдор шахсларнинг эса бир туки ҳам қилт этмайди. Нафақат бу шахслар, балки бутун жамият ана шундай гафлат ва лоқайдлик уйкусида ётар эди. Ислоҳ Каримов ўз нутқи билан гўёки уларнинг бошидан совуқ сув куйгандек бўлади. Энди бунақаси кетмайди. Ё вазиятни ижобий томонга ўзгартирамиз, ё эскича қарашдаги кучлар мени бу йўлдан четлаштиради. Ёки ана шу эскича қарашдаги одамларнинг кўпчилиги билан хайрлашишга тўғри келади, — дейди.

Бу тарих майдонига буюк миссия билан чиқадиган етакчи шахсларга хос нутқ эди. Бу ҳақиқий маънавий жасорат ифодаси эди.

Мен ҳисоблаб чиқдим, 453 саҳифали китобдан 35 та нутқ, маъруза, интервью ва ноёб расмий ҳужжатлар ўрин олган экан. Уларнинг барчасида мустақиллик ғояси бамисли заррин ип бўлиб ўтади. Ўзингиз айтинг, қизил империянинг қатагон сиёсати авж олиб турган ғоятда кескин бир шароитда ким истиқлол ғоясини ўртага қўя олади? Тарихий шахс мезонларига энг юксак даражада жавоб берадиган, қалбида маънавий жасорат ҳисси жўш урган инсонгина бундай буюк ишларга қодир бўлди.

Биз ушбу китобга кирган тарихий ҳужжатларни худди қадриятлар кўргазмасидаги ноёб экспонатдай ўрганар эканмиз, бу борада бир муҳим ҳақиқатни ҳам унутмаслигимиз зарур. Бу ҳужжатларнинг ҳар бири ўз вақтида ҳукмрон тузумга нисбатан исён бўлиб жаранглаган, халқимиз учун буюк мактаб хизматини ўтаган. Шу боис китобнинг ҳар бир саҳифаси катта ҳаяжон билан ўқилади.

Етук раҳбар заррада кۈёшни, қатрада денгизни кўриб, воқеалар ривожини ҳис этади. Лекин, афсуски, бундай раҳбарлар ҳаётда камдан-кам топилади. Маълумки, собиқ мустабид тузум даврида Ўзбекистонда рус тилининг етакчи бўлиб олгани бошқарувнинг ўзга миллат вакиллари кўлига ўтиб кетишига, раҳбарликнинг асосий ўринларини Марказдан махсус топшириқ билан келган кимсалар эгаллаб олишига имкон яратди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб на раҳбарлик уқуви, на кенг таҳлилий салоҳияти бўлмаган Республика раҳбарлари Марказдан бошқарувчи кадрлар юборишни илтимос қилади.

На саводи, на маданияти, на интеллекти билан ҳеч кимга танилмаган “раҳбарлар” ўзбекка “пахта ундиришдан”, деҳқончилик илмидан сабоқ беради. Ўзбекнинг номдор академиклари бошқараётган илмий-тадқиқот институтларида, университет ва институтларда тафтиш ўтказилиб, қилдан қийиқ ахтаришлар бошланади. “Могильниченко, Бессарабов ҳамда уларнинг энг фаоли Пономарёвни бир эсланг, — деб ёзади муаллиф, — Улар биринчи котиб хонаси эшигини чап оёғи билан очиб киришарди. Ўшанда пленумларда қилинган барча маърузаларни, мен шуни аниқ айтишим керакки, аввалига Пономарёв, Анишчев, Огарок ва уларнинг тўдаси таҳрир қиларди, сўнг Усмонхўжаев минбарга чиқиб, ана шу тайёр нарсаларни ўқишга тушарди. У кўпинча маърузада гап нима ҳақида бораётганини билмаган ҳолда ўқирди...

Фақат 1989 йилда Ўзбекистонда Гдлян ва Иванов “фаолияти”га қарши кураш авжига чиққан вақтдан бошлаб ҳушимизга келдик. Халқ таҳқирланган эди, қадимий цивилизация, жуда бой маданиятга, буюк меъморлар ва мутафаккирларга эга бўлган бу халқни тиз чўктиришни хоҳлашарди” (385-386-саҳифалар).

Шўро давлати, коммунистик фирқа етакчилари уруш чиқариш,

халқларни бесаранжом, юртларни илдизидан қўпориб юборишга устаси фаранг эди. Ўзбекистон халқида асрий уйқудан уйғониш ҳолатини сезган Марказ миллатлараро зиддиятни авж олдиришга, уни миллатлараро можаролар оловида куйдиришга чоғланади. Фарғона, Наманган, Тошкент вилоятининг Паркент, Бўка туманларида бир томондан ўзбеклар, иккинчи томондан месхети турклари ўртасида зиддиятни авж олдиришга қаратилган фитна тўрлари ёйилади.

Ислом Каримов ана шундай жанжал-тўполонлар пайтида кўзлари ғазабга тўлган оломон орасига дадил ва мардона кириб боради. Намангандаги вазият ниҳоятда хавfli эди. Президент жунбушга келиб, ақлу ҳушини унутган экстремистик кайфиятдаги ваҳший тўданинг ичига якка ўзи кириб борди. Ўзининг ўткир мантиққа асосланган сўзлари, вазмин кайфияти, маънавий жасорати билан оломонни лол қолдирди.

Президентимиз “Рабочая трибуна” газетаси мухбири саволларига жавоб берар экан: “Сизнинг... мададингиз борми?” – деган сўровга бундай жавоб беради:

“ – Бор, – дейди табассум билан Ислом Абдуғаниевич. – Менинг уруғ-аймоғим — менга Президент бўлишни ишониб топширган халқдир” (356-саҳифа).

Бундай оддий, лекин чуқур маъноли сўзларни буюк етакчилик фазилатларига эга бўлган инсонларгина бутун вужуди билан англаб айта олади.

Табиийки, Ислом Каримов қалбидаги маънавий жасорат туйғуси, ундаги буюк сиёсий етакчиларга хос фазилат ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган. Бундай туйғу ва фазилатлар соҳибқирон Амир Темур, Султон Жалолиддин Мангуберди, Имом Бухорий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари не-не буюк аждодларимизнинг қонида, юрагида бўлган фазилат ва ҳиссиётларнинг давоми эди. Шунинг учун Юртбошимиз қалбига бу мумтоз зотлар жуда яқин. Истиқлолга эришмасимиздан турибоқ уларнинг номлари, хотираси тикланди. Юртбошимиз бу улуг боболаримиз, айниқса соҳибқирон Амир Темур руҳига ҳар томонлама муносиб ишларни амалга оширди. Унинг қадимий давлатини Ўзбекистон номи билан қайта тиклади ва бу давлатнинг шуҳратини, худди Амир Темурдек дунёга ёйди.

Ўзингиз айтинг, бугунги кунда Ўзбекистонимизга, унинг тарихан қисқа муддатда эришган улкан ютуқларига кимлар, қандай буюк давлатлар тан бермаяпти?! Мен Ислом Каримов шахсияти, унинг маънавий жасоратини Ўзбекистонимиз тараққиёти, халқимиз тақдиридаги беқиёс ролини айнан шундай ютуқларимизда кўраман.

Мазкур китобда “Ўтмишдан сабоқ чиқариб, келажакка ишонч билан” номли катта, таҳлилий нутқ-мақола бор. Унда, жумладан, куйидаги фикр диққатга молик: “Яқиндагина ўзбек адабиётининг классиги Бобурни баҳолашда тор синфий ёндашув рўй берди. Адиб ижодининг миллий ва умуминсоний аҳамияти камситилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг 1986 йилда бўлган учинчи пленумида Бобур шахси таҳқирланиб, у “маърифатли золим” деб тилга олинди.

Халқимиз Амир Темур, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотурудий, Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур, Машраб, Фурқат, Қодирий ва халқимизнинг бошқа буюк фарзандлари юбилейларини ўтказиш тўғрисидаги қарорини жуда руҳланиб кутиб олгани бежиз эмас, деб ўйлаймиз. Уларнинг мероси Ўзбекистон халқлари умуминсоний қадриятларининг равнақи ва бойишига хизмат қилиб келган эди ва бундан буён ҳам хизмат қилади. Биз уларнинг бебаҳо меросини халққа, аввало ёшларимизга етказиш учун барча ишларни қиламиз” (224-саҳифа).

Шу йилнинг 28 сентябрида “Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти” мавзуида халқаро илмий-назарий конференция ўтказилди. Амир Темур, Заҳриддин Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганувчи Халқаро фондлар катта ишларни амалга оширмоқда.

Президент китобида сиёсат, иқтисод, халқаро, давлатлараро муносабатлар, уларнинг истиқболи ҳақида қимматли фикрлар айтилган. Ажабки, бундан 20-23 йил муқаддам ҳозир рўй бераётган ўзгариш, ҳолатларни Президент йиллар оша олдиндан кўра билган экан. Ўзбекистон кўп миллатли республика эканлиги, бу ердаги ёндашувлар ўзига хос бўлишига эътибор қаратилган эди.

Бу соҳадаги ишлар, муносабатлар ҳавас қиларлик даражада давом этмоқда. Ислом Каримов 1990 йил 24 мартда сўзлаган нутқида узил-кесил қилиб: “Демократияни янада ривожлантиришни Президент бошқарувининг асосий вазифаларидан бир деб биламан. Шу билан бир қаторда демократия – бебошлик, ошкоралик эса – оғзига келганини гапириш эмаслигини ҳам очик айтиб қўймоқчиман” (161-саҳифа) деган эди.

Китобда маънавият, инсон камолоти, унинг жамият олдидаги бурчи ҳақида қайта-қайта гап боради. Президент Ислом Каримов китобидаги сиёсий етакчиларга хос пурҳикмат фикрлардан бири мана бу: “Кимки халққа ҳалоллик билан, мардлик билан муттасил ҳақ сўзни айтиб юрган бўлса, шу халқнинг ўтмиши, бугунги куни ва келажаги учун бутун масъулиятни ўз зиммасига олса, эл-юртнинг иззат-ҳурмати ва ишончидан умидвор бўлиши мумкин” (187-саҳифа).

Барчамизга яхши маълумки, “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида машаққатли меҳнати билан эл-юрт иззат-ҳурмати ва ишончига сазовор бўлган, энг оғир вазиятларда ҳам халқи олдидаги бурчини унутмаган сиймолар маънавий жасорат эгалари сифатида таърифланган. Жумладан, Яҳё Фуломов, Зулфия, Озод Шарафиддинов номлари алоҳида тилга олинган. Шундай инсонлар қаторида, таъкидлаш керакки, ўзи ҳам буюк маънавий жасорат эгаси бўлган инсонгина бундай фазилат эгаларининг қадрига етади, уларни эъзозлаб бошига кўтаради.

Ўзим шахсан кўп бор кузатганман, не-не донгдор юртларнинг Президент, Бош вазирлари Ислом Каримов билан учрашганларида ҳурмат, самимиятларини яшира олмайдилар. Ўзбекистон Президенти қаерга бормасин, ким билан учрашмасин, асл ўзлигини ўзгартирмайди, қадрини баланд тутати. Шундай вазиятларда ҳар бир ўзбекнинг қалби ғурурга тўлади. Бу ғурурнинг маъно-моҳиятлари ниҳоятда кенг, серқирра. Озод Шарафиддинов “Президент” (Тошкент, “Адолат”, 2003) китобида Ислом Каримов табиатидаги маънавий жасорат моҳиятини аниқ ифодалайди: “Хўш, нима учун бу одам ўзини аямай, фидоийлик билан ёниб яшаб, шу қадар улуғ ишларни амалга оширмоқда? Нима учун мақтаниш, ўзига бино қўйиш унга мутлақо бегона? Нима учун у ҳар гал сессиялар ва бошқа анжуманларда нафақат ютуқларимиз, балки ҳали ҳал қилинмаган муаммолар, иқтисодий мураккабликлар, ислохотимиз нималарда оқсаб қолаётгани ҳақида астойдил, куйиб-ёниб гапиради, жамоатчилигимиз, халқимизни бу муаммоларни бартараф этишга чорлайди?”

Фикримизча, буларнинг замирида фақат бир нарса ётади – у ўз юртини, ўз халқини дил-дилидан яхши кўради, унинг салоҳиятига ишонади, унинг ўтмиши ва келажаги билан ифтихор қилади, ўзини шу юртнинг, шу халқнинг садоқатли фарзанди деб ҳисоблайди” (36-37-саҳифалар).

Маълумки, воқеа-ҳодиса, юртлар, етакчилар, инсонлар ҳақидаги қарашлар қиёсда, таққослашда аниқ кўринади. Шундай Президентлар борки, ўз вазифасини уддалай олмаяпти. Шундай юртлар борки, у

ерларда демократия бебошликка, вайсақиликка айланиб кетяпти. Халқнинг қаймоғи йиғилган олий мақомдаги йиғилишлар муштлашув, аёл кишининг сочидан тортиб судраш; телевизион мулоқотда рақиб юзига сув сепиб, «туф»лаб юборишгача бўлган ҳақоратнинг шоҳиди бўлмаганми? Юрт раҳбаридан аниқ мақсад, узоқни кўзлаган аниқ концепция бўлмас экан, ўша юрт халқининг боши жанжал, тўполондан чиқмаслигини ҳаёт кўрсатмоқда.

Президент — халқнинг ишончи ва эъзозидидаги шахс. Маънавияти юксак, бағрикенг, табиатан одамохун етакчи дарғалар ҳамиша эъзозда бўлганлар. Ислон Каримов Амир Темурни ўта тартибли, уддабурон, ўзи тузган тузукка изчил амал қиладиган улуғ инсон сифатида таърифлайди. Буюк саркарда қалби нозик, маънавияти юксак олиму уламо, шоиру донишмандлар билан самимий суҳбат қуришни ёқтирадиган одам бўлган. Маънавий етуклик, жасорат, бағрикенглик, сабр-тоқатлилик имон-инсофли бўлишнинг бош манбаи ҳисобланган. Маънавий жасорат Президент Ислон Каримов фаолиятини ич-ичидан ёритиб турадиган мўъжизавий ёғдудир. Юртбошимиз шахси, сиймосида шу бебаҳо фазилат жамулжамдир. Унинг қалбида бамисоли кўзга кўринмас нозик тарозу бордек: воқеа-ҳодисаларни, шахслар фаолиятини, истиқбол кўринишини бехато ўлчай олади.

“Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китоби энди-энди катта йўлга тушяпти. Унинг йўли нурли, узоқ ва самарали бўлсин. Энг муҳими, асарни ўқишга киришган, уни ўқиб тугатган китобхон: “Мен мустақилликни мустаҳкамлаш, шундай мард ва фидойи Президентим бошлаган ишларни давом эттириш учун қандай ҳисса қўшдим?” – деган савол устида астойдил фикр юритиши шак-шубҳасиздир.

Мен Президентнинг янги асарини “Маънавий жасорат китоби” деган бўлардим. Бу асар санъаткорларга, ёзувчиларга илҳом, шижоат бахш этишига шубҳа йўқ.

*Абдуғафур РАСУЛОВ,
ЎЗМУ профессори*

Ёш таржимонлар ижодидан

О. ГЕНРИ

ШАФТОЛИ ВА ПЎРТАХОЛ

Асал ойи айни авжида эди. Янги алвон гилам, кунгурали пардалар уйни безаб турар, ошхона ёғоч панелининг туртиб чиққан жойига қалайи қопқоқли олти дона пиво идиши қўйилганди. Ёш келин-куёв ҳали ҳам ўзларини самода сузиб юргандек ҳис қилишарди. Униси ҳам, буниси ҳам «ариқ бўйидаги ўтлар орасида наврўзгулнинг саргайганини» кўрмаганди; агар бундай манзара уларнинг кўз ўнгиларида намоён бўлганда ҳам, шоир фикрича, гуллаётган наврўзгулни кузатиб тургандек қараб қолишарди.

Ёш келин оромкурсида ўтирар, оёқлари эса ерга тегиб турарди. У ширин хаёлларга чўмганди. Уни Гренландия, Белужистон ва Тасмания оролида Кичкинтой Мак-Гарри билан бўлган тўйлари юзасидан нималар дейишаётгани ҳақидаги фикр банд қилганди. Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Лондондан то Жанубий Хоч юлдузигача Кичкинтой Мак-Гаррига қарши ўрта вазнда тўрт соатга тенг тўрт раунд туриб бера оладиган биронта боксчи топилмасди. Мана уч ҳафтадан буён Кичкинтой Мак унгагина тегишли; жимжилогини теккизса бас — ҳатто машҳур «ринг қироллари»нинг мушти унга қарши ожиз бўлган кимса ҳам гандираклаб кетади.

Биз ўзимиз севган пайтимиз «севги» сўзи ўзини-ўзи қурбон қилишнинг синоними бўлиб туюлади. Девор ортидаги қўшниларибиз севганда эса бу сўз калондимоғлик ва сурбетликни англатади.

Ёш келин туфлидаги оёқчаларини чалиштириб, Купидоннинг¹ сурати солинган шифтга ўйчан боқди.

— Азизим, — деди у, Рим унинг ҳузурига асл ҳолатида келтирилиши учун Антонийга истак билдирган Клеопатрадай. — Азизим, шафтоли есам бўлармиди?

Кичкинтой Мак-Гарри ўрнидан туриб, пальто ва шляпасини кийди. У жиддий, келишган, кўнгилчан ва зеҳни ўткир эди.

— Хўп, майли, — деди у совуққон, гўё гап Англия чемпиони билан бўладиган матч шартномасига имзо чекиш ҳақида кетаётгандек. — Ҳозир олиб келаман.

— Фақат узоқ қолиб кетма, — деди келин. — Акс ҳолда ўзимнинг ярамас кичкинтойимни соғиниб қоламан. Яхшисидан, пишганидан олгин.

Узоқ ва қайноқ хайрлашувдан сўнг Кичкинтой кўчага чиқди.

¹ К у п и д о н — севги маъбуди (юн. миф.)

Кўчада у бироз ўйланиб қолди. Чиндан ҳам, эрта баҳорда рутубатли кўча ва расталар орасидаги совуқда ёзнинг орзиқиб қутилган олтиндек сап-сарик лаззатли тухфасини топиш амримаҳол бўлиб туюлди.

Мева сотувчи италяннинг дўкони жойлашган муюлишга етгач тўхтаб, папирос қоғозга ўралган тоғ-тоғ пўртаҳол, ярқираган қирмизи олма ва қуёш нурларини соғинган рангпар бананларга нафрат билан назар ташлади.

— Шафтоли борми? — ошиқларнинг ошиғи Дантенинг ватандошига мурожаат қилди.

— Йўқ, синьор, — хўрсинди сотувчи. — Бир ойдан кейин бўлади. Мана, яхшигина пўртаҳол бор. Оласизми, пўртаҳол?

Кичкинтой жавоб бермай излашда давом этди. У ўзининг қадрдон дўсти ва мухлиси Жастес О'Кэллэхэн ўзида арзон ресторан, тунги клуб ва кегелбанны¹ жамлаган корхона соҳиби ҳузурига йўл олди. О'Кэллэхэн ўз ўрнида экан. У ресторан бўйлаб тартиб ўрнатиб юрарди.

— Шошлинч иш чиқиб қолди, Кэл, — деди унга Кичкинтой. — Бизни кампирнинг миясига шафтоли ейиш келиб қолибди. Шунинг учун сенда ақалли бир дона шафтоли бўлса ҳам бу ёққа узат. Агар кўпроқ бўлса бир неча дона бер, асқотиб қолади.

— Бутун уйим сенга мунтазир, — жавоб берди О'Кэллэхэн. — Фақат унда шафтоли топилмайди. Ҳозир мавсуми эмас. Ҳатто Бродвейда ҳам йилнинг бу вақтида шафтоли топиш даргумон. Сенга ачинаман, дўстим. Ахир аёл кишининг кўнгли бирон нимага кетса, бошқасини эмас, айнан ўша нарсани келтириб бериш керак-ку. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди, энг яхши мева дўконлари ҳам аллақачон ёпилгандир. Балки, хотининг пўртаҳолга кўнар? Ҳозиргина бир қути сара пўртаҳолларни қабул қилиб олдим, шундай экан, агар...

— Йўқ, Кэл, раҳмат. Матч шарти бўйича шафтоли талаб қилинади, бошқа нарса қабул қилинмайди. Ҳай, майли, бошқа ердан излаб кўрайчи.

Кичкинтой гарбий авенюларнинг биридан чиққанда вақт ярим тунга яқинлашиб қолганди. Дўконларнинг кўпи аллақачон ёпилган, очиқларида ҳам шафтоли ҳақида оғиз очиши билан хохолаб юборишай дейишди.

Ахир, қаердадир, баланд деворлар ортида, меҳмонхонада келинчак кутиб ўтирибди. Наҳот, унга ўрта вазн тоифасидаги чемпион бўла туриб шафтоли топиб беролмаса? Наҳот, у суюқлисини сарик ёки пуштиранг ширин мева билан севинтириш учун фасллар, об-ҳаво тўсиқларини ҳатлаб ўтолмаса?

Олдинда ер юзидаги тўкин ҳаётнинг барча бўёқлари билан жилоланиб турган ёруғ пештахта кўринди. Аммо Кичкинтой ичкарида чироқ ўчганини пайқамай қолди. У кучи борича югуриб, дўкон эшигини қулфлаётган мевафурушни қувиб етди.

— Шафтоли борми? — сўради у дадиллик билан.

— Қизикмисиз, сэр! Икки-уч ҳафтадан кейин бўлади, ундан вақтли эмас. Ҳозир бутун шаҳардан ҳам излаб тополмайсиз. Агар бирор ерда бир неча дона бўлса ҳам улар иссиқхонаники, айнан қаердан излаш кераклигини ҳам айтолмайман. Топилса ҳам пулларини қаёққа қўйишни билмайдиган бойваччалар турадиган энг қиммат меҳмонхоналардан бирида топилади. Мана, агар маъқул бўлса, мазали пўртаҳолларни таклиф қилишим мумкин, бугун кемада бир дунёсини келтиришди.

¹Кегелбан — кегли ўйналадиган жой (маълум тартибда тикилган «одамчалар»ни шар юмалатиб йиқитиш ўйини).

Кейинги муюлишга етгач, Кичкинтой бир зум ўйланиб қолди, кейин қоронғи тор кўчага бурилиб, эшиги олдида яшил фонусли уй томон юрди.

– Капитан шу ердами? – сўради у навбатчи полициячи сержантдан.

Шу пайт капитаннинг ўзи навбатчининг орқасидан лоп этиб чиқиб келди.

– Омонмисиз, Кичкинтой! – капитан қарши олди боксчини. – Мен сизларни тўй саёҳатидамисизлар деб ўйлабман.

– Кеча келдим. Энди мен Нью-Йорк шахрининг доимий фуқаросиман. Ҳатто маҳаллий фаолият билан шуғуллансам керак. Менга айтинг-чи, капитан, бугун тунда Денвер Дикнинг идорасини босишни хоҳлармидингиз?

– Қўлга тушди-ку! – деди капитан мўйловини бураб. – Денверни икки ой аввал тўхтатишганди.

– Тўппа-тўғри, – капитаннинг фикрига қўшилди Кичкинтой. – Икки ой олдин Рафферти уни қирқ учинчи кўчадан сиқиб чиқарганди. Энди эса у сизнинг участкангизга ўрнашиб олибди. Ҳозир уникида ҳар қачонгига қараганда катта ўйин кетяпти. Денвер билан алоҳида ҳисоб-китобим бор. Хоҳласангиз, унинг олдига олиб боришим мумкин.

– Менинг участкамда? – ўдағайлади капитан. – Бунга ишончингиз комилми, Кичкинтой? Агар шундай бўлса, буни сиз томондан катта хизмат деб биламан. Нима, сизга парол маълумми? У ерга қандай қилиб кирамиз?

– Эшикни бузиб, – деди Кичкинтой. – Эшикка темир қоплаб улгуришганича йўқ. Ўзингиз билан ўн киши олволинг. У ернинг эшиги мен учун бекиқ. Денвер мени тинчитмоқчи бўлди. У ўтган сафар мен уни тутиб бердим деб ўйляпти. Ваҳолонки, у адашяпти. Лекин сиз шошилинг, капитан. Вақтлироқ уйга қайтишим керак.

Ўн дақиқа ўтар-ўтмас капитан ва унинг итоаткор йўлбошчилари ордидан кундузи ўнлаб обрўли фирмалар ўз ишларини битирадиган, кўринишидан бутунлай камтарона бинонинг қоронғи подъездига кириб кетишарди.

– Учинчи қават, йўлакнинг охирида, – аста шивирлади Кичкинтой. – Мен олдинда бораман.

Болта билан қуролланган икки барваста йигит у кўрсатган эшик олдига келиб туришди.

– Ичкарида жимжитлик, шекилли, – шубҳа билан гапирди капитан. – Адашмаганингизга ишончингиз комилми ўзи, Кичкинтой?

– Бузинглар эшикни, – жавоб ўрнига буйруқ берди Кичкинтой. – Агар адашган бўлсам, ўзим жавоб бераман.

Болталар тасир-тусур билан ҳимоясиз эшикка урила бошладилар. Эшик ёригидан ёруғ нур тушди. Эшик ағдарилиши билан қуршов иштирокчилари револьверларини шайлаб, ичкарига бостириб киришди.

Кенг зал гарблик хўжайиннинг дидига мос шовқин-суронга тўла эди. Бир неча столда ўйин кетарди. Залдаги элликтача ишқибозлар нима қилиб бўлса-да, полиция қўлидан қочиб қутулиш учун чиқиш йўлагига ёпирилишди. Полиция таёқлари ишга тушди. Бироқ ўйинчиларнинг кўпи қочишга улгуришди.

Бу кеча Денвер Дик қиморхонада ўзининг алоҳида иштироки билан илтифот кўрсатди. У сон жиҳатидан устунлик қуршов иштирокчиларини янчиб ташлашини ҳисобга олиб чақирилмаган меҳмонларга биринчи бўлиб ташланди. Лекин Кичкинтойга кўзи тушган заҳоти у ортиқ ҳеч ким ва ҳеч нарсани ўйламай қўйди. Ўта оғир турдаги спортчидай кўринишидан анча нозикроқ душманига отилди,

иккаласи ҳам бир-бирига чирмашганча зинадан пастга думалаб кетди. Иккинчи қават майдонидагина ва ниҳоят, улар ажралишиб, оёққа туришгач, йигирма минг долларлик молни йўқотиш хавф солиб турган икки юз фунт оғирликдаги, кучли ҳаяжондаги ҳаваскор уни қучоғида куч билан қисиб турар экан, чорасиз қолган Кичкинтой ўзининг устомонлик маҳоратини ишга солди.

Рақибини бир ёқли қилгач Кичкинтой юқорига отилди ва қиморхона залидан югуриб ўтиб, дарвоза билан ажратилган кичикроқ хонада пайдо бўлди.

Бу ерда омад жўмардларини тўйдира олади деб ҳисобланадиган қимматбаҳо чинниларда тансиқ таомлар билан тўлдирилган узун стол турарди. Столнинг ташқи кўриниши ғарбий штатлардан бирининг пойтахтидан келган жентльменнинг нозик дидини айтиб турарди.

Полгача осилиб турган оппоқ дастурхон тагидан қирқ бешинчи ўлчамдаги локландан штиблет¹ чиқиб турарди. Кичкинтой унга ёпишди ва чироқ ёруғида фрак ҳамда оқ галстукдаги негр-официантнинг юзи пайдо бўлди.

— Тур ўрнингдан, — буйруқ берди Кичкинтой. — сен шу «емхона»да ишлайсанми?

— Ҳа, сэр, ишлардим. Наҳот, бизни яна қўлга туширишган бўлса?

— Шунақароқ. Энди жавоб бер: бу ерда, сенда шафтоли борми? Агар йўқ бўлса, менинг ҳисобимга нокаут ёзилади.

— Уйин бошланганда менда уч дюжина² шафтоли бор эди, сэр. Аммо жентльменлар битта ҳам қолдирмай ҳаммасини паққос туширишди, деб кўрқаман. Балки, сара ва янги пўртаҳол ейишни мавқул кўрарсиз, сэр?

— Ҳаммаёқни остин-устун қил, — қатъий буюрди Кичкинтой, — лекин қўлимда шафтоли бўлсин. Агар бугун яна кимдир менга пўртаҳолдан оғиз очса, уриб ўлдираман.

Денвер Дикнинг беқийёс сахийлиги билан тўлдирилган столдаги синчков тинтув тасодифан қимор шинавандаларининг мазахўрак оғзидан қутулиб қолган ягона шафтолини топишга ёрдам берди. У шу заҳоти Кичкинтойнинг чўнтагига тушди ва бизнинг тиним билмас «фуражир»имиз³ ўлжаси билан ортига қайтди. Кўчага чиққач, у ҳатто капитаннинг одамлари асирларни полиция фургонига тиқишаётган томонга қайрилиб ҳам қарамасдан уйи томон тез-тез одимлаб кетди.

Унинг кўнгли энди хотиржам бўлганди. Думалоқ Стол жўмардлари гўзал хонимлари шарафи учун кўплаб хавф-хатарларни бошларидан ўтказиб, қаҳрамонликлар кўрсатиб, Камелотга ана шундай қайтишарди. Уларга ўхшаб Кичкинтой ҳам ўзининг суюклисидан буйруқ олиб, уни бажара олди. Тўғри, иш фақатгина бир дона шафтолига бориб етди, бироқ ярим тунда, бунинг устига феврал қорлари билан «кишанланган» шаҳарда бу шафтоли қаҳрамонлик билан қўлга киритилмадими? Ахир, у шафтоли сўради, ахир, у Кичкинтойнинг рафиқаси-ку; мана шафтоли Кичкинтойнинг чўнтагида, тушириб юбормаслик ва йўқотиб қўймасликдан кўрқиб ушлаб турган кафтида исиб ётибди.

Йўл-йўлакай Кичкинтой тунги дорихонага кириб, кўзойнак ортидан савол назари билан тикилиб қолган дорифурушга деди:

— Қулоқ солинг, агар хизмат бўлмаса, қовурғаларимни текшириб кўришингизни хоҳлардим, бутунмикин. Оғайним билан бироз

¹ Эркаклар боғичли ботинкаси.

² Д ю ж и н а — 12 дона.

³ Ф у р а ж и р — ем-хашак тайёрловчи.

тортишиб қолиб, бир ёки икки қаватли зинапоярлар билан ҳисоблашишимга тўғри келди.

Дорихоначи уни диққат билан текшириб кўрди.

– Қовургаларингизнинг ҳаммаси бутун, – хулоса қилди у. – аммо мана бу ерингиз моматалоқ бўлибди, афтидан, сизни осмонўпар бинодан йиқилгансиз деб айтиш мумкин, бир марта эмас, кам деганда икки марта.

– Аҳамияти йўқ, – деди Кичкинтой. – Мен сиздан фақат кийим чўтка сўрайман.

Пуштиранг қалпоқли чироқнинг ёруғ нури остида келинчак уни кутиб ўтирарди. Йўқ, ҳали мўъжиза рўй бергани йўқ. Мана, нима истаётганини бир оғиз сўз билан айтса бўлгани – бу арзимаган нарса бўла қолсин: гулми, анорми ёки э, ҳа, шафтоли – эри тун қўйнига кириб, унинг истагини бажо келтиради.

Дарҳақиқат, мана, у суюклисининг ўриндиғига эгилиб, қўлига шафтоли тутқазди.

– Ярамас кичкинтойим! – ошиқона мингиллади келинчак. – Наҳотки, шафтоли сўраган бўлсам? Мен жон деб пўртаҳол еган бўлардим.

Бахтли бўл, келинчак!

МЎЪЖИЗАВИЙ КУЛЧАЛАР

Марта Мичем хоним муюлишдаги кичкина нон дўконига эгалик қиларди (худди ўша, зина бўйлаб пастга тушиб эшикни очганингизда қўнғироқчалари жиринглайдиган дўкон).

Марта хоним қирққа кирган, банкдаги ҳисобида икки минг доллар ётарди. Иккита тиши ясама, ҳиссиётга берилувчан эди. Марта хонимдек бундай имкониятларга эга бўлган аёлларнинг кўпчилиги эрга теккан бўларди.

Дўконга ҳафтасига икки-уч бор бир мижоз ташриф буюра бошладики, Марта хонимда унга нисбатан озми-кўпми қизиқиш уйғонди. Бу ўрта ёшлардаги кўзойнак таққан, қора чўққи соқоли чиройли кузалган киши эди.

У инглиз тилида немисча талаффуз билан гапирарди. Эгнидаги эскирган, дазмол тегмаган, ямоқ тушган костюми рўдапога ўхшаб қолганди. Шундай бўлса-да, унинг кўриниши ораста, асосийси эса хушмуомала эди.

Бу мижоз ҳар сафар икки дона қотган кулча сотиб оларди. Янги кулчаларнинг донаси беш цент турарди. Қотганлари эса икки ярим цент. У бирон марта бошқа нарса сотиб олмасди.

Бир куни Марта хонимнинг кўзи унинг бармоқларидаги қизил ва жигарранг бўёқ изларига тушди. Шунда Марта хоним уни рассом ва чор-ночор яшайди деб ўйлади. Бирор ерда чордоқда яшаб, қотган кулчалар билан қорин тўйғизса керак. Марта хонимнинг дўконидаги мазали егуликлар ҳақида ҳам орзу қилса керак.

Марта хоним тўқмоқланган бузоқ гўшти, ёгли ширин кулча, мураббо ва чойдан иборат нонуштасига ўтирар экан, кўпинча хўрсинар ва бу хушмуомала рассом Марта хоним билан мазали таомлардан тановул қилиш ўрнига ўзининг елвизак кириб турадиган чордоғида қотган нонларни кемириб ўтирганини ўйлаб эзиларди. Аввал айтганимиздек, Марта хоним ҳиссиётга берилувчан, қўнгли бўш аёл эди.

Бу мижозининг касби ҳақидаги тахминини текшириб кўриш учун Марта хоним қачонлардир кимошди савдосида сотиб олинган суратни

орқа тарафдаги хонадан дўконга олиб чиқиб пештахта ортидаги токчага ўрнаштириб қўйди.

Суратда Венеция табиатининг кичик саҳнаси тасвирланганди: энг кўзга ташланарли ерида серҳашам мармар сарой қад кўтариб турарди (агар сурат тагидаги ёзувлар алдамаётган бўлса). Қолган жойлар гондолалар¹ (уларнинг бирида бир хоним қўли билан сув ўйнаб ўтирарди), булутлар, осмон ва оқиш-қорамтир бўёқлар билан тўлдирилганди. Ҳеч бир рассом бундай сурат ёнидан беэътибор ўтолмасди.

Икки кундан сўнг эски мижозимиз дўконга кирди.

— Марҳамат қилиб иккита қотган кулча берсангиз.

Марта хоним кулчаларни қоғозга ўраётганида у шундай деди:

— Жуда ҳам чиройли сурат экан, хоним.

— Ростданми? — деди Марта хоним айёрона, гўё ажаблангандай. — Мен санъатни ва... («ва рассомларни» дейишга ҳали эрта эмасми?) — муносиброқ сўз топиб Марта хоним гапини тугатди: — ...ва рассомчиликни севаман. Сизга сурат ёқдими?

— Ижодкор нотўғри ишлаган, — жавоб берди мижоз. — Манзара нотўғри чизилган. Кўришгунча, хоним.

У кулчаларни олиб, таъзим қилди ва шошиб кўчага чиқди.

Ҳа, шубҳага ўрин йўқ, у рассом. Марта хоним суратни орқа тарафдаги хонага қайтариб олиб кириб қўйди.

Кўзойнак ортидан нур сочиб турган кўзлар! Кенг манглайини айтмайсизми! Бир қарашдаёқ манзарани тушунишу қотган кулчалар билан кун кўриш! Даҳолар, дунё уларни тан олмасидан аввал, кўпинча яшаш учун курашишларига тўғри келади.

Агар шундай даҳо банкда ётган икки минг доллар билан қўллаб-қувватланса борми, санъат қандай гуллаб-яшнардия... Орзуни ҳақиқатга айлантирмоқчимисиз, Марта хоним?

Эндиликда дўконга кирган мижозимиз бека билан бирпас гаплашиб туриш учун пештахта олдида озми-кўпми ушланиб қоларди. Афтидан, Марта хонимнинг очиқ кўнгиллилиги унга ёқиб қолганди.

У ҳамон қотган кулча сотиб оларди. Қотган кулчадан бошқа нарса сотиб олмасди, на пирог, на сомса, на мазали қумоқ печенье.

Марта хонимга сўнгги пайтларда у озиб қолгандек ва қандайдир ғамгин бўлиб туюлди. Марта хоним унинг ночор харидига бирон мазали нарса қўшгиси келар, лекин ҳар сафар бунга журъати етмасди. Марта хоним уни хафа қилишни истамасди. Ахир, бу рассомлар жуда ғурурли бўладилар.

Марта хоним пештахта ортида майда хол-хол оқ, ҳаворанг гулли шойи кўйлакда пайдо бўла бошлади. Дўкон ортидаги хонада беҳи уруғи қўшилган қандайдир сирли аралашма тайёрлади. Кўпчилик бундан терини оқартириш учун фойдаланади.

Кунларнинг бирида эски мижозимиз дўконга кириб, пештахтага одатдагидек беш центни ташлади ва ҳар доимги қотган кулчаларини сўради. Марта хоним эндигина қўлини токчага узатган эди ҳамки, бирдан кўчада сирена чинқириғи, филдиракнинг физиллагани эшитилди ва дўкон олдида ўт ўчириш машинаси ўтиб кетди.

Мижоз эшикка отилди, унинг ўрнида бошқаси ҳам шундай қилган бўларди. Хаёлидан ажойиб фикр ўтган Марта хоним бу вазиятдан фойдаланиб қолди.

Пештахта тагидаги энг пастки токчада ўн дақиқа илгари сур

¹ Венеция қайиғи.

сотувчи олиб келган бир қадоқ сариеғ яшириб кўйилганди. Марта хоним кулчаларни пичоқ билан иккига бўлди, ҳар бирининг орасига катта-катта сариеғ бўлақларини солди ва кулчаларнинг устки ва остки қисмларини яхшилаб бир-бирига жипслаштирди.

Мижоз эшик олдидан қайтиб келганда Марта хоним аллақачон кулчаларни қоғозга ўраётган эди.

Қисқагина, бироқ ёқимли гурунган сўнг у кетди. Гарчи Марта хонимнинг юраги ҳовлиқиб дукурлаётган бўлса-да, жимгина табассум қилди.

Балки, Марта хоним ўзига ортиқча эрк бериб юборгандир. У хафа бўлиб қолса-чи? Йўғ-е, хафа бўлмаса кераг-ов! Сариеғ кўшиб бергани билан ноҳўя иш қилгани йўқ-ку!

Уша куни Марта хоним шуларнинг ҳаммаси ҳақида ўйлади. Марта хонимнинг кичкинагина айёрлигини қандай сезиб қолишини кўз олдида келтирди.

Мана у мўйқалам ва палитрасини¹ четга сурди. Молбертда² бенуқсон манзарали сурат турибди.

У қотган кулча ва сув билан нонушта қилмоқчи бўлади. Кулчаларни кесади ва оҳ!

Марта хонимнинг юзига қизиллик югурди. Кулчаларга сариеғ кўшган қўллар ҳақида ўйлармикин? Хоҳлармикин...

Эшик тепасидаги кўнғироқ газаб билан жиринглади. Кимдир дўконга гурс-гурс қадамлар билан кирди. Марта хоним орқа тарафдаги хонадан югуриб чиқди. Пештахта олдида икки киши турарди. Оғзида мундштук билан қандайдир йигит — Марта хоним уни биринчи марта кўриб турганди; иккинчиси ўзимизнинг рассом эди.

Бўғриқиб кетган, хўмрайган рассом қўлларини мушт қилиб тугди ва Марта хонимнинг юзига газаб билан мушт ўқтади. *Нақ Марта хонимнинг юзига-я!*

— Dummkopf! — бор кучи билан немисчалаб бақирди. Кейин: — Taufendonfer! — ёки шунга ўхшаш сўз билан Марта хонимга бақирди.

Йигит уни ташқарига судради.

— Унга ҳаммасини айтмагунимча кетмайман, — кўполлик билан жавоб қайтарди эски мижозимиз.

Унинг муштлари остида Марта хонимнинг пештахтаси турк ноғорасига айланди.

— Сизники мени расво қилди! — қичқирди у Марта хонимга кўзойнак орасидан газаб ўтида ёнаётган кўм-кўк кўзлари билан қараб. — Мен ҳаммасини, ҳаммасини айтаман! *Сиз сурбет қари мушуксиз!*

Марта хоним беҳол бўлиб нон тоқчаларига суянди ва майда хол-хол оқ, ҳаворанг гулли шойи кўйлагини ушлади. Йигит рассомнинг ёқасидан олди.

— Юринг, кетдик! Етарлича алжирадингиз. — У қутурган ошнасини кўчага олиб чиқиб, Марта хонимнинг олдида қайтиб келди.

— Жанжал нимадан бошланганини билиб кўйсангиз ёмон бўлмасди, хоним, — деди у. — Бу Блюмбергер. У чизмачи. Биз у билан қурилиш идораларининг бирида ишлаймиз. Блюмбергер уч ой бош кўтармай янги муниципалитет биносининг лойиҳаси устида ишлади. Уни конкурсга тайёрлаётганди. Кеча кечаси у чизма устида гиёҳ билан юргизиб чиқишни тамомлади. Чизма аввалига қалам билан чизилиши, кейин эса қалам чизиқлари қотган нон билан ўчирилиши

¹ П а л и т р а — расомларнинг бўёқ қорадиган тахтаси

² М о л б е р т — рассомчилик дастгоҳи

сизга маълум бўлса керак. Қотган нон ўчирғичдан яхши. Блюмбергер нонни сиздан сотиб оларди. Бугун эса... Биласизми, хоним, сизнинг сариёғингиз... у, биласизми... Хуллас, Блюмбергернинг чизмаси энди фақат бутербуродга ярайди.

Марта хоним дўкон ортидаги хонага кириб кетди. У ерда хоним майда хол-хол оқ, ҳаворанг гулли шойи кўйлагини ечиб аввалги жигаранг пахта кўйлагини кийди. Сўнг беҳи уруғи қўшилган суртмасини олиб, уни дераза ортидаги ахлат қутисига ағдарди.

БИРЖА ДАЛЛОЛИНИНГ СЕВГИСИ

Питчер — биржа даллоли Гарви Максвелнинг идорасидаги ишончли клерклардан бири. Эрталабки соат тўққиз ярим. Максвел ёш котиба қиз ҳамроҳлигида идорага кириб келди. Ҳамма уларга ҳайрат ва қизиқиш билан боқарди.

— Салом, Питчер, — деди Максвел. У ўзининг иш столига шахд билан ўтираркан, дарҳол уни кутиб турган хатлар, телеграммалар денгизига шўнгиди.

Ёш котиба қиз Максвелнинг идорасида бир йилдан бери ишларди. У унчалик хушсурат ҳам эмасди. Дабдабали соч турмаклари унга ёқмас, на зирак, на билагузук, на медальон тақарди. Унда ҳеч қачон ресторанга кириш хоҳиши бўлмаган, таклиф қилишганда эса кайфияти йўқлигини баҳона қиларди. Оддий, кулранг, нафис кўйлаги унга ярашиб турар, одми, қора шляпаси яшил тўтиқуш пати билан безатилганди. Ўша куни эрталаб кўзлари порлар, юзларига қизиллик югурган, кўринишидан бахтиёр эди.

Уни қизиқиш билан кузатган Питчер қиз ўзини одатдагидан кўра бошқачароқ тутаётганини сизди. Аввал котиба ўзининг хонасига кириш ўрнига ниманидир кутаётгандек идора ичида тимирскиланиб юрди. Атиги бир марта Максвелнинг иш столига нигоҳ тушадиган даражада яқин келди.

Стул олдида ўтирган Максвел умуман одамга ўхшамасди. У гилдирак ва пружиналар ёрдамида ҳаракатланувчи, бўғзигача банд нью-йорклик даллол-машина эди.

— Ҳўш, нима гап? — тўсатдан сўради Максвел. Очиқ хатжилдлар столда қор уюмларидек сочилиб ётарди. Унинг ўткир кулранг кўзлари қизга ғазаб билан боқди.

— Ҳеч нарса, — жавоб қайтарди котиба ва енгил табассум билан нари кетди.

— Жаноб Питчер, — деди қиз ишончли клеркка, — жаноб Максвел кеча янги котиба қизни ишга олиш ҳақида гапирганмиди?

— Айтганди, — жавоб берди Питчер, — у янги котиба қиз топишни буюрганди. Бир неча котиба қизларни синов учун бизга жўнатишларини бюрога билдиргандим. Соат ўндан қирқ дақиқа ўтяпти-ю, лекин уларнинг бирортасидан дарак йўқ.

— У ҳолда ўрнимга бошқа биров келмагунча ҳар доимгидек ишимни давом эттираман, — деди қиз.

Ўша заҳоти у хонасига ўтди ва шляпасини ҳар доимги жойига илди.

Кимки бу нью-йорклик даллолни биржада иш қизгин пайтда кўрмаган экан, ўзини антропологиядан билимсиз ҳисоблайверсин. Бу даллолнинг нафақат ҳар бир соати, балки дақиқа ва сонияси банд қилинганди.

¹ Идора ходими.

Бугун ҳам Гарви Максвел учун қизгин иш куни эди. Телеграф аппаратининг лентаси силтаниб айланар, столдаги телефон сурункали қўнғироқлардан чарчаганди. Мижозлар идорага тўда-тўда бўлиб киришар, кимдир қувноқ, кимдир аччиқланиб, яна кимдир эса ҳаяжонланиб Максвел билан тўсиқ орқали гаплашишарди. Почтачилар эшикдан шошганча кириб-чиқишарди. Клерклар тўфон вақтидаги матрослар сингари елиб-югуришар, Питчер ҳам гайрат билан ишларди.

Шу куни биржада тўфон, кўчки, бўрон, zilzilalar юз берди, вулқонлар отилди. Барча офатлар мана шу кичиккина идорада рўй берди. Максвел стулини деворга суяб қўйди ва тик турганча мижозлар билан ишлай бошлади. У гўё маҳоратли масхарабоздек телеграфдан телефонга, иш столдан эшикка бориб келарди.

Вақт тобора тигизлашиб бораётган бир пайтда Максвелнинг кўзи кутилмаганда туяқуш патли шляпадаги, юзини духоба тўр билан тўсиб олган, олтин тусдаги гажак сочли, қундуз мўйнали палто кийган, кумуш юракча билан тугалланувчи шода-шода маржон таққан қизга тушди. Қиз кибрили кўринди. Буни изоҳлашга Питчер тайёр бўлиб турганди.

— Стенографистлар бюросидан, иш ўрни масаласи бўйича, — деди Питчер.

Максвел ярим ўгирилиб қаради; унинг қўллари қоғоз ва телеграф ленталари билан банд эди.

— Кимнинг ўрнига? — қошларини чимириб сўради у.

— Ўзимизнинг котиба қиз ўрнига, — деди Питчер. — Ўзингиз кеча янги котиба чақиримни сўрагандингиз.

— Сиз ақлдан озибсиз, Питчер, — деди Максвел. — Қандай қилиб сизга бундай буйруқ беришим мумкин? Мисс Лесли бир йилдан бери ўз вазифасини аъло даражада бажариб келяпти. Ўзи хоҳламагунча ўрнига одам олмаймиз. Бизда ҳеч қандай бўш ўрин йўқ, хоним. Бюродагиларга айтиб қўйинг, Питчер, бизга бошқа одам юборишмасин, қайтиб олдимга ҳеч кимни етаклаб келманг!

Маржон таққан қиз стулларга туртиниб, жаҳл билан идорани тарк этди. Питчер қулай фурсат топиб ҳисобчига «қария»нинг кундан-кунга паришонхотир бўлиб бораётганлигини етказди.

Идорада иш қизигандан-қизиди. Биржада Максвелнинг мижозларига тегишли бўлган йирик турли миқдорда акциялар босиб-янчиларди. Олди-сотди ҳақидаги буйруқлар у ёқдан-бу ёққа қалдирғочдек «учиб юрарди». Максвелнинг мансаб курсиси ҳам омонат эди ва у катта қувватли машинадай бор кучи билан ишларди; унинг сўзлари, қарорлари, ҳаракатлари гўё соат механизмидек тез ва аниқ эди. Акция ва ҳужжатлар, қарз ва фондлар, гаров ва ссудалар — бу молия олами. Унда инсоннинг ҳис-туйғуларига ўрин йўқ эди.

Тушлик вақтига келиб идорада бирозгина сукунат чўкди.

Максвел қўлларидаги хат ва телеграммалар билан столи олдига келди. У ўнг қулоғига ҳар доимгидек ручкасини қистириб олган, бир тутам хурпайган сочлари пешонасига тушиб турарди. Ойна очик эди, чунки у ердан хонага баҳорнинг илиқ нафаси уфурарди.

Деразадан хонага сирен гулининг ёқимли ҳиди анқиди ва даллолни бир зум жойига михлаб қўйди. Негаки, бу ифор мисс Леслига тегишли эди. Бу унга, фақат унгагина тегишли эди.

Қиз — Максвелнинг ёдига тушди. Биржа олами аҳамиятсиздек бўлиб қолди гўё. Котиба эса қўшни хонада, йигирма қадам нарида эди.

— Қасам ичаманки, мен бу ишни қиламан, — деди ярим овозда

даллол. — Ҳозироқ ундан сўрайман. Ҳайронман, нега буни аввалроқ ўйлаб кўрмаган эканман-а.

У котиба қизнинг хонасига отилиб кирди ва унинг столига яқинлашди.

Қиз оҳиста жилмайди. Унинг ёноқлари қизарган, нигоҳи ҳам мулоийм ва самимий эди. Максвел қизнинг столига тирсақлари билан суянди. Унинг қўлида ҳали ҳам бир даста қоғоз турар, қулоғига ручка қистирилганди.

— Мисс Лесли, — ҳовлиқиб гап бошлади у, — роппа-роса бир дақиқа вақтим бор. Сизга бир нарсани айтишим керак. Менга турмушга чиқинг. Тўғри, шу пайтгача кўнглингизни олишга ҳаракат қилмаганман, лекин сизни чиндан ҳам севаман. Илтимос, тезроқ жавобини айтинг.

— Нималар деяпсиз? — ажабланди қиз. У ўрнидан туриб, кўзларини катта-катта очганча Максвелга қаради.

— Сиз мени тушунмадингиз чоғи? — деди Максвел. — Менга турмушга чиқишингизни хоҳлайман. Сизни севаман, мисс Лесли. Буни олдинроқ айтмоқчи эдим. Ниҳоят, энди фурсат топдим. Ана, яна мени телефонга чақиринг. Питчер, айтинг, кутиб туришсин. Хўш, нима дейсиз, мисс Лесли?

Котиба қиз ўзини жуда ғалати тутди. Аввалига у ҳайратдан донг қотди, кўзларидан ёш қуйилди, сўнгра қуёш порлагандек жилмайди ва бир қўли билан даллолнинг бўйнидан аста қучоқлади:

— Тушундим, — деди қиз мулоиймлиқ билан. — Бу биржа бутун фикру хаёлингизни эгаллаб олибди. Бошида кўрқиб кетдим. Наҳот, ёдингдан кўтарилган бўлса, Гарви? Биз, ахир кеча кеч соат саккизда муюлишдаги Кичик черковда никоҳдан ўтдик-ку!

Рус тилидан

Саиджалол САИДМУРОДОВ таржималари.

Виллиам Ваймарк ЖЕКОБС

ЧИГАЛ ТАҚДИРЛАР

“Элизабет Барстоу” кемаси капитани дўсти билан таомлар ҳақида гаплашиб турарди.

—У мазали овқатни тўкиб юборди, аммо ҳеч нима бўлмагандай безрайиб қараб турибди, — деди капитаннинг дўсти газаб билан.

—Мен, яхшиси, бошқа ошпаз қидириб кўраман. Ошпаз деганини худо уриб ётибди. У ошхонада бунча шовқин солмаса? — жаҳли чиқди капитаннинг.

— Унга кечки овқатга тайёргарлик кўришни буюргандим, — тушунтирди дўсти. Капитан индамади. Бироздан сўнг яна гап бошлади:

— Мен уни зудлик билан бошқа кемага ўтказмасам бўлмайди. Сизга ўхшаб овқатдан заҳарланишни хоҳламайман. Йигитчани ишга қабул қилаётганимда ўзининг жуда моҳир ошпаз эканлигини, овқат тайёрлашни унга опаси ўргатганини айтганди.

Кема Лондонга етиб келгач, денгизчилар каютадан тушиб, қирғоқда кечки зиёфатга ҳозирлик кўришаётганди. Капитан палубада чекиб турган вақтда, енгил қадам товушини эшитиб, ортига ўгирилиб қаради. Унинг қаршисида ёқимтой бир қиз жилмайиб қараб турарди.

— Мистер Вилл бортдами? — сўради қиз.

— Вилл? — такрорлади капитан. — Мен унақа одамни танимайман.

– Бу “Элизабет Барстоу”. Шундай эмасми?

– Унинг исми нима? – саволга савол билан жавоб берди капитан.

– Алберт.

– Ҳа, ошпаз. Шундай демайсизми? У ошхонада.

Айни дамда капитан бу қизнинг думалоқ юзини сепкил тўлдирган ошпазда нима иши борлигига қизиқиб қолди.

– У овқатни қандай тайёрлаяпти?

– Ҳозирча ўрганияпти.

Капитан унга тўғрисиани айтмоқчи бўлди, аммо тўсатдан ошпазнинг устози ким эканлигини эслади.

– Дарвоқе, сиз унинг опаси бўлсангиз керак? – сўради у.

– Уни кутаётганлигимни айтсангиз, – илтимос қилди қиз.

Капитан ошхона томон йўл олди.

– Берг, – деди у дўстона оҳангда, – сени кўргани опанг келибди.

Сўнгра апил-тапил костюмини кийиб, пастга туша бошлади.

Улар саломлашиб бўлгач, капитан хонимга каюталарни кўришни таклиф қилди.

– Қандай ажойиб! Унинг яхши кўрган қизи бор экан! – деди капитаннинг дўсти.

– У Виллнинг опаси, – тушунтирди капитан.

– Опаси? Мен буни билмагандим? Ошпазимизга қандай овқат қилишни шу хонимча ўргатган денг? Унинг бор-йўғи беш дақиқа вақтини оламан, холос.

– Тинчлан, – деди капитан. – У ахир энди ўрганияпти. Бошланиши ҳозирча ёмон эмас.

– Ёмон эмас? – такрорлади дўсти. – Сиз уни бўшатмоқчи эмас-мидингиз?

– Йўқ. Ҳали эмас. Мен унга яна бир имкон бермоқчиман. Ишонаманки, у албатта яхши ошпаз бўлиб етишади.

Ошпаз қайтганида анча кеч тушиб қолганди. Капитан уни палубада кутиб олди. У Берг билан унинг шундай ажойиб опаси борлиги тўғрисида суҳбатлашди.

Эртаси куни мисс Вилл ва капитан каюталарни кўздан кечиришди.

– Бу ердаги ҳамма нарса менга жуда ёқди, – деди қиз. – Вақтингизни олганим учун узр.

– Кўйсангиз-чи, мен мутлақо бекорчиман, – деди капитан. – Ўзим билан сайр қилишни таклиф қилмоқчийдим, агар рози бўлсангиз. Ҳар ҳолда ёлғиз сайр қилиш сал зерикарлироқ.

Мисс Вилл унинг фикрини маъқуллади.

– Менинг опам бўлганида эди...

– Менимча, уни сайрга олиб чиқмасдингиз.

– Берг сизни олиб боради, – деди капитан.

– Ҳа, у бошқа укаларга сира ўхшамайди, – деди мисс Вилл.

– Синглим бўлганида уни сайрга олиб борардим ёки театрға таклиф қилардим.

– Бу синглингиз учун ҳам кўнгилдагидек бўларди, – деди мисс Вилл мулойимлик билан. Капитан гапирмоқчи бўлди-ю, аммо удалай олмади.

– Ҳўп, яхши, тасаввур қилинг, сиз опамсиз ва мен сизни бугун кечқурун театрға олиб бораман.

– Бергга бу ёқмаслиги аниқ, – деди қиз.

– Йўқ, нега энди? – сўз қотди ошпаз.

– Аммо мен Бертни ҳам таклиф қилмоқчиман.

Театрдаги уч соатлик спектакль қандай тугаганини билмай қолишди.

Ҳамроҳларидан фарқли ўлароқ қиз бу томошани катта қизиқиш билан томоша қилди.

Спектакль яқунлангач, капитан қизни кузатиб қўймоқчи эканлигини айтди, аммо у рози бўлмади ва кетишга жазм қилди. Капитан ошпаз ва қиз кўздан йўқолгунча улар ортидан қараб қолди.

Эртаси кун ошпаз капитанга опаси уни кўрмоқчилигини айтди.

– Сиз Бертга яхши муносабатдасиз. Шундай эмасми?

– Албатта. Мен уни ўз укамдек кўраман.

– Буни биламан, бироқ бошқалар борасида бундай дея олмайман.

– Мен капитанман. Улар менинг буйруғимга сўзсиз итоат этишади.

Агарда бирор кўнгилсизлик бўлса, менга айтасан, – деди у Бертга.

Капитан Лондонни тарк этишаётганидан хафа эди. У тинмай мисс Вилл ҳақида ўйларди. Аммо дўстининг кимгадир “Каютада ухламоқчимисан, эсинг жойидами?” – дея бақариши унинг хаёлларини тўзғитиб юборди.

Бир зумда ўзи ҳам етиб келди.

– Менга шахсан капитаннинг ўзи рухсат берган, – деди ошпаз.

– Тўғри. У биз билан бирга овқатланади ва ухлайди. Яна бирор муаммо борми?– дея дўстига юзланди капитан.

Дўсти бир оғиз ҳам гапирмай, шартга бурилиб кетди,

Кемадагилар ошпазни бошиданоқ ёқтиришмасди. Ҳозир унга имтиёз берилганини кўриб, бадтар газабланишди. Агар капитандан кўрқмаганларида уни яхшилаб таъзирини беришарди.

Уч ҳафтадан сўнг улар Крикхондан Лондонга қайтиб келишди.

Капитан мисс Вилл ва унинг укасини Лондон кўчаларини сайр этиш учун шаҳар бўйлаб саёҳатга таклиф қилди. Улар автобустга чиқишганида капитан ва қиз олдинги ўриндиққа ўтиришди. Ошпаз эса улардан уч ўриндиқ нарида ўтирарди.

Мисс Вилл суҳбатдоши билан шаҳар ва унинг бағрида яшаётган одамлар ҳаёти тўғрисида гаплашарди. Капитан ундан “шаҳарда яшашни хоҳлайсизми?” деб сўраганида, у “албатта хоҳлайман, аммо мен қишлоқда қолиб ишлашга мажбурман”, – дея жавоб берди.

– Аммо сиз шаҳарлик бирортаси билан турмуш қуришингиз мумкин-ку, – деди капитан ҳаяжонини яшира олмай.

– Турмушга чиқиш? – деди мисс Вилл бепарволик билан.

– Кўплар шундай қилишади, – деди йигит.

– Ақлли одамлар унақа қилишмайди. Сиз ҳам, – деди қиз майин табассум билан.

– Мен уйланмаганлигимдан хурсандман.

– Ана кўрдингизми!

“Сизни учратмасимдан олдин уйланганимда балки афсусланармидим”, – дея ўйлади капитан.

Октябрнинг охири кунлари эди.

Капитан мисс Виллни тушликка таклиф қилди. Ширинликлар ва мевалар тўла халталарни кўтариб, каютага кирганида у ерда дўсти ёлғиз ўтириб, иштаҳа билан овқатланаётганиди.

– Сен ҳам кел, – дея капитанни таклиф қилди.

– Нега бироз кутмадинг?

– Кутиш? – сўради дўсти. – Нимани ёки кимни?

– Менинг меҳмонларимни.

Дўсти индамади.

– Уларни кутмаганинг маъқул, – деди у ва қўшимча қилди. – Меҳмонларинг келишмайди. Овора бўлганинг қолади, холос, – тиржайди у.

- Нима демоқчисан? – сўради капитан тоқатсизланиб.
 – Демоқчиманки, ошпазга қанчалик меҳрибонлик кўрсатсанг ҳам у кетди. Бутунлай кетди.
 – Бутунлай кетди?
 – Эҳ, бу йигит сени ўз ногорасига ўйнатиб кетди. У ҳаммасини бизга айтиб берган.
 – Нимани? Нимани айтган?
 – Сендан ёрдам сўраганини, сен меҳрибонлик қилиб, унга ёрдам берганини. Менга қара, сен ростдан ҳам шу хоним ошпазимизнинг опаси эканлигига ишондингми?
 – Нималар деяпсан? – бақирди капитан дўстига ҳайратланганча тикилиб.
 – Улар Рождество байрами куни оила қуришаркан.
 Капитаннинг бошига биров гурзи билан ургандек чайқалиб кетди.
 Бўлиб ўтган воқеаларни ўйлаб кўришга улгурмасидан туриб таниш қадам товушларини эшитиб, сергакланди.
 Капитан ва дўсти ҳайратдан ёқа ушлашди. Эшик ёнида мисс Вилл турарди. У келиб, капитан билан сўрашгач стулга ўтирди. Дўсти оғзини очганича унга бироз тикилиб турди-да, кейин ташқарига отилиб чиқиб кетди.
 Улар бир муддат жим қолишди.
 – Сиздан ҳаммаси учун узр сўрамоқчиман, – ниҳоят гап бошлади қиз.
 – Бунга ҳеч бир сабаб кўрмаяпман, – деди капитан ғамгин оҳангда.
 – Шунчаки ҳаммага кулги бўлганим қолди, холос.
 Қиз индамай ўрнидан турди.
 – Икковингизга ҳам бахт тилайман, – деди капитан.
 – Тушунмадим. Нимани назарда тутяпсиз?
 – Рождество кунда тўйингиз бўлиши ҳақида эшитдим.
 – Мен Бертнинг бу борадаги таклифини рад этганман. Ҳеч қандай тўй бўлмайди.
 Қиз аллақачон йўлга тушганида капитан ўзига келиб, унинг ортидан шошилди.

Стефан Жозеф КРЕЙН

КЎК РАНГЛИ МЕҲМОНХОНА

Форт Ромпердаги кўк рангга бўялган меҳмонхона биноси атрофидаги шу ранггаги бошқа ҳамма нарсдан алоҳида яққол кўзга ташланиб турарди.

Темир йўл станциясида қолган ҳар қандай йўловчи Форт Ромпердаги пастак уйларга киришдан кўра, меҳмонхонага келишни афзал кўрарди. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, биронта сайёҳ меҳмонхонага кирмай ўтмасди. Меҳмонхона хўжайини Пет Скалли рангташвири устаси эканлигини кўп марта исботлаган. Хушхаво кунларнинг бирида поезд Форт Ромпер шаҳридан ўтиб кетар экан, йўловчилар гўзал манзарани кўриб, оғизлари очилиб қолди.

Шаҳарнинг шарқий қисмида яшовчи аҳоли буни кўриб уялганидан мийиғида кулиб қўйган бўлса, ғарбдаги аҳолига эса Пет Скалли ажойиб томоша кўрсатди. Пет Скаллинг шахсан ўзи меҳмонхонага йўловчиларни чорларди. У ҳар куни эрталаб ва кечқурун Ромперда тўхтаб ўтадиган поездни кутиб олгани чиқарди.

Унга шубҳа кўзи билан қараган ҳар қандай кишига дарҳол салом берарди.

У қор ёға бошлагандагина ёлғиз қоларди. Шаҳарчадаги уйлар оппоқ либосга буркангани боис меҳмонхона ҳадеганда кўзга ташланмайди.

Кунларнинг бирида совуқдан мотори музлаб қолган машиналар станцияда турнақатор бўлиб турганда Скалли “Уч киши” деб номланган ажойиб томоша кўрсатди. Бу уч кишининг бири швециялик — вайсақи, бир кўзи сал гилайроқ, катта, арзон ялтироқ сумка кўтариб олганди; яна бири новча, ўз ишини Дакота чегараларида бажарадиган, кўёшда қорайган ковбой эди. Учинчиси эса, шарқий қирғоқ тарафдан бўлиб, ташқи кўринишдан у ерликка сира ҳам ўхшамайдиган ювош одам эди. Скалли уларни ўзларини худди маҳбуслардек тутишга мажбур қилди. У жуда кувноқ ва меҳрибон эди.

Улар қамоқхонада жабр-зулм авж олавергач, қочишга ҳаракат қилишди.

Шундай қилиб, бу митти одамни қизиқиш билан кузатишди.

У бошига жун матодан тикилган қалпоғини кийди. Бош кийими унинг бошқаларникига ўхшамайдиган қизил қулоқларини яшириб турарди. Ниҳоят Скалли уларни кўк рангли меҳмонхона эшиги олдига олиб келди. Улар кирган хона ихчамгина эди. Хонанинг қарийб ярмини гувиллаб ёнаётган каттакон печка эгаллаганди. Унинг атрофи олов тафтидан ярқираб, ўздан нур таратаётгандек эди гўё. Печка ёнида Скаллининг ўғли Жонни бир фермер билан қарта ўйнардди. Улар кўққисдан жанжаллашиб қолишди. Скалли баланд овоз билан уларнинг ўйинини тўхтатди. Ўзи эса меҳмонларга уч қадаҳда муз солинган сув берди. Ковбой ва шарқлик идишлардаги сув билан юзларини қизариб кетгунча ишқалашди. Швециялик эса сувга бармогини тегизиб қўйди, холос.

Шундан сўнг улар биринчи хонага қайтишди. Печка ёнида ўтиришар экан, беҳосдан Скаллининг ошхонада овқат пишираётган қизига бақирганини эшитиб қолишди. Улар ўзаро суҳбатлашиб ўтиришаверди, швециялик эса гапга аралашмай, чурқ этмай ўтирарди. У хонадаги ҳар бир одамни ўзича танқид қилиш билан овора эди. Уни кўрган ҳар қандай киши қўрқув ва аҳмоқона туйғулар исканжасида қолганини сезиши қийин эмасди. У жуда тушкун кайфиятда қолганга ўхшарди.

Меҳмон ҳеч ким билан гаплашмади, фақат тушлик маҳали Скалли билан бироз суҳбатлашди. Бу суҳбат давомида у Скаллига ўзининг Нью-Йоркдан келгани, ўн йилдан буён чамадон ясаб, тирикчилик қилиб юрганини айтди. Бу маълумотлар Скалли учун жуда қизиқарли эди, гап орасида у ҳам ўн тўрт йилдан бери Ромперда яшаётганини таъкидлади. У Скаллидан бу йилги ҳосил қандай бўлгани, қанча даромад олганини сўради, унинг узундан-узоқ жавобини тоқатсизлик билан эшитаркан, даврадагилар орасида ўзини ортиқчадек ҳис қилди.

Швециялик “ғарбий шаҳарча жуда хавфли жой” деб қўйди. Стол остидан оёқларини йиғиб, тўғрилаб оларкан, баланд овозда кулиб юборди. Бошқалар ҳеч нарсага тушунмай, унга тикилиб қолди.

Тушликдан сўнг улар қарта ўйнашга қарор қилишди. Ковбой Жонни билан ўйнамоқчи эканини айтди. Швециялик ва шарқлик бир жамоа бўлиб ўйнайдиган бўлди. У ўзи билмаган ўйин ҳақида бироз тушунчага эга бўлгач, бу ўйинга бошқача ном беришни таклиф қилди. Улар рози бўлишди. Бироқ швециялик рақибининг олдига худди уни калтакламоқчи бўлгандек бир важоҳатда келди. Жойлашиб олгач, кутилмаганда телбаларча қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Бу кулги жуда галати эди.

Шарқлик унга таажжуб билан қаради. Ковбой оғзини очиб турарди.

– Хўш, келинлар, ўйинни бошлайлик, – дея таклиф киритди Жонни.

Улар стуллариини столга яқинроқ силжитиб ўтирдилар. Ўйин бошланди. Ўйинга берилиб кетгач, швецияликнинг қилиқлари зумда эсларидан чиқиб кетди.

Тўсатдан швециялик Жоннига сўз қотди:

– Менимча, бу ерда жуда кўп бегуноҳ кишиларнинг қони тўкилган.

Ҳамма оғзини очиб унга қаради.

– Нималар деяпсиз? – баланд овозда деди Жонни.

Швециялик сохта жасурлик билан яна қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади.

– О, ўйлашимча, нима демоқчилигимни жуда яхши тушундингиз, – жавоб берди у.

– Йўқ, ҳеч нарса тушунмадим, – эътироз билдирди Жонни. Ўйин тўхтаб қолганди. Ҳамма швецияликнинг оғзини пойларди.

Жоннига швецияликнинг уни тергов қилаётгани ёқмади.

– Хўш, нима демоқчисан? – деди у “сен” сираб.

Швецияликнинг қўллари титрарди.

– Сен мени ҳеч қаерни кўрмаган бир овсар деб ўйлаяпсан, шекилли?

– Сиз ҳақингизда ҳеч нарса билмайман, – ўз навбатида жавоб берди Жонни.

– Қаерда бўлганингиз билан менинг нима ишим бор? Умуман, нима демоқчилигингизга заррача тушунган бўлсам, ўлай агар.

Боядан бери швецияликка тикилиб турган ковбой:

– Нима бўлди, ошна? Аҳволинг яхшими ўзи? – деб сўради.

Бу саволдан швециялик кўрқиб кетди. Қалтираб, ранги ҳам оқара бошлади. У шарқлик кишига маънодор қараб қўйди.

– Қаранг, нима деяётганимни тушунмабди, – деди у шарқликка киноя билан. Рўпарасидаги одам бирпас ўйланиб турди-да, сўнг мулоимлик билан жавоб қилди:

– Нима демоқчилигингизни тушунмадим.

Швециялик жойида қўзғалиб қўйди. У нажот кутган кишисидан дакки еганди.

– Назаримда, ҳаммангиз менга қаршисиз, шундайми?

Ковбойнинг сабр косаси тўлди.

– Дардингни айт! – дея бақирди у қарталарни жаҳл билан отиб юбораркан. – Нима демоқчисан ўзи?

Швециялик ўзига ишониб, мағрур ўрнидан турди.

– Менинг уришишга тобим йўқ! – бақирди у.

Ковбой узун оёқларини олдинга узатди.

– Хўп, ким сени “уришмоқчи” деб ўйлабди? – сўради Ковбой қўллариини чўнтагига солиб.

Швециялик хонанинг бир бурчагида турганча, ўзини босишга ҳаракат қиларди, бироқ унинг қўллари ҳамон титрарди.

– Жаноблар, – деди у шивирлаб, – бу уйдан менинг ўлигим чиқади. Мен ...

Шу вақт эшик очилиб, Скалли кириб келди. У швецияликнинг кўзларидаги кўрқувни кўриб, ҳайратланди.

– Тинчликми? – сўради у.

Швециялик жаҳл билан шартта жавоб берди:

– Улар мени ўлдиришмоқчи.

– Ўлдиришмоқчи?! – қичқириб юборди Скалли. – Нималар деяпсан?

Швециялик ёрдам сўраб, қўллариини кўтарди.

Скалли ўғлига юзланиб, деди:

- Бу нимаси, Жонни?
Йигитнинг жаҳли чиқа бошлади.
- Мен қасдан билай? Бунинг менга алоқаси йўқ.
Шундай дея қарталарни йигиб, чийлай бошлади.
- У бу ерда бегуноҳ одамлар ўлдирилган, мени ҳам ўлдиришади деганга ўхшаш бемаъни гапларни гапирди, – деб тушунтирди Жонни.
- Менимча, у ақлдан озган.
- Шундан сўнг Скалли изоҳ талаб қилиб, Ковбойга юзланди, бироқ у бошини қимирлатиб қўйди, холос.
- Сенинг эсинг жойида эмас .
- Ҳа, буни биламан, – портлади швециялик. – Мен нима рўй беришини биламан. Ҳа, ақлдан оздим. Ҳа, мен жинниман, бироқ...
Унинг юзида изтироб ва даҳшат зоҳир эди.
- Мен бу ерда нималар бўлишини тириклигимда кўрмоқчиман, – дея гапида давом этди у.
- Скалли шахд билан бурилиб, ўелига деди:
- Сен бу одамни қийнаб қўйибсан.
- Нега энди? О, худойим, мен унга ҳеч нарса қилганим йўқ, – деди Жонни. У ўзини айбдор ҳисоблашларидан ниҳоятда чўчирди.
- Швециялик секин ҳужумга ўтди:
- Жаноблар, ўзингизни қийнаманг. Мен узоқ-узоқларга кетаман, – у ўтирганларга айбдорларча термулди. – Чунки мен ўлишни истамайман.
- Сиз ҳеч қаерга кетмайсиз, – деди Скалли. – То мен бу ишнинг тагига етмагунимча шу ерда қоласиз. Борди-ю, бирортаси сизни ташвишга солган бўлса, мен шахсан ўзим у билан шуғулланаман. Бу менинг уйим. Сиз менинг бошпанамдасиз ва мен сиздай беозор одамни хафа қилишларини истамайман.
- Шундай деб Скалли ўгли, ковбой ва шарқлик кишига ўқрайиб қўйди.
- Йўқ, мистер Скалли, йўқ, мен кетаман. Ўлишни асло истамайман!
Швециялик зина томон юра бошлади. У сумкасини олмоқчи эди.
- Йўқ, йўқ, – деди Скалли буйруқ оҳангида. Бироқ швециялик унинг сўзларига қулоқ солмай хонани тарк этди.
- Хўш, энди кўнгилларинг жойига тушдими? – сўради у газаб билан. Жонни ва Ковбой бараварига бақирди:
- Биз унга ҳеч нима қилмадик!
- Скаллининг кўзлари совуқ чақнади.
- Йўқ, – деди у, – биламан, сизлар ҳеч нима қилмагансизлар.
- Унинг гапириш оҳангидаги киноя ҳаммадан ҳам Жоннига оғир ботди.
- Бунақа ваҳший жиннини энди кўришим. Биз бутунлай бегуноҳмиз. Шу ерда жимгина қарта ўйнаб ўтиргандик. У...
- Болалар нима қилишаётганди? – дея ўғлининг сўзини бўлиб, шарқликдан сўради Скалли.
- Шарқлик яна ўйга толди.
- Бу ерда ҳеч бир англашмовчилик кўрмайпман, – деди у охири.
- Скалли жазавага туша бошлади.
- Бироқ буни мен қандай тушунай? – У ўелига еб қўйгудек тикилди.
- Бунинг учун сени жазолашим керак, ўғлим, – деди у.
- Жонни ўзини тутиб туролмади.
- Хўш? Нима қилишим керак? – дея қичқирди у отасига.
- Менимча, сизлар соқовсизлар, – деди у хонадагиларга охири ўзига келгач, секин ташқарига чиқди.
- Юқориди швециялик сумкаларига нарсаларини жойлаштираётганди. У эшик томонга хаёл ўтирилиб турганидан пастдаги шовқинни бемалол

эштаётганди.

Скалли кўлида чироқ кўтариб унинг олдига келди. Бир лаҳза улар бир-бирларига тикилиб қолишди.

Шундан сўнг Скалли хонага кирди-да, чироқни стол устига қўйиб, каравот четига оҳиста ўтирди-да, секин гапира бошлади:

– Умрим бино бўлиб бунақа гап эшитмагандим. Бу жуда галати, ўйлаб, ўйимга етолмайман. Бу фикр миянгизга қаердан келди?

– Ростдан ҳам улар сизни ўлдиришмоқчимиди? – сўради у швецияликнинг кўзларига тик боқиб.

Швециялик Скаллига гўё унинг миясидаги фикрларни уқиб олишга ҳаракат қилгандек қаради.

– Шунақа деб ўйлайман, – деди у ва кўллари қалтирай бошлади.

– Скалли, – деди у тўсатдан кутилмаган жасурлик билан, – сиздан қанча қарздор бўлдим?

Шундай деб у сумкасини титкилай бошлади.

– Сиз мендан қарздор эмассиз! – деди қария жаҳл билан.

– Йўқ, қарздорман, – деди швециялик ўжарлик билан ва сумкасидан бироз пул олиб, Скаллига узатди. Аммо Скалли унинг кўлини итариб ташлади.

– Мен сиздан пул олмайман, – деди Скалли. – Бу ерда нималар содир бўлди? Бир эслаб кўринг-чи.

Шундай деб у хаёлан режа туза бошлади.

– Бу ёққа, – деди у чироқни оларкан эшик томон юриб, – бир дақиқага бу ёққа келинг.

– Йўқ, – деди швециялик ваҳима ичида.

– Келинг, дейман сизга, – такрорлади Скалли. – Мен сизга меҳмонхонани кўрсатмоқчиман.

Швециялик шу тобда ўлим шарпаси юзига соя солаётганини тушунди.

Унинг оғзи очилиб, таажжубдан анграйиб қолди.

Скаллининг ортидан эргашаркан, шифтга илинган занжир олдида тўхтади.

– Ҳозир, – деди у ва полга шартта узала тушиб, каравотининг остига кириб кетди. Швециялик Скаллининг овозини зўрға эшитарди:

– Агар Жонни бўлмаганида мен уни ёстигим остига қўярдим. Қаерда қолди экан? Ҳар доим ҳар хил жойга яшириб қўяман. Мана, ҳозир, чиқаяпман.

У ўзининг эски пальтосини судраганча каравот тагидан чиқди.

– Мен уни топдим, – деди у пичирлаб.

Сўнг полга чўккалаб ўтирди-да, пальтони секин очиб, ундан виски солинган сарғиш – жигарранг шишани олди ва ҳурмат юзасидан илтифот кўрсатиб, уни меҳмонга узатди.

Иродасиз меҳмон шишани олишни хоҳласа ҳам, кўлини бирдан орқага тортди ва Скаллига кўрқинч тўла кўзлари билан боқди.

– Ич, – деди қария дўстона оҳангда. У оёқларини чалиштириб швецияликка тикилиб турарди.

Бир зум жимлик чўкди. Сўнг Скалли яна “ич” деб мажбурлай бошлади.

Швециялик гайритабiiй овозда кулиб юборди. У шишани олиб, оғзига яқинлаштирди. Қариядан кўз узмай аҳмоқона табассум қотиб қолган лабларини хўллади-да, шишани яна эгасига қайтарди.

Скалли чиқиб кетганидан кейин учовлон ҳамон стол атрофида ўтирганча, баҳса киришиб кетди.

– Бу мен билган эркакларнинг ичида энг ёмони, – деди Жонни.

– Бир нарса дейишга ҳам ҳайронман, – деди шарқлик.
 – Унинг ўзини шундай тутишига нима мажбур қилди, деб ўйлайсиз?
 – сўради ковбой.
 – У қўрқиб кетган, шунинг учун ўзини идора қилолмай қолди.
 – Нима бўпти? – деди Жонни ва Ковбой бараварига.
 – Билмадим, менимча, у фарбнинг бемаъни романларини кўп ўқиганга ўхшайди.
 – Тўғри-ку-я, – деди Ковбой, – аммо бу ер бегона жой эмас, Небраска.
 – Тўғри, – дея қўшиб қўйди Жонни, – нега бўлмаса фарбдан бутунлай халос бўлгунча кўнглини узмади.

Шарқлик сайёҳ кулиб юборди.

– Шу пайтгача ишлари ҳам, аҳволи ҳам яхши эди, бироқ у ўзини жаҳаннамда юргандек ҳис қиляпти.

– Қизик, – деди Жонни.

– Ҳа, – унинг фикрини маъқуллади ковбой. Пастда эса Скаллинг латифасини эшитиб, кимдир мароқ билан куларди. Кулаётган швециялик эди. Печка атрофидагилар ҳайрат билан бир-бирларига тикилишди. Эшик гижирлаб очилди-да, Скалли ва швециялик остонада пайдо бўлди. Энди печка яқинидаги стол атрофида бешта стул бор эди. Швециялик газаб билан баланд овозда гапира бошлади. Жонни, шарқлик, Ковбой, Скаллинг ўзи аралашмасдан жим туришарди. Швециялик сувсаганини айтди.

У столни суриб, энди ўрнидан қўзғалган ҳам эдики, Скалли дарҳол:

– Мен ўзим олиб келаман, – деди.

– Йўқ, – дея эътироз билдирди швециялик дағаллик билан. – Мен ўзим олиб келиб бераман.

Шундай дея у ўзини меҳмонхона хўжайинидек тутиб кета бошлади. Швециялик чиқиб кетиши биланоқ, қария ўтирганларга: “У ўзича шубҳаланиб, “мени Скалли заҳарламоқчи бўлди” деб ўйляпти”, деди.

– У мени ақдан оздиради, – деди Жонни. – Нега сиз уни ташқарига улоқтириб ташламайсиз?

– Ҳаммаси жойида, – деди Скалли. – У фарбий соҳилдан, бу ерни расво бир макон деб ўйляпти чоғи.

Ковбой шарқликка қараб, кулиб қўйди-да, “сиз ҳақсиз” деди ва қўшимча қилди:

– Ҳозир ўзини яхши ҳис қиляпти, бироқ бошида у қўрқаётганди. Энди эса унда жасорат пайдо бўлибди. Буни тушунолмаёпман.

– Сенингча, мен нимани сир тутаяпман? – дея Скалли тиззасига шапатилаб уриб қўяркан, – бу ҳаракати билан у “ҳаммангиз гапимга қулоқ солинг”, демоқчи эди.

– Мен меҳмонхонани сақлаб қолдим! – бақриб гапирди у. – Меҳмонхонани! Эшитяпсизларми? Менинг меҳмонларим махсус имтиёзларга эга. Швецияликнинг бу ерни тарк этишига ҳеч бир сабаб йўқ. Бошқа ерда уни меҳмон сифатида қабул қилишмайди. Гапим тўғрими?

Шундай деб Ковбой шарқликка юзланди.

– Ҳа, тўғри, – унинг фикрига қўшилди шарқлик. Ўша кун кечки овқат маҳали швециялик ичкилик таъсиридан оташ бўлиб ёнди. У буни гоҳ қуйлаб, гоҳ эса кулиб намоён этарди. Қизиги шундаки, унинг барча тентакнамо қилиқларини Скалли маъқуллаб турди. Шарқлик хотиржам эди. Ковбой ҳайратдан оғзини очиб, овқатланишни ҳам унутган, Жонни эса газаб билан ликопчадаги овқатни еб бўлаётганди.

Швециялик бутун кечани бошқараркан, унга шафқатсиз тус беришга

ҳаракат қиларди. У жуда кучайиб кетгандек эди, гўё ўтирганларга ўтқир нигоҳини қадаб, овозининг борича бақириб гапирарди. Кечки овқатдан сўнг бошқалар сингари кўшни хонага ўта туриб, Скаллининг елкасига қўли билан қоқиб:

– Раҳмат, қария, овқат жуда ширин экан, – дея Жонни отасига хавотирлик билан тикилди. Унинг елкасидаги оғир жароҳат азоб бераётганини яхши биларди. Швецияликнинг бу қилигидан унинг жаҳли чиқа бошлади.

Бошқалар эса унинг янги нағмаларига жавобгарликни Скалли ўз бўйнига олганини тушуниб етганди.

Печка яқинида йиғилиб ўтиришганда у бошқа қарта ўйинларини ўйнаш кераклигини талаб қилди. Унинг овозида доимгидек кўрқинч, таҳдид бор эди. Ковбой ва шарқлик бунга рози бўлдилар, энди уларга қартанинг қизиғи қолмаганди. Скалли эса ҳадемай кечки поездни кутиб олишини айтди. Шу тобда Жонни ва швециялик ёлғиз қолишди. Бир зумга уларнинг нигоҳи ўтқир қиличдек кесишди, сўнг Жонни мийиғида кулиб кўя қолди.

Улар стол атрофида давра ҳосил қилишди. Шарқлик ва швециялик бу сафар ҳам битта жамоада ўйнадилар.

Бутун ўйин давомида Ковбойнинг чурқ этмай, ўзини бу қадар сипо тутиши ўтирганларнинг диққатини тортарди.

Скалли қайтиб келгач эса унинг муздек ҳаво оқимини олиб кириши даврадаги самимийликни тарқатиб юборди. Швециялик яна сўкина бошлади, бироқ бу сафар ҳаммалари ўйинга киришиб кетгани учун унга эътибор бермадилар. Уларнинг бошлари эгилган, қўллари эса чаққон ҳаракат қиларди.

Скалли зерикмаслиги учун газета олиб келганди ва уни варақлаганда шитирлаган овоз эшитиларди. Сўнг шу пайт норози оҳангдаги сўзлар эшитилди: “Сиз фирром ўйнаяпсиз!”

Кичкина хона яна ваҳима қаърига фарқ бўлди. Бу сўзларни эшитиб, Скаллининг қўлидаги газета тушиб кетди. Унинг кўзойнаги бурнининг устида турар, ўйин иштирокчиларига ўтқир нигоҳини бирма-бир ташлаб турарди. Бу жимлик узоқ чўзилмади.

Жонни ўзини швецияликнинг устига отди. Ур-йиқит бошланди. Шарқлик ва Скалли эса Жоннини тўхтатмоқчи бўлдилар. Ҳамма олишарди. Бироқ дим ҳавони ютиб, олишувдан чарчаган рақиблар кўзлари билан имо қилиб, бир-бирларини огоҳлантиришди.

– Ҳозироқ тўхтатинглар!

Скаллининг овози барчаникидан баландроқ эшитилди.

Хонада тинмай шарқлик ва Скаллидан қочаётган Жонни эса “у мени фирибгар деяпти, қаллобликда айблаяпти” деб бақирарди. – Агарда у мени айбласа, мен уни...

– Ҳозироқ бас қил, эшитаяпсанми?! – деди Ковбой швецияликка.

Бақир-чақирлар швецияликни тўхтата олмади.

– У фирром ўйнади. Мен буни ўз кўзим билан кўрдим, ҳа, кўрдим, – деди у.

– Бир дақиқа тўхтаглар, илтимос, кутиб тура оласизларми?—дея паст овозда ялинарди шарқлик. – Қартани деб уришишнинг нима кераги бор?

Бу шовқин-суронли жанжалда “фирромлик”, “тўхтатинглар,” “у мени шунақа деди” каби сўзлар зўрға қулоққа чалинарди. Овозининг борича бақираётган Скалли умуман ҳеч кимни эшитмасди.

Тўсатдан ҳамма жим бўлиб қолди. Улар нафас ростлаб олиш учун тўхтаган эдилар.

Жонни дарҳол олдинга чиқди. “Нега сиз мени фирромликда

айблаяпсиз? Нега, а, нега? Мен ҳеч кимни алдаганим йўқ ва ҳеч ким мени қаллоб деб аташига йўл қўймайман.”

– Мен сени ўз кўзим билан кўрдим, ўз кўзим билан! – дея бояги сўзларини такрорлади швециялик.

– Яхши, – қичқирди Жонни, – ким мени фирибгар деса, ўша билан уришаман.

– Йўқ, сен бундай қилолмайсан, яъни бу ерда уриша олмайсан, – деди Ковбой.

– Биз уришишимиз керак! – гапида туриб олди Жонни.

– Ҳа, уришамиз, – қичқирди швециялик.

У худди ақлдан озган шайтонга ўхшарди.

– Мен сенга кимлигимни кўрсатиб қўяман. Уришамиз, тамом-вассалом. Ким билан уришмоқчи бўлганингни билмаяпсан, шекилли. Мени уриша олмайди деб ўйлаётгандирсан-а? Йўқ. Мен сенга кўрсатиб қўяман, жиноятчи! – деди у Жоннига.

– Бўпти, ошна, бошладик бўлмаса, – деди Жонни совуққонлик билан. Ковбой чора излаб Скаллига юзланди: энди нима қиламиз?

Қариянинг хаёлига ажойиб бир фикр келгандек, кўзлари қувончдан чақнаб кетди.

– Биз уларнинг урушишига рухсат берамиз, – деди у жасурлик билан. – Мен буни узоқ кутолмайман. Бу швецияликнинг қарғишидан бўларимча бўлдим. Сабрнинг ҳам чегараси бор, яхшиси, уриша қолишсин. Йигитлар ташқарига чиқишга тайёрлана бошладилар.

Шарқлик азбаройи асабийлашганидан янги чарм пальтосини қийналиб кийди. Ковбой кепкасини қулоғига бостириб кияркан, кўллари қалтирарди.

Жонни ва қария Скаллигина ўта хотиржам эдилар.

Скалли эшикни очди. Дайди шамол ўчакишгандек ўша заҳоти чироқни ўчириб қўйди. Улар бошларини эгиб, шамолга қарши юра бошладилар.

Қор тинган бўлса-да, совуқ шамол уларни чимчилаб олаётгандек эди.

Швециялик йўлда нималардир деб бақирарди. Скалли унинг ёнига борди-да, кўлини унинг елкасига қўйиб, бир нима деб пичирлади.

– Нималар деяпсиз? – бақирди швециялик. – Мен бу оломонга қарши чиқолмайман.

– Ҳаммасини билиб турибман, сиз ҳамма айбни менга ағдарасиз.

– Йўқ, йўқ – деди Скалли, бироқ шамол унинг сўзларини оғзидан юлиб, узоқларга олиб кетди.

Швециялик болохонадор қилиб сўкинди, бироқ бўрон қолган гапларни эшитишга имкон бермади. Улар панароқ жой топишди. Бу ер V шаклида бўлиб, қор беиз эди.

Улар энди кўналга топганларида швециялик ҳали ҳам бақираётган эди.

– Ҳа, мен бу ер қанақа жойлигини жуда яхши биламан. Кундай равшан, сизлар мени ўртага олмоқчисизлар, ҳаммангизга кучим етмайди.

Скалли унга газаб билан ўқрайди.

– Сен ҳаммамиз билан эмас, фақатгина Жонни билан уришасан.

Икки рақиб Скаллининг қисқа буйруғини кутиб, бир-бирига қараб турарди. Жангчиларнинг ҳеч бири кийимини ечмади. Уларнинг кўзлари мулойим боқса-да, туб-тубида шафқатсиз бир туйғу яширинганини пайқаш қийин эмасди.

– Ҳўш, бошладик! – деди Скалли.

У шундай дейиши биланоқ иккиси ҳам худди буқалардек бир-бирига

ташланиб, хужумга ўтди.

Зарблардан чиқаётган гурс-гурс товушлар ва рақибларнинг ҳақоратни сўзлари атрофни тутиб кетди.

Кузатувчиларга келсак, шарқликнинг нафаси ичга тушиб кетганди, ташвишли ора-чора, кўксини тўлдириб нафас оларди-да, яна жим бўлиб қоларди.

Ковбой қичқириб, у ердан бу ерга сакрарди. Скалли ҳаракатсиз қотиб турар, бу урушга рухсат бериб, уни уюштирганидан ўзи ҳам ҳайрон эди. Ваҳшийларнинг ҳаракатларини кўриб, қўрқиб кетди. Қоронғуликда бирпас ҳавода учаётган қўллардан бошқа ҳеч нарса кўринмасди.

Ковбой тинмай Жоннига ён босарди. У югуриб, худди ёввойи отдек яқинлашди-да, “ур уни, ур, Жонни! Ўлдир уни!” – дея бақира бошлади.

– Жим бўл! – деди Скалли жаҳли чиқиб. Шундан сўнг қисқа, аммо жуда қаттиқ урилган мушт зарбидан Жонни ўтлоққа гурсиллаб йиқилди.

Ковбой швецияликнинг ёнида қовоғини солиб турар, Скалли эса ўғлининг тепасида эди.

– Жонни, ўғлим, Жонни.

Унинг овози ғамга тўла эди.

– Жонни, муштлашувни давом эттира оласанми? – сўради у ўғлининг калтак зарбидан шилиниб, қонаб кетган юзига ачиниб қараркан. Бир муддат жавоб бўлмади. Шундан сўнг Жонни яна ўзининг одатдаги овозида “ҳа” дея жавоб қилди.

У отасининг кўмаги билан оёққа турди.

– Нафасимни ростлаб олай, – деди у.

Ковбой эса бир неча қадам наридаги швецияликка:

– Тўхта, бироз сабр қил, – деди.

Шарқлик эса Скаллинг қўлидан тортиди.

– Балки етар-а? – ялинди у. – Ҳаммасини ўз ҳолича қолдирайлик.

– Билл, – деди Скалли, – уни кўзимдан йўқот!

– Ҳозир! – дея ковбой улар томон юра бошлади.

Рақиблар бир-бирларига яқинлаша бошладилар.

Жонни биринчи зарбаданок ўзини йўқотиб, мувозанати бузилиб, швецияликнинг устига қулади. Ковбой, шарқлик ва Скалли додлаб юборишди. Швециялик эса рақибини аямай ура бошлади. Оғир муштларнинг зарбидан Жонни узоқроққа бориб йиқилди. Жоннинг тепасидаги ғазабнок кишиларнинг кўзларидан қочиб, швециялик жуфтакни ростлаб қолди.

– Ҳали ҳам уриша оласанми, Жонни? – сўради Скалли чорасиз бир аҳволда.

Бир неча дақиқа ўтгач ўғли жавоб қилди:

– Йўқ, мен уриша олмайман.

Сўнг уят ва оғриқдан йиғлай бошлади. Унинг аччиқ кўз ёшлари қонли юзига тўкила бошлади.

Скалли қаддини ростлаб, ёнида турганларга гапира бошлади:

– Оғайнилар, – деди у мулойимлик билан, – ҳаммаси тугади.

Унинг овози кутилмаганда жуда ўзгариб кетганди.

– Жонни енгилди, – деди у худди ўлимни эълон қилаётгандек.

Улар Жоннини ердан турғазлашди. У ёрдам бермоқчи бўлганларга эътибор ҳам бермай, қийналиб бўлса-да, ўзи юра бошлади. Қор кучайиб, бўронга айланган, кўз очишга қийналиб қолишганди.

Қор уларнинг юзларини қизартириб юборганди. Жоннини етаклаб

бир хонага бошлаб келишди. Кўп ўтмай зинада қадам товушлари эшитилди. Швециялик эшикни очиб, тўппа-тўғри хонанинг ўртасига юриб кела бошлади. Ҳеч ким унга эътибор қаратмади.

– Тахминимча, сиз менга қарзимдан қандай қутилишим мумкинлиги айтмоқчисиз, – деди у Скаллига. Қария иложи борича вазминлик билан жавоб беришга ҳаракат қилди:

– Сен мендан ҳеч нарса қарздор эмассан.

– Йўқ, қарзим бор, қанчалигини айтсангиз бўлди, – деди у қайсарлик билан.

– Мендан ҳеч қанақа қарзинг йўқ, — деди Скалли ўша алпозда.

– Менимча, сиз ҳақсиз, яна бир ҳақиқат шундан иборатки, сиз мендан қарздорсиз.

У Қовбойга тақлид қилиб:

– Ўлдир уни, ўлдир! – деди у. Сўнг телбаларча кулиб юборди. Унинг кулгиси совуқ жарангларди. Уларнинг учаласи гапиришни ҳам, гапирмасликни ҳам билмасди.

Швециялик эшикни очиб, қор бўронига юз бураркан, ўтирганларга сўнги бор тикилди. У Жоннинг зарбаларидан анча тетиклашганди.

Юзига урилаётган қор парчалари ва шамолдан ажиб бир роҳат ҳис этди. У то пивохонага етиб келгунча шаҳарча кўчаларини роса айланди.

Швециялик эшикни очиб, ичкарига кирди. Хонанинг охирида тўрт киши ўтирганди. Швециялик сумкасини полга қўяр экан, барменга жилмайиб салом берди.

– Илтимос, менга виски беринг, – деди у. Бармен унинг олдида бир шиша виски, стакан ва муз олиб келиб қўйди. Швециялик вискини ўзининг устидан қуйиб юборди ва қолганини охиригача сипқорди.

Бармен ўзини бепарво тутишига қанчалик ҳаракат қилмасин, швецияликнинг юзидаги қонга ҳайратланиб тикилди-да, “хайрсиз кеча” деди. Вискини кўп ичиб юборгани учун швецияликнинг кўзлари ичига тортиб, қийналиб нафас ола бошлади.

– Бошқасидан ичишим керакка ўхшайди, – деди швециялик кўзлари сузилиб. – Ичасизми? – сўради у бармендан.

– Йўқ, раҳмат. Мен ичмайман. Юзингизга нима қилди? – қизиқди у.

Швециялик дарҳол баланд овозда гапиришга тутинди:

– Муштлашдим. Мен Скаллинг меҳмонхонасидаги йигитни дўппослаб, тупроққа қориб ташладим.

Бу гап стол атрофидаги тўрт кишининг диққатини тортди.

– Менимча, у бир ҳафтага бормайди.

Улар йигитни уйигача кўтариб олиб боришди.

Кўз очиб-юмгунча улар швецияликни ўраб олишди.

– Ичасизми? – сўради Скалли.

– Йўқ, раҳмат, – рад этди улардан бири.

Бу жуда ғалати гуруҳ эди. Уларнинг иккитаси маҳаллий тижоратчилардан, биттаси ҳуқуқшунос, биттаси эса қиморвоз эди.

Бу гуруҳга яхшилаб назар солган одам айнан шу қиморбозгина ўйинга тортишини англади.

Қиморбознинг бизнеси қўрқув ва таваккалчиликка асосланган эди. У ўзининг гайритабиий маҳоратини кўрсатиб, ҳаммани ўзига тортарди.

Бу одам нодон саёҳатчилару, мўл ҳосил олган фермерларга осонгина фириб берар ва уларнинг бор-будини шилиб оларди.

Унинг мўъжазгина ҳовлиси, пазанда хотини ва бир-биридан ширин икки фарзанди бор эди.

Хуллас, Форт Ромперда ҳамма уни танирди. У бошқа ҳар қандай ишдан кўра қарта ўйинини афзал кўрарди.

У бугун кечаси ҳар галгидек дўстлари билан учрашганди.

Швециялик виски ичишда давом этар ва барменни ҳам ўзи билан отамлашишга ундарди.

– Кел, ич, ичақол, “йўқ” дема энди, озгина ич. Мен биттасини бошлаб урдим, уни жангда енгдим. Жаноблар, ичасизларми? – сўради у.

– Жим, – деди бармен бармоғини лабига солиб.

Стол атрофидагилар ҳарчанд қизиқишмасин, ўзларини суҳбат билан оворадек қилиб кўрсатишарди. Улардан бири “раҳмат, ичмаймиз” деди швецияликка қарата.

Шу гапдан сўнг у ўрнидан турди.

– Яхши, – баланд овозда деди у, – мен бирга ичиш учун ўзимга шерик топа олмаяпман. Ҳозир улардан бирортаси мен билан ичишини хоҳлайман, ҳозир! Тушуняпсизми?

У иккала қўли билан стулга муштлади.

Йиллар бўйи тажрибаларда тобланган бармен секин деди:

– Мен сизни тушундим.

– Тушунган бўлсанг, эшит унда. Анови одамларни кўряпсанми? Улар мен билан ичишмоқчи, буни ёдингда тут. Ҳозир кўрасан.

– Бас қилинг! – деди бармен.

– Нега энди? – деди швециялик ва улар ўтирган стол томон юрди. Бориб, қиморбознинг елкасига қўлини қўйди.

– Мен билан бирга ичишингизни хоҳлайман.

– Ошна, мен сени танимаيمان, – дея жавоб қилди у ортига ўгирилиб қарамасдан.

– Бунинг аҳамияти йўқ. Кел, менга шерик бўл.

– Йўқ, – деди қиморбоз, – елкадан қўлингни ол-да, йўлингдан қолма.

У кичкина, паст бўйли, озгин одам эди. Унинг бу оҳангда гапириши швецияликка ёқмади. Қолганлар жим ўтиришарди.

– Нима, сен мен билан бирга ичишни хоҳламаяпсанми, аҳмоқ, пакана!

У шартта қиморбознинг бўйнидан чангаллади.

– Сен мен билан бирга ичасан! Мен сени мажбур қиламан, – деди швециялик ва қиморбоз ўтирган стулни суриб юборди.

Саросимада қолган бармен улар томон югурди. “Ур-сур” бошланиб кетди. Даҳшат! Айни пайтда қиморбознинг қўлида ялтираган катта пичоқ шунчалар ўткир эдики, у одам танасини осонгина қоқ иккига бўлиб ташлай оларди. Швециялик кутилмаганда танасига санчилган совуқ қуролнинг тиғидан жон аччиғида қичқириб, ерга қулади.

Бармен, ҳуқуқшунос ва савдогар оғзини очиб, бир нуқтага қараб қолган швецияликнинг очиқ қолган кўзларига тикилдилар.

– Генри, – деди қиморбоз барменга, – сен полицияни қаердан топиш мумкинлигини айтасан.

Бир неча ойдан сўнг Ковбой печда гўшт пишираётганди. У Дакота чегаралари яқинидаги бир парча ерда чорвачилик билан шуғулланарди.

Ташқарида от туёқларининг овози эшитилди. Шарқлик қўлида хат ва газета кўтариб кириб келди.

– Швецияликни ўлдирган маҳбус уч йил озодликдан маҳрум этилибди! – деди у кира солиб. – Мана, сўнгги янгиликни қара! Унчалик кўп муддат беришмабди. Шундай эмасми?

– Уч йил, – дея Ковбой гўштни товага соларкан. – Рост, уч йил оз муддат.

– Форт Ромперда унинг хайрихоҳлари жуда кўп.

– Борди-ю, бармен яхши одам бўлганида эди, – деди Ковбой

ўйланиб, — швецияликнинг бошига шиша билан бир уриб, қотилликнинг олдини олган бўларди.

Ҳа, ҳар нарса бўлиши мумкин эди. Ковбой товадаги гўштни олов устида айлантирганча, ўз фалсафасини давом эттирди. Агар у Жоннини қаллобликда айбламаганда эди, ҳозир тирик юрган бўлармиди. У жуда аҳмоқ одам эди. Бунга ҳеч бир шубҳам йўқ.

— Мен қиморбозга ачинаман, — деди шарқлик ўйчан.

— Мен ҳам у швецияликни ўлдиргани учун қамоқхонада ўтириши шарт эмасди, деб ўйлайман.

— Ҳамма гап ҳалолликдами? У Жоннини фирибгарликда айблади. У кучли тушкун ҳолатда эди.

Бу гаплар ковбойнинг гашига тега бошлади.

— Швецияликнинг ўлимида бизнинг ҳам айбимиз бор, — деди шарқлик.

— Бизнинг қанақа айбимиз бўлиши мумкин? — таажжубланди Ковбой.

— Сен швецияликдан ҳам бадтар аҳмоқсан. Бир ҳақиқатни айтиб қўяй, Жонни ростдан ҳам гирромлик қилди.

Ковбой индамади.

— Ахир ўйин шунчаки кўнгилхушлик эди, холос, — деди у охири.

— Қанақа кўнгилхушлик? Мен уни гирром ўйнагани кўрдим. Эркакнинг ишини қилмадим. Швецияликни ёлғиз қолдирдим. Сенчи, сен бўлсанг, ўша ерда айланиб жанжал бўлишини жуда хоҳладинг. Қария Скалли ҳам. Биз ҳаммамиз гуноҳқормиз. Биз вазиятни бошидан кузатдик. Бечора қиморбоз эса ҳаммамизнинг гуноҳимиз учун хун тўлаяпти. Швецияликнинг ўлимида сен, мен, Скалли, Жонни — ҳаммамиз айбдормиз. Ўз аҳмоқлиги ва омадсизлиги туфайли қиморбоз ҳаммаси учун жавоб берапти.

Ковбой хафа, руҳан сиқилган эди.

— Мен айбдор эмасман, — деди у пичирлаб. Шарқлик индамай чиқиб кетди.

*Инглизчадан
Дилдора ОТАҚУЛОВА таржималари*

Юсуф Хос ҲОЖИБ

Қутадғу билиг

Айрим боблар

ДЕБОЧА

Барчадан сарбаланд қодир Раббано,
Шаънингга кам ҳатто минг ҳамду сано.

Улуғлардан-улуғ, қодир зулжалол,
Яратувчи, аввал-охир баркамол.

Халойиқ, замину само Раҳмони,
Яйраб еб-ичгайсан, бисёр ош-нони.

Зиёда бағоят барча ризқ-рўзи,
Барчани едирар, емас ҳеч ўзи.

Муҳаммад пайғамбар барча эл боши,
Боши не, диёнатнинг тамал тоши.

Муаззам бу китоб бағоят азиз,
Аҳли дониш учун болдан ҳам лазиз.

Қадру қиммат асли билим негизи,
Шукрона, қаноат — толе эгизи.

Бошдан-охир минг бир ҳикмат берилган,
Дур каби заррин риштага терилган.

БОҚИЙ АСАР

*Илоҳо, айладим асрорим баён,
Эзгу ҳар ниятим ўзинга аён.*

*Тиламадим шавкат, беармон ҳаёт,
Ҳар зотни қўладим демай дўсту ёт.*

*Ҳар муҳлис, дostonим ўқиган палла,
Ёд этиб, руҳим шод этар баралла.*

*Ҳар ашъор муҳлиси кичик ё катта,
Эслаб мени дуо ўқир, албатта.*

Буюк бобокалонимиз Юсуф Хос ҲОЖИБнинг шоҳ асари – “Қутадғу билиг” дostonида Парвардигори оламга самимият билан шундай муножот қилади (бу муножот Ҳазрат Навоийнинг “Хамса” дostonлари сўнгги бобларидаги фаҳрия тарзидаги таваллоларга ҳамоханг). Туркий адабиёт тарихида маснавийда битилган мазкур илк йирик фалсафий дoston муаллифнинг ҳаётлигидаёқ шуҳрат топгани бежиз эмас. Бинобарин, чинликлар уни «Адабул мулук», мочинликлар – “Ойин-ул-мамлакат”, Шарқ элининг пешволари – “Зийнатул умаро”, эронликлар – “Шоҳномаи туркий”, туронликлар – “Қутадғу билиг”, баъзилар “Пандномаи мулук” деб ном бердилар.

Бу Машриқ малиги, Мочинлар беги,
Оқилу донишманд, одамзот йиги¹,

Қамуғ² бу китобни олиб ўзламиш³,
Хазина ичинда асраб кўзламиш⁴.

Бириндан биринга меросга қолиб,
Нодонларга бермай ўзингга олиб.

Фойдаси зиёда, ҳеч зарар қилмас,
Талай турклар унинг маъносин билмас.

Китобдан ўқиган билар тек уни,
Ўқиган, ёзган ҳам билмас ҳеч буни.

Ихлос билан агар ўқиса киши,
Икки олам ичра равон ҳар иши.

Мочин ҳақимлари, бу Чин бахшиси,
Тан бериб дегандир: Китоб яхшиси!

Бу Машриқ элинда қамуғ турк ичра
Бу каби китоб йўқ жаҳонда сира.

Китоб қадрини ҳам билимли билар,
Билимсизлар фақат жоҳиллик қилар.

Ахир қавми нодон билмас ҳеч буни,
Аҳли дониш ўқиб, авайлар уни.

¹ Й и г – яхши, аъло, фазилатли.

² Қ а м у ғ – барча, ҳамма.

³ Ў з л а м и ш – ўқиб-ўзлаштириш.

⁴ К ў з л а м и ш – кўздан яширган.

“Қутадғу билиг” яратилгандан буён қарийб минг йил ўтганига қарамасдан, унга қизиқиш тобора кучайиб бораётир, “давлат низомномаси” сифатида ҳақли эътироф этилган асарнинг жаҳон бўйлаб зафарли юриши ҳамон давом этаётир.

Мазкур беназир дoston билан бир даврда аллома Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари ҳам яратилганини эсласак, буюкликнинг дояси ҳам буюклик деганларидай, қорахонийлар салтанатининг халқимиз тарихида беқиёс аҳамиятга эга экани ойдинлашади.

Дostonнинг дидактик, панд-насихат руҳи билан йўғрилганини эътироф этган ҳолда алоҳида таъкидлаш жоизки, қорахонийлар даврининг бош қомуси даражасидаги “Қутадғу билиг” давлатчилигимиз тарихидаги тўру-тузукларнинг энг мукаммали, чўққиси ҳисобланади. Филология фанлари номзоди Қудратилла Омонов бу хусусда шундай ёзади:

“Қутадғу билиг”ни синчиклаб ўқиш ва уқиш асносида нигоҳимиз қаршисида нафақат беназир истеъдодли шоир, балки йирик давлат арбоби сиймоси ҳам гавдаланади. Бинобарин, “Шохномаи туркий” мазмун-моҳияти тўрт негиз: адл-адолат, қут-давлат, ақл-идрок, қаноатга таянади. Юсуф Хос Ҳожиб давлатнинг куч-қудрати, гуллаб-яшнаши, эзгулик, инсоният бахт-саодатини адолат, ақл-заковат ҳамда қаноат уйғунлигида деб билади.

Қомусий “Қутадғу билиг” дostonи қатор туркий улуслар қатори халқимиз ўтмиши ҳам нақадар буюк бўлганини яна бир марта эътироф этади.

“Қутадғу билиг” – зарофатли дoston. Мазкур асарни ўқиб-уқиш китобхондан теран ҳаётий тайёргарлик талаб этади. Қарийб қирқ йил муқаддам “Фан” нашриёти томонидан чоп этилган (нашрга тайёрловчи – филология фанлари номзоди Қано Қаримов) мазкур дostonни илгари ҳам ўқтин-ўқтин мутоала қилардим. Лекин кейинги пайтда уни тез-тез қўлга олаётirman. Дoston тарихий-илмий, ижтимоий-фалсафий қийматю юксак бадиияти, сеҳрли жозибаси, юксак инсоний фазилатлар тараннуми билан аста-секин ўзига ром қилар, уни ҳозирги тилимизга табдиллаштира бошлаганимни сезмай қолдим.

Абдухамид Пардаев

Бугрохон даврида китоб битилди,
Ҳам хоннинг тилинда баён этилди.

Бу янглиғ китобни ким битмиш қадим,
Кейин ҳам битарми қай зот, билмадим.

Ҳар жой – кенту овул, шаҳру қасрда,
Турфа китоб номи айни асрда.

Ҳар юрт аҳли дониш, ҳақимлари хос,
Атар элин азал удумига мос.

“Адабул мулук” дер уни аҳли Чин,
“Ойин ул-мамлакат” мочинлик учун.

Машриқ элин жумла улуғи аро,
Бу китоб асил “Зийнат ул-умаро”.

Эъзозлар “Шоҳнома” деб аҳли Эрон,
“Қутадғу билиг” дер бор аҳли Турон.

Турфа калом тафаккуру тилдадир,
Китоб ичра ҳозир қамуғ элдадир.

Китобга ном бермиш кабир зот улуғ,
Худо ёрлақагай бу эзгу, қутлуғ.

Туркий тилда неки ажиб-бебаҳо,
Китоб шоҳ байтлари ичра жо-бажо.

Элга офтобдай нур сочар нома бу,
Соҳиби тахт учун зафарнома бу.

Соҳиби мулк киму ҳам камина ким,
Керакли ҳар неки сўзлар ҳар ҳақим.

Шоҳлар қўрғонию асбоб-анжоми,
Молу мулк, тартибу қонун-низоми,

Мамолик хароби, толе етиши,
Мулкат пойдорлиги, қўлдан кетиши,

Лашкару қўшинлар, аскарлар ботир
Сафланиши билан ёв қочаётир,

Барчаси китобда қилинган баён,
Сараланган, аҳли эл учун аён.

На мулкни маҳкам тутар ҳар киши,
Омилкорлар билан битар ҳар иши.

Зарур заковатли ҳам латиф таъби,
Чироққа ой ёғду бергани каби.

Элу юрт олдида масъул шоҳ-султон,
Эл ҳам шоҳ олдида бурчдор бегумон.

Улус адо этгай султон фармонин,
Шоҳ ҳам авайлагай эл тану жонин.

Шоҳу султон учун уруш қилишни,
Қирғин-баротларда лашкар тузишни.

Тадбир билан қуршаб ўнгу сўлини,
Айтар ёв лашкарин енгиш йўлини.

Минг бир тадбир билан подшоҳи азим,
Элу юртин йўлга солиши лозим.

Тадбиркор шоҳ қадри эл ичра ошар,
Васлин халқ соғиниб, қошига шошар.

Тожу тахт пойида нияти холис,
Ёмонни ўзидан тутганча олис.

Ихлосманд ҳар зотни қадрига етгил,
Ётсираган ёвуз баҳридан ўтгил.

Огоҳ бўл сиёсий ҳар найрангбоздан,
Ўзинг йироқ тутма содиқ ҳамроздан.

Не соз шоҳ — донишманд ҳам ботир юрак,
Хазина ҳам тўлиб-тошиши керак.

Раиятга бўлса тоғдек тоқати,
Ҳар жабҳа бобида тайин роҳати.

Насиҳат қиларман, бас, ўйлаб сени,
Дуо бирла мудом ёд айла мени.

Синчиклаб назар сол, эй илмпарвар,
Аҳли ҳунар ичра муаллиф сарвар.

Минг бир фазилат, минг заковат билан,
Мукаррам эл аро саховат билан,

Ростлиги, ҳурмати, зуҳди ҳам баланд,
Андиша, илму фан, покликка пайванд.

Замини жаннату фаровон эли,
Ҳам наслу насабин куйлагай тили.

Туғилган юртимдан бош олиб кетдим,
Минг машаққат билан китобим битдим.

Манзур султонга ҳам даврон достони,
Бу Тавғоч Қора Буғро — хонларнинг хони.

Бош устига минг эҳтиром, хильвати,
Қалам ҳақи ҳам заковат ҳурмати.

«Бу Хос Ҳожиб!»¹ дея менга бериб ном
Ҳам ўзига ҳабиб этди субҳу шом.

Аҳли сарой ичра борки ҳар азим,
«Юсуф Хос Ҳожиб!» деб қилар боз таъзим.

Достон битишимда қанот хуш ният,
Негизи табаррук тўртта қадрият.

Даставвал — адолат, тўғрилиқ асос,
Иккинчиси — давлат, қут, иқбол ҳассос.

Учламчи — улуғлиқ, тафаккур-ақл,
Қаноат-офият — тўртинчи нақл.

Ўзгача номладим улар ҳар бирин,
Баён қилгум аста асрору сирин.

Адолат Кунтуғди элиг номланар,
Мартабада уни шоҳ-султон санар.

Ном олган Ойтўлди деб бунда давлат,
Уни вазир дея англа басавлат.

Ақлни атаган у деб Ўгдулмиш,
Уни ул вазирнинг ўғлони демиш.

Қаноатга бермиш Ўзғурмиш деб от,
Яқин туғишгандай вазирга бу зот.

Арабий ҳам форсий мўл бундай китоб,
Туркийда ҳам битдим шоҳ асар шитоб.

Ҳар билимли дариф тутмай ҳимматин,
Доно ҳам сарбаланд билгай қимматин.

Туркий шоҳ тарона иноят сенга,
Ўқишда дуолар бахш айла менга.

Борурман дунёдан, эшит сен ўзинг,
Ибрат олиб очгил ҳар икки кўзинг.

Илоҳо, ёрлақа, қўлла ҳаммани,
Мўл айла ризқ-рўзин мўмин оммани.

¹ Х о с Ҳ о ж и б — эшиқ оғаси.

ЎЗҒУРМИШ АЙБЛОВИ

Жавобан Ўзғурмиш дедики: — Ўзим
Сўзларинг эшитдим, эшит бу сўзим.

Дунё ром айламиш, бас аён менга,
Бор айби фазилат туюлар сенга.

Афсунгар бағоят муҳаббат ғайби,
Ҳар неки севимли — билинмас айби.

Севимли даҳри дун бор айби қамуғ,
Фазилат туюлар сенга, эй улуг!

Нелар дер эшитгил ҳар шайдо киши:
— Роҳат ошиқ учун ҳатто ёр ниши.

Севимли нишони билинар шундан,
Минг инъом — минг бало гар келса ундан.

Дунёни севганинг шу нишонаси,
Жаннатдай кўринар вайрон хонаси.

Карвонсаройга ҳеч қўйма, бас, меҳр,
Жаннат боғи ичра бор нажот-сеҳр.

Худо бандам деса гар содиқ қулин,
Молу мулк бермайин кенг қилар йўлин.

Фаразли даҳри дун ҳар мукофоти,
Тангридан айирар ҳам дин офати.

Такаббурлик, кибр бадавлат иши,
Холис йўқсил билан қалб навозиши.

Қай телба Тангрилик даъвосин қилар,
Кўппакдай нафсин чоҳига йиқилар.

Дунёга келар ҳар инсон ялангтўш,
Молу мулк не даркор, кетар қўли бўш.

Омонат дунёда беш кунлик меҳмон,
Фурурланишга не ҳожат, эй нодон!

Ҳар не ибтидо интиҳоси тайин,
Тирик жон заволга яқин кун сайин.

Қапуғ¹ очар дунё, тақи бир қапуғ,
Ажал дарчасига кирар халқ қапуғ.

Банда учун азал беш кунлик очун,
Омонат дунё деб жон чекиш нечун?

¹ Қапуғ — эшик, дарча.

Бевафо даҳри дун эврилар ҳар кез,
Ҳар не берганларин қайтиб олар тез.

Ҳаёт бериб, етар банда бошига,
Яна ўзгаларни чорлар қошига.

Дунёни қўланка десам ярашар,
Эргашсанг қочар-у, қочсанг эргашар.

Мен сенга айтайин тамал-андоза,
Ҳикматин англагил, эй кўнгли тоза:

Эргашган юҳодан даҳри дун қочар,
Диёнатсиз этиб, бор айбин очар.

Ҳам дин кушандаси даҳри дун моли,
Дунё моли каби йўқ дин заволи.

Хиром айласа ҳам мисли келинчак,
Даҳри дунга зинҳор бўлма илинчак.

Кўнгили бериб сўнгра қилма ҳеч аттанг,
Ёқанга чанг солиб, ҳолинг қилар танг.

Жафоқаш, бевафо таг-теги билан,
Уч ой ҳам яшамас ўз беги билан.

Кўнгили бериб кимки бўлар мубтало,
Дунё боши узра солар минг бало.

Ва лекин бебаҳо ҳаёт ҳар куни,
Оқил ҳеч беҳуда сарфламас уни.

Ҳаётда бўл эзгу ишларга қодир,
Умрингни совурма ҳеч, эй баҳодир!

Азал гардун ичра фақат уч хил жом,
Ҳалолу шубҳали, сўнгиси ҳаром!

Аввало эркалар, сўнг нари сулар,
Шод айлаб, кетидан ит каби ҳулар.

Ҳалол ҳисоби бор, ҳаром азоби,
Серхатар ҳаттоки шубҳали оби.

Шодлик майи билан семиртурса гоҳ,
Жон олар гам билан мисли золим шоҳ.

Ҳар қувонч тубида минг алам доғи,
Аламга пайваста алқов-ардоғи.

Боши неъмат бўлса, охири меҳнат,
Боши меҳнат бўлса, охири неъмат.

Доно дер: бўлмагил мол билан улфат,
Улфат бўлсанг ёғар бошингга кулфат.

Бисёр давлат билан қашшоқсан асли,
Ҳақиқий бадавлат камбағал насли.

Бағритошларга ҳам феълинг қил майин,
Олар у дунёда жазосин тайин.

Тўзигаи термачлаб ғамлаганларинг,
Сочилгаи жамулжам жамлаганларинг.

Дунё йироқлашиб борар кун-бакун,
Вале яқинлашар кун-бакун якун.

Фоний дунё ўтар мисли қисқа тун,
Шитоб ётар боқий дунё бус-бутун.

Оқил кўнгил бермас неки сарсари,
Доно юзланар боқий дунё сари.

Ўлимдан бохабар, кибрдан йироқ,
Ҳаёт моҳиятин англаб яхшироқ.

Сайёҳ йўл-йўлакай ҳеч уй солдирмас,
Ким кўчар — уйида ашё қолдирмас.

Карвонсарой дунё бамисли тузоқ,
Тузоқ ичра ҳеч ким севинмас узоқ.

Азоби жон билгил гардун гуфторин,
Эвурар барча эл тарзу рафторин.

Бадал айлар молин авлиё шоҳид,
Тарк ётар дунёни бадар ҳар зоҳид.

Наздингда муғамбир сайёд бу очун,
Минг макру найранги аён мен учун.

Гардун ичра аксар бандаси ғофил,
Макрига алданса, йўқ асло кафил.

Қулоқ тут сен агар бўлсанг асил эр,
Дарвешфеъл калом султони нелар дер:

Аҳли дунё яктан аҳил ва иноқ,
Давру даврон сурса гар минг йил қувноқ.

Не фойда, бирма-бир ютар ер қаъри,
Армон то қиёмат ҳаёт минбари.

Кўрган-кечиргани гўё туш-сароб,
Ҳар бир ишинг учун берарсан жавоб.

Ўшал кун фойда йўқ қанча чекма оҳ,
Ҳар не аъмолингга йил, ой, кун гувоҳ.

Дунё ҳаловати уч жиҳатда жам,
Ҳар бирида юз минг роҳат жамулжам.

Севинчи кифоя шу учнинг қамуғ,
Ўзга учдан қочгил, эй элда улуғ.

Энг аввали ўлим талвасаси, кўр,
Ҳар банда чорасиз чангалида зўр.

Иккинчиси ўғил-қизлар ташвиши,
Ташвишки, бешафқат минг заҳар ниши.

Замон Афлотунин сўзига инон,
Хотин ҳам ўғил-қиз каби олар жон.

Гар висол бол каби, берсанг эътибор,
Совуқ сувга ювиниш заҳмати бор.

Тотсиз ҳозир тотли ўнгу сўлида,
Охир аччиқ чиқар чучук йўлида.

Гардун ҳаловати ғоят аломат,
Асли азоб, нечун қилмай маломат.

Ҳаёт шароб тутар, сўнг ажал жомин,
Равшан кунимизга зулмат тун зомин.

Дунё ҳаловати айни уч унсур,
Жавобин эшитгин, эй хулқи мансур.

Дунё ҳаловати, ҳирсу ҳавас ёв,
Икки ёв домида ҳар отлиқ — яёв.

Учинчи ёв диёнатга хиёнат,
Офатидан асра, Соҳибдиёнат!

Ҳирсу ҳавас бир ёв ҳар ишга қодир,
Не тонг, минг адоват айласа содир.

Такбир билан минг бир бало йўқолар,
Қолдирсанг даҳри дун, бас, сендан қолар.

Бандаси то ичмас ажал шаробин,
Нафсу ҳирсин торта олмас танобин.

Доно сўзи панду насихат қанди,
Мезон бўлгай аҳли донишманд панди:

Ҳирсу ҳавасим гоҳ оғу ошатар,
Гоҳида яйратар, гоҳ қон қақшатар.

Ҳоюҳавас билан ҳеч оромим йўқ,
Аксар оч-наҳорман, баъзан қорним тўқ.

Бир умидга етсам, ўзгаси чиқар,
Оромим ўғирлаб, юрагим сиқар.

Минг найрангига бас келишим гумон,
Нафсу ҳирсим ўзинг жиловла, Раҳмон!

Нафсу ҳирс беомон иймонинг йўнар,
Ногаҳон семирса, ёвузга дўнар.

Ҳирсу нафс бамисли този елгавай,
Семирса, эгасин ҳақин ҳам егай.

Қорни тўйгач, овга ярамас, ётар,
Чорасиз соҳибин энсаси қотар.

Ҳирсу ҳавас бебош бола, эрта-кеч,
Тўйгач, қочиб қолар, тутқич бермас ҳеч.

Ҳирсу нафсинг қонса, дарди бедаво,
Ҳар тилагин раво этмак нораво.

Тириклик муддатин фақат уч кун бил,
Уч кундан ортигин сароб — пуч кун бил.

Бири эртанги кун, бири ўтган тун,
Эртага етмоғи гумон айни кун.

Ҳаёт саҳни узра, қатъий айтсам сўз,
Зиёда муҳлатга зинҳор тикма кўз.

Ҳар мард юрагида ишқ ўти ёнар,
Висол майи билан бир муддат қонар.

Эрлик оташи ҳар йўсинда ўчгай,
Хоҳи кўркли, хоҳи кўрксизни қучгай.

Нафсинг қонар қорнинг тўйган ҳар жойда,
Қорин тўйгач, ортиб қолгани фойда.

Ортар неъмат қорни тўйгач инсоннинг,
Тўқ учун фарқи йўқ ҳалвою доннинг.

Қорун бўлсанг ҳамки, бир кун ўларсан,
Сен буни менадан ҳам яхши биларсан.

Вафотидан кейин камбағалу бой
Қора ер қаъридан бир хил олар жой.

Омонат дунёга берилма зинҳор,
Беш кунлик меҳмонсан, керилма зинҳор!

Бахт қушин тутай деб тикарсан минг дом,
Таъқиб қилар сени ажал субҳу шом.

Ҳаловат ортидан югурар отинг,
Ажал аста-аста қирқар қанотинг.

Тутқун бўлма нафсга, билими улуғ,
Йўқса қурбон қилар динни ҳам қутлуғ.

Билимли деб бўлмас ҳеч бундай зотни,
Ҳавасманд тўрт томон сурса гар отни.

Нафсин ҳар амрига ҳар нафас дохил,
Осий банда каби бўлмас ҳеч жоҳил.

Уқушсиз¹ ношудлар мурда, эй қардош,
Нафсу ҳирс қошида индирарлар бош.

Тарозига солиб шоир арзини,
Англагайсан маккор гардун тарзини.

¹ У қ у ш с и з – уқувсиз, заковатсиз, фаҳм-фаросатсиз.

Кнут ХАМСУН

Очлик

Роман

Эртаси куни қорнинг ёғиши зўрайди, бу ҳўл қор ерга тушиб пилч-пилч лойга айланарди. Ҳаво зах ва совуқ эди.

Мен жуда эрта уйғондим, миямдаги фикрларим кечаги руҳий кечинмадан кейин тамомила айқаш-уйқаш бўлиб кетган, қалбим эса тундаги учрашувдан завқ-шавққа тўлган эди. Мен лаззатли хаёллар оғушида ҳузур қилиб анча вақт кўзимни очиб ётар эканман, Илаялини ўз ёнимда ётгандек фараз қила бошладим: мен ўзимни кучоқлар, бўшлиқни чўлп-чўлп ўпардим. Ниҳоят ўрнимдан турдим, бир финжон сут ичдим, бир фурсат вақт ўтказиб овқат едим, шу билан очлигим сезилмай қолди, лекин асабларим яна қаттиқ безовта бўла бошлаган эди.

Мен тайёр кийимлар сотиладиган дўконга йўл олдим; камзулим ичидан кийиш учун биронта кийилган арзонроқ нимча сотиб олсам яхши бўларди, деб ўйладим. Зинадан кўтарилиб, дўконга кирдим ва битта нимчани танлаб уни кўздан кечира бошладим. Нимча кўриш билан овора бўлиб турганимда ёнимдан бир танишим ўтиб қолди; у мени чақирди, мен нимчани илиб қўйиб, унинг олдига бордим. У техник эди, ишга кетаётган экан.

— Юр, пиво ичамиз, — деб таклиф қилди у. — Фақат тезроқ, вақтим зиқ... Кеча кечқурун қанақа жонон билан сайр қилиб юрган эдинг?

— Нима, ҳали билмайсанми, — дедим мен танишимнинг рашкини келтириб — хоним ҳақида ёмон фикрга бормасин деган мақсадда, — у менинг маъшўқам.

— Оббо шайтон-ей! — деди у.

— Ҳа, бу кеча кечқурун юз берди.

Мен уни алдадим, у гапимга ишонди.

Мен тезроқ бу танишимдан қутулиш учун ёлғон гапирдим; биз пиво ичиб кўчага чиқдик.

— Хайр!.. Йўқ, шошма, — деди у дабдурустан. — Мен сендан бир неча крона қарзман, ҳалигача қарзимни узмаганимдан қаттиқ хижолатдаман. Лекин яқин орада албатта узаман қарзимни.

— Раҳмат, — дедим мен. Лекин у ҳеч қачон пулимни бермасди — бунга ишончим комил эди.

Афсуски, пиво дарров миямга урди ва қайноқ тўлқин бўлиб бутун баданимга ёйилди. Мен ўтган оқшом ҳақида ўйларканман, бирдан қаттиқ хавотирлана бошладим. Борди-ю, хоним сешанба куни учрашувга чиқмаса-чи? Ким билсин, у эсини йиғиб олиб, шубҳалана бошлагандир! Лекин нимадан шубҳаланади?.. Энди бутун фикру хаёлимни пул қамраб олган эди. Мен қўрқиб кетдим, қаттиқ ваҳимага тушиб ҳаяжонлана

Давоми. Боши ўтган сонларда.

бошладим. Мен ўзим қўл урган жиноий ишни ипидан игнасигача бир бошдан хотирамда тиклай бошладим; кўз олдимда кичкинагина дўкон, пештахта, пулни олаётган менинг чўпдай ориқ қўлим намоён бўлди, полиция келиб мени тутиб олишини тасаввур қилдим. Қўл ва оёқларим кишанланган. Йўқ, фақат қўлларим, иложи бўлса, фақат бир қўлим; панжара, баённома ёзаётган навбатчи, у ёзаётган перонинг қитирлаши, унинг худди еб қўйгудек ўқрайиб қарашини... Хў-ўш, жаноб Танген! Кейин бир кишилик камера, мангу зулмат...

Ҳм! Мен муштларимни маҳкам сиқиб дадил бўлишга уриндим, жадалроқ юриб бориб Стуртуветга етдим. Шу ерда ўтириб дам олдим.

Йўқ, кечирасиз, мен сизга гўдак бола эмасман, миямни қотирманг! Ким буни исботлай олади? Қолаверса, гумашта ҳатто воқеа қандай юз берганини эслаганида ҳам, овоза қилишга журъат этмайди; у ўз иш жойини жуда қадрлайди. Илтимос, ҳеч ҳожати йўқ шов-шув кўтаришинг!

Лекин ёнимдаги пул тинмай юрак-бағримни эзиб ҳеч тинчлик бермасди. Ахийри мен миямни ковлаштириб шундай аниқ мулоҳазада тўхталдим: илгари, виждоним пок бўлиб нақадар изтироб чекиб яшаган пайтимда ҳам анча бахтлироқ эдим. Илаяли-чи! Ахир мен гуноҳга ботган қўлларим билан уни балчиққа кўмдим-ку! Ё худоё, тавба! Илаяли!

Энди мен ўзимни энг жирканч махлуқдек ҳис қила бошладим; шунда мен дик этиб ўрнимдан туриб, тўғри дорихона олдида сомса сотиб турган кампир олдига бордим. Мен ҳали ҳам гуноҳимни ювиб покланишим, ўзимнинг не ишларга қодир эканлигимни жумлаи жаҳонга кўрсатиб қўйишим мумкин эди! Мен сомса сотувчи хотин олдига бора туриб, чўнтагимдаги ҳамма тангаларни, бир чақасини ҳам қолдирмай, қисимлаб олдим, кейин бирон нима сотиб олмоқчи бўлгандай, сомса қутиси устига энгашидим ва кўп ўйланиб турмай, қисимимдаги пулни сотувчи аёлнинг қўлига бердим. Лекин унга бир сўз ҳам айтмай кетиб қолдим.

Яна қайтадан виждонли одам бўлиш — қандай қувончли ҳол! Чўнтагимнинг бўм-бўшлигидан кўнглим ёришиб ўзимни енгил ҳис қилдим, яна виждонли одамга айланганим қандай яхши бўлди. Чунки агар чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўриладиган бўлса, бу пул менинг шаънимга доғ туширди, кўп аламли ҳасратларга мубтало қилди, ҳар гал мен бу пул ҳақида ўйлаганимда баданим жимирлаб кетарди; ахир мен тошбағир одам эмасман-ку, бу жирканч жиноятим виждонимни бадном қилганди, ҳа, ҳа, бу аниқ! Худога шукур, мен ўз кўзим олдида виждонимни покладим.

— Мендан ибрат олинглар! — дедим мен одамлар билан гавжум майдонга кўз югуртирар эканман. — Ўрнак олинглар мендан! Мен манави бечораҳол кампирни бахтиёр қилдим. Бу қойилмақом иш бўлди! Ахир у шўрлик жуда қийин аҳволда кун кечирарди-да. Бугун кечқурун унинг болалари уйкуга оч қорин билан ётмайдилар...

Мен шундай хаёлга бориб, ўзимга таскин бердим ва ўзимнинг бу қилмишини энг юксак мақтовга лойиқ деб билдим. Худога шукур, пулни ўзимдан соқит қилдим.

Мана, энди мен қилган ишимдан қаттиқ таъсирланиб, сармаст бўлиб, қаддимни ғоз тутганча кўчадан кетиб боряпман. Энди Илаялининг ҳузурига беқусур, пок виждоним билан боришимни, унинг кўзига ҳеч ҳам ийманмай қарашимни ўйларканман, қалбим қувончга тўларди; энди ҳеч ниманинг ташвишини қилмасдим, фикрларим равшанлашди, миямдаги зилдай оғирлик энди гўё тиниқ нурдан ҳосил бўлгандек туюла бошлади. Одамлар билан ҳазиллашгим,

гайриоддий қилиқлар қилгим, бутун шаҳарни остин-устун қилиб юборгим, баралла овоз билан бақиргим келарди. Мен Гренсендан худди эси оғиб қолган одамдай ўтиб кетдим; қулоғим ғувиллаб турарди, кайф қувончи бутун вужудимни қамраб олган эди. Телбалигим кўзиб, йўлимда учраган хат ташувчига неча ёшда эканлигимни айтдим, лекин у менга ҳеч нима демади, мен бўлсам унинг қўлидан ушлаб олиб, юзига тикилиб қарадим ва нега бундай қилганимни изоҳламай йўлимда кетавердим. Мен кўчадаги одамларнинг гапи, қулгисига берилиб қулоқ солардим, йўлкада дик-дик сакраб юрган қушчалар ҳаракатини кузатардим, тош кўчага терилган тошларга тикилиб қараб, уларнинг терилишида галати белгиларни кашф қилардим. Ниҳоят стортинг жойлашган майдонга етиб бордим.

Мен қилт этмай туриб, извошчиларни кузата бошладим. Улар майдон бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юришиб ўзаро гурунглашишар, отлари бўлса, рутубатли об-ҳаводан маъюс бош эгиб турардилар. “Қани, олға!” — дедим мен ўзимга ўзим ва биқинимга туртиб кўйдим. Дадил юриб бориб биринчи извошга ўтирдим.

— Улливолсвейей кўчаси, ўттиз еттинчи уй, — дедим баралла овоз билан.

Ва биз жўнаб кетдик.

Йўлда кетаётганимизда извошчи дам-бадам орқасига ўгирилиб менга қараб-қараб қўя бошлади. Наҳотки у мендан шубҳаланаётган бўлса? Турган гапки, эскириб кетган уст-бошим унинг диққатини ўзига тортган эди.

— Мен бир жаноб билан учрашувим бор! — дедим извошчининг суриштирувчи саволларига барҳам бериш учун. Ва у жанобни кўришим қанчалик зарур эканлигини унга ишончли сўзлар билан тушунтирдим.

Биз ўттиз еттинчи уй олдида тўхтадик, мен извошдан сакраб тушиб, зинадан чопқиллаб учинчи қаватга чиқдим ва қўнғироқни босдим.

Эшикни уй ходимаси очди. У менга чўчинқираб қаради.

Мен ундан Хьерулфни, ҳалиги жун газлама билан савдо қилувчи Иоахим Хьерулфни, яъни ҳаммага отнинг қашқасидай таниш бўлган одамни сўрадим.

Ходима бош чайқаб:

— Хьерулф бу ерда турмайди, — деди.

У менга бошдан-оёқ разм солиб, эшикни ёпиб қўйди. Бу фамилияни у ҳеч тутилмай равон айтди, худди ўша одамни яхши биладигандай, лекин унинг кимлигини эслашга эринди. Мен аччиғланиб шартта орқамга бурилдим ва зинадан чопиб тушиб кетдим.

— У одам бу ерда йўқ экан, — дедим извошчига.

— Йўқ экан?

— Ҳа. Энди Томтегатен кўчаси, ўн биринчи уйга ҳайданг.

Менинг ҳаяжонланаётганим қисман извошчига ҳам юқди; у, бу одамни оғир бир ташвишдан қутқариш керак, деб ўйлади шекилли, бирданига извошни учириб кетди.— Фамилияси нима ўша жанобнинг? — деб сўради у менга ўгирилиб.

— Хьерулф, жун газлама билан савдо қилувчи Хьерулф.

Извошчи ҳам у одамни танигандай бўлди.

— У доим очранг костюм кийиб юрадими?

— Нима дедингиз? — дедим мен. — Очранг костюм? Эсингизни едингизми? Нима, сизнингча мен майнавозчилик қиляпманми?

— Нима девдингиз фамилиясини? Хьерулфми?

— Ҳа, — дедим. — Нимасига ажабланасиз?

— У малласоч эмасми?

Ҳа, у малласоч бўлиши мумкин, извошчи буни эслаганида, мен ҳам, у малласоч бўлиши керак, деган қатъий қарорга келдим. Мен извошчидан миннатдор бўлдим ва унга, кимни қидираётганимни дарров фаҳмлаганини айтдим; ҳаммаси айнан у айтганидай эди-да.

— Жуда қизиқ бўларди-да, — дедим мен, — агар у малласоч бўлмаса...

— Бу гапингиздан, шу одамни мен икки марта извошда олиб юрган эканман, — деди извошчи. — Яна унинг қинғир таёғи ҳам бор эди.

Ана шунда ўйлаб топганим Хьерулф кўз олдимда жонланиб намоён бўлди ва мен дедим:

— Ҳа-ҳа, у ўша қинғир таёғини ҳеч ҳам қўлидан қўймасди. Бу борада кўнглингиз тўқ бўлсин, гапимга ишонаверинг.

Ҳа, извошчи извошида олиб юрган кимса айнан ўша одам эди. У таниди.

Биз ўқдай учиб борардик, отларнинг туёқлари остидан учқунлар сачарди...

Гарчи мен қаттиқ ҳаяжонланаётган бўлсам ҳам, руҳим мудом тетик эди. Биз постда турган соқчи ёнидан физиллаб ўтиб кетдик, шунда мен унинг кўкрагига тақилган темир нишон 69 рақамли эканини кўриб эслаб қолдим. Бу рақам қалбимнинг энг теран нуқтасигача зирқиратар, миямга худди зирапчадай санчиларди. 69, ҳа, 69, бу рақам ҳеч қачон эсимдан чиқмайди!

Мен гайритабиий ёввойи хаёллар уммонига фарқ бўлиб, извошнинг орқа ўриндиғига суяндим ва ўзим билан ўзим қаёқдаги тутуруқсиз нарсалар ҳақида гаплашарканман, лабларимнинг қимирлаётганини кўчадаги одамлар кўрмасин учун извошнинг қатронланган бўз соябони панасида гунажак бўлиб ўтирдим. Телба хаёллар миямни ачита бошлаган эди, шунда мен беўхшов қилиқларимга қаршилиқ кўрсатишга ожиз эканимни тан олиб, телба феълимнинг жиловини бўш қўйиб юбордим. Мен ичганим икки кружка пиводан хушнуд ва маст бўлиб қолиб, ҳеч бир сабабсиз ич-ичимда газабланиб товуш чиқармай кула бошладим. Бора-бора газабим ҳовури аста-аста сўниб кўнглим анча таскин топди. Мен бармоғим сирқираб оғриётганини ҳис қилдим ва уни сал бўлса ҳам иситиш ниятида қўйлагим ёқасига тикдим. Мана, биз Томтегатенга ҳам етиб келдик. Извошчи отларни тўхтатди.

Мен худди кўрғошин қуйилгандай оғирлашган бошимни зўрга кўтариб, ҳеч нима ҳақида ўйламай, извошдан тушдим. Дарвозадан ҳовлига кирдим-да, уни қиялаб кесиб ўтиб, бир эшикка рўпара келдим, уни очиб, даҳлизга ўхшаган иккита деразаси бор бир хонага кирдим, даҳлизнинг бурчагида устма-уст қўйилган иккита сандиқ турар, девор тагида эса, устига гилам тўшалган торгина бир эски ётоқ жойи бор эди. Унг томондаги қўшни хонадан одам овози ва гўдак боланинг чинқиргани эшитилар, тепамдаги иккинчи қаватда эса, кимдир болга билан темирга гурс-гурс урарди. Мен буларнинг ҳаммасига даҳлизга кирганим ҳамона эътибор бердим.

Мен бу квартиранинг барча хоналарини баҳузур босиб ўтиб, иккинчи томондаги эшик олдига бордим ва ҳеч қаёққа шошмай, қочиб кетишни хаёлимга ҳам келтирмай, эшикни очиб, қўшни кўчага чиқдим; сўнг орқамга ўгирилиб ҳозир ўзим чиқиб келган уйга қарадим — унга “Мусофирлар пансионати” деган лавҳа ёпиштирилган эди.

Орқа кўчада мени кутиб турган извошчидан ўзимни олиб қочиш ниятим йўқ эди, шунинг учун, ўзимни ҳеч қандай айб иш қилмаган одамдай ҳис этиб, ҳеч нимадан кўрқмай, катта кўчадан кета бошладим.

Мен анча вақтдан бери бутун фикру хаёлимни банд этиб келаётган

кўй юнги билан савдо қилувчи Хьерулфнинг ҳаётда мавжуд шахс эканлигига ишонган ва уни албатта қидириб топмоқчи бўлган эдим; ана шу савдогар Хьерулф, аксар пайт ҳаёлимда пайдо бўлиб тез хотирамдан ўчиб кетувчи икир-чикир хомхаёлларга кўшилиб бирданига қорасини ўчирди-кўйди; энди у менинг кўзимга жуда олисдан худди мавҳум рўёдек, алмисоқдан қолган хотирадек зўрга гира-шира кўринарди.

Мен қанча кўп юрганим сари, миямдаги мулоҳазалар шунча теранлаша борди, тинкам қуриб қаттиқ чарчаган эдим, оёқларимни зўрга судраб босардим. Ҳўл қор ҳамон паға-паға ёғарди. Ниҳоят, мен Грэнланнга – черковга етиб бордим ва шу ерда дам олгани бир ўриндиққа ўтирдим. Олдимдан у ёқ-бу ёққа ўтиб турган одамлар менга ажабланиб қарашарди. Мен шу ўтирганимча чуқур ҳаёлга толдим.

Ё қодир худо, мен фақир ҳақир банданга раҳм қил! Мен бу аянчли ҳаётимдан шу қадар безор бўлдимки, шунчалик толиқдимки, энди бунақа ҳаёт учун курашмоқдан ҳам, уни жон куйдириб асрамоқдан ҳам наф йўқ. Очликда, муҳтожликда ўтаётган кунларимни, бундай бадбахликни ҳеч бир кимсага раво кўрмайман; мен тамомила эзилиб кетдим, энди мен йўқман, фақат сўниб бораётган соям қолган. Елкаларим чўккан, қийшайиб қолган, кўкрагимдаги санчиқни сал бўлса-да, босиш учун гунажак бўлиб юраман. Бундан икки кун бурун мен уйда ўзимни яланғоч ҳолда кўрдим – кўриб йиғлаб юбордим. Эгнимдаги кўйлагимни бир неча ҳафтадан бери алмаштирмагандим, терлайверганимдан қатирма бўлиб кетган бу кўйлагим қорнимга ишқаланавериш, киндигимни қонатиб юборибди, баданимни тимдалаб чақа қилиб ташлабди; бу қонталаш бўлган жойларим унча қаттиқ оғримаётган бўлса ҳам, бунақа кўйлакни кийиб юриш нақадар ўкинчли. Мен киндигим ярасини даволай олмасдим, афсуски, у ўзидан ўзи битиб кета қолмади; мен ярамни ювиб, авайлаб артдим ва яна ўша қасмоқ кўйлагимни кийдим. Бошқа иложим йўқ эди...

Мен ўриндиқда ана шулар ҳақида ўйлаб ўтирарканман, баттар ғамга ботаман. Мен ўзимдан нафратланаман; ҳатто ўз қўлларим ҳам жирканч кўринарди менга. Бу нимжон, ўта бадбуруш қўлларимни кўриб қаттиқ ўқиндим; нозик бармоқларим жигимга тегар, қилтириқ гавдамдан ўзим нафратланардим; мен бебаҳо қобикдаги гавдамни ҳис этиб, уни доимо кўтариб юришим лозимлигини ўйласам, юрагим зирқираб кетарди. Эй, худо, кошкийди буларнинг ҳаммаси тезроқ барҳам топа қолса! Жудаям ўлгим келяпти!

Мен тамомила ер билан яксон бўлиб, таҳқирланиб хор-зорликда кун кечираётганимни кўз олдимга келтирдим, шунда беихтиёр ўрнимдан турдим-да, уйимга йўл олдим. Йўлда кетатуриб бир дарвоза тепасига қоқилган лавҳага кўзим тушди: “Йомфру Андерсен, энг яхши кафанлар, очиқ йўлакка кирганингизда ўнг томонда”. “Оҳ, бу эсдалиқлар!” – дедим мен ва Ҳаммерсборгдаги чордоқ хонам, у ердаги кичкина тебранма кўрси, хона эшиги атрофига ёпиштирилган газеталар, улардаги маёқ нозирининг эълони ва Фабиан Олсеннинг печдан янги узилган иссиқ нонлари ёдимга тушди. Оҳ, у пайтда мен анча яхши яшардим, ҳозирги аҳволимга қараганда; ўшанда бир куни кечаси битта фельетон ёзган эдим, шу фельетонимга ўн کرونا қалам ҳақи беришганди, энди бўлса бир сатр ҳам ёзолмай қолдим, биронта мақола ёзишга киришмоқчи бўлсам, миямдаги жамики фикр ва ўйларим зумда ғойиб бўлади. Ҳа, барҳам бериш керак ҳаммасига! Мен ҳеч ерда тўхтамай кетиб борардим.

Лекин баққол дўконига яқинлашарканман, бугун фалокат юз беради-ёв, деган қандайдир мавҳум ҳиссиёт тобора кўпроқ ғашимга

тега бошлади; қилган айбимни бўйнимга олишга қатъий қарор қилган эдим. Мана, мен зинадан базўр юриб чиқдим, дўкон эшиги олдида кўлига коса кўтарган бир қизалоққа тўқнаш келдим, уни ўтказиб юбориб эшикни ёпдим. Ва ниҳоят, гумашта билан икковимиз яна юзма-юз учрашдик.

— Бугун ҳавонинг авзойи бузуқ, шундай эмасми? — деди баққол.

Нима қилади-я, гапни чалғитиб? Нега мени шартта ҳиқилдоғимдан олмади? Хунобим ошиб унга:

— Мен бу ерга ҳавонинг авзойи ҳақида валақлашгани келганим йўқ, — дедим.

Қизишиб гапиришим баққолни эсанкиратиб қўйди, у ҳеч нимага тушунолмасди; бу дўкондан беш крона пулни ўғирлаб кетганим унинг хаёлига ҳам келмаётганди.

— Нима, ҳалиям билмайсизми сизни чув тушириб кетганимни? — деб сўрадим.

Лекин у шўрлик ҳеч нимага тушунмаётган эди.

Вой худойим-ей, қандай оvsарлар орасида яшайпман-а! Мен гумаштага дағдага қилиб, бўлган воқеани бир бошдан батафсил тушунтираман. Ниҳоят, у юз берган ҳолни фаҳмлайди, лекин, барибир, ҳеч қандай чора кўришни хоҳламайди. У нуқул бошини у ёқ-бу ёққа чайқаб, девор орқасидан келаётган оёқ товушига қулоқ солади, менга “секинроқ гапиринг”, деб имо қилади, сўнг ниҳоят:

— Ҳа, яхши қилмабсиз! — дейди.

Гумаштанинг бундай жавоби гашимни келтирди, мен бунақа зиддиятни йўқ қилиш ва баққолнинг жиғига тегиб жаҳдини чиқариш ниятида унга ўдағайлаб бердим:

— Йўқ, шошманг! Эй хашаки баққол, сиз бунга тушунармидингиз, лекин мен сиз ўйлаган даражада қабиҳлик қилганим йўқ! Мен сизнинг ўша пулингизни ўзимга ишлатмадим, ўз фойдамни кўзлаб сарфламадим ҳам, зеро, мен ҳалол одамман, ўзганинг ҳақини ўзлаштиришдан йирганаман...

— Бўлмаса, нима қилдингиз ўша пулни?

— Билиб қўйинг, мен ўша пулингизни бир чақасини ҳам қолдирмай, қашшоқ бир кампирга бердим. Мен ана шунақа одамман, тошбағир эмасман, бечораҳол одамларга раҳмим келади...

Гумашта ўйланиб қолди, менинг номусли одам эканлигимга ишонмаётгандай эди. Ниҳоят, у мендан сўради:

— Нега ўша пулни ўзимга қайтариб бермадингиз?

— Тушунсангиз-чи ахир, — деб унга сурбетларча қўпол жавоб қилдим. — Дилингизни ғаш қилишни истамаган эдим, сизга раҳмим келувди. Шуми ҳали қилган савоб ишимга сизнинг миннатдорлигингиз! Мен бу ерга келиб бир соатдан бери воқеа қандай юз берганини тушунтириб ётибман-у, сиз бўлсангиз, мендан қасд олиш ҳақида ўйламаяпсиз ҳам. Қандай шармандалик! Бас, аҳвол шу экан, мен қўлимни ювиб қўлтиққа ураман. Хулласи калом, жин урсин сизни. Саломат бўлсинлар!

Мен дўкон эшигини тарақлатиб ёпиб чиқиб кетдим.

Лекин мен паға-паға ёғаётган ҳўл қордан уст-бошим шилта бўлиб хужрамга етиб келганимда, бояги жангари жўшқинлигим бирдан ғойиб бўлди ва яна ғам-алам мени ўз оғушига олди. Шўрлик гумаштага зуғум қилганимдан қаттиқ афсусландим, юм-юм йиғлаб, бу ярамас қилмишим учун ўзимга жазо бериш ниятида ҳиқилдоғимни бўғиб, ўзимни-ўзим тавбамга таянтира бошладим. Турган гапки, гумашта иш жойидан жудо бўлиб қолишдан қўрқиб, ўша йўқолган беш крона учун

шовқин кўтаришни хоҳламаган эди. Мен бўлсам унинг кўрқоқлигидан фойдаланиб, бутун дўконни бошга кўтариб шанғиллаб, бечорани қаро ерга қориб, ачитиб-ачитиб гапирдим. Эҳтимол, бу пайтда дўкон хўжайини девор ортида тургандир ва нима шовқин, деб сўрагани олдимизга чиқмоқчи ҳам бўлгандир. Азбаройи Худо, бундан баттарроқ пасткашлик бўлмаса керак бу ёруғ жаҳонда!

Эҳ афсус, нега ахир мени ҳибсга олмадилар-а? Ҳибсга олишганида шўрим қуриди-қоларди. Ўзим қўлимни узатардим кишанласинлар деб. Зинҳор қаршилиқ кўрсатмасдим, аксинча, мени ҳибсга олишларида уларга ёрдамлашардим. Эй қодир худо, бир лаҳзали бахт учун мен жонимни фидо қилишга ҳам тайёрман! Умрбод ёвгон бўтқа еб кун кечирсам ҳам майли! Ахир бир мартагина илтижоларимни инобатга олақолсанг-чи!..

Мен жиққа ҳўл кийимимда ухлагани ётдим; миямда, бугун тунда мен ўлишим мумкин, деган мавҳум бир фикр пайдо бўлди ва мен бор кучимни жамлаб, ётадиган тўшагимни тартибга келтирдим – саришта одам эканлигимни кўрсинлар-да. Кейин ётиб икки қўлимни кўксимда чалиштирдим.

Шу пайт бирдан Илаяли эсимга тушди. Тавба, бир марта ҳам эсламабман-а уни бугун кечқурун! Қалбим тубида яна ёруғлик милтиллаш бошлади. Бу нозиккина офтоб шуъласидан менга оромбахш илиқлик уфурди. Офтоб тобора ёрқинроқ чақнай бошлади, бу беозор, майин, эркаловчи нур руҳимни хушнуд этиб, мени сармаст қилди. Кейин вужудимни қиздира бошлади, икки чаккамни жизганак қилиб куйдирди, унинг даҳшатли алангаси оғир изтиробга тушган миямни кемира бошлади. Мана, кўз олдимда лов-лов ёнаётган гулхан пайдо бўлди, еру осмонни аланга қамраган, ҳамма ёқда одамлару ҳайвонлар ҳам, тоғу даштлар ҳам, иблислару шайтонлар ҳам, ўру жарлар ҳам – бутун олам Қиёмат ўтида ёнмоқда.

Бошқа ҳеч нима кўрмадим ҳам, эшитмадим ҳам.

Эртаси куни мен бошдан-оёқ терга чўмган ҳолда уйғондим; бадқаҳр безгак мени дағ-дағ титратарди. Аввалига ўзи менга нима бўлганини ҳеч тушуна олмай, ҳайрон бўлиб атрофга кўз югуртирдим; менда қандайдир ўзгариш юз берганини ҳис этиб, ўзимни мутлақо танимай қолдим. Мен қўл ва оёқларимни пайпаслаб кўрар, деразанинг у томонда эмас, бу томонда эканлиги мени ажаблантирарди; ташқаридан отларнинг дукур-дукур депсингани эшитилар, менга эса бу товушлар гўё кўкдан эшитилаётгандай бўларди. Бу ҳам етмагандай, кўнглим айниб қайт қилгим келарди...

Муздай ва ҳўл сочимнинг бир тутами пешонамга тушди; мен тирсагимга таяниб бошимни кўтардим ва ёстигимга қарадим; у ерда ҳам ҳўл сочим толалари ёйилиб ётарди. Бошмоқ кийган оёқларим тунда шишиб кетибди, натижада оёғим бармоқларини қимирлатиш жуда қийин бўлди.

Кеч кириб қош қорая бошлаган эди, ана шунда ўрнимдан туриб хона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Мен мувозанатни сақлаш ва оёғимдаги огриқни зўрайтирмаслик учун эҳтиёт бўлиб майда-майда қадам босиб юрдим. Унча қийналмаётган эдим, йиғлагим ҳам келмасди, умуман, мен ҳеч ҳам ғам чекмасдим, аксинча, жуда қувноқ эдим ва энди қисматимнинг ўзгача бўлишини истамасдим.

Кейин мен уйдан чиқиб кетдим.

Мени фақат бир нарса – очлик қаттиқ эзарди. Мана, яна ўша қабиҳ иштаҳа, ҳар дам сайин яна қорнимни зулукдай сўраётган машъум ҳиссиёт мени бешафқат исканжасига олган эди. Кўкрагимнинг оғриғига

ҳеч чидаб бўлмасди, у ерда қандайдир товушсиз, ғалати бесаранжомлик бошланган эди. Назаримда, бир гала қандайдир майда йиртқич ҳайвонлар гоҳ у-гоҳ бу томондан ёпирилиб келиб кўксимни ғажирдилар, кейин жим бўлиб қолардилар-да, бир оз дам олиб, яна товуш чиқармай ишга киришардилар ва ичимни итдай талаб, баданимнинг бутун-бутун бўлақларини кемира бошлардилар.

Мен бетоб эмас эдим, лекин тинкам қуриган ва қора терга чўмган эдим. Мен майдонга етиб бориб, у ерда дам олишни ният қилган эдим, аммо у ерга борадиган йўл узоқ ва машаққатли эди; шунга қарамай, мен у ерга етиб бордим ва майдонга келиб қўшиладиган кўчанинг муюлишида тўхтадим. Пешонамдан оққан тер кўзимга туша бошлади ва кўзойнагим шишасини хиралаштириб мени кўр қилиб қўйди; мен юришдан тўхтаб юзимнинг терисини артдим; қаерда турганимни билмасдим, бу ҳақда ўйламасдим ҳам; ҳамма ёқдан қулоқни қоматга келтирувчи бақир-чақир овозлар эшитиларди.

Бирдан кимдир қаттиқ чинқириб юборди: “Пў-ўшт!” Мен бу чинқирикни эшитдим, жуда яхши эшитдим ва нимжон оёқларимнинг ҳоли-қудрати етганча орқамга бир қадам тисарилдим. Нон ташувчи усти ёпиқ арава ёнимдан бамисоли бадқаҳр бир махлуқдек “шиғ” этиб ўтиб кетаркан, ғилдираги камзулим этагини ялаб ўтди, салгина эпчилроқ бўлганимда эди, ҳеч ҳам шикастланмаган бўлардим. Қанийди, яна бир зўр бериб, чаққонроқ ҳаракат қилсам, атиги салгина чаққонроқ қимирласам; лекин энди кечиккандим, арава ғилдираги оёғимнинг панжаларини босиб ўтди, назаримда, иккита бармоғим қийшайиб қолгандай бўлди.

Аравакаш отларини таққа тўхтатди; у чўчиб кетган эди, ўгирилиб, нима бўлганини сўради мендан. О, бундан баттар бўлиши мумкин эди... вожаб, оёғим синганга ўхшамайди... Аҳ, кечиринг мени...

Мен ҳол-қудратим бор қадар шошганча, ўриндиқ томон судралиб бордим; аҳволимни кузатиб турган оломон нафратимни кўзгарди. Ахир арава мени босиб ўлдириб кетмади-ку, шу фалокат пешонамга ёзилган экан, унча азоб чекмадим. Ҳаммасидан ҳам кўра бошмоғимнинг тагчарми бутунлай сўкилиб кетган ва тумшуғи анқов одамнинг очилиб қолган оғзига ўхшарди. Мен оёғимни кўтариб, бошмоғимнинг шу очилиб қолган оғзида қон кўрдим. Ҳай, нима бўпти, ҳеч ким айбдор эмас, аравакаш-ку, менинг шундоқ ҳам мушкул аҳволимни баттар қийинлаштиришни хоҳламаганди. Лекин мен ундан бир дона кичикроқ бўлка нон ташлаб кетишини сўрашим мумкин эди, аминманки, у илтимосимни ерда қолдирмасди. У бажонидил бажарган бўларди бундай хизматни. Илоҳо, тангри ундан марҳаматини дариг тутмасин!

Очлик чидаб бўлмайдиган даражада азоб берарди менга, мен бу шармандали иштаҳамдан қандай қутулишимни билмай қийналардим. Олдинига дағ-дағ қалтираб ўтирдим, кейин тиззаларимни қучоқлаб олдим. Қош қорайган пайтда соатли минора томон йўл олдим, у ерга қандоқ етиб борганимни фақат Худо билади. Кейин камзулим чўнтагига тикилган чўнтак латгасини йиртиб олиб, уни чайнай бошладим, лекин латга чайнаётганимда мен нима қилаётганим ҳақида мутлақо ўйламай, қоронғи бўшлиққа кўз тикканча, ҳеч нимани кўрмай хўмрайиб ўтирдим. Атрофимда ўйнаётган болаларнинг қийқириқларини эшитаман; ўқтин-ўқтин ёнимдан ўтиб турган одамларнинг шарпасини кўраман, бошқа ҳеч нимани ҳис этмасдим.

Кейин бирдан бозорга бориб бир бўлаккина хом гўшт топишим кераклиги ҳақида ўйлаб қолдим. Ўрнимдан туриб, панжара ёқалаб, олисдаги ёпиқ бозорнинг этагига етиб бордим-да, зинадан туша

бошладим. Гўшт растасига яқинлашиб қолганимда, орқамга ўгирилиб тасаввуримдаги итга ўдағайлаб шу ерда кутиб ўтиришни буюрдим, кейин биринчи дуч келган қассобга дадил мурожаат қилдим:

— Илтимос, бир ҳиммат кўрсатинг, итим учун биронта суяк беринг! — дедим. — Фақат гўштсиз суяк: шунчаки, ит оғзида тишлаб юриши учун.

Қассоб менга яхши бир устихон берди, унинг атрофида оз-моз қолдиқ гўшт парчалари бор эди, мен уни камзулим панасига яширдим. Кейин қассобга шундай мамнуният билан миннатдорчилик изҳор этдимки, у менга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Миннатдор бўлишингизга арзимади бу, — деди у.

— Йўқ, унақа деманг, — гўлдирардим мен. — Сиз мурувватпеша одамсиз.

Кейин орқамга қайтиб зинадан юқорига чиқа бошладим. Юрагим дукиллаб ура бошлади.

Мен боши берк тор кўчага кириб, аллақандай хароба дарвоза олдида тўхтадим. Бу ер жуда қоронғи эди ва мен бу ҳузурбахш зулматдан қувониб суякни гажий бошладим.

Суяк бемаза эди; ундан қотиб қолган қоннинг қўланса ҳиди келарди, бу ҳид сал вақт ўтар-ўтмай кўнглимни беҳузур қила бошлади. Барибир, мен яна суякни кемиравердим; агар унинг бир бўлагини оғзимда сақлаб тура олганимда эди, у ўз таъсирини кўрсатарди албатта, бунга фақат бардош бера олиш керак эди. Лекин кўнглим яна айний бошлади. Ҳазабим қайнаб, суякдаги қолдиқ гўшларни азда-базда тишларим билан юлиб олдим-да, ўзимни мажбурлаб ютиб юбордим. Лекин бу уринишларим фойда бермади; ютиб юборганим гўшт парчалари қорнимда қизий бошлагач, сассиқ кекириқ билан яна қайтиб чиқа бошланди. Мен бу аянчли аҳволимдан қаттиқ хуноб бўлиб муштларимни тугар, бадбахтлигимдан ўксиб-ўксиб йиғлар ва яна суякни жон-жаҳд билан кемираверардим; дув-дув оқаётган кўз ёшларимдан суяк кир ва нам бўлган эди, уни оғзимга олиб боришим билан қайт қилгим келаверарди; мен бўралаб сўкиниб яна суякни кемирав, ўзимнинг гарибона аҳволимдан юм-юм йиғлар ва яна қуса бошлардим. Мен бу ёруғ жаҳондан юз ўгириб, уни болохонадор қилиб сўқдим.

Жимлик. Ҳеч зог йўқ, атроф зим-зиё ва гунг. Қалбим қаттиқ изтиробда эди, оғир-оғир ҳансираб нафас олардим, дув-дув кўзёш тўкиб ва тишларимни ғижирлатиб ютганим гўшларни бирин-кетин қайт қилиб қусардим, ваҳоланки, шу гўшт парчалари бир оз вақт бўлса ҳам қорнимга қувват бўлиши мумкин эди. Минг ҳаракат қилганим билан қўлимдан ҳеч иш келмасди, ана шунда суякни ожизона ғазаб ва қаттиқ нафрат билан дарвоза тагига отиб юбордим-да, икки қўлимни кўкка чўзганча ваҳшиёна ҳайқириб, фалакни таҳқирлай бошладим... Эй улуг тангри Ваал¹, биламан, сен йўқсан, лекин агар бор бўлганимда, шундай ҳақорат сўзлар билан лаънатлаган бўлар эдимки, осмон-фалагинда жаҳаннам ўти аланга оларди. Эй тангри, мен сенинг бандан бўлиб хизматингни қилишга шай эдим, лекин сен мендан юз ўгирдинг, энди мен тоабад сенга юзланмасман, сен фурсатни бой бериб қўйдинг. Эй олий тангри Апис², мен яқинда ўлишимни биламан, ҳозир ҳам тобут қопқоғи ёнида турибман, шундай бўлсам ҳам тупураман сенга. Мени зўрлаб ўзингга тобе қилмоқчи бўлдинг, ҳолбуки, мени йўлдан тойдириб бўлмаслигини билмагансан. Наҳотки шуни билмаган бўлсанг? Нима, менинг юрагимни хобингда

¹ В а л — Фарб давлатларидаги семитик (ўлик тиллар) мифологиясида худолар кўпроқ шу ном билан аталган.

² А п и с — Миср мифологиясида ҳосилдорлик тангриси; уни буқа қиёфасида тасаввур қилганлар.

яратганмидинг? Эй, эшит, менинг бутун вужудим, бутун жону жаҳоним нафратланади сендан, мен тантана қиламан ва сенинг пурҳаловат жаннатингга тупураман. Бугундан эътиборан сенинг соҳибқаромат эканингга ҳам, барҳақлигингга ҳам ишонмайман, мабодо кўнглим яна сенга илтижо қилгудек бўлса, ундай кўнгилга лаънатлар ўқийман, агар лабларим яна сенинг номингни тилга олса, оғзимни йиртиб ташлайман. Эй сен, агар мавжуд бўлсанг, эшитиб ол айтадиган охириги сўзимни — бугун, азал-азалдан ва абадул-абад алвидо дейман сенга! Энди овозимни ўчираман ва сендан юз ўгириб, ўз танлаган йўлимдан боравераман...

Жимлик.

Қаттиқ ҳаяжонланганимдан ва бошимга тушган аламли изтироблардан бутун аъзои баданим дағ-дағ қалтирарди, мен турган жойимда донг қотиб турарканман, ўзимнинг мушкул аҳволимга лаънатлар ўқиб, бўралаб сўкинардим, бу телбаваш жўшқин ғазабимдан тамомила ҳолдан тойиб, гоҳ пиқиллаб, гоҳ хўнграб йиғлардим. Ё тавба, ахир бу гапларнинг ҳаммаси гирт китобий сафсатавозлик-ку, қаранг-а, ҳатто энг мушкул аҳволга тушган бўлсам ҳам, чиройли ибораларни топиб гапиришга уринаяпман-а. Мен ярим соатдан бери дарвоза тавақаси ўрнатилган устунни чангаллаб олганча пичирлаб сўкинаман, пиқ-пиқ йиғлайман. Бирдан қулоғимга гўнғир-гўнғир овоз эшитилди, иккита йўловчи нима ҳақдадир гурунглашиб мен турган ерга яқинлашиб келарди. Шунда мен дарвозадан узоқлашиб, қатор тизилган уйлар ёқалаб кетавердим ва яна чироқлар билан ёритилган кўчага чиқдим. Юнгсбаккендан пастга тушганимда бирдан миямда жуда аломат фикрлар уйғона бошлади. Назаримда, майдон чеккасидаги вайрона кулбалар, омборхоналар ва эски кийимлар сақланадиган хароба дўкон — ҳамма-ҳаммаси бутун майдон кўркини бузаётгандек бўлиб туюлди. Улар нафақат майдоннинг, бутун шаҳарнинг хуснини расво қилаётган эдилар — туф, йўқ қилиш керак бу харобазорни! Шаҳарда География институти бор эди, ҳар доим мен шу институтнинг чиройли биноси ёнидан ўтганимда унга мароқланиб тикилардим; агар шу институтни бу майдонга кўчириб ўтилса, қанча маблағ керак бўларкин, деб дилимда ҳисоблай бошладим. Ўҳ-хў, энг камида етмиш минг, ҳаттоки етмиш икки минг кронали сармоя бўлмаса, бу ишга киришиб бўлмайди-ёв. Етмиш икки минг ҳазилакам пул эмас, бу жуда катта маблағ. Бунақа ишга киришишнинг ўзи бўлмайди, ҳе-ҳе. Мен, бунақа ишга киришишнинг ўзи бўлмайди, деб бош ирғитганимда, каллам бўм-бўш бўлиб қолгандай туюлди. Вужудим ҳали ҳам дағ-дағ қалтирарди, ўқтин-ўқтин пиқиллаб йиғлардим.

Дилимда, энди куним битди ҳисоб, шартим кетиб фақат партим қолган, деган ҳиссиёт пайдо бўлди. Лекин, сирасини олганда, бу ҳол мен учун мутлақо аҳамиятсиз эди, яъни ҳозирги аҳволим мени безовта қилмасди. Аксинча, мен бутун шаҳарни кезиб ўтиб, ўз турар жойимдан тобора узоқлашиб, соҳил томон кетиб борардим. Мен, тўғридан тўғри, кўча ўртасига ётиб жон таслим қилишим ҳам мумкин эди. Кечираётган азобу уқубатларим мени шунчалик лоқайд қилиб қўйган эди; оёғимнинг арава эзган бармоқлари сирқираб оғрирди, бу оғриқ, назаримда, сон суягимгача етиб келиб ёйилгандек туюларди, лекин бу оғриқ ҳам мени унча безовта қилмасди. Зеро, мен булардан ҳам баттарроқ қийинчиликларга бардош берганман.

Мана, мен темир йўл кўпригига чиқдим. Бу ерда ҳеч қандай ҳаракат кўринмас, ҳеч бир товуш ҳам эшитилмас эди, фақат онда-сонда битта-яримта одам — балиқчи ё икки қўлини чўнтагига тикиб сайр қилиб юрган денгизчи учраб қоларди. Мен бир оқсоқ одамга тўқнаш

келганимда у менга тикилиб қаради. Шунда мен беихтиёр юришдан тўхтаб, шляпамни кўтардим ва: “Билмайсизми, “Роҳиб” сузиб кетганми?” – деб сўрадим. Савол берарканман, шундоққина унинг тумшуги тагида бармоқларимни шиқиллатишдан ўзимни тия олмадим ва дедим:

— Эҳ, жин урсин, дарвоқе, “Роҳиб”! Уни бутунлай унутибман-ку!

Шундай бўлса ҳам, бу кема ҳақидаги фикр миямга аллақачон беихтиёр жойлашиб олган эди.

— Ҳа, афсуски, “Роҳиб” кетиб бўлган.

— Қаёққа сузиб кетганини айтолмайсизми менга?

Суҳбатдошим ўйланиб қолди, оқсоқ оёғини кўтарди-да, уни салгина ликиллатиб:

— Йўқ. Лекин унга қанақа юк ортилганини биласизми? — деб сўради.

— Йўқ, — деб жавоб қилдим мен.

Лекин бу орада мен “Роҳиб”ни унутиб, чўлоқ одамдан, агар эскича ҳисоб билан ҳисоблаганда Холместраннгача қанча миля келишини сўрай бошлагандим.

— Холместраннгачами? Тахминан...

— Ё бўлмаса, Веблунгснесгача?

— Мен сизга айтсам, эҳтимол, Холместраннгача, тахминан...

— Гапимни эшитинг, эсингиздан чиқмасин, — деб яна оқсоқ одамнинг сўзини бўламан. — Илтимос, менга бир чеким тамаки беринг, фақат қиттаккина!

Мен тамакини олиб, унга миннатдорлик изҳор этдим ва нари кетдим. Тамакидан, барибир, фойдаланмадим, шу заҳоти уни чўнтагимга солиб қўйдим. Оқсоқ одам орқамдан қараб қолди — эҳтимол, менинг бирон ҳаракатим унда шубҳа уйғотгандир; қаёққа қараб юрмай, доим унинг шубҳали нигоҳини ҳис этардим ва бу одамнинг мени таъқиб қилиши ғашимга тегарди. Шунда мен орқамга бурилиб, яна чўлоқнинг олдига келдим ва унга тикилиб туриб дедим:

— Мўйнадўз.

Фақат шу битта “мўйнадўз” сўзини айтдим. Бошқа ҳеч нима демадим. Шу сўзни айтаётганимда, унга жуда қаттиқ тикилиб қарарканман, нигоҳим ниҳоятда мудҳиш эканлигини, гўё унга нариги дунёдан туриб қараётгандек ҳис қилдим ўзимни.

Мен бу сўзни айтганимда бир оз вақт жойимда қимир этмай турдим. Кейин яна оёғимни судраб вокзал томонга кета бошладим. Чўлоқ “чурқ” этмади ва орқамдан кузатиб қолди.

Мўйнадўз? Бирдан таққа тўхтаб қолдим. Ие, нега дарров тушуна қолмадим? Ахир мен бу ногирон одамни илгариям учратганман-ку, Гренсенда ҳаво очиқ бўлган эрталабки пайтда; ўшанда нимчамни судхўрга гаровга қўйган эдим. Назаримда ўшандан бери орадан бир умрли вақт ўтгандай эди.

Мен турган еримдан жилмай, майдон билан Порт кўчаси муюлишидаги уй деворига суянганча шу ҳақда ўйга толиб турарканман, бирдан сесканиб, ўзимни панага олмоқчи бўлдим. Лекин бунинг уддасидан чиқолмадим, шунда мен уят-андишани йиғиштириб қўйиб, эгик бошимни аста кўтардим, зеро, бошқа иложим қолмаган эди, ва “Командор” билан юзма-юз турганимни кўрдим.

Ҳайронман, қаёқдан пайдо бўлдийкин менда бундай густоҳлик, у мени яхшироқ кўрсин деб ҳатто бир қадам орқамга ҳам тисарилдим. Лекин “Командор”нинг менга раҳми келсин деб қилмадим буни, аксинча, ўзимни ерга уриб, хору расво қилиб кўрсатмоқчи бўлдим; мен ерга ётиб, “Командор”дан, мени топтаб ўтинг, юзимга пошнангизни

қўйинг, деб илтимос қилишга ҳам тайёр эдим. Ҳатто хайрли кеч тилаб, у билан хайрлашмадим ҳам.

“Командор” аҳволим чатоқлигини тушунди, шекилли, қадамини секинлатди, мен бўлсам уни тўхтатиш ниятида дедим:

— Сизга биронта ёзган мақоламни олиб бормоқчи эдим-у, лекин ҳеч тугата олмаяпман...

— Шунақа денг? — деди у шубҳали оҳангда, — Демак, ҳали ёзиб тугатмабсиз-да?

— Йўқ, ҳеч тугатолмаяпман.

“Командор”нинг менга ачинаётганини сездим, кўзларим филт-филт ёшга тўлди, мен қаттиқ-қаттиқ томоқ қириб йўталдим, ўзимни қўлга олишга уриндим, “Командор” бурнини қоқди; у менга тикилиб қаради.

— Пулингиз борми кун кечиришингиз учун? — деб сўради у.

— Йўқ, — дедим мен. — Ҳеч вақоим йўқ. Бугун ҳеч нима еганим йўқ, лекин...

— Сизни қаранг-у, биродари азиз, ахир очликдан ўлишингизга бепарқ қараб туриш гуноҳи азим-ку! — деди у ва дарҳол чўнтагини ковлай бошлади.

Лекин шу маҳал менда истиҳола ҳисси уйғонди, мен гандираклаб яна девор томон тисарилдим ва уни ушлаб олдим-да, ҳамёнини ковлайётган “Командор”ни индамай кузатиб турдим. У менга ўн крона узатди. Ҳа, ҳеч бир хаёлга бормай, ҳеч қандай сабабсиз ўн крона пулни узатди у. Пулни узатаркан, “сизнинг очликдан ўлишингизга бепарқ қараб туриш гуноҳи азим”, деб яна такрорлади.

Мен дудуқланиб унинг қўлини қайтармоқчи бўлдим ва тортиниб бир оз вақт пулни олмай турдим.

— Мен, очиги, уяламан... ундан кейин, бу жуда катта пул...

— Олақолинг тезроқ! — деди у ва соатига қараб қўйди. — Мен поездга чиқишим керак, ана, эшитяпман, у яқин келиб қолди.

Мен суюнганимдан лол бўлиб қолиб, пулни олдим ва унга бошқа ҳеч нима демадим, ҳатто миннатдорлик ҳам изҳор этмадим.

— Ҳеч уялманг, — дейди “Командор” мен билан хайрлашаркан. — Ахир ҳали мақола ёзиб ишлаб берасиз-ку.

Ва у жўнаб кетди.

Мен “Командор”нинг орқасидан кузатиб қоларканман, бирдан кўрсатган ёрдами учун унга миннатдорлик билдирмаганимни эслаб қолдим. Мен унинг орқасидан югуриб етиб олмоқчи бўлдим, лекин турган жойимдан қимирлай олмадим, оёқларим менга хизмат қилишдан воз кечган эди, ҳар қадам қўйганимда йиқилиб тушишим аниқ эди. У эса тобора мендан узоқлаб кетаётган эди. Мен унинг орқасидан югурмадим, уни чақирмоқчи бўлдим-у, олдинига бир оз иккиланиб турдим, ниҳоят, юрак ютиб, уни бир марта, кейин иккинчи марта чақиришга журъат этганимда, у анча узоқлаб кетган эди, менинг овозим эса ниҳоятда заиф эди.

Мен кўчада туриб қолиб унинг орқасидан кузатарканман, пиқ-пиқ йиғлардим.

“Кўз кўриб қулоқ эшитмаган иш бу! — дедим мен ичимда. — У менга ўн крона берди-я!”

Мен ҳозиргина “Командор” турган ерга бориб турдим ва у қилган барча ҳаракатларни такрорлай бошладим. Кейин қоғоз пулни филт-филт ёш тўла кўзимга яқин олиб бориб, унинг иккала томонини ўгириб кўрдим ва қўлимда чиндан ҳам ўн крона борлиги рост эканлиги ҳақида овозимнинг борича ҳайқириб қасам ичдим.

Бир оздан кейин — балки орадан жуда кўп вақт ўтгандир, чунки

теварак-атроф сув қуйгандай сукутга толган эди, — мен кутилмаганда ўзимни Томтегатен кўчасидаги ўн биринчи уй олдида кўрдим. Қаранг, ахир мен шу ерда кира ҳақини тўламай, извошчини алдаб кетган эдим-ку, айнан шу ерда ҳеч кимга шарпамни кўрсатмай ҳовлини кесиб ўтиб бошқа кўчага чиққан эдим. Мен бўлган воқеани эслаб бир оз турдим, ўз қилмишимдан ҳайрон бўлиб, яна дарвозага кирдим-да, тўғри “Мусофирлар пансионати” томон йўл олдим. Кириб тунаш учун ўзимга жой сўрадим, шу заҳоти мени жой билан таъминладилар.

Сешанба.

Қуёш чарақлаган, тинч-осуда кун, ҳаво ҳайратомуз мусаффо. Қор эриган; ҳамма ёқда жонланиш, шўх, қувноқ чехралар, табассум ва кулги. Фавворалардан тизиллаб отилиб чиқаётган сувлар қуёш нуридан заррин рангга, беғубор осмондан ҳаворанг тусга кириб, кўкка бўй чўзадилар.

Вақт тушга яқинлашганида мен Томтегатендаги уйдан чиқдим (“Командор” ташлаб кетган ўн کرونا ҳисобига мен шу уйда ҳаловатда яшаб турган эдим) ва шаҳарга йўл олдим. Кайфиятим аъло эди, то кеч киргунча энг гавжум кўчаларда дайдиб, турфа хил либосдаги одамларни кузатиб юрдим. Кечки соат еттигача ҳали анча вақт бор бўлса ҳам, мен Авлиё Улаф майдонини кесиб ўтиб, икки рақамли уйнинг деразаларига ўғринча тикилиб қарадим. Яна бир соатдан кейин мен у хонимни кўраман! Шунини ўйларканман, қаттиқ ҳаяжонланиб кетдим. Нима бўларкин? У зинадан тушиб келганида нима дейман унга? Хайрли кеч, фрекен, дейманми? Ё шунчаки жилмайиб қўя қоламанми? Мен фақат жилмайишга қарор қилдим. Турган гапки, яна эҳтиром билан унга таъзим ҳам қиламан.

Мен бемаврид келганимдан бир оз истиҳола қилиб майдондан чиқиб кетдим ва университетдаги соатдан деярли ҳеч кўзимни узмаган ҳолда Карл-Юхан кўчасида айланиб юрдим. Соат саккиз бўлганида мен яна Университет кўчасига бурилдим. Йўлда борарканман, кечикиб қоляпман, деб ўйлаб қадамимни илдамлатдим. Оёғим жуда қаттиқ оғрирди, — агарда шу оғриқ бўлмаганида ўзимни энг бахтиёр одам деб ҳисоблаган бўлардим.

Фаввора олдида борганимда, нафасимни ростлаб олгани тўхтадим; мен у ерда икки рақамли уйнинг деразасидан кўз узмай узоқ туриб қолдим; лекин у ҳамон кўринмасди. Майли, кутавераман, ҳеч қасққа шошаётганим йўқ; ахир унинг иши чиқиб қолган бўлиши мумкин-ку. Ва мен кутавердим. Борди-ю, буларнинг ҳаммасини тушимда кўрган бўлсам-чи? Балки аввалги учрашувимизни фақат тасаввур қилгандирман, ахир ўшанда кечаси билан алаҳлаб чиққан эдим-ку? Мен шу ҳақда иккиланиб ўйларканман, кўнглимда шубҳа уйғона бошлади.

— Ҳм!

Орқамда кимдир аста йўталди.

Мен йўтални ҳам, майин оёқ товушини ҳам эшитдим-у, лекин ўгирилиб қарамадим ва ҳамон икки рақамли уй зинасидан кўз узмай туравердим.

— Хайрли оқшом! — деган овозни эшитдим бир лаҳзадан кейин.

Мен унинг бошқа тарафдан келганига ажабланиб, илжайишни ҳам, ҳатто олдинига шляпамни ечиб саломлашишни ҳам унутиб қўйган эдим.

— Сизни анча куттириб қўйдимми? — деб сўради у ҳансираб нафас оларкан.

— Йўғ-е, ҳозиргина келиб турувдим, — жавоб қилдим мен. — Ундан кейин, ахир сизни бир озгина кутиб турсам нима қипти? Сирасини айтганда, мен сизни бу томондан келасиз деб ўйловдим.

— Мен ойимни кузатиб қўйдим, бугун уни меҳмонга чақиритган эди.
— Шунақами? — дедим мен.

Ва биз юра бошладик. Муюлишда турган полициячи орқамиздан кузатиб қолди.

— Вой, ўзи қасқа бормоқчимиз? — деб сўради хоним юришдан тўхтаб.

— Сиз хоҳлаган томонга.

— Вой, бирам зерикарлики борадиган жойни танлаш.

Орага жимлик тушди.

Кейин мен гапира бошладим, фақат суҳбатни давом эттириш мақсадида:

— Қарасам, уйингизнинг деразаси қоронғу.

— Ҳа, тўғри! — деди у жонланиб. — Оқсочимиз жавоб сўраб кетувди. Уйимизда ҳеч ким йўқ.

Биз юришдан тўхтаб, икки рақамли уйнинг деразаларига, худди уни илгари ҳеч қачон кўрмагандек, тикилиб турдик.

— Ундай бўлса, сизнига кира қолмаймизми? — дедим мен. — Эшигингиз олдида ўтирардим, агар ижозат берсангиз.

Бутун вужудим қалт-қалт титрай бошлади ва бундай гапни айтишга журъат этганимдан қаттиқ афсусландим. Хафа бўлиб кетиб қолса нима қиламан? Наҳотки, уни бошқа ҳеч қачон кўрмасам? Вой менинг увадаси чиққан жулдур уст-бошим! Мен умидсизликка тушиб, унинг жавобини кутардим.

— Вой, нега энди эшик олдида ўтираркансиз? — деди у.

Сўнг биз зинадан чиқа бошладик.

Даҳлиз қоронғи эди, у менинг қўлимдан ушлаб олди. Соқов бўлманганда, ахир, — деди у, — ҳеч тортинмасдан бемалол гапираваринг. Биз хонага кирдик. У шам ёқиб, чироқ эмас, айнан шам ёқиб, хиёл жилмайиб, деди:

— Фақат сиз менга қараманг. Вой, жудаям уялиб кетяпман. Лекин энди ҳеч қачон буни қилмайман.

— Нимани қилмайсиз?

— Мен ҳеч қачон... йўқ, худо сақласин... мен ҳеч қачон сизни бошқа ўпмайман.

— Ўпмайсиз? — дедим мен ва икковимиз қулиб юбордик.

Мен унга қўлимни узатдим, у мендан ўзини олиб қочиб, столнинг нариги томонига чошиб ўтди. Бир неча сония бир-биримизга тикилиб турдик, ўртамизда шам ёниб турарди.

Кейин у юзини тўсиб турган тўрни олди, бошидаги шляпасини ечди, унинг чўғдай чақнаб турган кўзлари менга тикилган ва ҳар бир ҳаракатимни кузатардилар, у мени ушлаб олиб қучоқлайди, деб хавотирланарди мендан. Мен унга етиб олиш ниятида чопмоқчи бўлган эдим, гиламга қоқилиб йиқилиб тушдим; оғриётган оёғимни ерга боса олмадим ва хижолат бўлиб ўрнимдан турдим.

— Вой, худойим, чўғдек қизариб кетдингиз! — деди у. — Ёмон лат едингизми?

— Ҳа, жуда.

Кейин биз яна стол атрофида қувалаша бошладик.

— Оқсоқланияпсиз, шекилли?

— Ҳа, сал-пал оқсоқланияпман.

— Ўтган сафар бармоғингиз оғриган эди, энди оёғингиз оғрияпти. Яна қанақа дардларингиз бор?

— Бундан бир неча кун бурун мени бир нон ташувчи арава босиб кетаёзди.

— Босиб кетаёзди? Яна маст бўлгандирсиз-да? Ё худоё тавба, турмуш тарзингиз қанақа ўзи, яхши йигит? — У менга бармоғи билан пўписа қилиб қўйди ва жиддийлашиб деди: — Келинг, ўтирамыз! Йўқ, фақат эшик олдида эмас; сиз жуда ҳам уятчан экансиз, анави стулга ўтиринг... Сиз у ерда, мен бу ерда, ҳа, яхши... Оҳ, ҳамсуҳбатинг тортинчоқ бўлса, бирам зерикарли бўладики! Ҳаммасини ўзим қилишим, ўзим айтишимга тўғри келади, сиздан ёрдам кутиш қийин. Мана, масалан, сиз қўлингизни бемалол менинг стулим суянчиғига қўйишингиз мумкин эди, буни ўз ихтиёрингиз билан қилсангиз бўларди, албатта. Лекин агар бу гапни сизга мен айтсам, сиз, ўз қулоқларингизга ишонмагандай, менга тикилиб қараган бўлардингиз. Ҳа, ҳа, мен бундай ҳолнинг уч-тўрт марта гувоҳи бўлдим, мана, ҳозир ҳам шундай бўляпти. Лекин сиз, ўзи ҳамиша мен шунақа тортинчоқман, деб мени ишонтиришга урина кўрманг, баъзи пайтларда сиз ҳатто қуюшқондан ҳам чиқиб кетасиз. Сиз маст бўлиб олиб, орқамдан эргашиб то уйимгача таъйиб қилиб келган ва ҳадеб: “Китобингизни йўқотиб кўясиз, фрекен, албатта йўқотасиз, фрекен!” деб мен билан ҳазиллашмоқчи бўлган кунингиз ҳаддан зиёд шилқимлик қилган эдингиз. Ҳа-ҳа-ҳа! Вуй, турқингиз жуда ҳам совуқ кўринганди ўшанда менга!

Мен хижолат тортиб унга қарайман. Юрагим қаттиқ тепа бошлади, томирларимдаги қон қайноқ тўлқиндай бутун вужудимга ёйилаётган эди. Яна одамлар истиқомат қиладиган ҳақиқий хонадонда ўтириш, осма соатнинг чиқ-чиқ этиб юришини эшитиш ва ўзим билан ўзим гўлдираб гаплашгандан кўра, навнихол, қувноқ қиз билан суҳбатлашиб ўтириш қандай ҳузурбахш!

— Нега гапирмайсиз?

— Сиз бениҳоя мафтункорсиз, — дедим мен. — Сиз мени ўзингизга ром қилдингиз, тамомила ром қилдингиз, энди мен сизнинг қулингизман. Сизсиз мен йўқман. Сиз — бутун жаҳон аёллари ичида энг нодира хилқатсиз... кўзларингиз баъзи-баъзида шундай чақнаб кетадики, бундай гаройиб нигоҳни ҳеч қачон кўрмаганман. Кўзларингиз бамисоли гулга ўхшайди. Нима? Йўқ, мен кўзларингизни гулга эмас, ҳатто... Лекин чин эҳтирос ила севиб қолдим сизни ва мен қаттиқ изтиробдаман. Исмингиз нима? Албатта айтишингиз керак менга исмингизни...

— Ўзингизнинг исмингиз нима? Э воҳ, яна унутаёзибман. Кеча исмингизни сўрашим керак, деб кун бўйи ўйлаган эдим... Йўқ, кун бўйи эмас, мен бутун кун сиз ҳақингизда ўйламадим.

— Биласизми, мен сизга қандай исм қўйганман? Мен сизни Илаяли деб атадим. Қалай, маъқулми сизга? Бу исмда қандайдир мавҳум садо бор...

— Илаяли, дедингизми?

— Ҳа.

— Бу биронта ажнабий исм бўлса керак?

— Ҳм!.. Йўқ, асло ундай эмас.

— Ҳа, чаккimas.

Яна анча вақт суҳбатлашиб ўтирганимиздан кейин, биз бир-биримизга исмларимизни айтдик. У менинг ёнимга диванга келиб ўтирди-да, ўзи ўтирган стулни оёғи билан нарига итарди. Ва биз яна гурунглаша бошладик.

— Сиз бугун ҳатто соқолингизни ҳам олибсиз, — деди у. — Умуман, сиз бугун ўтган сафардагидан анча кўримлироқсиз, тўғри, бўйингиз сал пастроқ, лекин ўйламанг тагин... Йўқ, ўтган гал чиндан ҳам анча ёқимсиз бўлиб кўрингандингиз. Бунинг устига, яна бармоғингизни

аллақандай исқирт латта билан боғлаб олгандингиз. Ва сиз айнан шу қиёфада мени қўярда-қўймай қаёққадир пивоҳўрликка олиб бормоқчи бўлгандингиз. Йўқ, кечирасиз, раҳмат.

— Бундан чиқди, аянчли қиёфада бўлганим учун, мен билан юришни хоҳламаган экансиз-да? — деб сўрадим.

— Йўқ, — деб у кўзини ерга қадади. — Йўқ, Худо шоҳид, бунинг учун эмас! Бу ҳақда ҳатто ўйлаганим ҳам йўқ эди.

— Менга қаранг, — дедим мен. — Сиз, албатта, мен ҳақимда, бу одамнинг насибаси ўзидан-ўзи осмондан тушаверади ва кўнгли тусаган кийимни кийиб кўчага чиқаверади, деб ўйларсиз? Лекин мен унақа эмасман, энг нотавон фақир бир одамман.

У менга тикилиб қаради.

— Сиз ҳали фақирмисиз?

— Ҳа, камбағалман.

Сукунат.

— Эй худойим, мен ҳам камбағалман, — деди у бошини мағрур кўтариб.

Унинг оғзидан чиққан ҳар битта сўз мени сармаст қилар, гўё бир томчи шаробдек қалбимга сингиб кирарди, ҳолбуки, у маҳаллий шевада гапирадиган одмигина бироз ибосиз ва маҳмадона қиз эди. Мен бирон нарса ҳақида гапира бошлаганимда у, ўз одатига кўра, бошини бир ёнга эгиб диққат билан қулоқ соларди. Шундай пайтда мен унинг нафас олишини ҳам ҳис этардим ва бу одати билан у мени мафтун қилиб завқлантирарди.

— Биласизми, гап шундаки... фақат илтимос, жаҳлингиз чиқмасин... Кеча кечкурун ухлагани ётганимда сизга кўлимни чўздим... мана бундай қилиб... худди сиз ёнимда ётгандай. Кейин ухлаб қолибман.

— Шунақа денг? Жуда яхши-да. — Орага жимлик чўкди. — Лекин сиз фақат узоқда туриб бундай қилишингиз мумкин, ахир акс ҳолда...

— Нима, акс ҳолда бундай қилолмайди, деб ўйлайсизми мени?

— Ҳа, шундай ўйлайман.

— Нималар деяпсиз, мендан ҳамма нарсани кутишингиз мумкин, — дедим унга муғомбирона назар ташларканман.

Шундай деб мен унинг белидан кучдим.

— Бор-йўғи шуми? — сўради у.

У мени ўта ориятли одам деб ҳисобларди, шу мени жиғимга тегар ва хўрлаб ерга урарди; мен виқор билан ўзимни дадил тутиб, унинг кўлидан ушладим. Лекин у лоқайдлик билан кўлини тортиб олди-да, мендан сал нарироққа сурилиб ўтирди. Бу ҳаракати мени янаям журъатсиз қилиб қўйди, мен уялиб кетиб, нигоҳимни деразага қаратдим. Барибир, мен жуда аянчли ҳолатда эдим ва ўзимга кўп ҳам бино кўймаслигим керак эди. Агар мен уни илгари, одамлик қиёфамни ҳали йўқотмаган, ишларим бир амаллаб юришиб турган пайтимда учратганимда эди, бутунлай бошқача тутардим ўзимни, ҳозир руҳан эзилиб кетдим.

— Ана, кўрдингизми! — деди у. — Кўрдингизми, сизни енгиш оппа-осон, фақат бир озгина пешонани тириштириб хўмрайиб, салгина сиздан ўзимни четга олган эдим, шу заҳоти уялиб изза бўлдингиз-қолдингиз.

У нозланиб кулиб қўйди ва менинг ундан кўз узмаётганимни кўришни истамагандан, кўзларини чирт юмиб олди...

— Ё барҳақ тангрим, — дедим. — Кўрсатиб қўяман ҳозир сизга!

Ва мен унинг елкасидан маҳкам кучоқлаб олдим. Нима, жинними ўзи бу қиз? Мени ҳеч вақода йўқ бир ўсмир бола деб ўйлаяпти,

шекилли! Кўрамиз ҳали, ким қанақа экан... Бунақа ишда менинг бошқалардан қолишмаслигимни кўриб қўйишсин. Ҳа, мен нақ шайтонман бу масалада. Агар сирасини айтадиган бўлсам..

Дарҳақиқат, бунақа ишлар, чиндан ҳам кўлимдан келарди!

У кўзини юмганча жимгина ўтирарди, икковимиз ҳам гунг эдик. Мен юрак ютиб, уни ўзимга тортдим-да, бағримга босдим, лекин у бир оғиз ҳам сўз демади. Мен юракларимизнинг худди от туюқларидай, қаттиқ-қаттиқ дукиллаб ураётганини эшитдим.

Уни ўпдим.

Шундан кейин мен ўзимни тамоман йўқотиб қўйдим, аллақандай бемаъни гапларни айтиб уни кулдирардим, лабларимни лабига босиб, назокатли сўзларни пичирлардим, унинг яноқларини силаб, устма-уст ўпавардим, ўпавардим. Унинг блузкасидаги битта тугмани, кейин иккинчи тугмани ечиб, сийналарини очдим — сийналари ички кўйлак тагидан худди фарқ пишган олмадай оқариб кўринди, о, мўъжизалар мўъжизаси эди бу.

— Оҳ, ижозат беринг, бир кўрай! — дедим унинг кўкрагини катгароқ очиш учун бошқа тугмаларини ҳам ечмоқчи бўлиб; лекин мен ҳаддан ташқари қизишиб кетганимдан, пастроқдаги тугмаларни ечишга қийналдим, унинг сийнапўши жуда таранг тортилган эди. — Фақат озгинагина кўраман, қиттаккина...

Ана шунда у менинг бўйнимдан астагина ва назокат билан қучоқлади; унинг пир-пир титраб турган оч пушти ранг бурун катаklarидан чиқаётган нафаси менинг юзимни силаб ўтди; энди унинг ўзи иккинчи кўли билан қолган тугмаларини биттама-битта еча бошлади. У хижолат тортиб кулиб-кулиб қўяркан, қўрқаётганини сездимми-йўқми билмоқчи бўлиб, менга қараб-қараб қўярди. Мана, у ленталарини, корсети тугмаларини ечади, у жуда ҳам меҳрибон ва айни пайтда, қўрқоқ. Энди мен ҳам ўзимнинг дағал қўлларимни шу тугмалар ва ленталарга теккизаман.

У эътиборимни бошқа ёққа қаратиш ниятида чап кўли билан елкаларимни силаб туриб деди:

— Тўкилган сочларингиз мунча кўп!

— Ҳа, — дейман лабларимни унинг сийнасига олиб боришга уринарканман.

Энди у менинг ёнимда ётипти, кўйлагининг тугмалари ечилган. Лекин у бирдан, гўё энди ҳушига келгандай, чегарадан чиқиб кетдим, деган қарорга келди шекилли, очиқ сийнасини ёпишга уриниб ўрнидан тура бошлади. Уялганини сездирмаслик учун яна елкамга анча-мунча соч толалари тўкилгани ҳақида гап очди.

— Нега сочингиз бунақа кўп тўкилган?

— Билмайман.

— Турган гапки, сиз ичкиликка ружу қўйгансиз, эҳтимол, ҳамма бало... Уф, ҳатто айтганиям уялади киши! Уялинг! Биласизми, ҳеч буни кутмагандим сиздан. Ҳали жуда ёшсиз-у, ҳалитдан сочингиз тўкила бошлабди-я!... Келинг, энди ўз турмуш тарзингиз ҳақида гапириб беринг менга. Ишончим комилки, сиз жуда даҳшатли ҳаёт кечирасиз! Лекин фақат тўгрисини гапиринг, яъни қандай бўлса шундайлигича ҳеч нимани яширмай гапиринг! Борди-ю, бирон нимани яшириб мендан сир сақлагудек бўлсангиз, шу заҳоти юз-кўзингиздан билиб оламан. Қани, бошланг!

Оҳ, мен бирам чарчадимки! Ўзимни забардаст йигит қилиб кўрсатиш ва ушбу ўйинни ўйнаш учун бекорга кучимни сарфлаш ўрнига, жон-жон деб унинг жамолига тикилиб жимгина ўтирсам қандоқ бахтли

ҳисоблардим ўзимни. Мен ҳеч нимага ярамайдиган ташландиқ латтага айланиб қолган эдим.

— Қани, бўлақолинг! — деб талаб қилди у.

Мен фурсатдан фойдаланиб ҳамма гапни, бутун бор ҳақиқатни сўзлаб бердим. Мен бошимдан кечган воқеаларни аслидан баттарроқ қилиб таърифлашни хоҳламадим, унинг раҳмини келтиришга ҳаракат қилмадим; ҳатто бир марта гумаштанинг беш крона пулини ўғирлаб кетганимни ҳам ундан яширмадим.

У гапларимни оғзи очиқ ҳолда, ранги ўчиб, ҳаяжонланиб тинглади, ўтдай чақнаб турган кўзлари унинг хижолат бўлаётганидан хабар берарди. Мен қилган хатоимни тузатишга, унинг кўнглида уйғотганим ёмон таассуротларни бартараф қилишга киришдим ва ўзимни қўлга олдим.

— Лекин буларнинг ҳаммаси илгари бўлган, бошқа ҳеч такрорланмайди: энди мен қутулганман ундай азоблардан...

Лекин қиз қаттиқ саросимада эди.

— Вой худойим-ей! — деди у ва жим бўлиб қолди. Кейин яна қайта-қайта такрорлайверди: — Вой худойим-ей!

Мен у билан ҳазиллашмоқчи бўлдим, уни қитиқладим, қучоқлаб бағримга ҳам босдим. Лекин у блузкасини тугмаларини солишга улгурган эди — бу қилмиши мени гижинтирди. Нега энди тугмалайди? Нима, агар мен унинг, кўп саёқ юргансиз-да, шунинг учун сочларингиз тўкила бошлаган, деган таъкидини тасдиқласам, у мени ҳозиргидек ерга уриб хор қилган бўлармиди? Наҳотки, ўзимни бетавфиқ, суюқоёқ қилиб кўрсатсамгина унга кўпроқ ёқсам керак. Бас қилайлик маҳмадонагарчиликни. Ишга жиддий киришиш керак. Агар жиддий иш бошласам, албатта, ишим ўнгидан келади.

Мана, ҳужумга ўтадиган пайт келди.

Ва мен, гап сотишни бас қилиб бека қизни шартта диванга босдим. У қаршилик кўрсата бошлади, ва лекин унинг норозилиги айтарли қатъий эмас эди, назаримда у менинг бу фаолиятимдан ажабланаётгандек эди.

— Нима қиялпсиз?.. Қўйинг, кераги йўқ... — деди у.

— Ниманинг кераги йўқ?

— Йўқ... Кераги йўқ...

— Керак, керак...

— Кераги йўқ, эшитяпсизми? — деб чинқариб юборди қиз. Кейин, кўнглимни ғашламоқчи бўлди, шекилли, илова қилди: — Очиғини айтадиган бўлсам, мен сизни жинни деб ўйладим.

Мен беихтиёр таққа тўхтаб қолдим ва дедим:

— Бу гапингиз тўғри эмас, сиз ундай деб ўйламагансиз!

— Лекин кўринишингиз шунақароқ. Бир пайтлар эрта тонгда мени таъқиб қилганингизда ҳам — ахир ўшанда сиз маст эмас эдингиз-ку, тўғрими?

— Йўқ. Лекин ўшанда қорним тўқ эди, эндигина тўйиб овқатлангандим.

— Ўша кунги қилиғингиз ҳозиргидан ҳам баттар эди.

— Айтинг, маст бўлиб юрганам маъқулроқми сизга?

— Ҳа... Мен қўрқаман сиздан! Барака топкур, қўйиб юборинг мени!

Мен ўйланиб қолдим. Йўқ, бу ишни мен чала ташлаб кетолмасдим, зеро шунча қилган ҳаракатларим зое кетишини истамасдим. Йўқ бу бемаҳалда диванда умбалоқ ошиб майнавозчилик қилишга барҳам бериш керак! Эҳ, бунақа пайтларда не-не ҳийла-найрангларни ишлатмас экансан! Унинг бу қилмиши фақат уятчанлик аломати

эканлигини гўё мен пайқамаетгандек-а! Мен унақа ўсмирлик ёшидан ўтганман! Ўпкангни бос, ошна! Етар энди шунча вайсаганинг!

Мезбон қиз астойдил қаршилиқ кўрсата бошлади, унинг ҳаракатлари шу қадар жиддий эдики, буни одмигина уятчанлик деб ҳисоблаш мумкин эди. Мен гўё беҳосдан шамни ағдариб юбордим, хона қоп-қоронғи бўлиб қолди, қиз эса ҳануз жон-жаҳд билан қаршилиқ кўрсатарди, ҳатто у заифона инграб ҳам юборди.

— Йўқ, керакмас, керакмас! Агар хоҳласангиз, майли, яхшиси, кўкрагимдан ўпақолинг. Азизим, жонгинам!

Мен бирданига тўхтаб қолдим. Унинг бу сўзлари шундай ҳадик билан, шундай аянчли оҳангда эшитилдики, мен чинакамига эсанкираб қолгандим. У кўкрагидан бўса олишимга ижозат берар экан, бу билан менинг кўнглимни хушламоқчи бўлган эди! Оҳ, бу қандай саодат, — ҳам саодат, ҳам соддадиллик! Ҳозир мен унинг қаршисида тиз чўкишга ҳам тайёр эдим.

— Лекин, азизам! — дедим мен эсанкираб. — Мен ҳеч тушунолмайд қолдим... рост, ҳеч тушунолмайдман, бу қанақа ўйин ўзи...

У ўрнидан турди ва титроқ кўллари билан шамни ёқди; мен яна диванга ўтиб қимир этмай ўтирдим. Энди нима бўлади? Ниятларим тамомила пучга чиққан эди.

У девордаги осма соатга қаради-ю, бирдан сесканиб кетди;

— Вой ўлмасам, ҳадемай оқсоч хотин келиб қолади-ку, — деди.

У биринчи навбатда шу ҳақда ўйлаган эди.

Унинг нимага шама қилаётганини тушундим ва ўрнимдан турдим.

У елкасига ташламоқчи бўлиб ёпинчигини қўлига олди, лекин бир оз ўйлаб туриб, уни яна жойига қўйди-да, ўзи орқасига тисарилиб камин олдига бориб турди. Унинг ранги қув ўчган, тобора кўпроқ безовта бўларди. Ҳозир у менга эшикни кўрсатиши мумкин эди, бунинг олдини олиб, ўзим унга гап қотдим:

— Отангиз ҳарбий кишимиди?

Ўзим бўлсам ўрнимдан туриб, кетишга шайлана бошладим.

— Ҳа, отам ҳарбий эди. Сиз қаёқдан биласиз буни?

— Мен билмайман, шунчаки бир сўрадим-қўйдим-да.

— Қизиқ!

— Ҳа, шунақа. Сезгирлигим мени кўп ишда кўллаб юборади. Ҳа-ҳа, ахир бекорга жинни бўлмаганман-ку...

У менга ялт этиб қаради-ю, лекин ҳеч нима демади. Дарров ҳис қилдим: менинг бу хонадонда бўлишимдан у қаттиқ изтиробда эди; мен бу ҳолатга тезроқ барҳам бериш керак, деган қарорга келдим. Мен эшик томон йўл олдим. Наҳотки, энди у мени бошқа ўпмаса? Хайрлашгани қўл ҳам узатмайдими? Мен юришдан тўхтаб кута бошладим.

— Нима, кетяпсизми? — деб сўради у камин ёнидан кўзгалмай.

Мен индамадим. Қаттиқ хўрланган ва саросимага тушиб қолган эдим, шу кайфиятда ундан кўзимни узмай гунг бўлиб туравердим. Эҳ, ўзим расво қилдим ҳаммасини! Қиз менинг кетишга шайлана бошлаганимга мутлақо бепарво қараётгандек бўлиб туюлди кўзимга: мен ундан тоабат жудо бўлаётгандек ҳис қила бошладим ўзимни; ана шунда, мен видолашув олдидан унга ақлни ром этадиган теран маъноли гапларимни миямдан излаб қидира бошладимки, бу гапларим уни ҳайратлантириши ва мени унинг кўзига олижаноб инсон қилиб кўрсатиши мумкин эди. Ва лекин, кўзлаганим қатгий қароримга зид ўлароқ, мезбон қиз билан мағрур кайфиятда, совуққина видолашиш ўрнига, мен ҳар хил тутуруқсиз гапларни жаврай бошладим, зеро,

айтишим лозим бўлган гаплар ҳеч эсимга келмасди, оқибат, мен ўзимни фаросатсиз, оми одамдай тута бошладим. Миямда яна китобий сохта жумлалар гимирлаб қолганди.

— Нега менга, энди кетинг, деб дангал айтақолмадингиз? — деб сўрадим ундан. — Ҳа, нега? Ҳеч ҳам уялиш керак эмас эди. Ҳадемай оқсоч хотин келиб қолиши мумкинлигини эслаш ўрнига соддагина қилиб: “Энди сиз кетишингиз керак, нимагаки, мен онамни олиб келгани бораман, лекин мени кузатиб боришингизни истамайман”, деб айтсангиз ҳам бўларди-ку. Шу гапни айтиш унинг хаёлига келмаганмиш! Шу ростми? Йе, худди шу гаплар унинг хаёлига келибдими? Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим. Ахир менга мавқеимга монанд жойни кўрсатиш унинг учун ҳеч қийин эмас эди-ку. У ёпинчигини қўлга олиб, яна жойига қўйиб қўйганини кўрганимдаёқ мен ҳамма гапга тушунгандим. Айтдим-ку, боя, менда ҳиссиёт туйғуси кучли, деб. Бундай фазилат соҳиби бўлиш учун, очигини айтганда, асло шарт эмас жинни бўлиш...

— Азбаройи Худо, сизни шундай деб атаганим учун кечиринг мени! Бу сўз оғзимдан чиқиб кетганини билмай қолдим! — деди у.

Аммо у ҳануз мендан анча узоқда камин ёнида қимир этмай турарди.

Мен бўлсам қайсарлик қилиб ўз аҳдимда маҳкам туриб олгандим. Қизнинг жонига тегиб кетганимни, айтаётган гапларимнинг биронтасига ҳам у қулоқ солмаётганини ҳис этиб, руҳан азоб чекаётган бўлсам ҳам, мудом ўзимни тўхтатолмай жаврайвердим. Тасаввуримда, ҳатто жинни бўлмаган одамларнинг ҳам қалби сезгир бўлиши мумкин эди; табиатан шундай нозик дидли кишилар бўладики, улар ҳар қандай икир-чикир нарсалар тўғрисида ҳам ўз мулоҳазаларини айтишдан қайтмайдилар, унақа одамларни қатъий тарзда айтилган бир оғизгина сўз билан мағлуб қилиш мумкин. Мен ҳам айнан шунақа табиатли одамлардан бири эканлигимни қизга шама қилдим. Гап шундаки, очлик-муҳтожликда ўтаётган ҳаётим табиатимдаги айрим нарсаларга бўлган мойилликларимни ҳаддан зиёд фаоллаштириб юборди, бунинг учун мен бағоят таассуф қиламан, худо ҳақи, жуда-жуда таассуф қиламан... Лекин бунинг баъзи бир яхши жиҳати ҳам бор, ана шу жиҳат, кези келганда, менга катта ёрдам кўрсатади. Зиёли қашшоқ одам зиёли бойдан кўп марта зийракроқ, кузатувчанроқдир. Қашшоқ ҳамиша хушёр, ҳар бир қадамни эҳтиётлик билан босади, ҳамма айтилган сўзларни иштибоҳ билан эшитади; унинг ҳар битта қўйган қадами хушёр бўлишга, фикр ва ҳиссиётларини фаоллаштиришга даъват этади уни. У фаросатли, сезгир, кўпни кўрган банда, вале қалби жароҳатланган...

Мен қалбим жароҳатлари ҳақида жуда узоқ гапирдим. Бироқ қанча кўп гапирганим сари, гапимни эшитаётган аёл шунча кўп безовталана бошлади; ниҳоят у аламли ғам оғушида оғир бир “ух!” тортди-да, деди:

— Вой худойим-ей! Худойим-ей!

Мен уни азобланаётганини жуда яхши тушуниб турардим, уни зинҳор азобламоқчи эмас эдим-у, барибир, азоблайверардим. Ниҳоят, бу қизга айтадиган энг муҳим гапларимни айтиб ҳам бўлдим, деган қарорга келиб, унга қарадим у аянчли нигоҳидан таъсирланиб кетиб, шундай дедим:

— Энди мен кетаман, ҳа, кетаман! Мана, ўзингиз кўриб турибсиз, мен эшигингиз тутқичидан ушладим! Яхши қолинг! “Яхши қолинг”, деяпман, эшитяпсизми? Ҳамонки, мен кетишга қатъий қарор қилиб, сиз билан бир эмас, икки марта видолашган эканман, икки оғиз сўз айтиб, менга жавоб қайтарсангиз бўларди. Ҳатто сиз билан яна

учрашувимиз ҳақида ижозат сўрамоқчи ҳам эмасман сиздан, сабабки, сиз мен билан дийдор кўришишдан ҳазар қиласиз. Лекин айтинг: нега мени бунчалик қийнадингиз? Нима ёмонлик қилган эдим сизга? Ахир мен йўлингизга гов солмаган эдим-ку, тўғрими? Энди нечун қутилмаганда, мендан юз ўгириб қолдингиз, гўё бир-биримизга бегона бўлган одамлардай? Сиз мени инсоний сиёғимдан маҳрум этиб, тамомила хору хароб қилдингиз. Лекин худо шоҳид, мен жинни эмасман. Агар сиз чуқурроқ ўйлаб кўришга журъат этсангиз, менинг соппа-соғ одам эканлигимни жуда яхши фаҳмлаб оласиз. Келинг, узата қолинг менга кўлингизни! Ё бўлмаса, истиқболингизга боришимга ижозат беринг! Борсам майлими? Мен сизга кўлим учини ҳам теккизмайман, фақат оёғингиз тагида бир зумгина тиз чўкаман, фақат бир лаҳзагина, ижозат берасизми? Ҳа, яхши, тиз чўкмайман, кўриб турибман, кўркяпсиз, тиз чўкмайман, эшитяпсизми, тиз чўкмайман. Лекин, худони ўртага қўйиб айтинг-чи, сиз нимадан бунчалик чўчияпсиз ўзи? Ахир мен шу турган еримда қилт этмай турибман-ку. Фақатгина оёғингиз тагидаги қизил рангли гиламчага бир зумгина тиз чўкмоқчийдим, холос. Лекин сиз кўрқиб кетдингиз, буни менга кўзларингиз билдириб қўйди, шунинг учун, мана ўз жойимда қимирламай турибман. Мен пойингизга тиз чўкиш учун сиздан илтижо қилганимда ҳам бир қадам жойимдан жилмадим, тўғрими? Мен пойингизга тиз чўкиш учун сиздан ижозат сўраганимда турган еримда қандай тош қотиб турган бўлсам, ҳозир тиз чўкмоқчи бўлганим ҳўв анави қизил гулли гиламчани сизга кўрсатганимда ҳам турган еримдан қимирламадим. Мен у жойни ҳатто кўлим билан ҳам кўрсатишга журъат этмаяпман, дарҳақиқат, бунга ҳаддим сиғмаяпти, зеро, сизни чўчитиб юборгим келмади, шу боис, у жойни фақат кўз қарашим билан имо қилиб кўрсатяпман, мана бундай! Лекин сиз қайси гул ҳақида гапиратганимни жуда яхши тушуниб турган бўлсангиз ҳам, пойингизга тиз чўкишимга ижозат бермаяпсиз, сиз мендан кўркяпсиз, ёнимга келишингизга юрагингиз дов бермаяпти. Ҳайронман, сиз шу қадар тошбағир одамсизмики, мени жинни деб атадингиз-а! Сиз бундай деб ўйламагансиз, гапим тўғрими? Фақат бир пайтлар ёз пайтида мен телба бўлиб қолган эдим, ўшанда тўхтовсиз равишда жуда кўп ишлашимга тўғри келиб, вақтида овқатланишни унутиб қўя бошлагандим, чунки бутун фикру хаёлимни қилаётган ишим банд этганди. Ҳар кунги турмуш тарзим шундай эди: мен овқатланиш ҳақида ҳам ўйлашим керак эди, лекин доимо буни унутиб қўярдим. Худо шоҳид, рост айтияпман! Агар ёлғон бўлса, ҳозироқ мени ер юта қолсиң кўз олдингизда. Сиз менинг дилимни оғритдингиз, тушуняпсизми? Ўша пайтларда мен астойдил берилиб ишлаганман, лекин муҳтожлик туфайли эмас: мен Ингебрет ва Гравесен банклари кредитидан фойдаланиб тураман, баъзи пайтларда ҳамёним пулга тўлиб кетарди, шунда ҳам егулик овқат харид қилмасдим, чунки овқатланиш ҳеч эсимга келмасди. Эшитяпсизми? Сиз сукутдасиз, жавоб бермаяпсиз менга, камин олдидан бир қадам ҳам силжимай, фақат менинг жўнаб келишимни кутяпсиз...

Қиз менинг олдимга тез юриб келиб, кўлини узатди. Мен унга шубҳаланиб қараб қолдим. У кўлини менга самимият билан узатдими? Ё тезроқ мендан қутулиш учун шундай қиляптими?

У менинг бўйнимдан қучди, кўзларида филт-филт ёш. Мен бўлсам қилт этмай унга тикилиб турардим. У лабини лабимга жипслаштирди, лекин шунда ҳам мен унга ишонмадим, бу тезроқ мендан қутулиш учун қилинаётган сохта фидойилик эди.

У қулоғимга нимадир деди: “Барибир, сизни севаман!” — дегандай бўлиб эшитилди... Бу гапни у жуда секин ва гўлдираб гапирди; балки

мен яхши эшитмагандирман, эҳтимол, у бутунлай бошқача гап айтгандир; лекин у шиддат билан бўйнимдан маҳкам кучди, ҳатто лабини лабимга босиш учун оёқ учида туриб, деярли бир дақиқача мени қўйиб юбормади.

Бу қиз мендан ўзи билан хушмуомала бўлишимни талаб қилмоқчи шекилли, деб ўйлаб қўрқиб кетдим ва фақат:

— Нақадар гўзалсиз! — дея олдим унга.

Бошқа ҳеч нима демадим. Мен орқамга тисарилиб эшикка етдим ва шу тисарилганимча хонадан чиқдим. У ёлғиз қолди.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

Қиш кириб келди — рутубатли, совуқ ва деярли қорсиз қиш, охири кўринмайдиган, сурункали, туманли тунлар бошланди, муздек енгил шабада ҳафталаб эсмасди. Кўчалардаги газ фонуслари кун бўйи ўчмай ёниб турган бўлса ҳам, одамлар бу туман қоплаган ҳавода бир-бирларига туртиниб кетардилар. Жамики товушлар — черков қўнғироқларининг жаранги, извошга қўшилган отлар бўйнидаги қўнғироқчалар, одамларнинг говур-ғувури — ҳамма-ҳаммаси зўрга гўнғиллаб эшитиларди. Орадан бир ҳафта, кейин яна бир ҳафта ўтди, аммо об-ҳаво ҳали ҳам ўша-ўша рутубатли эди.

Мен ҳали ҳам ётоқхонамни ўзгартирмаганман.

Мусофирларга мўлжалланган бу гўшанинг мебеллар билан жиҳозланган хоналари менга борган сари кўпроқ ёқа бошлади, чунки фақир одам бўлсам ҳам, бу ерда баҳузур, ҳаловатда кун кечираётган эдим. Пулим аллақачон тамом бўлган, лекин шунга қарамай, худди бу хонадоннинг ўз одамидек ҳар куни шу пансионатга келаверардим. Ётоқхона бекаси ҳозирча менга ҳеч нима демаётган эди; лекин, барибир, бекага ижара ҳақини тўлай олмаётганимдан қаттиқ изтироб чекардим. Шу алфозда орадан уч ҳафта ўтди.

Мана, бир неча кундан бери яна ёза бошладим, лекин ёзганларим мени ҳеч қониқтирмасди; эрта тонгдан то қоронги тунгача астойдил тиришиб ишласам ҳам ҳеч омадим юрмасди. Қандай ишга қўл урмай, ҳаммаси муваффақиятсиз беҳуда иш бўлиб чиқарди.

Мен иккинчи қаватдаги хонада ўтириб ёзишга уриниб кўрдим — пансионатда бу энг яхши хона ҳисобланарди. Ҳали ёнимда пулим бўлган ва пансионатнинг барча хизмат ҳақларини тўлаб турган ўша биринчи оқшомдан бошлаб мени бу ерда ҳеч ким безовта қилмади. Мен доим, албатта биронта мақола ёзишга улгураман, ўшанда ижара ҳақини ҳам тўлайман, бошқа қарзларни ҳам узаман, деб умид қилардим; мана шунинг учун ҳам астойдил ғайрат билан ишлардим. Хусусан, битта бошлаб қўйган ишим мени кўпроқ қизиқтирарди: китоб магазинида содир бўлган ёнғин ҳақидаги бу мажозий асаримдан умидим катта эди; унинг замирида теран маъно акс этиши керак эдики, мен бу асаримни ниҳоятда пухта ўйлаб ёзиб, уни “Командор”га олиб боришим ва шу йўл билан ундан олган қарзимни узишим керак эди. Ҳа, “Командор” ҳақиқатдан ҳам катта истеъдод соҳибига ёрдам қўлини чўзганлигини кўриб қўйсин. Шундай бўлишига астойдил ишонардим. Фақат илҳом парисининг ташрифини кутишим керак, холос. Нега энди у шу яқин орада мени хушнуд этгани келмас экан? Менга ҳеч ким ва ҳеч нима халал бермасди; пансионат бекаси мени ҳар куни эрталаб ва кечқурун бир нечта бутерброд билан боқар ва мен анча хотиржам кайфиятда кун кечира бошлагандим; асар ёзаётганимда, энди қўлимни латта билан ўрамасдим, иккинчи қаватдаги бўлма

деразасидан кўчага қараганимда кўзим тиниб, бошим айланмасди. Мен ҳар жиҳатдан ўзимни яхши ҳис қила бошлагандим, шунинг учун ёзаётган асаримни ҳалигача тугатмаганимга ҳайрон бўлардим-у, лекин бунинг сабабини изоҳлашга ожиз эдим.

Мана ниҳоят, ўзимнинг анча беҳол бўлиб қолганимни, миям ниҳоятда суст, самарасиз ишлаётганини ҳис қила бошладим. Худди шу куни бека менга қандайдир ҳисоб дафтари олиб чиқиб, уни бир кўздан кечириб чиқишимни илтимос қилди; айтишича, бу ҳужжат нотўғримиш, якуний рақам унинг дафтаридаги рақамларга тўғри келмаётганмиш; лекин хато нимада эканлигини ўзи топа олмабди.

Мен ҳисоблай бошладим; бека рўпарамда менга тикилиб ўтирарди. Мен йигирмата рақамнинг ҳаммасини юқоридан пастгача ҳисоблаб жамлаган эдим, якун тўғри чиқди, кейин пастдан юқорига санаб, ҳамма рақамларни бир-бирига қўшган эдим, яна якун ўзгармади. Мен бекага қарадим, у рўпарамда ўтириб, жавобимни кутарди; шунда мен унинг ҳомилали эканини пайқаб қолдим.

— Ҳаммаси тўғри, — дедим мен.

— Йўқ, сиз ҳар битга рақамни алоҳида текшириб кўринг, — илтимос қилди у. — Сезиб турибман, рақамлар жамида жуда катта ўзгариш бор.

Энди мен ҳар бир рақамни алоҳида-алоҳида текшира бошладим: 2 та нон 25 эредан; лампа шиша — 18, совун — 20, ёғ — 32... Бу рақамлар устунини, яъни майда-чуйда нарсалар билан савдо қилувчи баққоллик ҳисоб-китобини текшириб кўриш учун ҳеч қандай махсус лаёқатга эга бўлиш шарт эмас эди ва мен бека айтган хатони қидириб топишга астойидил киришдим, лекин топмадим. Бир неча дақиқа уриниб кўрдим, лекин худди шу пайт, аксига олиб, бошим ғовлаб айланаётганини ҳис этдим; энди мен даромад билан харажатни фарқ қила олмай қолган, ҳамма рақамларни чалкаштириб юборган эдим. Ахири мен бутун диққатимни $3\frac{5}{16}$ қадоқ пишлоқ — 16, деган рақамга қаратдим. Каллам бутунлай ишламай қўйганди, мен “пишлоқ” сўзига қарадим-у, шамдай қотиб қолдим.

— Жин урсин, шунақаям ажи-бужи қилиб ёзишадими? — дедим ҳафсалам пир бўлиб. — Ё худоё тавба, бу ерда ўн олтидан беш қадоқ пишлоқ, деб ёзилган. Ҳа-ҳа, кўз кўриб қулоқ эшитмаган рақам! Мана, ўзингиз кўринг!

— Ҳа, — деб гапимга қўшилди бека. — Улар шунақа ёзишга одатланишган. Бу яшил пишлоқ. Демак, ҳаммаси тўғри! Ўн олтидан беш — бу 16нинг 5 бўлаги, дегани...

Мен яна бу ҳисобни ойдинлаштиришга ҳаракат қилиб кўрдим, ҳолбуки, бир неча ой бурун бунақа ҳисобни бир дақиқада ҳал қилган бўлардим; мен бу жумбоқли рақамларнинг тагига етиш учун қора терга ботиб, жон-жаҳд билан ҳаракат қилдим ва гўё бу сўзларнинг туб маъносини англашга ҳаракат қилаётгандек, кўзларимни чирт юмиб олиб, хаёлга толдим; лекин ҳеч нима чиқмади бу уринишларимдан. Лаънати пишлоқ тинкамни қуритди; сезишимча, миямда бир нима дарз кетгандай бўлди.

Лекин, барибир, мен бекага ўзимни кўрсатиш учун яна рақамларни ҳисоблашда давом этдим, лабларимни пичирлатдим, ҳисоб варағидаги рақамларни тепадан пастга қараб кўздан кечирарканман, гўё ишим юришаётганини ва ҳадемай якун ясашим мумкинлигини билдириш учун ўқтин-ўқтин баралла овоз билан биронта рақамни тилга олиб кўярдим. Бека ҳисоблаш натижасини кутиб ўтирарди. Ниҳоят, мен унга дедим:

— Мен ҳамма рақамларни бошидан охиригача текшириб чиқдим, билишимча, бу ерда ҳеч бир хатолик йўқ.

— Йўғ-е! — деди у. — Ростданми?

Аммо гапимга ишонмаётганини шундоққина кўзидан кўриб турардим. Шу пайт бирдан бека мени менсимагандай оҳангда гапиргандай бўлди назаримда; илгари унинг овозида бунақа беписандлик оҳангини ҳеч сезмагандим. Балки сиз ўн олтининг бўлақларини ҳисоблашга одатланмагандирсиз, деди менга, сўнг, энди буни текшириб кўришни бошқа биронта билимдонроқ ҳисобчидан илтимос қилишимга тўғри келади, деб қўшиб қўйди. Бу гапларини у дилимни ранжитиш ё мени ҳижолат қилиш ниятида айтмаган бўлса ҳам, гаплари қулоғимга мулоҳазали ва жиддий оҳангда эшитилди. Ниҳоят, у хонадан чиқиб кетатуриб, тўхтади ва менга ўгирилиб ҳам қарамай шундай деди:

— Ишингизга халақит қилган бўлсам кечиринг!

Сўнг чиқиб кетди.

Орадан сал вақт ўтар-ўтмай, эшик очилиб, яна бека хонага кириб келди — чамаси у даҳлизнинг этагигача ҳам етиб бормаган, шекилли.

— Гап бундай! — деди у. — Сиз фақат хафа бўлманг, тўлайдиган озгина қарзингиз бор. Ҳисобим бўйича, меникида яшай бошлаганингизга куни кеча роса уч ҳафта бўлди чоғи. Тўғрими? Ҳа, роппа-роса уч ҳафта бўлди. Қарамоғингда катта оила бўлгандан кейин кун кечиринг осон эмас экан, айтмоқчиманки, ижарагирларни насияга қабул қила олмайман.

Мен беканинг сўзини бўлдим.

— Айтувдим-ку, сизга бир мақола устида ишлаётганимни, ёзиб тугатган заҳотим ижара ҳақингизни оласиз. Бундан кўнглингиз тўқ бўлсин, — дедим.

— Борди-ю, ўша айтганингизни ҳеч қачон тугата олмасангиз-чи?

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Эртагаёқ, ҳатто бугун кечаси ҳам илҳомим келиб қолиши мумкин. Кўнглим сезиб турибди, шу бугун кечаси албатта келади илҳомим, — ана унда атиги чорак соат ичида ёзиб тугатаман мақоламни. Менинг ишлаш услубим бошқа одамларникига ўхшамайди; мен ҳар куни муайян миқдордаги саҳифаларни ёзиб тўлдира олмайман, илҳомим келишини кутишим керак. Илҳомнинг қачон — қай куни, қай соатда кириб келишини ҳеч ким билмайди, у ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолади.

Бека чиқиб кетди. Лекин энди унинг менга бўлган ишончига анча путур етган эди.

Мен хонадан ёлғиз қолдим, ирғиб ўрнимдан туриб кетиб, алашимдан «дод» деб юбораёздим ва сочларимга чанг солиб юла бошладим. Йўқ, дарҳақиқат, нажот йўқ менга ва у ҳеч қачон бўлмайди! Бир бўлак пишлоқнинг нархини аниқлай олмаганимдан кейин қанақа одам бўлдим — балки эси паст овсар бўлиб қолгандирман? Аммо ҳамонки, ўзимга шундай жиддий саволлар бера олаётган эканман, эсим оғиб қолган бўлиши мумкинми? Ахир мук тушиб ҳисоб рақамларини текшириш билан банд бўлишимга қарамай, беканинг ҳомиладор эканлигини пайқамадимми? Ахир илгари бундан мутлақо беҳабар эдим. Ҳеч ким бу ҳақда менга ҳеч нима демаган эди-ку; шу гап беихтиёр кўнглимга келди, беканинг қаппайган қорнини ўз кўзим билан кўрдим, кўрдиму дарров ҳаммасига тушундим, гарчи бу пайтда пишлоқнинг ўн олти бўлагидан бештасини жон куйдириб ҳисоблаш билан овора бўлган бўлсам ҳам. Хўш, буларнинг ҳаммасини қандай изоҳлаш мумкин?

Мен дераза олдига бориб кўчага қарадим; дераза Вогимансгатен кўчасига очиларди. Бир гала камбағал болалар камбағаллар кўчаси

йўлкасида бўш шишани тепиб, чинқоришиб ўйнашарди. Шу пайт устига кўч-кўронларини ортган бир арава болаларнинг ёнидан аста-аста юриб ўта бошлади; кўринишидан, кўчага чиқариб ташланган қандайдир бир фақир оила шундай совуқда бошқа жойга кўчиб кетаётган эди. Мен буни дарров тушундим. Аравага кўрпа-тўшаклар ва мебел: куртлар кемириб ташлаган каравотлар, кийим-кечак жавони, уч оёқли қизил стуллар, похол шолчалар, ҳар хил темир-терсақ, тулука идишлар ортилганди. Бир бурдагина келадиган бурнини совуқ олган хунуккина бир қизалоқ йиқилиб кетишдан кўрқиб, совуқда кўкариб кетган қўлчалари билан арава четига ёпишиб олган эди. У уйда опа ва акалари ётиб юрган бир тўп исқирт ва нам тўшаклар устида ўтираркан, кўчада бўш шишани тепиб ўйнаётган болалардан кўзини узмасди...

Мен кўчага бир назар ташлашимдаёқ у ерда бўлаётган ҳамма нарсага осонгина тушундим. Дераза олдида турганимда, хонам ёнидаги ошхонада ошпаз хотиннинг қўшиқ айтаётганини эшитдим; у айтаётган қўшиқни билардим, шунинг учун, қўшиқнинг қаерини бузиб айтаркин, деб қулоқ солиб турдим. Сўнг ўзимга ўзим, эси паст одам бунақа кузатувларни эплай олмайди, худога шукур, мен, ҳамма қатори, ақли расо одамман, деб қўйдим.

Шу пайт бирдан кўчада иккита боланинг бир-бири билан жиқиллашаётганини кўриб қолдим; улардан бирини танирдим – у беканинг ўғли эди. Мен деразани очиб, икки боланинг бир-бирига қарата айтаётган таҳқиромуз гапларини эшитиб турдим; шу заҳоти деразам тагига бир гала бола тўпланди, улар, негадир тепага, менинг деразамга худди суқ одамлардай тикилиб турардилар. Бу болалар нима истайди ўзи? Бирон-бир садақа беришимними? Масалан, қовжираган гулми, биронта суякми, ё сигара қолдигими, хуллас, еса бўладиган ёки биронта нарсани кутишаётгандир мандан? Бу болалар анча вақтгача деразамдан кўз узмай туришди, ҳаммаларининг юзлари совуқдан кўкариб кетган эди... Бояги иккита бола эса ҳамон жиқиллашишарди. Бу гўдақларнинг оғзидан тилга олиб бўлмайдиган болохонадор ҳақоратлар, матросча сўкинишлар (портдаги денгизчилардан ўрганишган бўлса керак) отилиб чиқарди. Жон-жаҳд билан уришаётган икки бола нима жанжал бўлаётганини билмоқчи бўлиб уйдан югуриб чиққан бекани пайқамадилар.

— Ҳа-а, ойи, — деди улардан бири онасига. — Анави менинг томоғимдан хиппа бўғиб, сал бўлмаса ўлдириб қўяй деди. — Кейин у тиржайиб турган рақибига ўгирилиб, овозининг борича шанғиллай бошлади: — Даф бўл бу ердан, итдан тарқаган! Қаёқдаги қаланғи бир чиллашир менинг ҳиқилдоғимга чанг солмоқчи бўлса-я! Ҳаф саними, ҳали кўрсатиб қўяман сен читтакка! Э онангни...

Қаппайган қорни билан тор кўчага деярли гов солган ҳомиладор она эса, ўн ёшли боласининг билагидан ушлаб, уни бу ердан олиб кетмоқчи бўлади.

— Ўчир овозингни! Сўкинма! Нима бало, бузуқ хотинлар билан улфат бўлганмисан дейман! Юр бу ёққа!

— Бормайман!

— Борасан!

— Бормайман дедимми, бормайман!

Мен дераза олдида туриб, онанинг газабланишини кузатаман, бу можаро қаттиқ гашимга тегаётган эди, шунда ортиқ чидаб туролмай, беканинг ўғлига, қани, дарров бу ёққа чиқ-чи, деб бақирдим; мен она билан бола ўртасида бўлаётган можарога барҳам бериш учун икки марта қичқирдим; иккинчи марта бутун бор овозим билан бақирдим; овозимни

эшитиб уялиб кетган бека бошини кўтариб менга қаради. Лекин бир зумда уятни тарк этдию сурбетона ўкрайиб қўйди менга; кейин ўғлига танбеҳ бериб ичкарига кириб кетди. У танбеҳини менга текказиб:

— Вой, болам-ей, қаёқдаги қаланги-қасангиларга ўзингни ёмон бола қилиб кўрсатишга уялмайсанми?— деди.

Мен пастда, кўчада бўлаётган воқеаларни кузатарканман, ҳеч нима, ҳаттоки энг арзимас икир-чикирлар ҳам назаримдан четда қолмади. Кузатувчанлик лаёқатим бениҳоя зўр эди, ҳар қайси майда-чуйда ҳодисаларни ҳам аниқ эслаб қолар ва ҳаммасини навбатма-навбат таҳлил қилиб кўрардим. Демак, эс-ҳушим жойида.

— Менга қара, — дедим ўзимга-ўзим. — Сен эс-ҳушинг ҳақида узоқ вақт безовта бўлдинг, энди бас қил буни! Ҳамонки, калланг ҳамма нарсани ипидан игнасиғача тўла-тўкис идрок қилиб ўзига ўзлаштираётган экан, нима, бу калтафаҳмлиқ аломатими? Ҳамма гапларинг бемаъни, жуда аломат, мен сенга айтсам. Ҳамманинг ҳам мияси шунақа палағда бўлиб туради, хусусан, энг одми масалаларда. Бунга ҳеч аҳамият берма — оддий тасодиф бу. Боя айтганимдай, гапларингда тутуруқ йўқ. Энди ўзинг кўздан кечирган рақамлар — сассиқ пишлоқнинг ўн олтидан беш бўлаги — ҳа-ҳа, қалампирмунчоқ билан мурч солинган антиқа пишлоқ масаласига келсак, у доно кишини ҳам тамомила эсдан оғдириб қўйиши мумкин, унинг фақатгина битта ҳидининг ўзидан нариги дунёга равона бўлиш учун ҳеч гапмас... — Ва мен дунёдаги барча яшил пишлоқлар устидан хохолаб кулдим. — Йўқ, сен менга биронта егулик овқат бер! — дедим ўзимга. — Агар қўлингдан келса, менга ўн олтидан беш бўлак сариеғ бер! Унда бошқа гап!

Мен бу қилаётган майнавозчиликларим устидан худди иситмаси хуруж қила бошлаган одамдай дағ-дағ қалтираб кулардим, бу сўз ўйинларим жуда қизиқарли бўлиб туюларди ўзимга; қисқаси шуки, менда ҳеч қандай нуқсон йўқ эди, демак, мен мутлақо соппа-соғ одамман.

Мен хонам ичида у ёқдан-бу ёққа танда қўйиб юрарканман, ўзим билан ўзим гурунглашардим ва шодиёна кайфиятим борган сари авжга минарди; суюнганимдан сармаст бўлиб қолгандай, қотиб-қотиб, хандон ташлаб кулардим. Дарҳақиқат, мен бу бир лаҳзали шодиёна дақиқани, ажиб чароғон қувонч билан йўғрилган бу оний ҳолатни кўпдан бери интизор бўлиб кутгандек ҳис қилардим ўзимни. Меҳнат қилиш лаёқатимни қайта тиклаш ниятида ўзимни шундай тутаётган эдим. Мен стол ёнига ўтириб ижод қилишга киришдим. Ишим дурустгина, аввалги пайтдан анча яхшироқ юриша бошлади. Унчалик тезкор бўлмасам ҳам, ёзганим икки-уч саҳифали ижодим менга энг ноёб сатрлар бўлиб кўринди. Боз устига, бир соат тўхтовсиз ишлаб заррача ҳам чарчамадим.

Ниҳоят, мен китоб дўконида юз берган ёнғин ҳақида ёзаётганим бу мажозий асаримнинг энг авж нуқтасига келдим. Бу нуқта тасаввуримда ниҳоятда аҳамиятли бўлиб кўриндики, назаримда шу пайтгача ёзган асарларимнинг ҳаммаси бу нуқта олдида ҳеч вақога арзимасди. Мен бу асаримда ўта теран бир фикрни ёритмоқчи эдим, яъни китоблар эмас, миялар, одамларнинг миялари ёнаётганини ва бу билан, ҳақиқий Варфоломей оқшомини¹ ифодаламоқчи эдим. Шу

¹ Варфоломей тунги — ҳимоясиз одамларни оммавий тарзда аямай калтаклаш (бу тарихий воқеа Парижда 1572 йилнинг 24 августи (авлиё Варфоломей куни арафаси)да юз берган; шу куни тунда католиклар шаҳардаги барча протестант — гугенотларни қаттиқ жазолаганлар.) Роман қахрамони бу ибора билан ёзаётган асари катта шов-шув кўтаради, демоқчи.

маҳал дафъатан эшик ланг очилиб, хонага бека отилиб кириб келди. У шитоб билан кириб, остонада тўхтамади ҳам.

Мен худди қаттиқ зарба егандек, чинқириб юбордим.

— Нима дедингиз? — деди бека. — Менга бир нима дегандек бўлдингиз шекилли? Уйимга янги ижарагир келди, унга шу хонани бермоқчиман. Сиз бугун пастда, бизлар билан ётасиз, лекин ўрин-кўрпани ўзингиз топасиз. — У шундай деб, айтмоқчи бўлган гапимга қулоқ ҳам солмай, стол устига ёйилган қоғозларимни пала-партиш йиғиштира бошлади.

Шодиёна кайфиятимдан асар ҳам қолмаганди, хунобим чиқиб, ирғиб ўрнимдан туриб кетдим. Қоғозларимни столдан йиғиштириб олаётган беканинг ҳаракатларини чурқ этмай кузатиб турдим. У йиғиштириб олган қоғозларни менинг кўлимга тутқазди.

Хонани бўшатишимга тўғри келди, бошқа иложим йўқ эди. Ижодимнинг энг қимматли лаҳзаси тамомила барбод бўлган эди! Янги келган ижарагир билан мен зинада учрашдим, — бу кўлига кўк рангли каттакон лангар расмини татуировка¹ қилган ёш йигит эди; унинг орқасидан елкасига сандиқ кўтарган ҳаммол чиқиб келарди. Бу ижарагир денгизчи бўлса керак, агар шундай бўлса, у фақат бир кечали меҳмон; турган гапки, у менинг хонамда узоқ муддатга қолмайди. Ким билсин, балки эртагаёқ, у кетганидан кейин яна бахтим кулиб, зора илҳомим, оз фурсатга бўлса ҳам яна кела қолса, — ишимни ёзиб тугатишим учун менга шунинг ўзи кифоя. Унгача тақдирга тан беришдан ўзга илож йўқ...

Шу чоққача мен беканинг хонасига ҳеч кирмаган эдим, у ерда кечаю кундуз беканинг ўзи, эри, отаси ва тўртта боласи истиқомат қилишарди. Ошпаз хотин ошхонада турар ва ўша ерда ётиб ухларди. Мен беканинг эшиги олдига ўзимни зўрлаб бордим ва эшикни тақиллатдим, ҳеч қандай жавоб бўлмади, ҳолбуки, ичкаридан гўнғир-гўнғир овозлар эшитилиб турарди.

Хонага кирганимда беканинг эри мени кўриб чурқ ҳам этмади, ҳатто саломимга жавоб ҳам қайтармади; гўё ҳеч қандай муносабатда бўлмагандай, мени бегона одамдек билиб лоқайд қараб кўйди. У “Шиша парча” лақабли бир ҳаммол билан қарта ўйнаб ўтирарди, мен бу одамни бир марта бандаргоҳда кўрган эдим. Каравотда ётган чақалоқ бир нималар деб чуғилларди, беканинг отаси чол худди қорни ё кўкраги оғриётган одамдай, ўриндиқда бошини чангаллаганча, икки букилиб ўтирарди. Бу сочлари оппоқ оқариб кетган қария худди ўлжа пойлаётган илондек гужанак бўлиб олганди.

— Ижозат берсангиз, сизларникида бир кеча тунасам, — дедим беканинг эрига.

— Нима, хотиним шундай дедими? — сўради эр.

— Ҳа. Хонамга янги одам кирди.

Уй хўжайини бу гапимга жавобан ҳеч нима демай, яна қарта ўйнаш билан овора бўлди.

У ҳар куни эртадан-кечгача шу ерда ўтириб, уйига келган меҳмонлар билан қарта ўйнарди, лекин пул тикибмас, шунчаки, кўлини бирон иш билан банд қилиб вақт ўтказиш учун ўйнарди. У бошқа ҳеч бир ишга қўл урмас, ғирт танбал бўлганидан эринибгина базўр ҳаракат қиларди, аммо унинг хотини тиним билмай, зинадан гоҳ югуриб юқорига чиқар, гоҳ пастга чопқиллаб тушар, рўзғор ташвишини қилар, ижарага турадиган одамларни қидирарди. У портдаги ишчилар ва

¹ Т а т у и р о в к а — тери остига ранг бериб расм чизиш.

ҳаммоллар билан тил бириктирган эди, улар беканинг мусофирхонасига бошлаб келган ҳар битта ижарагир учун маълум миқдорда хизмат ҳақи олардилар, ундан ташқари, ўзлари ҳам кўпинча шу ерда тунаб қолардилар. Бугун ҳам янги ижарагирни шу Шиша бошлаб келганди.

Уйга иккита қизча кирди, уларнинг сепкил босган юзлари сўлгин эди; кийган кийимлари йиртилиб жулдур бўлиб кетган эди. Бир оздан сўнг беканинг ўзи ҳам кириб келди. Тунашим учун менга қайси жойни кўрсатасиз, деб сўрадим ундан, у менга, мана шу ерда ҳамма билан бирга, ё бўлмаса агар хоҳласангиз, даҳлиздаги ўриндиқда ётишингиз мумкин, деб жавоб қилди. Бу гапни у хона ичида изғиб юриб, йўл-йўлакай баъзи буюмларни йиғиштираётганида гапирди, аммо менга бир марта ҳам қайрилиб қарамади.

Беканинг бу жавобини эшитиб, руҳим тушиб эзилиб кетдим, лекин кўнишдан ўзга иложим йўқ эди; мен ўз хонамни бир кечага бошқа меҳмонга берганимдан мамнун эканлигимни кўрсатиб, ҳамон эшик олдида тортиниб, беканинг аччиғини чиқариб қўйишдан ва бемаҳалда кўчага қувилишдан қўрқиб, юзимда ясама табассум билан турардим.

— Ҳа, майли, бир иложини қилармиз! — дедим мен.

Сўнг жим бўлиб қолдим.

Бека ҳануз хона ичида ҳар томонга бориб-келиб турарди.

— Шунини ҳам эслатиб қўйишим керакки, мен ҳеч кимга хоналаримни қарзга ижарага ҳам беролмайман, ҳеч кимни қарзга боқолмайман ҳам, — деди. — Бунини мен сизга илгариям айтганман.

— Ҳа, айтгансиз, муҳтарама хоним, лекин мақоламни ёзиб тугатишим учун менга атиги икки кун зарур, — дедим мен. — Ана шунда сизга бажонидил беш крона ортиқча ҳақ бўлайман, гапимга ишонинг.

Лекин беканинг гапимга заррача ҳам ишонмаётганини унинг юзи-кўзи айтиб турарди. Мен бўлсам, бундай таҳқирдан аччиғланиб, виқор билан бека уйидан бош олиб чиқиб кета олмасдим; бу ерни тарк этсам, ҳолим хароб бўлишини яхши билардим.

Орадан икки кун ўтди.

Мен ҳали ҳам беканинг оиласи билан ҳамхона бўлиб яшардим, чунки печкаси бўлмаган даҳлиз жуда совуқ эди; қуруқ ерда ётардим. Янги келган денгизчи йигит ҳамон хонамни банд қилган эди, у ҳали-бери кетмайдиганга ўхшайди. Тушлик пайтида хонага кириб келган бека денгизчининг бир ойлик ижара ҳақини олдиндан тўлаб қўйганини ва то сафарга жўнаб кетгунича штурманликка имтиҳон топширмақчи бўлганини, шунинг учун беканикида ошиён қурганини айтди. Бу хабарни эшитдим-у, ўз хонамдан мангу жудо бўлганимни тушундим.

Мен даҳлизга чиқиб ўриндиққа ўтирдим; мабодо менга бирон асар ёзиш насиб этгудек бўлса, фақат шу тинчгина даҳлизда ёзишим мумкин. Ёза бошлаганим мажозий асар энди мени қизиқтирмай қўйган эди; миямда янги гоё, оламшумул мавзу пайдо бўлди: мен ўрта аср кишилари ҳаётдан “Хоч ва фаҳш” номли бир пардали пиеса ёзишга қарор қилдим, мен бу пиесамга муносиб қахрамон бўладиган аёлни ҳалитдан яққол тасаввур қила бошлагандим — бу бир мутаассиб фоҳиша аёл образи, у ибодатхонада зино иш қилишга журъат этади, лекин лапашанг бўлганидан эмас, ҳирси қўзиб ишқ алангасида ёнганидан ҳам эмас, балки яратган Тангридан нафратлангани учун шундоққина меҳроб қаршисида черков чодирини бошига ёстиқ қилиб қўйиб фаҳшга берилади; мутаассиб фоҳишанинг нафрати пиесада шундай кўрсатилади! Ха-ха!

Вақт ўтиб борарди, бу образ эса тасаввуримни тобора кўпроқ қамраб олаётган эди. Охир-оқибат бу аёл қиёфаси кўз олдимда худди тасаввур

қилганимдай, тирик жон бўлиб гавдалана бошлади. Бу бузуқ аёлнинг вужудида кишини йиргантирадиган нуқсонлар бўлиши керак эди: унинг бўйи дароз, ўзи чўпдай ориқ, хиёл қора бадан, юрганида узун чиллак оёқлари эгнидаги юбкаси орқали гира-шира кўриниб туриши, қулоқлари йирик-йирик ва шалпанг бўлиши, бир сўз билан айтадиган бўлсам, бу аёл гоятда кўримсиз ва ёқимсиз бўлиши керак. Айниқса, бу аёлнинг атайлаб черковда гуноҳ ишга жазм қилишидаги ҳайратомуз беҳаёлиги ва ҳеч нарсадан тап тортмаслиги мени кўпроқ қизиқтира бошлаганди. Ҳа, бу образ ҳаёлимни тамомила банд этган эди; ана шу ўта бадбашара аёлни ўйласам, миям худди пуфакдек шишиб кетаётгандек туюларди. Мен бу пиесани икки соат тинмай ёздим.

Кўпинча қийналиб, узоқ-узоқ тўхтаб, ёзганларимни ўчириб ва баъзи варақларни йиртиб ташлаб, ўн ё ўн икки варақни тўлдирганимда чарчаганимни сезиб қолдим, совуқдан шамдек қотган эдим, шунда ўрнимдан туриб кўчага чиқиб кетардим. Бу ҳам етмагандай, ярим соатдан бери беканинг чақалоғи тинмай бигиллаб йиғлаб, ишлашимга халал бераётган эди, демак, энди барибир ҳеч нима ёза олмасдим. Шунинг учун бу ердан нарироқда, Драмманга борадиган йўлда кўпроқ сайр қилиб юриб, то кечгача пансионатга қайтмасликка аҳд қилдим, лекин сайр пайтида ҳам нуқул ёзаётган драмам ҳақида ўйладим. Сайр қилиб юрганимда шундай бир воқеа бўлиб ўтди.

Мен Карл-Юхан кўчасининг охирига бориб, этикдўзлар устахонаси олдида тўхтадим. Нега келиб-келиб шу устахона олдида тўхтадим — буни фақат Худо билади! Мен устахона деразасига тикилиб турардим, гарчи кийгани этигим йўқлиги ҳақида ўйламаётган бўлсам ҳам; ҳаёлим жуда олисда, дунёнинг нариги чеккасида эди. Орқамдан у ёқ-бу ёққа тинмай ўтиб турган одамлар бир нималар ҳақида гаплашишарди, лекин мен уларнинг гапига қулоқ солмасдим. Шу пайт бирдан кимдир баралла овоз билан:

— Салом! — деди.

Бу “Гўзал қиз” лақабли танишим эди.

— Салом! — дедим мен паришонхотирлик билан.

Бу йигитни мен олдинига танимадим.

— Хўш, ишлар қалай? — сўради у.

— Ёмон эмас... ҳалиям аввалгидай.

— Дарвоқе, айтинг-чи, сиз ҳали ҳам Кристи қўлида ишляпсизми?

— Кристи қўлида?

— Эсимда, бир пайтлар сиз улгуржи савдо билан шуғулланувчи Кристи қўлида ҳисобчи бўлиб ишлаётганингизни айтувдингиз.

— Э, уми? Кетганман унинг хизматидан. У одамнинг қўлида ишлаш жуда қийин, сал вақтдан кейин бўшаб кетганман.

— Нега энди?

— Бир гал қайсиям бир ҳужжатни нотўғри қайд қилган эканман, шундан кейин...

— Сохта ҳужжатмиди?

Сохта ҳужжат! Бу “Қиз” қаллоблик қилмаганмидингиз, деб дангал сўраяпти-ку. У шоша-пиша ва ошқора қизиқувчанлик билан сўради буни. Мен унинг башарасига қараб туриб, ўзимни қаттиқ таҳқирлангандек ҳис этдим ва жавоб бермадим унга.

— Во ажаб, ахир ҳар қандай одам ҳам бунақа аҳволга тушиши мумкин! — деди у кўнглимни кўтармоқчи бўлиб.

Ҳали ҳам у мени сохтакашлик қилган деб ўйлаётган эди.

— Хўш, айнан қанақа аҳволга тушиши мумкин ҳар бир одам? — деб сўрадим. — Нима, ҳамма одамлар ҳам бирон-бир ҳужжатни

сохталаштириши мумкин, демоқчимисиз бу билан? Менга қаранг, биродар, сиз мени чиндан ҳам шундай пасткашлик қилишга қодир одам, деб ўйлаяпсизми? Мен-а? Мен пасткаш эканманми?

— Ахир, азизим, ўзингиз очиқ айтдингиз-ку...

Мен бошимни адл кўтардим ва “Қиз”дан юзимни четга ўгириб олдим. Шу маҳал дафъатан қизил кўйлак кийган бир аёлга кўзим тушди, бу қизил кўйлакли аёл қандайдир бир эркак билан ёнма-ён келарди. Агар мен “Гўзал қиз” билан гаплашиб турмаганимда, агар унинг шубҳаланиб айтган разил гапидан дилим оғриб, бошимни четга бурмаганимда, турган гапки қизил кўйлакли аёлни кўрмай ўтказиб юборган бўлардим. Лекин, очигини айтганда, нима ишим бор-а, ўша қизил кўйлак билан? Агар у камер-фрейлина¹ Нагелнинг кўйлаги бўлганда ҳам бунинг нима фарқи бор менга?

“Гўзал қиз” бўлса, қилиб кўйган хатосини тuzатмоқчи бўлиб ҳамон гапирарди; мен унинг гапига қулоқ солмай, биз томон яқинлашиб келаётган қизил кўйлакли аёлдан кўзимни узмасдим. Шу пайт кўксимга гўё ўтқир игна санчилгандай бўлди ва мен ҳаяжонланганимдан сесканиб кетдим, ичимда пичирладим:

— Илаяли!

Энди “Гўзал қиз” ҳам ўгирилиб, ёнимиздан ўтиб бораётган хоним билан жанобни кўрди, уларга таъзим қилди ва орқаларидан қузатиб қолди. Мен таъзим қилмадим, балки таъзим қилгандирман, билмайман. Қизил кўйлакли аёл Карл-Юхан кўчасидан кетиб бориб, ахири кўздан ғойиб бўлди.

— Хонимнинг ёнидаги ким? — деб сўради “Гўзал қиз”.

— Ҳерцог, нима, кўрмадингизми? Унинг лақаби шунақа — “Ҳерцог”. Ёнидаги қизни танийсизми?

— Сал-пал. Сиз-чи?

— Танийман, — деб жавоб қилдим мен.

— Назаримда, сиз унга эгилиб таъзим қилгандай бўлдингиз.

— Таъзим қилдим?

— Нима, наҳотки таъзим қилмадингиз? — деди “Гўзал қиз”. — Вой, тавба! Ахир у хоним сиздан ҳеч кўзини узмади-ку!

— Сиз уни қаёқдан биласиз? — деб сўрадим мен.

“Гўзал қиз”нинг гапига қараганда, у Қизил кўйлакли хонимни деярли танимас экан-у, лекин куз кунларининг бирида кечқурун ўз кўзи билан кўрган бир воқеани сўзлаб берди: вақт алламаҳал бўлганида учта ширакайф йигит “Гранд” қаҳвахонасидан чиққан; улар Каммермейер ёнида ёлғиз турган шу аёлни учратишган ва уни гапга сола бошлашган. Олдинига аёл гаплашишни хоҳламаган; лекин сармастлардан бири — дунёни сув босса тўпифига чиқмайдиган йигит аёлга дангал юзланиб, уни уйигача кузатиб қўйиш учун ижозат сўраган; сизнинг бир дона соч толангизга ҳам қўлимнинг учини теккизмайман, фақат эшигингиз тагигача кузатиб қўяман, шундагина, уйингизга эсон-омон етиб олганингизга ишонч ҳосил қиламан, акс ҳолда, бутун тун уйқумда ҳаловат бўлмайди, деган. Улар йўлда кетишаётганида йигит бир зум ҳам тинмай гапираверган, ҳар хил ёлгон-яшиқ, уйдирма гапларни жавраб борган, ўзини Волдемар Аттердаг деб танитган, касби фотограф эканлигини айтган. Ниҳоят унинг бу шўҳ ҳазиллари, уйдирмалари аёлни кулдириб юборган, лекин йигит бу аёлнинг унга ҳамон бепарво қараётганидан заррача ҳижолат бўлмаган ва охир

¹ Камер-фрейлина (нем.) — ийрик мансабдор қизларига бериладиган унвон; бундай унвони бўлган бойвучча қизлар қирол саройида қабул қилинганлар.

оқибат, аёл ўзини кузатиб қўйиш учун унга розилик билдирган.

— Хўш, кейин нима бўлди? — сўрадим мен нафасим бўғилиб.

— Кейинми? Э, қўйинг, бу ҳақда гаплашмайлик! Нима бўлганда ҳам ахир у аёл-ку!

Икковимиз ҳам бир оз вақт жим бўлиб қолдик.

— Жин урсин, демак, у Ҳерцог денг! Ҳали у шунақа экан-да! — деди “Гўзал қиз” бир оз ўйланиб туриб. — Ўша жаноб билан биргалашиб кетган у қизни мен сариқ чақага ҳам олмасдим.

Мен бўлсам ҳамон сукутда эдим. Ҳа, турган гапки, Ҳерцог уни ўзига оғдириб олади! Яхши қилади! Менга нима? Мен бу латифа қизга бахт тиладим, борар йўлинг порлоқ бўлсин! Сўнг ўзимни юпата бошладим ва у қиз ҳақида ёмон хаёлларга бориб, уни қора балчиққа қориб, хузур қила бошладим. Фақат бир нарса — ёнимиздан ўтиб кетаётган йигит билан қизга шляпамни бошимдан олиб салом берганим (агар шу рост бўлса) мени қаттиқ хижолат қиларди. Нега ахир бунақа одамлар қаршида шляпамни ечдим-а? Қизга бўлса энди ачинмасдим, мутлақо ачинмасдим; энди у сира ҳам соҳибжамол эмас, бир тасқара эди, — жин урсин, у кўзимга шунчалик сўлгин бўлиб кўриндики... эҳтимол, у чиндан ҳам фақат менга тикилиб қарагандир; бундан ажабланмаса ҳам бўлади; эҳтимол пушаймон бўлаётгандир. Лекин мен, пушаймон бўлибди-да, деб унинг оёғи тагига тиз чўкмайман, у билан худди овсар одамдай саломлашмайман, хусусан, кейинги пайтда ҳусни гулдай сўлиб тез қаримсиқ бўлиб қолгани учун ҳам. Майли, уни Ҳерцог олақолсин, қўша қаринлар! Эҳтимол, бир кун келиб мен унга қайрилиб ҳам қарамай, ёнидан виқор билан ўтиб кетарман, шундай бўлиши ҳам мумкинки, агар у ҳатто қизил қўйлак кийиб, менга тикилиб турган бўлса ҳам, шундай қилишга журъат этсам керак. Ҳа, айнан шундай бўлиши ҳам мумкин! Ха-ха! Ана бу қойилмақом иш бўлади! Мен ўз феълимни жуда яхши биламан; пиесамни шу бугун кечасиёқ ёзиб тугатсам керак, ана унда саккиз кундан кейин ўша фрекен менинг қаршимда тиз чўкиб турган бўлади... ўзининг жамики латофатини намоёйиш қилиб, ха-ха, жамики латофатини!

— Яхши қолинг! — дедим мен гапни қисқа қилиб.

Лекин “Гўзал қиз” мени қўйиб юбормай сўради:

— Энди ҳозир қандай иш билан машғулсиз?

— Қандай иш билан бўларди? Ёзиш билан, албатта. Бошқа нима иш қилардим? Ахир менинг тирикчилигим фақат шу билан-ку. Ҳозир мен катта бир драма ёзаяпман — “Хоч ва фаҳш” деган, ўрта аср ҳаётидан.

— Вой бў-ў! — деди “Гўзал қиз” астойдил ҳайратланиб. — Агар шундай драмани ёзсангиз, унда...

— Бу мени унча қизиқтирмайди! — дедим мен. — Лекин, умид қиламанки, саккиз кунлардан кейин мен ҳақимда янги гап эшитасиз.

Сўнг жўнаб кетдим.

Мен уйга қайтиб келган заҳотим бекага мурожаат қилиб ундан чироқ сўрадим. Чироқ менга жуда ҳам зарур эди; шу куни кечаси ухламасликка аҳд қилган эдим, пиеса миямда мавж ура бошлаганди ва мен эрталабгача унинг кўп қисмини ёзиб битиришни пухта мўлжаллаб қўйган эдим. Мен бекага шикастанафслик билан илтимос қилдим, чунки уйга қайтиб келганимдан норози бўлганини унинг юзи-кўзи айтиб турарди. Мен унга ажойиб бир пиесани ёзиб тугатай деб қолганимни, фақат икки лавҳаси қолганини айтдим. Кейин бу пиесамни бирон-бир театр, ҳали ўзим илтимос қилмасимданоқ олиб саҳналаштириши мумкинлигига шама қилдим. Агар бека мени қўллаб

юборса, унда мен...

Лекин бекада чироқ йўқ экан. У ўйлаб-ўйлаб, чироғи қаерда бўлиши мумкинлигини ҳеч эслай олмади. Агар соат ўн иккигача кута олсам, унда ошхонадаги чироқни олишим мумкин экан. Нега ўзингизга шам сотиб олмадингиз, деб сўради у.

Мен жим бўлиб қолдим. Шам сотиб олиш учун менда ўн эре пул йўқ эди, буни бека жуда яхши биларди. Э воҳ, тузган режам яна барбод бўлди! Ошпаз хотин бизлар билан гурунглашиб ўтирарди, у ошхонада эмас, ётоқхонада эди, демак, чироқ ёқилмай турарди. Шунини ўйладим-у, аммо бошқа ҳеч нима демадим.

Шу чоғ бирдан ошпаз хотин менга:

— Яқинда сизни қасрдан чиқиб келаётганингизни кўргандай бўлдим. Нима, ўша ерда тушлик қилганмидингиз? — деб қилган ҳазилидан шанғиллаб кулиб юборди.

Мен ўтириб қоғозларимни қўлга олдим ва шу ернинг ўзида ёзишга уриниб кўрдим. Қоғозларни тизамга қўйиб, бошқа нарсага чалгимаслик учун, кўзимни ерга қададим; лекин бу ёрдам бермади, ҳеч нима менга ёрдам бермади, миямдан бир сатргина жумлани ҳам сиқиб чиқара олмадим. Беканинг икки қизи кириб келди, улар чинқиришиб мушук билан ўйнай бошлашди, хирсдай келадиган бу мушукнинг туки деярли йўқ эди; қизчалар мушукнинг кўзига пуфлашар, шунда унинг кўзи ёшланиб, ёши тумшуғи устига оқиб тушарди. Хонадон соҳиби ва иккита меҳмон стол атрофига ўтириб олишиб қарга ўйнашарди. Фақат беканинг ўзи, ҳар доимгидай, иш билан банд эди — у ниманидир тикиб ўтирарди. Бу шовқин-суронда ишлай олмаётганимни у жуда яхши кузатиб ўтирарди, лекин мутлақо парво қилмасди аҳволимга; ошпаз хотин мендан, қасрга тушлик қилгани чақиритганмиди сизни деб сўраганида, бека ҳатто жилмайиб ҳам қўйди. Бу уйдаги одамларнинг ҳаммаси менга энди ғараз билан қарай бошлаган эди; яшаб турган хонамни бошқа одамга бўшатиб бериб, обрўйимга доғ туширганимдан бери бу хонадонда яшовчилар мени бегона одам деб ҳисоблай бошладилар. Ҳаттоки ошпаз ҳам, — шу қилтирик, қора кўз, пешонаси тор, кўкраги ясси бадбахт хотин ҳам кечқурунлари қўлимга бутерброд олган пайтимда мени мазах қилиб куларди. Кўпинча у мендан, сиз, одатда, қаерда тушлик қиласиз, “Гранд” қаҳвахонасидан чиқаётганингизда тишингизни ковланганингизни ҳеч кўрмаганман, деб сўрарди. Демак у менинг мушкул аҳволда яшашимни билади, шу аҳволимни менга рўкач қиларкан, устимдан кулиб завқланарди.

Ана шунақа ўй-хаёллар билан миям ғовлаб кетганидан ёзаётган пиесам учун биронта ҳам реплика ўйлаб топишга ҳолим қолмади. Жамики уринишларим зое кетди; мана, миям шанғиллай бошлади ва ишни тўхтатишга мажбур бўлдим. Мен варақларни чўнтагимга солиб бошимни кўтараман, ошпаз хотин шундоққина рўпарамда ўтирарди, мен унга, унинг икки энлиқкина келадиган тор пешонасига, ҳали тузуккина кучга кирмаган чўкик елкаларига тикилиб қарайман. Нега бу хотин менга тинчлик бермаяпти ўзи? Ахир қасрга кириб чиққан бўлганимда ҳам, хўш, нима бўпти шунга? Унинг мен билан нима иши бор? Шу кейинги кунларда, мен мабодо зинадан чиқа туриб қоқилиб кетсам, ё камзулим бирон михга илиниб йиртилгудек бўлса, бу ошпаз қитмирлик қилиб устимдан куладиган бўлди. Кунини кеча мен пиесамнинг қораламаларини даҳлизга ташлаган эдим; ошпаз уларни йиғиштириб, аниқроғи, ўғирлаб олибди; мана бугун уларни ҳаммага эшиттириб ўқий бошлади, ўқиб туриб мени масхара қилиб кулди. Мен уни ҳеч қачон ранжитмаган эдим, бирон марта бўлсин ундан бирон

нима илтимос қилмаган эдим. Аксинча, кечқурунлари ўзим ерга ўрин солардим, уни овора қилмаслик учун, яна у сочим тўкилишини пеш қилиб ҳам устимдан куларди. Эрталаблари ювиниш тоғорасида соч толаларим сузиб юрарди, бу эса ошпаз хотиннинг кулгисини қистатарди. Бошмоқларим, хусусан, нон ташувчи араванинг гилдираги босиб ўтган бошмоғим дабдала бўлиб йиртилиб кетган эди, ошпаз хотин шу бошмоқларим устидан ҳам куларди. “Вой, худоё тавба, шулар ҳам бошмоқми ҳали! – дерди у. – Қаранглар, улар худди ит уясига ўхшайди-я!” Тўғри, бошмоқларим чиндан ҳам кийиб бўлмайдиган даражада ишдан чиққан эди; аммо бошқа бошмоқ сотиб олишга ҳозирча қурбим етмасди.

Мен шуларни ўйларканман, ошпаз хотиннинг менга нисбатан ошкора ёвлик қилаётганига ҳайрон бўлардим, қизалоқлар бўлса, бу пайт каравотда ётган чолни масхара қилиб жигига тегардилар. Улар ўйинга берилиб, чолнинг каравоти атрофида дик-дик сакрашарди. Кейин похол пояси билан чолнинг қулоғини қитиқлай бошлашди. Олдинига мен индамадим. Чол эса гашига тегаетган невараларидан қутулиш учун, қўлини бир марта ҳам силтамади; у бу хирапашша золим қизалоқларга ўқрайиб қараб ётаркан, фақат қулоғига тиқилган похол поясидан қутулиш учун бошини салгина чайқаб қўярди.

Бу манзарани кузатиш мен учун энг оғир азоб бўлса ҳам, қизларнинг совуқ қилиғидан ҳеч кўз уза олмасдим. Уй соҳиби эса, онда-сонда қартадан кўз узиб, қизчаларининг қилиқларидан кулиб қўяр ва икки шеригининг ҳам диққатини шунга қаратарди. Нега чол қимирламай ётибди? Нега ахир у қизалоқларни ҳайдаб юбормайди? Мен чолнинг тепасига боргани бир қадам қўйган эдим...

— Қўяверинг! Майли, ўйнайверишсин! Чол фалаж бўлиб қолган! — деб қичқирди менга хонадон соҳиби.

Унинг дағдағасидан чўчиб кетдим, қоронғи кечада кўчага қувиб юборишларидан қўрқиб, жойимга қайтдим ва ювошгина бўлиб ўтирдим. Ахир бунақада ётар жойимдан ва овқатдан маҳрум бўлишим мумкин-ку, — нима қиламан оиладаги икир-чикир галваларга тумшугимни тиқиб? Шу рамақижон қарияни деб балога учраб қолайми?

Қизалоқлар ҳамон чолнинг жигига тегиб безор қилишарди. Қария бошини қимирлата олмасди, қизчалар унинг кўзига, бурун катагига похол поясини тиқиб эрмак қилишарди. Чол невараларига нафратланиб тикилар, лекин бир оғиз сўз ҳам айта олмас, қўлини ҳам қимирлата олмасди. Шу пайт у бирдан гавдасини кўтариб, қизчалардан бирининг юзига тупурди, кейин яна-да баландроқ кўтарилиб, иккинчи қизчага ҳам тупурди, лекин буниси мўлжалга етиб бормади. Уй соҳиби қўлидаги қаргаларни ташлаб, каравот олдига югуриб келди. У жаҳли чиққанидан чўғдай қизариб кетганди.

— Одамларнинг юзи-кўзига тупуришга қандай ҳаддинг сиғди, қари кўппак! — деб бақирди у.

— Ахир қизчалар унга тинчлик бермадилар-да! — деб юбордим мен сабрим чидамай.

Лекин унча аччиғланмаган товушда гапирдим, чунки мени кўчага ҳайдаб юборишларидан қўрқардим.

Уй соҳиби менга ўгирилиб:

— Вой такасалтанг-е! Нега бировларнинг ишига тумшугингизни тикасиз, жин урсин сизни! Ўчиринг овозингизни, эшитяпсизми? Шундай бўлсин, — деди.

Энди бека товуш чиқарди, унинг ҳақоратомуз чинқириви пансионатнинг барча гўшаларида ҳам эшитилди.

— Нима бало, намуноча итдай қутурмасаларинг! — деб шанғилларди у. — Икковларинг ҳам хап ўтиринглар, бўлмаса, кўчага улоқтириб ташлайман, билдиларингми? Буни қаранг-а, мен қўйнимда илон сақлагандай, бу газандага бошпана берсам, уни едириб ичирсаму у уйимда дўзах ўтини ёқмоқчи бўлса-я, шайтоннинг малайи бўлиб! Мен бунга йўл қўёлмайман, эшитдингизми? Жим бўлинглар! Унингизни ўчиринг, ярамастар, сўлагингизни артиб олинг, йўқса ўзим адабингизни бериб қўяман. Бу қанақаси ўзи? Кўча-кўйда санқиб юриб, чўнтагида бир чақасиз кириб келса-ю, ярим кечада уйимда шовқин кўтариб можаро талашганига бало борми! Мен бунга йўл қўймайман. Даф бўлсин бегоналар! Мен уйимда тинчлик сақланишини хоҳлайман. Ниятим шу!

Мен бекага ҳеч нима демадим, ҳатто оғзимни ҳам очмадим, яна эшик олдига қайтиб бордим-да, унинг шанғиллашини эшитиб ўтирдим. Ҳамма, ҳатто болалар ҳам, ошпаз хотин ҳам бараварига чинқирарди; ошпаз, турган гапки, жанжал нимадан бошланганини изоҳламоқчи бўларди. Агар мен индамаганимда, ҳамма гап бир зумда тугаган бўларди, фақат тилимни тийсам бўлди, бунақа шов-шув кўтаришга ҳожат қолмасди. Нима, тиймадимми тилимни? Ташқарида аёзли қиш, бунинг устига, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолган. Шундай пайтда столга мушт уриб, ўзимни ҳимоя қилишим мумкинми? Йўқ, бемаънилик бу! Шу сабабли жимгина ўтиравердим, мени бошпанамдан маҳрум қилишга чоғланган бўлсалар ҳам бу ердан кетмадим. Мен девордаги Халоскор Исо Масиҳ тасвири туширилган олеографиядан¹ кўзимни узмай, беканинг менга қилаётган зуғумларига эътибор бермасдан чурқ этмай ўтиравердим.

— Агар менинг кетишимни хоҳлаётган бўлсангиз, хоним, — деди қартабозлардан бири, — бунинг ҳеч қийин ери йўқ.

У ўрнидан турди, иккинчи қартабоз ҳам турди.

— Йўқ, йўқ, бу гапимнинг сенга алоқаси йўқ. Сенга ҳам, — деди бека. — Ҳамонки бу ҳақда гап очилган экан, кимни назарда тутганимни айтишим мумкин, агар шу сизларга керак бўлса. Ана унда гапимнинг кимга тегишли экани маълум бўлади-қолади.

Бека ҳар битта жумладан кейин тўхтаб-тўхтаб гапираркан, ҳар тўхтаганида мени узиб-узиб олар ва айнан мени назарда тутаётганини билдириш учун атайлаб нафасини ростлаб оларди. “Тинчлан! — дедим ўзимга ўзим, — Бепарво бўл!”. Бека мени уйдан ҳайдаб чиқараётгани йўқ эди, ҳайдаши ҳақида очиқ ва аниқ гапирмади. Фақат мен ўзимни босишим, кеккаймаслигим керак. Гурурни йиғиштириш лозим, ҳозир вақти эмас бунинг! Қулоғинг динг бўлсин!.. Олеографиядаги Исо Масиҳнинг сочи эса яшил рангда, таажжуб... Бу соч ям-яшил ўтларга, ёки назокатли ибора билан таърифлайдиган бўлсак, сув босадиган ўтлоқлардаги тигиз ўсган ўтларга жудаям ўхшаб кетади. Кўрдингизми, расминг энг нозик жиҳатларини ҳам кўздан қочирмаяпман — айнан сув босадиган ўтлоқларда тигиз ўсган ўтларга ўхшаркан Халоскорнинг сочлари... Шундай хаёлга борарканман, миямда пайдо бўлган фикр ўз кетидан бошқа фикрларни эргаштириб келаверди: кўм-кўк ўт... Муқаддас китобда ёзилган одамзоднинг ҳаёти ўтга ўхшайди, ана, кўм-кўк ўтнинг ҳаммаси ёниб хазон бўлди, деган калималарни эслашга мажбур этди мени; кейин мен дорилбақода қайта тирилган жамики одамларнинг дўзах ўтида ёнадиган Қиёмат куни ҳақида ўйлай бошламан, хаёлимга Лиссабонда бўлган зилзила келади, ана шунда

¹ О л е о г р а ф и я (юн.) — Литографияда кўп хил бўёқлардан фойдаланиб, расм солиш усули. Бу усул XIX аср охирида пайдо бўлган.

мен Илаялининг уйида кўрганим испанларнинг жез туфдони билан қора ёғочдан ишланган ёзув ашёларини эслайман. Эҳ, ҳаммаси ўткинчи! Кўм-кўк ўтларнинг ҳаммаси ёниб бўлди. Ҳамманинг қисмати — тўртта тахтадан иборат тобуту Йомфру Андерсеннинг йўлакдан кирилганда ўнг томондаги дўконидан сотиб олинадиган кафан.

Шу хотираларнинг ҳаммаси бека мени кўчага ҳайдаб чиқармоқчи бўлганида миямдан лип-лип этиб ўтди.

— Бу бўлса гапимни эшитмаяптиям! — деб чинқирди бека. — Мен сизга айтяпман, чиқиб кетинг уйимдан, эшитяпсизми? Худо шоҳид, бу йигитнинг эси оғиб қолибди! Жўнанг бу ердан, хоҳлаган томонингизга даф бўлинг, гап тамом-вассалом.

Мен эшикка қарадим, лекин кетиш ниятида эмас, ҳеч ҳам кетмоқчи эмасдим; шунда миямга ашаддий густоҳона бир фикр келди; агар эшикнинг калити бурнида бўлганида эди, уни қулфлардим-у, ҳамма қатори шу хонада қолардим, фақат шу ерда қолсам бўлдийди. Ҳозир мени кўчага қувиб чиқарадилар, деган фикр мени даҳшатга соларди. Лекин эшикда калит йўқ эди ва мен ўрнимдан турдим; умидим пучга чиққанди.

Шу пайт бирдан беканинг шанғиллашига эрининг овози аралашди. Мен ҳайрон бўлиб тўхтаб қолдим. Ҳозиргина менга дағдага қилиб таҳқирлаган одам, қутилмаганда, ёнимни ола бошлаган эди. У деди:

— Одамларни ярим тунда кўчага қувиб чиқариш мумкин эмаслигини наҳотки билмасанг? Бундай одам қонун бўйича жазога тортилади, — деди.

Бундай қилмиш учун қонун жазолаши мумкинлигини мен билмасдим, бунга унча ишонмайман-у, ким билади, ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин; лекин бека дарров ўзини тийиб жим бўлиб қолди ва мени тинч қўйди. У менга ҳатто кечлик қилиш учун иккита бутерброд ҳам таклиф қилди, лекин мен олмадим, — мен унинг эридан миннатдор эдим, шунинг учун, шаҳарда овқатлангандим, деб бутербродлардан воз кечдим.

Ниҳоят даҳлизга чиқиб ўзимга жой сола бошлаган эдим, бека орқамдан эргашиб кирди ва остонада тўхтаб, гумбаздай қорни билан ичкаридан тушиб турган чироқ ёруғини тўсганча шанғиллаб деди:

— Бу ерда охирги марта тунаяпсиз, шуни унутманг.

— Ҳай, илож қанча! — дедим мен.

Агар астойдил ҳаракат қилсам, тунашим учун биронта жой топилиб қолар эртага. Қаердадир мени кутиб тургандир насибам бўлган ўша бошпана. Ҳозир эса бугун тунда бошпанамдан маҳрум бўлмаганим учун севинардим.

Мен эрталаб соат беш ё олтида уйғондим. Ҳали тонг ёришмаган эди, шунга қарамай, дарров ўрнимдан турдим; даҳлиз совуқ бўлганидан кийимимни ечмай ухлаган эдим, шу боис кийинишга овора бўлмадим. Сув ичдим ва аста-секин эшикни очиб, бекага рўпара келмаслик учун оёқ учида юриб ташқарига чиқдим.

Кўчада ҳеч зог йўқ эди, фақат баъзи-баъзида тунда навбатчилик қилган биронта полициячи учраб қоларди; шу пайт иккита фонусчи пайдо бўлиб, улар газ фонусларини ўчира бошлашди. Мен бекорчиликдан тентираб юриб Черков кўчасига етиб бордим ва қаср томон кета бошладим. Мени уйқу элитарди, совуқдан дийдирай бошладим, кўп юрганимдан елкам билан оёқларим сирқираб оғрирди, қорним жуда ҳам оч эди, бир ўриндиққа ўтириб пинакка кетдим. Уч ҳафта давомида эрталаб ва кечқурун бека берган бутербродларни еб бинойидай яшадим; энди бўлса, мана, бир кеча-кундуздан бери туз

ҳам тотмаганимдан очлик мени қаттиқ азобларди, бу азобдан қутулишнинг тезроқ бирон иложини топишим керак. Шу хаёлга бориб, ўтирган еримда яна мудрай бошладим.

Мен аллакимларнинг гўнғир-гўнғир овозидан уйғониб кетиб кўзимни очдим; кун ёришибди, шаҳар уйғонибди. Ўрнимдан туриб бу ердан нари кетдим. Куёш баланд тепаликлар узра бош кўтарган, осмон нозик шаффоф тусга кирган; неча ҳафтадан бери қора булутга бурканган ҳавонинг бугун эрталаб очилиб кетгани мени қувонтириб юборди, шунда бошимга тушган барча оғир кунларни унутиб юбордим, ана энди ўйлаб қарасам, илгариги кунларим янада машаққатлироқ бўлиб туюлди менга. Кўксимга бир шапалоқ урдим-да, секингина кўшиқ хиргойи қила бошладим. Овозим шу қадар ғамгин, шу қадар заиф эдики, бундан таъсирланиб кетиб, кўзларим ёшланди. Сўнгра, бугунги ажойиб об-ҳаво, чароғон осмон руҳиятимга жуда қаттиқ таъсир қилганидан хўнграб йиғлаб юбордим.

— Сизга нима бўлди? — деб сўради ёнимдан ўтиб кетаётган бир одам.

Ҳеч нима демай, юзимни кафтим билан тўсиб шоша-пиша нари кетдим.

Мен бандаргоҳга бордим. Россия байроғи ўрнатилган бир каттакон юк кемасидан кўмир туширишарди; мен кема номи “Копегоро” сўзини ҳижжалаб ўқий бошладим. Анча вақтгача шу ажнабий кемани томоша қилиш билан машғул бўлдим. Чамаси, кема юкини деярли тушириб бўлгандилар, юк ташувчилар нағал қоқилган этикларини билан палубада у ёқдан-бу ёққа гурс-гурс юришганида кема чўзиб-чўзиб гудок чаларди.

Куёш, чароғон кун, денгизнинг шўр нафаси — бу ажойиб, шодиёна ҳаётнинг ҳамма-ҳамма неъматлари мени завқлантира бошлади, томирларимдаги қон эса жўш уриб оқа бошлади. Ана шунда бирдан, пиесамнинг бир неча кўринишини шу ернинг ўзида ёзсам ҳам бўлади-ку, деган фикр келди кўнглимга, мен чўнтагимдан қоғозларни олдим.

Мен пиесамдаги роҳиб айтиши лозим бўлган сўзларни ўйлаб топишга ҳаракат қилдим. Баджаҳл сўзларни ҳеч топа олмадим; шунда роҳибни қолдириб, судянинг муқаддас ибодатхонани булғаган аёлга қарата айтадиган сўзларини ёза бошладим, ярим бет ёзиб, уни ташлаб юбордим. Ҳайратлантирувчи чинакам жўшқин сўзлар миямга ҳеч келмасди. Теварак-атрофимда одамлар меҳнат қилишар, юк кўтарувчи чиғирлар вағиллар, чархпалак ғалтақлари гижирлар, занжирлар шалдирарди, лекин буларнинг ҳаммаси пиесамдаги ўрта асрнинг зулмат қоплаган, машғум ҳавосига асло мос тушмасди. Мен қоғозларни йиғиштириб ўрнимдан турдим.

Лекин, ҳарҳолда, ишим сал бўлса-да юриша бошлади-ку, агар бирон нарса тўғаноқ бўлмаса, ижодим юришиб кетишига астойдил ишонгандим. Фақат қандайдир бирон турар жой топсам бўлгани! Мен шу ҳақда ўйлаб кўчанинг ўртасида тўхтаб қолдим, лекин бутун шаҳарнинг қаерида вақтинча яшаб тура оладиган овлоқ жой борлигини ҳеч эслай олмадим. Яна “Мусофирлар пансионати”га қайтиб боришдан ўзга иложим йўқ эди. Аммо шу ҳақда ўйлаган заҳотим пешонам тириша бошлади, мен, бундай қилишим яхши эмас, деб ўзимга ўзим танбех берсам ҳам, боришим тақиқланган ўша макон томон кетавердим. Тўғри, бу ўта манфур иш, бу ўзини хўрлаш, деб тан олардим мен, лекин ҳеч нима қилолмасдим. Рост, мен такаббур одам эмасман, очигини айтсам, мендек мўмин-қобил одам йўқ бутун дунёда. Ва мен йўлимда давом этавердим.

Пансионат эшиги олдида борганимда тўхтаб, кўзлаган ниятимни

яна бир марта ўйлаб кўрдим. Бўлганича бўлар, таваккал! Ахир бу ишларнинг ҳаммаси ҳам манфур уринишлар эмасми? Биринчидан, менга фақат бир неча соатгагина қўналга керак, иккинчидан эса, яна бир марта шу уйнинг остонасидан ҳатлаб ўтсам, худо урсин мени. Ҳовлига кирдим. Саҳнига тош терилган ўйдим-чуқур йўлкадан кетиб борарканман, ҳамон тарадудда эдим, ҳатто уй эшигига яқин борганимда, сал қолди орқамга қайтиб кетишимга. Тишимни тишимга босдим. Даф бўл, эй бемаврид гурур! Жуда бўлмаса, бекадан одоб юзасидан узр сўрайман ва у билан хайрлашгани ҳамда ижара ҳақини қачон тўлашим тўғрисида келишиб олгани қайтиб келганимни айтаман. Мен эшикни очиб даҳлизга кирдим.

Кирдим-у, донг қотиб қолдим. Шундоққина рўпарамда, мендан икки қадам нарида бошида шляпаси ҳам, эгнида камзули ҳам бўлмаган хонадон соҳиби эшикдаги қулф тешигидан ичкари хонада бўлаётган воқеаларни кузатарди. У, жим туринг, демоқчи бўлгандай, менга қўли билан ишора қилди ва яна қулф тешигидан мўралашни давом эттирди. Мўраларкан, ҳиринг-ҳиринг куларди.

— Бери келинг! — деди у пичирлаб.

Мен оёқ учида юриб олдига бордим.

— Қаранг! — деди у товуш чиқармай куларкан. — Ичкарига мўраланг! Ҳи-ҳи! Қаранг, ётишибди! Чолга қаранг! Чолни кўряписизми?

Хонада шундоққина тўғримда, Исо Масих тасвирланган сурат тагида каравотда иккита одам — бека ва ижарага тураётган штурман йигит ётишарди; қора тусдаги адёл устида беканинг оёқлари оқариб кўринарди. Нариги девор тагидаги каравотда эса, беканинг фалаж дардига мубтало бўлган отаси қўлларига таянганча, ҳар доимгидай, қимирлашга мажоли келмай ғунажак бўлиб бериги каравотда ётганларга қараб ўтирарди...

Мен уй соҳибига юзимни ўгирдим. У хахолаб кулиб юборишдан зўрга ўзини тийиб, икки бармоғи билан ўз бурнини қисиб олганди.

— Чолни кўрдингизми? — деб пичирлади у. — Ё худоё тавба, кўрдингиз-а, чолни? Ётганларга қараб ўтирибди! — У яна энгашиб қулф тешигидан мўралай бошлади.

Мен дераза олдига бориб ўтирдим. Бу даҳшатли манзара фикр-мулоҳазаларимни тамомила барбод, илҳомим парисини қувгин қилганди. Лекин менга нима даҳли бор бу машмашаларнинг? Модомики, эрининг ўзи бунга кўникиб қолган, ҳаттоки, мазах қилиб кулаётган экан, бу нафратланишимга арзимайди. Энди чол масаласига келсак, ундан хавотир олмаса ҳам бўлади. У бундай “томоша”ни бир эмас, бир неча марта кўрган бўлса ажаб эмас; эҳтимол у ўтирган ерида ухлаётгандир ёки тагин худо билади, ўлиб ҳам қолгандир. Шуларни ўйлаб виждоним таскин топди.

Мен яна кўлёмамни олдим ва барча бегона хаёлларни унутишга ҳаракат қилдим. Судянинг нутқидаги жумлалар чала ёзилганича узилиб қолганди: “Менга худо ва қонун шуни буюрадики, донишманд одамларнинг ўғит ва маслаҳатлари яна шуни буюрадики, виждоним менга шуни буюрадики...” Мен деразага қараб ўтириб, қахрамонимнинг виждони унга буюриши мумкин бўлган нарсани ўйлаб топмоқчи бўлдим. Хона ичидан заифгина говур эшитилди. Лекин бунинг менга алоқаси йўқ эди, заррача ҳам алоқаси йўқ эди; эҳтимол, чол ўлгандир, демак, у бугун тонгда соат тўртда қазо қилибди; бинобарин, ичкарида бўлаётган гўнғир-гўнғир товушларга парво қилмаслигим керак. Лекин нега энди бу ҳақда ўйлаяпман, жин урсин? Тинчлан, ўзингни бос!

“Виждоним менга шуни буюрадики...”

Э воҳ, ҳамма менга қарши тил бириктирган. Уй соҳиби, ўзини тия олмай, ҳамон қулф тешигидан мўралаб турар, мен унинг ўқтин-ўқтин босиқ қиқирлаб кулишини эшитардим ва вужуди бу кулгидан қалтираётганини кўрардим; яна кўчада бўлаётган воқеалар ҳам диққатимни тортарди. Кўчанинг нариги бетида офтобда кичкинагина бир бола тинчгина ўйнаб ўтирибди – у қоғоз парчаларини бир-бирига улаш билан овора. Шу пайт у бирдан жон аччиғида чинқириб ўрнидан туриб кетади ва орқасига тисарилиб кўчанинг ўртасига тушади, тепага қараб иккинчи қаватдаги деразадан бошини чиқариб турган малла соқол одамни кўради: бу малла соқол одам боланинг бошига тупурган эди. Жаҳли чиққан болакай чинқириб йиғлайди ва қасд олишга чора тополмай, сўкиниб қўяди. Дераза олдида турган малла соқол бўлса хахолаб куларди; бу воқеа беш дақиқача давом этди. Мен боланинг кўзёшларини кўрмаслик учун тескари ўгирилиб олдим.

“Виждоним менга шунни буюрадики...”

Ишим ҳеч юришмасди. Ҳамма тузган режаларим айқаш-уйқаш бўла бошлади. Назаримда, ҳаттоки илгари ёзганларим ҳам ҳеч нимага яроқсиз асарлар, жамики фикрларим қуруқ сафсата эди. Ўрта асрларда виждон ҳақида гапириш мумкин бўлмаган, виждонни биринчи марта рақс муаллими Шекспир кашф қилган, демак, судянинг бутун нутқи бошдан-оёқ нотўғри, бундан чиқди, ёзганларимнинг ҳаммасини ташлаб юборса ҳам бўларкан-да? Мен ёзган варақларимга яна бир марта кўз югуртириб чиқдим, шу заҳоти шубҳаларим ўринсиз бўлиб чиқди; кўлөзмамда ғаройиб фазилатларга бой бўлган бағоят ноёб, пишиқ жумлалар бор эди. Қалбимда яна ишга киришиб, пиесани ёзиб тугатишдек дилни сармаст қилувчи истак жимирлай бошлади.

Мен ўрнимдан туриб эшик томон юрдим; уй соҳибининг қўл силтаб, мени товуш чиқармасликка ундаганига эътибор ҳам бермадим. Мен жуда қатъий қарор қабул қилган эдим: даҳлиздан чиқиб, зинадан иккинчи қаватга кўтарилдим ва ўзимнинг собиқ хонамга кирдим. Ахир штурман ҳозир хонада йўқ эди-ку, нима бўпти бир оз шу ерда ўтирсам? Унинг буюмларига тегмайман, ҳатто столдан ҳам фойдаланмайман, шунчаки, эшик олдида стул қўйиб бир оз ўтириб тураман, менга шунинг ўзи кифоя. Мен шоша-пиша қоғозларимни тиззам устига ёйман.

Бир неча дақиқача ишим хамирдан қил суғургандай силлиқ кетади. Миямда бирин-кетин мутлақо баркамол жумлалар пайдо бўла бошлади ва мен тўхтамай ёзавердим. Мен саҳифаларни бирин-кетин тўлдириб, шитоб билан ёза бошладим, баъзан ўзимнинг шиддатли фаолиятимдан завқланиб кетиб, секингина овоз чиқариб қўяман ва бу ютуғимдан эсанкирай бошлайман. Бундай пайтда фақат ўзимнинг шодиёна нидоларимгина қулоғимга киради. Мана, миямда черков қўнғироғи ҳақида яхши бир фикр пайдо бўлди, ҳали бу қўнғироқ пиесамнинг бир ерида бонг уриши керак. Ҳа, иш яхши юришяпти.

Шу пайт зинадан чиқиб келаётган одамнинг оёқ товуши эшитилди. Мен қалтирайман, зўрга ўзимни босаман, кўрққанимдан хушёр тортаман, ҳозир ўзимни ўтга-чўққа уришга ҳам тайёрман, мени ҳамма нарса ваҳимага солади; асабларим таранг тортилган очлик азобидан; ҳаяжонланиб зина томонга қулоқ соламан, қаламни қўлларим билан маҳкам сиқиб олганману бошқа бир сўз ёзишга ҳам ҳолим йўқ. Эшик очилади; боя мен пастда қулф тешигидан кўрганим икки одам кириб келади.

Мен бу хонага ижозат сўрамай кирганим учун узр сўрашга улгурмасимдан, ҳайрон бўлган бека худди томдан тараша тушганидай, бирданига шанғиллай бошлайди.

— Вой, худоё тавба, яна келибди-ю, бу нусха!

— Кечиринг, — дейман мен ва яна баъзи гапларни айтмоқчи бўламан, лекин бека гапиришимга йўл қўймайди.

— Қорангизни ўчиринг, бўлмаса, худо шоҳид, полицияни чақираман.

Мен ўрнимдан турдим.

— Фақат сиз билан хайрлашгани келувдим, — дедим гўлдираб. — Лекин кутишимга тўғри келди сизни. Мен ҳеч нимага текканим йўқ, шунчаки, стулда ўтириб турувдим.

— Бу ҳеч гапмас, — дейди штурман. — Нима бўпти ўтирса? Койиманг уни.

Зинадан пастга тушганимда, мени бу уйдан тезроқ ҳайдаб чиқариш ниятида орқамдан изма-из тушиб келаётган бу бақ-бақалоқ, оғироёқ хотиндан қаттиқ нафратлана бошладим; шунда таққа тўхтаб қимир этмай туриб қолдим, тилим учуда айланиб турган энг палид, ярамас ҳақоратларни ҳозир унинг юзига айтмоқчи бўлдим. Лекин айна вақтида эсимни йиғиб индамадим; сабабки, мен бека орқасидан эргашиб келаётган, ўзим учун мутлақо бегона бўлган одамдан миннатдор бўлган эдим; ахир сўкинсам, у эшитиб қоларди-да. Бека тепамга бостириб келаркан, жағи-жағига тегмай қарғарди мени. Менинг эса газабим ошгандан ошиб борарди.

Бизлар ҳовлига чиқдик, мен бўлсам, шу бека билан ўчакишим шартмикин, деб тараддудланганча, аста юриб борардим. Қаҳрим қайнаб томоғим хиппа бўғилган эди, миямга энг ваҳшиёна хаёллар келарди, мен бу хотинни шу ернинг ўзида уриб ўлдиришга, унинг меш қорнига тепишга ҳам тайёр эдим. Дарвозадан чиқаверишда бир хат ташувчига рўпара келдим, у менга таъзим қилди, лекин мен унинг саломига жавоб қилмадим; у бекага мурожаат қилди, эшитсам, мени сўраётган эди, лекин мен қайрилиб ҳам қарамадим.

Эндигина дарвозадан чиққан ҳам эдимки, хат ташувчи орқамдан етиб келиб, яна менга таъзим қилиб салом берди-да, қўлимга хат узатди. Мен беихтиёр хатжилдни очгандим, ичидан ўн кроналик қоғоз пул тушди, лекин ҳеч қандай хат йўқ эди.

Хат ташувчидан сўрадим:

— Бу қанақа майнавозчилик? Ким юборди бу хатни?

— Очигини айтсам, билмайман, — деди у. — Бир хоним шуни сизга элтиб беришимни илтимос қилди.

Мен донг қотиб қолдим. Хат ташувчи жўнаб кетди. Мен пулни яна конвертга солиб, уни гижимлайман, орқамга бурилиб, ҳамон уй эшиги олдида мени кузатиб турган беканинг олдида бораман ва конвертни унинг юзига отаман. Унга ҳеч нима демайман, чурқ этиб ҳам оғиз очмайман, фақат орқамга буриларканман, елкам оша, беканинг гижимланган қоғоз пулни текислаётганини кўраман...

О, мана буни мақтовга лойиқ жасорат деса бўлади! Ҳеч қанақа гап сотиб ўтирмай, бу пасткаш хотин билан айтишиб ўтирмай, шундай йирик қоғоз пулни баҳузур гижимлаб, уни ўз душманларим юзига улоқтиришим — мана буни энг аъло фазилат, ҳақиқий олижаноблик деса бўлади! Додини бериш керак бу ҳайвонларнинг!..

Мен Вокзал майдони билан Томтегатен кўчаси муюлишига чиққанимда бутун кўча кўз олдимда худди чархпалакдек гир-гир айлана бошлади, миямда ғулу кўтарилди; мен деворга суяниб қолдим, бўлмаса йиқилиб тушардим. Ҳеч жойимдан жиллолмадим, ҳатто қаддимни кўтаришга ҳам мажолим қолмаган эди, шунинг учун, деворга қандай ғунажак бўлиб суяниб қолган бўлсам, шундай ҳолатда қимир этмай қотиб қолдим, ана шу аҳволимда ҳушимни йўқота бошлаганимни ҳис этдим. Дармоним қуриб

сулайиб қолиш арафасида эдим; бу аҳволим мени баттар ғазаблантирди ва мен ер тепина бошладим. Хушимни йиғиб олиш учун нималар қилмадим, тишларимни маҳкам сиқиб гижирлатдим, пешонамни тириштирдим, кўзларимни ола-кула қилдим, ана шу ҳаракатим бир оз ёрдам бергандай бўлди. Фикрларим ойдинлашди ва мен ҳалокатим яқин қолганини тушундим. Қўлим билан деворни ушлаб ўрнимдан турдим. Бошим гир-гир айланарди. Мен бу азобга чидай олмай, пиқиллаб йиғлаб юбордим, бутун кучимни ишга солиб, оёғимда мардона турганча, бу балои азимга қарши жанг бошладим: йиқилиб тушишни истамасдим, оёқда турганча ўлишни хоҳлардим. Ёнимдан битта арава ўта бошлади. Унга картошка ортилган эди — мен буни аниқ кўрдим, лекин ғазабимни босолмай, ўжарлигим кўзиб, аравага картошка эмас, карам ортилган, деб ўзимга ўзим уқтира бошладим, кейин дарғазаб бўлиб, карам ортилган, деб астойдил қасам ичдим. Ўз овозимни жуда яхши эшитаётган бўлсам ҳам, бу бемаъниликни, худо урсин, агар ёлгон бўлса, бу чин ҳақиқат, деб яна қасам ичдим, бу ёлгон гапим билан ўзимда фақат бемаъни бир қаноат ҳосил қилиш ниятида айтим бу гапни. Мен бу ўта мудҳиш ёлгон гапимдан сармаст бўлиб, аравадаги карам эди деб, учта бармоғимни кўтариб, Ота, Ўғил ва Муқаддас Руҳ ҳаққиға лабларим титраб қасам ичдим.

Вақт ўтиб борарди. Мен шу яқин орадаги бир пиллапоёга тап этиб ўтирдим, пешонам ва бўйнимдаги терларимни артдим, ўзимга таскин бериш ниятида чуқур хўрсиниб қўйдим. Қуёш ботди, қош қорая бошлади. Мен яна аҳволим не кечишини ўйлай бошладим; очликдан таталай бошлаган қорним менга қаттиқ азоб берарди, бир неча соатдан кейин яна зулмат тун бошланади; дам ғанимат, албатта, бирон чора ўйлаб топишим керак. Яна пансионатнинг мебеллар билан жиҳозланган хоналари хаёлимни банд қилди, гарчи у ердан мени ҳайдаб чиқарган бўлсалар ҳам; у ерга қайтиб боришни сира ҳам хоҳламасдим, лекин, шунга қарамай, бу ниятимни ҳеч хаёлимдан соқит қила олмасдим. Очигини айтганда, бека мени қувғин қилганида мутлақо ҳақ эди. Ахир ижара ҳақини тўламаганимдан кейин, бошпана беришади, деб умид қила олармидим? Ҳолбуки, ҳақ тўламай яшаб турганимдан ташқари, мени яна боқа бошлашди-ку; ҳаттоки кеча кечқурун бека мендан қаттиқ аччиқланиб турган бўлса ҳам, иккита бутерброд тавсия қилди-я — бу оқкўнгил, сахий аёл овқатга зор эканлигимни биларди-да. Демак, бекани ёмонласам гуноҳ бўлади; шунда мен пиллапоёда ўтирганимча, бекага қарши қилган айбим учун ундан шикастанафслик билан кечирим сўрай бошладим. Айниқса, нонкўрлик қилиб, унинг юзига пул отганимга жуда қаттиқ пушаймон бўлдим...

Ўн крона! Мен бирдан ҳуштак чалиб юбордим. Хат ташувчи олиб келган хатжилдни ким юборди экан? Фақат энди ақлимни ишлатиб ўйлай бошладим бу ҳақда ва шу ондаёқ ҳаммасини фаҳмладим. Мен таассуф қилганимдан ва уялиб кетганимдан икки букилиб қолдим, бир неча марта “Илаяли” деб хириллаб пичирладим ва бошимни чайқаб қўйдим. Ахир кеча кечқурун, агар уни учратгудек бўлсам, ёнидан мутлақо парво қилмай гердайиб ўтиб кетаман, деган ўзим эмасмидим? Бунинг ўрнига унинг раҳмини келтирибман ва ундан пул ундириб олибман. Йўқ, йўқ, йўқ, бу хўрланишимнинг чеки-чегараси йўқ! Ҳаттоки шу қизнинг кўзига ҳам бинойидай одам бўлиб кўрина олмадим-а; мен тиззамгача, белимгача шармандалик ботқоғига ботганман ва энди ҳеч қачон бу ботқоқдан қутулиб чиқа олмайман, ҳа, ҳеч қачон! Бу сўнгги сарҳад! Қаранг, ўн крона пулни худди бир садақадек қабул қилсам-у, уни ўша номаълум мурувватпешанинг юзига ота олмасам, у пулни икки қўлим билан чангаллаб олсам-у, қайтариб

бериш ўрнига уни энг мараз махлуқ деб ҳисоблаганим бекага ижара ҳақи сифатида берсам-а!..

Ўша ўн кронани, бир илож қилиб, қайтариб олиб бўлмасмикин? Бекага бориб ундан пулни қайтариб беришни талаб қилиш бефойда; бошқа йўл топиш керак, агар яхшилаб ўйлаб кўрилса, топилади йўл. Худо шоҳид, ўша ўн кронани қандай ундириш ҳақида фақат ўйлаб кўришнинг ўзи кифоя қилмайди, бу ўринда бутун вужудни ишга солиб бош қотириш лозим. Бу ишга жиддий киришдим.

Ҳозир вақт, тахминан, тўрт бўлган эди, агар пиесам тайёр бўлганида, яна икки соатлардан кейин театр директори олдига борсам бўларди. Мен ёзганларимни қўлга оламан ва нима қилиб бўлса ҳам, сўнгги бир неча саҳнани ёзишга киришаман; мен ўйлайман, терлайман, пиесамни бошидан бошлаб қайта ўқиб чиқаман, лекин бир баҳя ҳам олға силжий олмайман. “Бас қил жинниликни”, — дейман ўзимга ўзим. — Етар шунча қайсарлик қилганинг!” Шундан кейин миямга нима келса, ҳаммасини палапартиш ёзавераман, ишқилиб, тезроқ битириб қутулсам бўлди. Мен, яна илҳомим келди, деб ўзимни ўзим ишонтирмоқчи бўламан, ёлгон сўзлаб, ўзимни ўзим алдайман ва ҳеч сўз қидириб ўтирмай, шигиллатиб ёзавераман. “Жуда соз! Ажойиб топилма! — деб пичирлайман дам-бадам. — Фақат ёзиб олишга улгурсанг бўлди!”

Лекин бора-бора, кейинги жумлалар менга шубҳали бўлиб кўрина бошлади; улар дастлабки саҳналардаги жумлалардан кескин фарқ қиларди; ундан кейин, роҳибнинг сўзларида ўрта аср муҳитидан асар ҳам йўқ эди. Мен қаламимни ғажийман, ўрнимдан туриб кетиб, қўлёмнамнинг ҳар битта саҳифасини қийма-қийма қилиб йиртаман, шляпамни ерга отиб, топтайман. “Мен ўлдим, — деб пичирлайман ўзимга ўзим. — Муҳтарама хонимлар, муҳтарам жаноблар, мен адоий тамом бўлдим!” Мен шу сўзлардан бошқа ҳеч нима дея олмайман ва бош кийимимни топтайвераман.

Бу ердан бир неча қадам нарида бир полициячи менга тикилиб туради; у кўчанинг ўртасида туриб олиб, мендан ҳеч кўзини узмайди. Мен бошимни кўтараман, шунда кўзларимиз учрашади; ким билсин, балки у анчадан бери мени кузатиб тургандир. Мен шляпамни ердан оламан, бошимга кияман ва полициячининг олдига бораман.

— Айтолмайсизми, соат неча бўлдийкин? — деб сўрайман ундан.

У бир оз ўйлаб туриб, кўзини мендан узмай, чўнтагидан соатини чиқаради.

— Соат тўрт бўлди, — деб жавоб қилади у.

— Тўғри, — дейман мен. — Роппа-роса тўрт, бағоят тўғри жавоб. Сиз ўз вазифангизни пухта биларкансиз.

Сўнг нари кетдим. Ҳайрон бўлган полициячи оғзини ланг очганча қолди ва ҳамон соатини қўлида ушлаганча орқамдан кузатиб турарди, “Роял”га яқинлашганимда ўтирилиб қарадим: у ҳануз жойида турганча, мени кузатарди.

Ҳе-ҳе, бундайлар билан фақат шунақа муомала қилиш керак! Орномусни унутиб! Бу иззат-ҳурмат қилишга, бизлардан ҳайқиқиб дағдағ қалтирашга ўргатади уларни... Мен ўзимдан бениҳоя мамнун эдим, яна қўшиқ хиргойи қила бошладим. Қаттиқ ҳаяжонланганимдан оёғимнинг оғриётганини бутунлай унутдим, ҳеч қандай нохуш ҳиссиётни сезмадим ва кўнглим енгил тортиб, майдонни кесиб ўтдим-да, бозор яқинига борганимда Халоскор ибодатхонаси томон бурилдим ва бориб ўриндиққа ўтирдим.

Лекин чуқурроқ ўйлаб қаралса, ўша ўн кронани қайтариб бераманми ё йўқми, барибир эмасми? Пулни менга юборишган экан, демак, у

меники ва унинг ким томонидан юборилгани менга аҳамиятсиз. Пулни айнан менга топширишни буюришган, шунинг учун ҳам уни олдим: шунча пулни хат ташувчида қолдириш бемаънилик бўларди. Энди ўша олганим ўн кронани эмас, бутунлай бошқа ўн кронани пул юборган кимсага қайтарсам яхши бўлмасди. Баски, вазият шунақа экан, ҳеч нима қилиб бўлмайди.

Мен диққат-эйтиборимни одамлар билан гавжум майдонга қаратмоқчи ва фақат аҳамиятсиз нарсалар тўғрисида ўйламоқчи бўлдим; лекин бу хоҳишимни дурустроқ эплай олмадим, ўн крона пул ҳадеб менга ўзини эслатаверарди. Охир-оқибат мен ғазаб отига миниб, муштларимни маҳкам сиқдим. “Агар пулни қайтариб юборсам, бу қилмишим билан Иляялини таҳқирлаган бўлардим, — дедим ўзимга ўзим. — Хўш, нима қилишим керак?” Мен ҳамини ашаддий димоғдор одам бўлганман, садақа сифатида узатилган ҳар қандай инъомларни олишдан воз кечиб, виқор билан бош чайқаб: “Йўқ, йўқ, бағоят миннатдорман”, деганман. Қаранг, гурурим мени не аҳволга солиб қўйди: яна кўчада қолдим. Мен ўзим яшаб турган иссиқ, оромбахш гўшада қолмадим, ҳолбуки, тўла ҳақим бор эди у ерда қолишга; бунга менинг гурурим йўл қўймади; дидимга ёқмаган биргина сўзни эшитганим ҳамано жаҳлим чиқиб кетиб, ҳамма билан тортиша бошладим, ҳар варағи ўн крона турадиган қоғозларимни ҳар томонга отавердим, кейин бошим оққан томонга жўнаб кетдим. Мен ўзимни ўзим жазоладим, бошпанамдан воз кечдим, мана яна мушкул аҳволга тушиб ўтирибман.

Э, менга деса, жин чалмайдами ҳаммаларини! Мен ўша ўн кронани сўрамаганман ҳам, у пул қўлимда кўп турмади ҳам, олган заҳотим уни энди ҳеч қачон мен билан учрашмайдиган бегона одамларга бериб юбордим. Мен ўзи шунақа одамман, лозим топсам, бор-будимни бериб юбораман қизганмай! Агар Иляялини тўғри тушунган бўлсам, у ҳам менга пул юборганига афсусланмаётгандир. Хўш, унда нима ҳожати бор эди шовқин кўтаришнинг? Бундан кўра, у онда-сонда менга ўн кронадан юбориб турса кифоя эди. Ахир бу шўрлик қиз мени севиб қолган-ку, гарчи бу севгисидан умидвор бўлолмасам ҳам... Мен шу хаёлга берилиб, анча вақтгача ўзимни овунтирдим. Иляялининг мени севишига ҳеч шубҳа йўқ эди, бечора қиз!..

Соат беш бўлди. Асабий ҳаяжонланиш тугади, бошим бўм-бўш бўлиб қолгандай бўлди ва энди у гувиллай бошлади. Мен теварак атрофга узоқ вақт тикилдим ва рўпарамда дорихона борлигини кўрдим. Очлик менга қаттиқ озор берар ва мен бундан изтироб чекардим. Мен бир нуқтага тикилиб ўтиравердим, бора-бора, кўзимга қандайдир бир шарпаннинг қораси ғира-шира кўринди. Ахири у шарпа одам қиёфасида аниқ кўрина бошлади ва мен бу одамни танидим: дорихона ёнида пирожка сотаётган хотин эди у.

Мен сесканиб кетиб, ўтирган еримда қаддимни ғоз кўтараман ва бу хотинни эслашга уринаман. Ҳа, бўлмасам-чи, ахир бу анави пирожка сотувчи хотин-ку, қутисиям ўша, ўзи ҳалиям ўша илгариги жойида ўтирибди! Мен бир-икки марта ҳуштак чалиб бармоқларимни шиқиллатдим, ўрнимдан туриб дорихона томонга бора бошладим. Энди тентакликни бас қилиш керак! Жин урсин, мен бу хотинга ноҳақ йўл билан эришилган пулни бердим нима-ю, ҳалол йўл билан топилган пулини бердим нима — барибир эмасми? Мени масҳара қилишларини истамайман, лекин ҳадеб гердаийиб кибр-ҳаво қилаверсам, бунақада жон таслим қилишим ҳам ҳеч гап эмас...

Мен муюлишга бориб туриб ўша хотинни кузатаман, сўнг унинг олдига бориб тўхтаман. Худди таниш одамимни учратгандай,

бошимни силкиб жилмаяман ва нима сабабдан унинг олдига келганимни билдирмоқчи бўлгандай, бу хотин билан очиқчасига суҳбатлашаман.

— Салом, яхшимисиз, — дейман унга. — Сиз албатта, мени таниётган бўлсангиз керак-а?

— Йўқ, — дейди у астагина ва менга тикилиб қарайди.

Мен астойдил ҳафсала билан яна жилмаяман; аниқ айтолмайман-у, лекин худо шоҳид, бу хотин мени танимагандек бўлиб, усталик қилаётган эди, мен:

— Яқинда мен сизга бир неча крона пул берган эдим — наҳотки унутган бўлсангиз? Ўшанда мен сизга бир оғиз ҳам сўз айтмаган эдим, ҳа, айтмагандим, ўзи менинг одатим шунақа. Диёнатли одамлар билан мулоқотда бўлганимда, ҳар қанақа икир-чикир нарсалар устидан шарт кўйиш, яъни, масалан, шартнома тузишнинг ҳеч ҳожати бўлмайди. Ҳа-ҳа, сизга пул берган ўша одам менман, — дейман.

— Ҳа, тўғри, сизсиз! Мана энди танидим...

Мен бу хотиннинг миннатдорлик изҳор этишини кутмасдан, кўзим билан мазали бир пирожкани танладим ва шоша-пиша дедим:

— Мана энди пирожкалардан олгани келдим.

Сотувчи хотин анграйиб қолди.

— Ҳали сиз пирожка олгани келдингизми? — деб сўради у.

— Ҳа, албатта, пирожка олгани! — деб жавоб қилдим ва бу гапимни унга ишонтирмоқчи бўлгандай хахолаб кулдим.

Мен қутидан битта пирожка, ё аниқроғи, битта булка олиб ея бошладим.

Пирожкафуруш хотин буни кўриб ўрнидан сакраб туради ва беихтиёр ўз молини ҳимоя қилишга уринади; бу билан у менинг қайтиб келишимни кутмаганини, боз устига пирожкаларини ўғирлагани келганимни юзимга солмоқчи бўлади.

— Нима, сиз қаршимисиз, — дейман мен. — Ростдан ҳам қаршимисиз? Тавба, қизиқ бўлди-ку! Наҳотки бир пайтлар сизга кимдир бир талай пул бериб, кейин уни қайтариб беришни талаб қилмаган бўлса? Йўқ, ана кўрдингизми! Сиз бўлсангиз, индамай қўлингизга тутқазиб кетганим ўша пулларни ўғирланган пул деб ўйлагандирсиз? Йўқ, ўйламагансиз-а? Унда яхши, жуда соз! Ҳамонки, мени диёнатли одам деб ҳисобларкансиз, сиз бағоят мурувватли аёлсиз! Ха-ха! Ҳа, сиз чиндан ҳам мурувватлисиз!

— Лекин нега менга берувдингиз ўша пулларни? — сўради пирожкафуруш аччиғланиб.

Мен бунинг сабабини тушунтирдим, хотиржам кайфиятда ишонарли қилиб тушунтирдим: ўзи одатим шунақа, мен ҳамма одамларга ишонаман. Агар биронта одам менга вексел берса ёки тилхат ёзиб берса, мен бош чайқаб: “Йўқ, миннатдорман”, — дейман. Худо шоҳид, мен ҳамиша шундай қиламан.

Лекин сотувчи аёл гапларимга ҳеч тушуна олмаётган эди.

Шунда мен ўз фикримни бошқача йўл билан, яъни ҳазил қилмай, жиддий тарзда изоҳлашга уриниб кўрдим. Нима, ҳеч ким худди мен сингари ундан оладиган моли учун олдиндан ҳақ тўламаганми? — деб сўрадим сотувчи хотиндан. Мен бу гапим билан пулдор одамларни назарда тутган эдим. Ҳеч қачон, денг! На чора, сотувчи бунақа муомалани билмас экан; бу бошқа гап, лекин бу нарса хорихда одат бўлиб қолган. Билишимча, у ҳеч ҳам чет мамлакатга бормаган бўлса керак? Йўқ? Ўзим ҳам билувдим. Унда нима қиласиз мен билан можаро талашиб?.. Шундай деб мен қутидан бир нечта егулик олдим.

Жаҳли чиққан сотувчи бидирлаб жаврай бошлади, у ўз молидан ҳеч бўлмаса бир қисмини ҳам беришни хоҳламасди, ҳатто у битта пирожкани кўлимдан тортиб олиб жойига қўйди. Ғазабим қайнаб пирожка кутисига мушт урдим ва полицияни чақираман, деб дўқ қилдим. Ҳали бу сизга раҳм қилганим, дедим мен, агар менга тегишли бўлган ҳақимнинг ҳаммасини тортиб олгудек бўлсам, сиз хонавайрон бўласиз, чунки яқинда мен сизга жуда кўп пул бериб кетган эдим. Лекин мен ундай қилмоқчи эмасман, ўзимга тегишли бўлган нарсанинг фақат ярмини олмоқчиман. Қолаверса, сиз мени бошқа ҳеч қачон кўрмайсиз. Худо шоҳид, ҳеч қачон кўрмайсиз мени, жуда қурумсоқ экансиз...

Оқибатда, бу хотин кутидаги егуликларнинг тўртта-бештасини танлаб, уларга жуда қиммат баҳо қўйди ва менга узатаркан, бор энди, йўлингдан қолма, деди. Мен бўлсам, ҳозир сиз мени, камида бир кронага алдадингиз, деб ҳамон бу хотин билан ўчакишардим.

— Бунақа алдоқчилик қилувчи одамлар қонун бўйича жазога тортиладилар, сиз шуни биласизми? — деб сўрадим ундан.

У менга яна битта егулик берди-да, тишларини гижирлатиб, мени тинч қўйинг, деди.

Ва мен жўнаб кетдим.

Ё тавба, дунё дунё бўлиб, бунақа риёкор хотинни ҳали кўрмаган бўлса керак. Мен майдондан ўтиб борарканман, оғзимда овқат, бу хотин ва унинг беҳаёлиги ҳақида баралла овоз билан бўлган суҳбатимизни бошдан охиригача такрорлаб борардим.

Пирожкалар бирин-кетин оғзимга кириб ғойиб бўлардилар; уларни еганим сари баттар егим келаверарди, оч қорнимни ҳеч қондириб бўлмасди. Эй худо, нега бунча беқаноатман! Очқўзлимим кўзиб, сал бўлмаса, Вогнмансгатен кўчасидаги болакайга асраб қўйганим охириги пирожкани ҳам еб юборай дедим — малла соқол одам иккинчи қаватдан туриб бола бечоранинг бошига тупурган эди. Мен бу болани дам-бадам эслардим, у чинқириб, йиғлаб, сўкина бошлаганида юзи қандай буришганини ҳеч унута олмасдим. Бошига тупук тушганида у ўгирилиб менинг деразамга қараган, масхара қилиб кулмаяптимикин, деб ўйлаган. Худо билади, энди уни топа олармикинман! Мен Вогнмансгатен кўчасига шошиб кета бошладим, пиесамни йиртиб ташлаган жойдан ўтдим, ҳали ҳам у ерда қоғоз парчалари сочилиб ётарди, полициячини четлаб ўтиб кетдим ва ниҳоят бугун эрталаб болакай ўтирган эшик олдига етиб бордим.

У йўқ эди. Кўча деярли ҳувиллаб қолган. Кеч кириб қош қорая бошлаганди, мен болакайни топа олмадим; уйига кириб кетган бўлса керак. Мен пирожкани шундоққина остона ёнига — ерга секингина қўйдим. Эшикни қаттиқ тақиллатдим-у, шу заҳоти бу ердан югурганча қочиб кетдим. “У албатта топиб олади пирожкани! — дедим ўзимга ўзим. — Эшикдан чиққан заҳоти кўзи пирожкага тушади!” Ва болакайнинг пирожкани топиб олишига ишонганимдан севиниб кетиб, кўзларимга ёш қалқди.

Мен яна бандаргоҳга бордим.

Мен Россия байроғи ўрнатилган “Копегоро” кемасига тикилиб қарайман; унинг тутқичи ёнида бир одам турибди; кеманинг чап бортидаги қизил фонуслар унинг юзини ёритмоқда; ўрнимдан туриб у билан гаплаша бошлайман.

— Бугун кечқурун жўнаб кетасизми, капитан? — дея одим, холос.

У шведча гапирди. “Демак, у фин экан”, деб ўйладим.

— Ҳм. Сизга матрос керак эмасми?

Ўша пайтда унинг рад жавоби ҳам, фикримга қўшилиши ҳам мен учун аҳамиятсиз эди. У айтадиган жавоб мени қизиқтирмаса ҳам, жавобини кута бошладим.

— Йўқ, — деди капитан. — Лекин юнга¹ бўлса олардим...

Юнга бўлса! Этим жимирлаб кетди, мен секингина кўзойнагимни олиб чўнтагимга яширдим ва трапдан палубага кўтарилдим.

— Ҳеч қачон денгизда сузмаганман-у, лекин ҳамма буюрган ишларингизни қилишим мумкин, — дедим мен. — Қаёққа сузиб кетяпсиз?

— Олдин Лидсга борамиз, у ердан кўмир ортиб, Кадиксга жўнаймиз.

— Яхши, — дедим мен ва капитандан мени ишга олишини илтимос қила бошладим. — Қаёққа сузсак ҳам — менга барибир. Мен гайрат билан ишлайман.

Капитан бир оз вақт менга тикилиб қараганча ниманидир ўзича мулоҳаза қилиб кўрди.

— Демак, сен ҳали ҳеч денгизда сузмаган экансан-да? — деб сўради у.

— Ҳа. Лекин айтдим-ку, менга иш беринг, ҳар қанақа ишни ҳам бажаравераман. Бунга ўрганиб қолганман, — дедим.

Капитан яна ўйланиб қолди. Мени ҳайдаб юборишларидан кўрқиб турардим.

— Хўш, нима дейсиз, капитан? — сўрадим ниҳоят. — Ишонинг, мен ҳар қандай ишни бажаришга ҳам тайёрман. Агар лозим бўлса бир йўла икки мартаба навбатчиликда туриб беришга ҳам розиман. Шунақа иш менга фойдали, яхши кўраман ишлашни.

— Ҳа, майли, синаб кўрамиз, — деди капитан, охирги айтган сўзларимдан хиёл жилмайиб. — Лекин агар бирон ишинг ёқмаса, Англияда видолашамиз.

Ва у мени ишга олди.

Биз фиордга³ сузиб чиққаннимизда мен силлам қуриганидан ва ҳаяжонланганимдан бутун вужудим қаро терга ботиб қаддимни ростладим ва соҳилга ўгирилиб, ниҳоят Христиания шаҳри билан видолашдим; шаҳарнинг ҳамма ёғида энди чироқлар чарақлаб ёниб турарди.

*Русчадан Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси*

¹ Ю н г а — кемада матросликни ўрганувчи шогирд бола.

² Ф и о р д (*норв.*) — кўпинча ўн километрга чўзилувчи, икки қиргоғи 1000, 1200 м.га кўтариладиган жуда узун ва чуқур денгиз қўлтиғи.

Роберт БЁРНС

Қалбим менинг тоғларда...

* * *

Булултарнинг паноҳи қояли тоғлар,
Бағрингиздан чулдираб оқар ирмоқлар!
Тўйдирай деб бедана болаларини
Кезиб борар арчагул ораларини.

Денгиз соҳили нима, яшил кенглик ҳам,
Дарз кетган тоғларимнинг ўзи бир олам!
Ахир ирмоқ бўйида яшар жононим,
Менинг чексиз қувончим, яхшим-ёмоним.

Чопқир-чопқир жилғани севарман жуда,
Тиниқлигин айтмай-ку... шаффоф кўзгу-да!
Жилға куйини тинглаб, ёнда ёри жон
Қанча бўлса кезмоққа шайман ҳар қачон!

Ёрим нозанин эмас ва лекин хушрўй,
Айтарли сепи ҳам йўқ, агар бўлса тўй.
Бироқ олов қалб билан севди у мени,
Шунинг учун севаман, очиқ гап, уни!

Бу гўзални қаранг-а! Ана кўзу қош!..
Бундай сулув қошида чидарми бардош?
Шу чиройга ақлдан сал берса борми,
Унда кўринг биз чеккан оҳ ила зорни!

Шотланд халқининг машҳур шоири Роберт БЁРНС 1759 йилда камбағал деҳқон оиласида дунёга келди.

Унинг ота-онаси қашшоқлик ва етимликда ўсганлари сабаб Робертнинг тарбиясида алоҳида эътибор қаратишди. Роберт жуда ёшлигидаёқ инглиз, француз, лотин ва немис тилларини мукамал ўрганди ҳамда бу халқлар адабиёти унинг ижодий камолотга етишишига катта таъсир кўрсатди.

Робертнинг илк китоби 1786 йилда бор-йўғи 600 нусхада чоп этилган бўлса-да, ундаги оташин шеърлар ўқувчилар қалбини тезда забт этди. Китоб шу йилнинг ўзидаёқ Шотландия ва Англиянинг бир қанча шаҳарларида қайта-қайта чоп этилди.

Роберт ўз ижодида халқ оғзаки ижодига алоҳида эътибор қаратиб, унутилаёзган халқ кўшиқлари, термалари ва балладаларини қайта ишлади, шу шеърларга ҳамоҳанг кўшиқ ва шеърлар ёзди.

Шоир 1796 йилда 37 ёшида ҳаётдан кўз юмади. Бироқ у ўзининг ёрқин ва жарангдор шеърлари билан дунё шеърияти мухлисларидан бирига айланди.

Йўқ, ғамхўр кўзлардаги жозибаю нур
 Мен учун ҳар нарсадан бебаҳо эрур,
 Оташин оғушларда ёнар эҳтирос,
 Ёнар, ёнар соф қалбга, пок севгига хос!

КИЧИК БАЛЛАДА

Қаердадир бир қиз бор.
 Қизмисан қиз, гулруҳсор!
 Бир жўмардни севарди ул қиз.
 Хижрон келди, на чора,
 Диллар ҳам пора-пора...
 Эссиз, уруш бошланди, эсиз!
 Денгизларнинг ортида —
 Ажалнинг-да олдида
 Титрамади йигитнинг қалби.
 Фақат тун — ҳордиқ они
 Эслар-да меҳрибонин,
 Титраб кетар қалби барг каби...

ҚАЛБИМ МЕНИНГ ТОҒЛАРДА

Қалбим менинг тоғларда... Қоялар бўйлаб
 Елдай учиб бораман бугуни қувлаб.
 Хуркиб қочган оҳуда югурар кўзим...
 Қалбим менинг тоғларда, ерданан ўзим.

Алвидо, эй ватаним! Довруқли Шимол,
 Шон-шарафлар ўлкаси, энди яхши қол!
 Қувғиндаман дунёда, аммо билурман:
 Мен бир умр фарзандинг бўлиб қолурман!

Алвидо, эй қор босган залворли тоғлар,
 Алвидо, эй ям-яшил водийлар, боғлар!
 Алвидо, эй юзтубан кетган ўрмонлар,
 Алвидо, ўрмонлардан оққан суронлар!

Қалбим менинг тоғларда... Қоялар бўйлаб
 Елдай учиб бораман бугуни қувлаб.
 Хуркиб қочган оҳуда югурар кўзим.
 Қалбим менинг тоғларда, ерданан ўзим!

ҚИЗ ҚЎШИҒИ

Ўпич олди-ю, йироқ —
 Тоғ бағрида йўқолди.
 Шундан бери ўшал тоғ
 Тарафда кўзим қолди.

Раҳм қилинг, ранжитманг,
 Эй ёмғир, дўллар уни!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қору бұрон, беркитманг
Тоғ-адир йўлларини.

Кечалари, эй шамол,
Бошида бұлма гирён.
Ухласин-да бемалол,
Уйғонсин эсон-омон.

Водийга ташлаб назар,
Мени эсласин фақат.
Олға бошлайди сафар,
Ортга чорлар муҳаббат...

ҚЎШИҚ

*“Супургидан олинглар”
халқ қўшиғи оҳангида*

Супургидан олинглар!
Яхши супурги мана.
Оёқ тираб ўтирманг
Пулга келганда яна!

Яхшими ё ёмонми,
Менга бир хотин керак.
Фақат эрсиз бўлсину
Нози ҳам бўлсин андак.

Лорсиллаган семизми,
Чўпдайми ё, бари бир.
Хунук бўлса ҳам майли,
Тун қоронғи-ку, ахир!

Ёши учраса ногоҳ,
Бахт топарман, майлига.
Кекса бўлса, эртароқ
Тул қоларман, майлига.

Туғиб берса ҳам майли,
Қий-чув бўлар уйимда.
Туғмас эрса – яна соз!
Ташвиш бўлмас уйимда.

Гар шаробни ёқтирса,
Қамроқ ичса бўлгани.
Ёқтирмаса яхши-да,
Менга кўпроқ қолгани!

СЕВГИ

Севги атиргул янглиғ
Яшнар менинг боғимда.
Севги – мен айтар қўшиқ
Йўлга чиққан чоғимда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Севгим, сендан-да ҳатто
 Чиройлироқ бир гунча.
 У сен билан бирга, то
 Уммонлар қуригунча.

Қуримас-ку уммонлар,
 Қоялар-ку қуламас.
 Қумдай оқар замонлар,
 Оқар-да, тиним билмас.

Бахтли бўлгин, тинч юргин,
 Яхши қолгин, эй гулим!
 Дунё кезсам-да, бир кун
 Сенга келтиргай йўлим!

* * *

Жавдарзорда кечқурун
 Шалаббо бўлди Женни.
 Марзалар бўйлаб шошқин
 Уйга йўл олди энди.

Қизгина хўп совқотди,
 Дилдираб қолди шўрлик.
 Қўйлаги ҳўл, наҳотки,
 Кам эди шу кўргулик?

Бўлиқ жавдарзор аро
 Кимдир кимни чорласа,
 Кимнидир ким қучса ё,
 Қандини урсин роса!

Ишимиз нима, жўра,
 Нима бизга – пойлаб сир?
 Шомда жавдарзор аро
 Ўпишиб турса кимдир!..

ШОИР РОБЕРТ ФЕРГЮССОН ҚАБРИГА БЁРНС ҚЎЙДИРГАН ЁДГОРЛИК ХЎСУСИДА

Бунда на ҳайкал бор, на шон-мадҳия...
 Бунда на бирон гул хуш бўй таратар...
 Фақат, қабр тош дер: “Эй Шотландия!
 Бунда, тош остида шоиринг ётар!”

ЙЎЛДАГИ ТУНАШ

Қолиб кетдим тоғда кечаси,
 Юзларимни чимчилар бўрон.
 Кўз олдимда қорнинг пардаси,
 Жой йўқ эди тунашга бирон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Толеимга бир қиз ноғахон
Учраб қолди кетар йўлимда.
Таклиф этди уйига шу он
Олиб кетди тутиб қўлимдан.

Таъзим этдим у қизга лутфан,
Тишда қолди қорли изғирин.
Сўнг сўрадим тавозе билан,
Солиб беринг менга, деб, ўрин.

Нафисгина чойшабдан жонон
Жой ташлади менга бирпасда.
Шароб ила қилдию меҳмон,
“Яхши ухланг”, – деб қўйди аста.

Айрилишни истамасдим мен,
Кетмасин деб топдим баҳона:
“—... Агар сизга бўлмаса қийин,
Олиб келинг бир ёстиқ яна?..”

Ёстиқни ҳам олиб келди қиз
Ва бошимга қўйиб берган чоқ,
Ёнар эди, қарасам, гүлюз!
Кучиб олдим уни баногоҳ!

Чехрасига югурди ол ранг,
Шўх кўзлари ёнди беқиёс:
— Гар севгингиз чин бўлса, тегманг,
Тегманг менга, битта илтимос!..

Сочлари-чи, бирам жингалак,
Ипакдан ҳам майинлиги бор.
Таратишда хуш бўй ул малак
Атиргулни айларди бекор.

Турар қўкси нафис қалқиниб...
Гўё илк қор нафаси атай —
Ушбу икки кичик чўққини
Оқартириб, силаб ўтгандай...

Менга ўрин солиб берган қиз
Лабларидан тердим мен бўса.
Ул соф эди, уфқдаги чексиз —
Қор софлиги қандайин бўлса.

Гап қайтармас эди тозагул,
Очмас эди кўзларини ҳам.
Мен ва девор ўртасида ул
Ухлаб қолди ниҳоят бир дам.

Тонг саҳардан уйғониб дарҳол,
Маъшуқамни суйдим қайтадан.
— Эҳ, умримга бўлдингиз завол! —
Деди менга гулим дафъатан!

Лабим босдим намхуш кўзига,
Зулфларини ўпган маҳалим,
Юпантирдим: — Жоним, ўзимга
Кўп жой солиб бергайсан ҳали!

Сўнг қўлига игна олди-да,
Тиқиш учун тутинди шу он;
Аёзли тонг, дарча олдида,
Кўйлагимни тикди ул жонон...

Гул очилар, учқунланар қор,
Кунлар ўтар, ўтар йиллар ҳам.
Хотиримдан чиқмайди зинҳор
Менга ўрин солган у санам!

ЯЛАНГОЁҚ ҚИЗ

Ялангоёқ қизнинг қароши
Кўз ўнгимдан кетмас нарига.
Назаримда, йўлларнинг тоши
Ботар нозик оёқларига.

Бу оёқлар сахтиён этик —
Кийса, кийиб юрса, арзийди.
Хув карета бу қизни қутиб,
Фармонида турса, арзийди!

Ҳалқаланиб кўксида ўйнар
Зигир рангли сочлар оқими.
Йўлчи юлдуз бўлолур тунлар
Денгизчига кўзлар ёлқини!

Гўзалларга очирмас оғиз
Муомала, одоб, ҳаёда.
Кўзга яқин чақмоқдай бир қиз...
Бундан зўри бўлмас дунёда.

МЭГГИ

Биласанми, Мэгги кимни топибди?
Билдингми, ҳай, Мэгги кимни топибди?
Тегирмончи қолиб, топганин қара:
Ўлгудай эси паст битта тасқара.

Тегирмончи хушфёъл, ҳар ишга қодир,
Ҳоқимлардай кўркам, лорддек баҳодир.
Бу-чи, турқи совуқ, кўримсиз, пўла
Ва лекин ҳамёни тангага тўла!

Дил-дилдан севаман деб айтди бири,
Бири ўтирмади буни гапириб.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Дедики, айлайин күнглингни обод,
Берай эгарланган гүзал жийрон от.

Эҳ, сифмас пул кучи, шеър, қофияга...
Хотин олмоқ мумкин битта бияга.
Ҳа, қалин деганда жуда кўп гап бор,
Менга севгинг бўлса басдир, азиз ёр!

КҮМИРЧИНИНГ ДИЛДОРИ

— Исминг айтсайдинг, билсам,
Билсайдим, уйинг қайда...
— Кўмирчи қайда бўлса,
Уйим ҳам ўша жойда!
— Мана уваю ўрмон,
Майли, майли, не десанг,
Барин берардим, жонон,
Кўмирчингдан воз кечсанг!

Ипакларга ўрардим,
Йиртиқ-ямоқни ечсанг.
Чўрилар ҳам берардим,
Кўмирчингдан воз кечсанг!

— Бўйим баравар олтин,
Гавҳар уйиб қўйсанг ҳам,
Гапингни қайтиб олгин,
Кўмирчидан воз кечмам!

Кундуз таширмиз кўмир.
Бироқ кеч тун бўлганда,
Бошлаймиз шивир-шивир
Икков менинг кулбамда.

Севгимиз кўп бебаҳо,
Кулбамиз ҳам жуда кенг.
Вафо қилар доимо
Қора кўмирчим менинг!

*Рус тилидан
Муҳаммад АЛИ
таржималари*

Машхур жаҳонгашта

Ибн Баттута жаҳон маданияти ва тафаккури ривожда ўрта аср араб географлари Ибн Хурдодбех, ал-Яъқубий, ал-Истахрий, ал-Муқаддасий, ал-Масъудий, Ибн Ҳавқал ҳамда Абу Ҳамид ал-Ғарнотий, Ибн Фадлон, Ибн Жубайр каби сайёҳлар орасида ўзининг “Саёҳатномаси” билан алоҳида ўрин тутади. Унинг мазкур асари ўрта аср мамлакатлари, шаҳарлари, уларнинг халқлари маданияти, турмуш тарзига оид гоят қимматли, кўп ўринларда ягона маълумотлари билан бошқалардан ажралиб туради. Академик И.Ю.Крачковский Ибн Баттутани барча мусулмон мамлакатларини кезиб чиққан сўнги энг буюк сайёҳ дея эътироф этади¹.

Ибн Баттута лақаби билан шухрат қозонган Шамсуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Лавотий ат-Танжий 1304 йили Мағриб мамлакатининг Танжа шаҳрида фақиҳ оиласида таваллуд топган. Ибн Баттута йигирма икки ёшида ҳаж қилиш учун Маккага бориш, шу баҳонада у ернинг алломаларидан дарс олиш илмида ҳеч нимага қарамай, таваккал қилиб сафарга отланган. Жасур, бироқ камбағал ёш саёҳатчи ёлғиз, яёв Тилимсон² шаҳрига етиб келади. Бу ердан Милёнага бориб, унда тунислик бир гуруҳ савдогарларга қўшилади. Шу билан унинг саёҳати бошланади. У шимолий Африканинг кўплаб шаҳарларида бўлади, Тунис, Миср, Суриядан ўтиб, охири Маккага етиб келади. Бу ерда у ислонинг бешинчи фарзини бажо келтириб, ҳаж қилади.

Сайёҳнинг янги режаси Маккадан қайтишида амалга ошади. У бу ердан Ироққа йўл олади. Ибн Баттутанинг Ироқда кўрган-кечирганлари, таассуротлари унинг Ҳиндистонга бориш орзусини қатъий қарорга айлантиради. Кўпгина Ироқ шаҳарларини зиёрат қилган Ибн Баттута Форс кўрфази орқали денгиз йўли билан Ҳиндистонга боришни режалаштиради. Шундай қилиб, сайёҳ Эрон томон йўл олади. У Эроннинг Исфаҳон, Шероз каби кўпгина шаҳарларини томоша қилади. Катта машаққат билан саёҳатининг биринчи босқичини яқунлаб, Мисрга етиб боради. Энди у ҳожи-зиёратчи эмас, тўлақонли сайёҳ сифатида йўлга отланади. У янги саёҳати давомида Шом ўлкаси, Кичик Осиё, Дашти Қипчоқ, Олтин Урда, Ўрта Осиёнинг Хоразм, Бухоро, Нахшаб, Самарқанд, Термиз, шунингдек, Хуросон шаҳарларини бориб кўради. Айниқса, сайёҳнинг Хоразм, Самарқанд, Термиз шаҳарларига берган таърифлари ўқувчида катта таассурот уйғотади. Масалан, Хоразм ҳақида гапираркан, у “Бутун дунё бўйлаб қилган саёҳатимда мен хоразмликлардан кўра хушхулқ, олийжаноб, ажнабийларга нисбатан меҳмондўст одамларни учратмаган эдим”, дейди. Шунингдек, сайёҳнинг Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари ҳақида ҳам мана шундай илиқ фикрларини учратамиз³.

¹ Арабские географы и путешественники. ИРГО. 1937.

² Тилимсон шаҳрини баъзи муаллифлар Талимсон кўринишида берганлар. Бироқ Ёқут ал-Ҳамавий Мўъжам ал-Булдон асарида бу шаҳар номининг кетма-кет икки қасра ва мимнинг сукуни билан Тилимсон деб ўқилишини айтган. Ёқут ал-Ҳамавий, Мўъжам. Байрут: Дор содир. II жилд, 44-бет.

³ Батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Ибрагимов Н.И. Ибн Баттута ва его путешествия по Средней Азии. М.: Наука, 1988; Иброҳимов Н.И. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993.

Сўнг Ҳиндистонга етиб боради. У ерда бир неча йил қолиб, султон Муҳаммад Тўғлоқ топшириғи билан Хитойга элчилик вазифаси билан йўл олади. Катта қийинчилик билан денгиз орқали ҳозирги Индонезия оролларида ўтиб, Хитойнинг Пекин шаҳрига бориб етади. Пекинда ўзаро урушлар юз бериб тургани боис, Садри Жаҳон унвонига сазовор бўлган шайх Бурҳониддин Соғаржий маслаҳатига биноан ўз юртига қайтиб кетади. Шу аснода Ибн Баттута янада кўплаб саргузаштларни бошдан кечиради. Унинг саёҳати шу билан якунланмай, Гибралтар бўғози орқали жанубий Испанияга ўтиб, Гранада, Ронда, Малагу шаҳарларида бўлиб, яна юртига қайтади. Бу сафар у олдингиларидан кўра янада мураккаброқ, янада узоқроқ Африка саёҳатига чиқади. Ва ниҳоят 1354 йил бошларида 28 йиллик жаҳонгаишталикни тугатиб, жами 75 минг мил (120 минг км.) масофа тай этиб, катта машаққатлар билан Фас шаҳрига келади. Ибн Баттута саёҳатининг кўлами жиҳатидан ҳақли равишда Магелланга қадар бўлган даврнинг энг буюк сайёҳига айланди. Унинг саёҳати Шимоли-Ғарбий Африкадан то Хитойгача, Ҳиндистондан то жанубий Европагача бўлган жуда катта майдонни қамраб олади.

Сайёҳнинг бу саёҳати ҳақидаги ҳикоялари султон Абу Инон ва унинг яқинларида катта таассурот қолдиради. Шунинг учун султон адиб ва котиб Ибн Жузайй ал-Калбийга Ибн Баттута ҳикояларини ва эсдаликларини ёзиб олиб, махсус китоб тузишни буюради. Ушбу китоб 1356 йил бошларида ниҳоясига етиб, ўша давр анъаналарига мос равишда “Тухфат ан-нуззор фи ғаройиб ал-амсор ва ажойиб ал-асфор” (ғаройиб шаҳарлар ва ажойиб сафарлар ҳақида назар соҳибларига тухфа) деб номланган бўлса-да, бироқ бу ном билан эмас, “Ибн Баттута Саёҳатномаси” номи билан шухрат қозонган.

Ибн Баттутанинг Саёҳатномаси ўзининг қизиқарли, нодир маълумотлари билан жаҳон илм аҳлини қизиқтирмай қолмаган. Муҳаммад ибн Фатҳуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Байлуний XVII аср охирида саёҳатномани қисқартириб, “Ибн Баттута саёҳатномасидан парчалар” деб атаган. Европа шарқшунослари Ибн Баттутани айни мана шу қисқартма матн орқали таниганлар. Саёҳатномага 1808 йили немис сайёҳи Зеетцен биринчи бўлиб диққатни тортган. 1818 йили Козегартен саёҳатноманинг Ҳиндистон, Хитой ва Суданга бағишланган уч бўлагини латин тилига таржима қилиб, нашр эттирган. Козегартен Ибн Баттута ахборотларининг ҳаққонийлигини текшириши учун бошиқа географик манбаларни ҳам жалб этадики, улар билан солиштирганда китобхон Ибн Баттута саёҳатномасининг нақадар катта тарихий-географик қимматга эга эканига янада амин бўлади. Шунингдек, Козегартеннинг шогирдларидан бири Генрих Апец парчаларнинг Малабар соҳиллари ва Малдив оролларига бағишланган яна бир қисмини нашр эттирган. Ўша йилнинг ўзида машҳур сайёҳ Бурҳарднинг Нубияга саёҳат китоби чиқди. Унинг охирига саёҳатнома ҳақида ал-Байлуний парчаларига асосланиб ёзилган мақола, шунингдек, Бурҳард Мағриб сафаридида қўлга киритган уч қўлёзма илова қилинган эди. Бурҳард вафотидан кейин саёҳатноманинг қисқартирилган нусхаси қўлёзмалари Кембриж университети кутубхонасига бориб тушди. Инглиз шарқшуноси Самуел Ли ал-Байлуний тузган парчаларнинг тўла матнини инглиз тилига таржима қилади. Аммо унинг таржималари аниқ бўлмай, баъзи жойларда асл нусханинг эркин баёнидан иборат эди. Саёҳатноманинг тўлиқ таржимаси биринчи марта 1840 йили Лиссабонда амалга оширилди. Португалиялик руҳоний А.Моура 1790 йилда Фасда бўлган чоғида саёҳатнома қўлёзмасини топиб олади ва уни португал тилига таржима қилишга қарор қилади. Моура таржимасининг биринчи жилди 1840 йили Лиссабон академияси нашриётида чоп этилган. У Миср, Сурия, Яман, Макка, Кичик Осиё ва Олтин Ўрда сафари таассуротларини ўз ичига олган эди. Бироқ Моуранинг вафоти туфайли бу иш охирига етмай қолди.

Саёҳатноманинг Барон де Слэн томонидан асл матндан французчага қилинган айрим қисмлари 1843 йили “Осиё журнали”да чоп этилди. 1848 йили француз арабшуноси Эдуард Дюларье яна ўша журналда саёҳатнома-

нинг Малайя оролларига ва Тавалиси сафарига бағишланган бобларининг матни ва таржималарини босиб чиқарди. Бу нашр француз шарқшуноси Ш.Дефремерини қизиқтириб қолди ҳамда у Эрон ва Марказий Осиё сафарларини тасвирловчи бобларни тўла қўлёзмадан французчага таржима қилди ва 1848 йилда босиб чиқарди.

Мана шу нашрлар туфайли шарқшунослар саёҳатноманинг тўла танқидий матнини тайёрлаш ва нашр этиш ҳамда уни ҳар томонлама тадқиқ этиш зарурлигини батамом англаб етдилар. Ш.Дефремери Б.Сангинетти билан биргаликда бу ишга бел боғлайди.

Шубҳасиз, Ш.Дефремери Б.Сангинетти Ибн Баттута саёҳатномаси матнини тиклаш, уни очиш ва тушунтириш юзасидан бениҳоя катта иш қилиб, 1849-1853 йиллар орасида арабча танқидий матн билан биргаликда француз тилига изоҳли таржимани нашр этдилар. Бу нашр асарнинг ундан кейинги Европа ва шарқ тилларига кўп сонли таржималари, шунингдек, матннинг ҳамма арабча нашрларига ҳам асос бўлди. Кейинчалик араб оламининг турли жойларида ўнлаб нашрлар дунё юзини кўрди.

Йигирманчи асрда саёҳатномани тадқиқ этиш ва инглиз тилига таржима қилиш ишлари билан таниқли инглиз арабшуноси Ҳамилтон Гибб шуғулланди. У 1929 йилдаёқ Лондонда саёҳатноманинг қисқача, лекин бағоят мазмунли изоҳлар билан таъминланган мухтасар таржимасини чоп этган эди. Гибб бу борадаги тадқиқотини давом эттириб, 1956-1963 йиллар орасида асар таржимаси ва изоҳларини нашрдан чиқарди.

Шарқда энг биринчи таржималардан Муҳаммад Шарифнинг турк тилига қилган таржимасини кўрсатиб ўтиш лозим. 1970 йили эса Техронда форс тилидаги таржимаси нашр этилди.

Ибн Баттута саёҳатлари ва ундаги қимматли маълумотларга Россияда ҳам катта қизиқиш билан қаралди. 1841 йилдаёқ *Русский Вестник* журналида “Россия хорижликлар назарида” рукни остида Ибн Баттута саёҳатларидан парчалар таржима қилиб берилган эди. Орадан йигирма йил ўтгач, В.Тизенгаузен қаламига оид “Олтин Ўрда тарихига оид манбалар мажмуаси”да биринчи марта Ибн Баттута асаридан йирик-йирик парчаларнинг нисбатан аниқ таржимаси юзага келди.

Ибн Баттута саёҳатномасининг Дашти Қипчоққа оид қисми татар тилига таржима қилингани ҳам диққатга лойиқдир. Араб тилининг билимдони Ризоуддин ибн Фаҳриддин қаламига мансуб бу таржима 1917 йили Оренбургда алоҳида китобча ҳолида нашр қилинди.

Ибн Баттута саёҳатномаси бугунги кунга қадар инглиз, француз, латин, италян, немис, поляк, чех, ҳатто португал тилларига таржима қилиниб, нашр этилганига қарамай, юртимиз тарихи билан бевосита боғлиқ, ўша даврга оид голят нодир маълумотларни мужассам этган бўлса-да, ҳалигача ўзбек тилига тўлиқ илмий-изоҳли таржима қилинмаган. Фақатгина Саёҳатноманинг *Ўрта Осиёга оид қисмлари таржима қилиниб, унда Ибн Баттута асарининг юртимиз тарихини ўрганишдаги мислсиз аҳамиятига эътибор қаратилган эди. Шу муносабат билан бир гуруҳ арабшунос олимлар (Неъматуллоҳ Иброҳимов, Сарваржон Гафуров, Абдулҳаким Орипов, Акмалжон Икромжонов, Абдулҳамид Зайриев, Жаҳонгир Неъматов, Абдулвоҳид Аҳмадалиев, мазкур Саёҳатноманинг ўзбек тилига тўлиқ таржимасини амалга оширдилар. Ушбу таржиманинг голят қизиқ, ажойиб ҳикояларидан айрим намуналар муҳтарам ўқувчилар эътиборларига тортиқ қилинмоқда.*

Неъматуллоҳ Иброҳимов,
академик

Ибн БАТТУТА

Саёҳатнома

САЁҲАТНИНГ БОШЛАНИШИ ВА ТАНЖАДАН ЧИҚИШ

Шайх Абу Абдуллоҳ шундай ҳикоя қилади: Менинг киндик қоним тўкилган ватаним — Танжадан сафарга чиқишим 725 тоқ йили Оллоҳ таолонинг оёи — ражаб ойининг иккинчи куни, пайшанбада бўлиб, Оллоҳнинг байти Каъбани ҳаж қилиш ва жаноби Расулulloҳ (с.а.в.) қабрларини зиёрат қилиш мақсадида йўлга чиқдим. Менинг на бирор мунис дўстим ва на бирор отлиқ ҳамроҳим бор эди. Зеро, ниятим нафсимни турли машаққатлар билан тарбиялаш бўлиб, мазкур улуг жойларга бўлган иштиёқни қалбимга туккан эдим. Шу сабабли ўз аҳли аёлим ва дўсту биродарларимни тарк этиб, ватанимни гўё қушлар инларини тарк этганларидек ташлаб кетдим. Ўшанда ота-оналарим ҳаёт эдилар. Уларни ташлаб кетиш мен учун оғир бўлди, ўз ўрнида улар учун ҳам мендан жудо бўлиш қийин кечди. Мен ўшанда йигирма икки ёшда эдим.

Ибн Жузайй дейди: Менга Абу Абдуллоҳ (Ибн Баттута)нинг Фарнота шаҳрида сўзлаб беришича, у Танжа шаҳрида 723 йил ражаб ойининг еттинчиси, душанба кунда таваллуд топган экан.

(Ибн Баттута:) Сафарим мўминлар амири, саховати тилларда дoston, хайру карами барчага аён, фазилати ила кунлар безанган, одамлар адолати ва меҳрибонлиги соясида яйраган, диннинг ёрдамчиси ва Оллоҳ таоло йўлида унинг душманларига қарши курашувчи табаррук раҳнамо Абу Саид ибн мавлоно амирул-мўминин — қатъияти ила ширк таъсири хиралашган, қиличнинг тиғи куфр алангасини ўчирган, лашкарлари салбчиларни тўзитган ва тутган йўли кураш йўлида иззат топган Абу Юсуф ибн Абдулҳақнинг замонасида амалга ошди.

Илоҳим Оллоҳ таоло унга ўз ризолигини қайта-қайта насиб айлаган бўлиб, муқаддас сағаналарини ҳаёт ёмғири ила суғорсин ҳамда барча ислом аҳли ва мусулмонлар томонидан уларни яхши мукофотлар ила мукофотласин. Подшоҳлик то даври қиёматга қадар уларнинг авлодида бардавом бўлишини насиб этсин!

Шундай қилиб мен Тилмисон шаҳрига етиб олдим. Унинг ўша даврдаги султони Абу Ташфин Абдурахмон ибн Мусо ибн Яғмур Асан ибн Зиён эди. У ерга боришим Ифриқийя¹ подшоҳи султон Абу Яҳёнинг икки элчиси, яъни бири Тунисдаги никоҳ ишлари бўйича қози Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Бакр Алий ибн Иброҳим ан-Нафзовий ва иккинчиси солиҳ шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ал-Қурайший аз-Зубайдийларнинг ўша ердаликларига тўғри келиб қолди. У ўз даврининг фозил кишиларидан бири бўлиб, 40-йилда вафот этган.

Мен Тилмисонга етиб борган куним мазкур икки элчи у ердан чиқиб кетишган экан. Шунда баъзи биродарлар уларга ҳамроҳлик қилишимни маслаҳат бердилар. Мен Оллоҳ таолога шу иш юзасидан истихора намозини ўқидим ҳамда Тилмисонда ўз юмушларим билан

³ Ҳозирги Тунис ва Жазоирнинг шарқий қисми.

овора бўлиб уч кун қолиб кетдим. Кейин уларнинг изларидан йўлга тушдим ва Милёна¹ шаҳрига етиб бориб, уларни ўша ерда топдим. Ушанда ёзнинг роса жазирама кунлари эди.

Шундан сўнг улардан бирига қаттиқ дард тегди. Шу боисдан у ерда ўн кун туриб қолдик. Кейин яна йўлга отландик. Дард қозини кундан-кунга забтига олар эди. Биз Милёнадан уч мил узоқликда жойлашган серсув жойда кўним топдик ва қози жаноблари шу ерда тўртинчи куннинг чоштгоҳ пайтида жон таслим қилди. Кейин унинг ўғли Абу-Таййиб ва ҳамроҳи Абу Абдуллоҳ аз-Зубайдийлар Милёнага қайтиб, унинг жасадини ўша ерда тупроққа топширдилар. Мен уларни ўша ерда қолдириб, тунислик савдогарлар ҳамроҳлигида яна йўлга тушдим.

Улар орасида ҳожи Масъуд ибн ал-Мунтасир, ҳожи ал-Адулий ва Муҳаммад ибн ал-Ҳажар исмли шахслар бор эдилар. Ниҳоят биз Жазоирга етиб бордик ва ҳатто шайх Абу Абдуллоҳ ва марҳум қозининг ўғли етиб келгунларига қадар унинг ташқарисида бир неча кун истиқомат қилиб турдик. Сўнг улар келишгач, барчамиз Зон тоғлари сари йўл олдик.

Кейин Бижойа² шаҳрига етиб бордик. Шайх Абу Абдуллоҳ жаноблари шаҳар қозиси Абу Абдуллоҳ аз-Завовийнинг уйига ва (марҳум қозининг ўғли) Абу-таййиб эса фақиҳ ва муфассир Абу Абдуллоҳ ҳазратларининг хонадонларига тушдилар. Ўша вақтда Бижойа амири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бўлиб, у сарой ҳожиби Саййидунноснинг ўғли эди.

Менга Милёнадан ҳамроҳлик қилган Тунис савдогарларидан Муҳаммад ибн ал-Ҳажар дегани шу ерда вафот этди. У жон бериши олдидан ёнидаги уч минг тилла динорини жазоирлик Ибн Ҳадида номи билан танилган кишига топшириб, уларни Тунисдаги меросхўрларига етказишини васият қилди. Мазкур хабар шаҳар ҳокими Ибн Саййидунносга етиб боргач, у тилла тангаларни Ибн Ҳадиданинг кўлидан тортиб олди. Бу мен кўрган мусулмонларнинг раҳбар ва йўлбошчилари орасида содир бўлган дастлабки зулм эди.

Айтиб ўтганимдек, Бижойа шаҳрига борганимизда иссиғим ошиб касал бўлиб қолдим. Шунда менга Абу Абдуллоҳ аз-Зубайдий ҳазратлари то тузалгунимга қадар ўша ерда қолишим мумкинлигини айтди. Бироқ мен бунга кўнмадим ва: “Агар Оллоҳ таоло менга ўлимни лозим кўрган бўлса йўлдалигимда жонимни ола қолсин. Зеро, мен Ҳижоз юртини қасд қилиб йўлга чиққанман”, – дедим.

Шунда у киши менга: “Агар йўл юришга қатъий аҳд қилган бўлсанг, уловинг ва оғир юкларингнинг барини сот. Мен сенга бир улов ҳамда чодир бериб тураман, бизга енгиллаган ҳолда ҳамроҳлик қиласан. Зеро, йўлда араб қароқчилари хавфига дуч келамиз”, – деди. Мен дарҳол унинг айтганларини қилдим. У менга ваъда қилган нарсаларни берди. Оллоҳ таоло уни бу иши учун ўзи яхши мукофотласин. Чунки бу мен учун мазкур Ҳижоз сафарида кўрсатилган энг биринчи илоҳий марҳамат эди.

Биз йўлда давом этиб Қасантина³ шаҳрига етиб олдик ва унинг ҳам ташқарисида кўним топдик. Кечаси кучли ёмғир ёғди, биз ўз чодирларимизни тарк этиб, ўша ердаги хонадонларга киришга мажбур бўлдик.

Эртасига бизларни шаҳар ҳокими қарши олди. У Абулҳасан деб номланувчи аслзода ва фозил кишилардан бири эди. Ҳоким менинг кийимларимни ёмғир кир қилиб юборганини кўриб, уларни ўз ҳовлисида ювириб берди. Эҳромим ҳам эскирганини кўриб, ўрнига

¹ Марокашдаги шаҳар.

² Бижоа ҳозирги Жазоир ҳудуда жойлашган шаҳар.

³ Қ а с а н т и н а – Африка шимолидаги шаҳарлардан бири, рус тилидаги адабиётларда «Константина» шаклида ишлатилади.

Баълабакка¹дан келтирилган янги эҳром бериб юборибди. Унинг бир тарафига ҳамён қилдириб, икки тилла динор солиб кўйибди. Бу мазкур сафарим чоғидаги биринчи эҳсон эди. Биз ўз йўлимизда давом этиб Буна шаҳрига етиб келдик ва унинг ичига кириб, ўша ерда бир неча кун турдик. Сўнг йўлдаги хавфу хатарлар сабабли савдогар шерикларимизни ўша жойда қолдириб, ўзимиз ёлғиз йўлга тушдик. Қийинчилик давом этиб, (йўлда) яна иситмалаб қолдим. Ҳолдан тойганим боис, қулаб тушмаслик учун ўзимни саллам билан эгарга боғлаб олган эдим, ерга тушгани эса юрагим дов бермасди. Биз шу зайлда Тунис шаҳрига етиб келдик. Тунис аҳли шайх Абу Абдуллоҳ ва (марҳум) қози Абу Абдуллоҳ ан-Нафзовийнинг ўғли Абут-таййибларга пешвоз чиқишиб, уларни салом-сўровлар ила илиқ кутиб олдилар. Бироқ танимаганлиги учун ҳеч ким менга салом бермади, ўша пайтда менда олдин ҳеч ҳам дуч келмаган ҳолат юзага келди, ўзимни тута олмай йиғлаб юбордим. Шу пайт аҳволимни у ердаги ҳожилардан бири сезиб қолди ва дарҳол келиб, мен билан саломлашиб, менга илтифот кўрсата бошлади. Мен унинг ширин суҳбати билан шаҳарга кириб қолганимни ҳам сезмай қолдим. Тунисда шаҳарнинг бош мадрасасига² жойлашдим.

Ибн Жузайй шундай дейди: Менга устозим, қози, хатиблар хатиби, ҳожии ал-Билфиқийнинг ўғли Абул-Баракот Муҳаммад ибн Муҳаммад Иброҳим ас-Суламий шундай ҳикояни сўзлаб берди. У (ҳикоя қилиб) деди: Абу Абдуллоҳ ибн ал-Камоддан ривоят қилинган ҳайит ҳақидаги кетма-кет узлуксиз келтирилган ҳадис ривоятига кўра, бир ҳайит кечасида Андалус шаҳарларидан Балашга бордим. Одамлар билан бирга масжидда ҳозир бўлдим. Намоз ва хутба тугагач, одамлар ўзаро бир-бирлари билан саломлаша кетдилар. Мен эса бир чеккада турар, ҳеч ким салом бермас ва сўрашмасди. Шунда мазкур шаҳар аҳлидан бўлган бир мўсафид олдимга келиб салом берди ва қуюқ кўришди. У (менга қараб): “Сизга қарасам, одамлардан яккаланиб, ҳеч ким сизга салом ҳам бермаётган экан. Шунда сизнинг ғариб-мусофир эканингизни билиб, кўришиб кўйгим келди”, — деди. Оллоҳ уни яхшилик билан сийласин.

ТУНИС СУЛТОНИ ҲАҚИДА

Мен Тунисга кирган вақтимда унинг султони Абу Яҳё ибн султон Абу Закариё Яҳё ибн султон Абу Исҳоқ Иброҳим ибн султон Абу Закариё Яҳё ибн Абдулвоҳид ибн Абу Ҳафс эди (Оллоҳ уни раҳматига олсин). Тунисда бир гуруҳ кўзга кўринган уламолар бўлиб, улардан бири ўша жойнинг қозиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн қози Абул-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Муҳаммад ал-Ансорий ал-Хазражийдир. У асли Валенсиядан бўлиб, кейинчалик Тунисга кўчиб келган, кўзлари қисик эди. Улар орасида яна машҳур хатиб Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Ҳусайн ибн Алий ибн Абдурафиъ ҳам бўлиб, у беш давлатда қозилик қилган. Улардан яна фақиҳ Абу Алий Умар ибн Алий ибн Қаддоҳ ал-Ҳаворий бўлиб, у ҳам бир неча муддат қозилик қилган ва кўзга кўринган олимлар-дан саналар эди. Унинг одатларидан бири шу эдики, у ҳар жума куни намоз тугагач, Туниснинг машҳур “аз-Зайтуна”³ жомеси ичидаги устунлардан бирига

¹ Шом шаҳарларидан бири.

² Матнда «мадрасатул-кутубийн» шаклида берилган бўлиб, масжид, ўқув биноси, талабалар учун ётоқхона, мударрислар учун алоҳида хоналар ва меҳмонхонадан иборат бўлган мажмуани билдиради.

³ «Аз-Зайтуна» ҳозирги қадар Тунис шаҳрининг бош жомеъ масжиди ва илоҳиёт ўқув маркази мақомини сақлаб келмоқда.

суяниб ўтириб, одамларнинг саволларига фатво берарди. Агар фатволар сони қирққа етса, савол-жавобни тугатиб уйига қайтарди.

Мен Тунисдалик чоғим рамазон ҳайитига тўғри келиб қолди ва намозгоҳда ҳозир бўлдим. Одамлар ҳайитни ўтказиш мақсадида ўша куни жам бўлишган, энг гўзал либосларда кўркам бўлиб намозгоҳга ташриф буюришган эди. Шу пайт масжидга юқорида номи зикр этилган султон Абу Яҳё келиб қолди. У отга миниб олган, ёнида яқинлари, хос кишилари бўлиб, давлат хизматчилари эса гўзал тартибда пиёда юриб келар эдилар. Намоз тугаб, хутбалар ҳам ўқилиб бўлгач, одамлар ўз манзиллари томон йўл олдилар.

Бир муддат ўтгач, Ҳижози шарифга борадиган карвонга бошлиқ этиб Африка шаҳарларидан Иқлий аҳлидан Абу Яъқуб ас-Сусий номи билан танилган шайх тайинланди. У ернинг аксарият аҳолиси мусомидадир¹. Мени эса ўзларига қози этиб сайлашди. Биз зул-қаъда ойининг охириг кунларига Тунисдан денгиз соҳили бўйлаб сафарга чиқдик. Охир-оқибат Суса² шаҳрига етиб келдик. У денгиз бўйида жойлашган гўзал ва мўъжазгина шаҳарча бўлиб, у билан Тунис шаҳри ораси қирқ милдир. Кейин Сафоқис³ шаҳрига етдик. Унинг ташқарисида моликий фикҳига тегишли “ат-Табсира” китоби муаллифи имом Абулҳасан ал-Лахмий ал-Моликийнинг қабри бор.

Ибн Жузайй деди: Сафоқис шаҳри ҳақида Алий ибн Ҳабиб ат-Танухий шундай деган:

Қишлоғу қалъа, қасрлару намозгоҳли
Сафоқис ерлари сероб бўлсин.
Кўрфазга қараган қаср қўриқхонаси,
Унинг қасри олий ва юксак.
Зиёратига борсанг, хуш келибсан, деб
Баралла айтиб юборай деб турибди.
У гўё бир денгиз, гоҳ сувлари ортга
Чекинади, гоҳ тўлиб тошади.
Хожаси канизини кўрганда, гўё
Кучмоқчи бўлгандай, тўлдиради қуйилган сув.

Бунинг тескариси ҳақида ажойиб адиб, қойилмақом ва кўплаб шеърлар муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Тамим шундай деган:

Сафоқис. Унда яшовчига ҳаёт бўлмасин,
Ёққанда ҳам ерини бирор ёмғир суғормасин.
Бу шундай шаҳарки, унга кирганлар
Руму арабдек икки босқинчидан озор топади.
Қанча одамлар молидан айрилиб, саҳрода адашиб кетган,
Денгизда асирлигу ҳалокатдан кўз ёш тўкади.
Унда яшаганларга денгиз ҳам ошкор маломат қилади,
Ҳар гал олдига келсалар, ортга қочади.

Сўнг Қобус⁴ шаҳрига етиб, тинимсиз ёмғир ёққани боис, ўн кун у ерда қўним топдик.

Ибн Жузайй дейди: Қобус ҳақида баъзилар шундай деганлар:

*Қобуснинг майин қумли томонида
Яхши тунлар ўтиб кетганига эзилмоқдаман.*

¹ М у с о м и д а — Мағриб ўлкасида яшовчи кўпгина қабилаларни ўз ичига оловчи халқ.

² Тунис шаҳарларидан бири.

³ Тунисда Қобус кўрфазида жойлашган шаҳар.

⁴ Тунисдаги шаҳар.

*Уни эслаганда қалбим гўё
Чўғ ушлаган киши қўлидаги бир парча олов.*

Сўнг Қобус шаҳридан чиқиб Тарабулус¹ сари йўл олдик. Йўлда юзтача ёки ундан кўпроқ отлиқ кишиларга ҳамроҳ бўлдик. Улар орасида камончилар ҳам бўлиб, араблар улардан қўрқадилар. Камончилар карвон ўринини ҳимоя қилиб турдилар. Оллоҳ нинг ўзи бизни араблардан ҳимоя қилди. Биз қурбон ҳайитини йўлда кутиб олиб, ҳайитнинг тўртинчи куни Тарабулус шаҳрига етиб бордик. У ерда бир муддат қолдик. Мен Сафоқис шаҳрида Тунис амалдорларидан бирининг қизига совчи қўйиб, унга уйланган эдим, Тарабулусга етганимизда, у билан бирга бўлдим. Сўнг у ердан 726-йил² муҳаррам ойининг охирларида аҳли аёлим билан йўлга чиқдим. Бизга бир қанча мусомидаликлар ҳам ҳамроҳ бўлдилар. Мен байроқни кўтарган ҳолда олдинда борардим. Карвондагилар эса эса совуқ ва ёгингарчиликдан қўрқиб, Тарабулусда қолган эди. Биз йўлда Маслота ва Масрота шаҳарлари ҳамда Сурт қасрлари олдида ўтдик. Шу ерга етганимизда бир қанча туялик саҳро араблари бизга ҳужум қилмоқчи бўлди. Қудрати илоҳий уларни тўхтатиб, бизга қарата отганларини тўсиб қолди. Кейин биз дарахтзор ичига кириб кетиб, ундан машҳур обид Барсисонинг қасри ёнидан ўтиб, Салом гумбази олдида тўхтадик. Уша ерда Тарабулусда қолиб кетган карвондагилар бизга етиб келиб қўшилдилар. Мен ва қайнотам ўртасида жанжал чиқиб, бу унинг қизи билан ажралишга олиб келди. Мен фослик толиб³ лардан бирининг қизига уйландим ва Заъофия қасрида у билан бирга бўлдим. Карвон аҳлига дастурхон ёзиб, уларни едириб-ичирдим, карвон шуни деб у ерда бир кун ушланиб қолди.

Сўнг жумодул-аввал ойининг биринчи куни Искандария шаҳрига етиб келдик, Оллоҳ у шаҳарни ўз паноҳида асрасин! Зеро у душманлардан сақланган ва ҳамиша сеvimли бўлиб қолувчи бандаргоҳ бўлиб, шаъни ажойиб, қурилиши асл бир шаҳардир. У ерда истаганингизча гўзаллик ва пухталиқ, диний ва дунёвий осори атиқалар мавжуд бўлиб, бойликлари сероб ва маънавий дунёси ўта латофатлидир. Унинг бинолари ўзида ҳашамат ва мустаҳкамликни мужассам қилган. Улуғворликда тенгсиз бўлиб, унинг қимматбаҳо тошлари орасида марваридлар жило айлайди. У ўзининг ҳайратга солувчи кўрки ила порлайди. Мащриқ ва мағриб ўртасида жойлашгани боис барча ажойиботлар унда жамул-жам, барча янги ва камёб нарсалар унда топилур. Инсонлар унинг васфида узундан-узоқ сўзлар битганлар, ундаги ажойиботларга атаб қанчадан-қанча китоблар тасниф этиб, гаройиб сўзларни келтирганлар. Бу борада ўзи учун етарли маълумот олмоқчи бўлган киши Абу Убайднинг “ал-Масолик”⁴ асарига мурожаат қилсин.

ИСКАНДАРИЯ ДАРВОЗАЛАРИ ВА УНДАГИ БАНДАРГОҲЛАР ҲАҚИДА

Искандария шаҳрининг тўртта дарвозаси бўлиб, улар: “ас-Сидра” дарвозаси, мағриб томондан келганлар шу дарвозадан кирадилар;

¹ Триполи, ҳозирги Ливия пойтахти. Тарабулус ал-Фарб ҳам дейилади.

² 1325 йил.

³ Мағрибда ҳукм сурган Муробитлар давлатида “толиб” расмий лавозим бўлиб, котибга тўғри келган.

⁴ Абу Убайд ал-Бакри (1028 — 1094) — жуғрофий олим, жуғрофияга оид кўплаб асарлар муаллифи.

“Рашид”, “ал-Баҳр” ва “ал-Ахзар” дарвозалари. Улардан тўртинчиси, яъни “ал-Ахзар” дарвозаси фақатгина жума кунлари очилади ва одамлар ундан қабрларни зиёрат қилиш учун ташқарига чиқадиладар. У (шаҳар)нинг катта бандаргоҳи бўлиб, мен бундайини дунё бандаргоҳлари орасида фақатгина Ҳиндистондаги Кулам ва Қоликут (Калкутта) ҳамда турк шаҳарларидан Сурдоқдаги куфр аҳли бандаргоҳи ҳамда Хитойдаги Зайтун бандаргоҳлари мисолида кўрганман. Улар ҳақида батафсил маълумот ўз ўрнида зикр этилади.

МИНОРА БАЁНИ

Шу юришим асносида Искандария минорасига боришга қасд қилдим. Шунда унинг бир томони вайрон бўлиб, бузилиб тушганини кўрдим. У тўртбурчак шаклда қурилган бўлиб, тепага қараб қад ростлаган, эшиги ердан баланд, эшиги рўпарасида шу эшик баландлигида бир бино қурилган. Улар ўртасига эшигига қараб юриб бориладиган ёғоч кўприк ташланган. Агар шу кўприк олиб қўйилса, минора ичига кириб бўлмайди. Эшик ичида минора қўриқчиси учун ажратилган жой бўлиб, миноранинг ички қисмида кўплаб хоналар мавжуд. Ичкаридаги йўлакнинг кенлиги тўққиз қарич, деворнинг қалинлиги эса ўн қарич. Миноранинг ҳар тўрт тарафдан умумий кенлиги эса бир юз қирқ қарич бўлиб, у баланд тепаликда жойлашган. Минора билан шаҳар ўртасидаги масофа бир фарсах. Шаҳаргача бўлган масофа узаниб кетган қуруқликдан иборат бўлиб, мазкур қуруқликни уч томондан денгиз ўраб туради ва денгиз суви шаҳар деворларигача уланиб кетади. Шу сабабли минорага қуруқлик орқали фақатгина шаҳар томондан келиш мумкин. Минорага олиб борувчи бу қуруқликда Искандария қабристонини мавжуд.

750 йилда Мағриб диёрига қайтиш чоғимда ўша минорага (яна) бордим. Шунда уни харобага айланганини кўрдим. Ҳатто унинг ичкарисига кириш ва эшигига чиқишнинг ҳам иложи қолмабди. Подшоҳ Носир¹ унинг рўпарасига ҳудди шундай бир минора қуришни бошлаган экан, ўлим бу ишни охирига етказишига монельлик қилибди. Оллоҳ уни ўз раҳматига олсин!

САВОРИЙ УСТУНИ БАЁНИ

Бу шаҳардаги ажойиботлардан бири шаҳар ташқарисида жойлашган маҳобатли мрамор устун бўлиб, уни “Саворий устун” деб аташади. У хурмо дарахтларидан иборат ўрмон ўртасида жойлашган, ўрмондаги дарахтлардан баландлиги учун яққол кўзга ташланиб туради. У тўрт бурчак шаклдаги тош пойдеворлар устига қурилган ва ўта пухта қилиб йўнилган бир бўлак тош, гўё улкан ўриндиқларни ёдга солади. Аммо уни бу ерга қандай қилиб ўрнатилгани ва ким ўрнатгани номаълум.

Ибн Жузайй дейди: Баъзи саёҳатчи устозларимнинг менга етказишларича, Искандариядаги камончилардан бири ёнида камони ва садоғи билан ана шу устуннинг энг тепасига чиқиб, яхшилаб жойлашиб олибди. Бу иши овоза бўлиб, тезда уни кўриш учун фик-фик оломон йиғилибди. Унинг ишидан роса ажабланибдилар. Одамлар буни қандай уддалаганини билолмабдилар. Менимча, у бирон нарсадан кўрққан ёки бирон ҳожат талабида бўлган, шу боис, ҳайратомуз ҳаракати натижасида мақсадига етган.

¹ Мисрнинг 1240-1249 йиллар орасидаги султони, асл исми Муҳаммад ибн Қаловун бўлиб, илгари Айюбийлар салтанатида мамлук (қул) бўлган.

У устунга бундай чиққан экан: бир ўқнинг юқори томонига ип бойлаб, ипнинг учига эса мустаҳкам арқон улаб, устуннинг тепасига отган, ўқ устуннинг тепасидан ўтиб, нариги томонига тушган. Шунда ип устуннинг энг юқорисига тўғри келган, кейин уни тортиб, арқонни ипнинг ўрнига келтирган. Сўнг бир томонини ерга маҳкамлаб бойлаган-да, нариги учидан тирмашиб чиқиб, устуннинг энг тепасига кўтарилиб олган, кейин эса арқонни тортиб олган. Ёнида арқонни кўтариб юрадиган одам ҳам бўлган. Одамлар қандай чиққанини била олмай, бу ишдан ҳайратга тушдилар.

Мен Искандарияга борган вақтимда унинг амири Салоҳиддин исмли киши бўлиб, у ерда яна ал-Лиҳёний куняси билан танилган Африканинг собиқ султони Закариё Абу Яҳё ибн Аҳмад ибн Абу Ҳафс ҳам бор эди. Подшоҳ ан-Носир уни Искандариядаги сарой ҳовлисига меҳмон туширишни буюриб, унга ҳар куни юз дирҳамдан маош тайинлаган эди. Ўғиллари Абдулвоҳид, Мисрий ва Искандарийлар ҳамда ҳожиб Абу Закариё ибн Яъқуб ва вазири Абу Абдуллоҳ ибн Ёсинлар ҳам у билан бирга эдилар. Мазкур ал-Лаҳёний ва унинг ўғли Искандарий Искандарияда вафот этдилар. Мисрий исмли ўғли эса Искандарияда ҳозирги кунгача яшаб келмоқда.

Ибн Жузайй дейди: ал-Лиҳёнийнинг икки ўғли – ал-Искандарий ва Миср исмларида ром (фол, шумланиш)да жон борлигига дуч келиниши ғаройиб ишлардандир. Зеро ал-Искандарий ўша ернинг ўзида вафот этди. Миср эса Миср шаҳарларидан бўлган жой (Искандария)да узоқ умр кўрди. Абдулвоҳид эса Андалус, Мағриб ва Иффриқия шаҳарларига кўчди ва ўша ерда қашшоқ ҳолда бир оролда вафот этди.

ИСКАНДАРИЯНИНГ БАЪЗИ ОЛИМЛАРИ ҲАҚИДА

Улардан бири Искандариянинг қозиси Имодуддин ал-Киндий бўлиб, у тилшунос олимларидан эди. У одатдаги саллалардан мутлақ фарқ қилувчи бир салла ўрардики, мен ернинг на машриқу ва на мағрибида ундан каттароқ саллани кўрмаганман. Бир куни уни масжид меҳроби ўртасида ўтирганини кўрдим, унинг салласи меҳроб ичини тўлдириб турарди. Улардан яна бири Фаҳруддин ибн ар-Райғий бўлиб, у ҳам Искандария қозилардан ва илм аҳлининг фозил кишиларидан эди.

ЯХШИ ФОЛ ҲИКОЯСИ

Айтишларича, мазкур қозининг бобоси Фаҳруддин ар-Райғий Райга исмли жой аҳлидан бўлиб, илм талаби ила машғул бўлган, сўнг Ҳижозга сафар қилган ва Искандарияга етиб келганида хуфтон пайти бўлган. У ўша вақтда қўли юпқа камбағал одам бўлган, шунинг учун бу шаҳарга то яхши бир фол эшитмагунимча кирмайман, деб унинг дарвозаси яқинида ўтирган ва дарвоза олдида ундан бошқа ҳеч ким қолмаган. Шу пайт дарвозабон унинг сустлик қилаётганидан дарғазаб бўлиб мазах қилиб: “Эй қози, киринг!” деган. Шунда у киши “демак мен, Оллоҳ хоҳласа, қози бўлар эканман”, деб (шаҳар ичкарасига кирган).

Сўнг ундаги мадрасалардан бирига кириб, илм ўрганишга берилиб, фозил кишилар йўлидан борган ва номи чиқиб, довруғи атрофга ёйилган. У тақвоси ва зуҳди билан танилиб, у ҳақидаги гаплар Миср шоҳининг қулоғигача етиб борган.

Иттифоқо, ўша кунларда Искандариянинг қозиси вафот этиб қолади, унинг ўрнига фақиҳ ва олимлардан кўпчилиги даъвогар эдилар.

Улар орасида фақат унинггина бу лавозимга рағбати йўқ эди. Шунда Миср подшоҳи унга элчи юбориб, қозиликка тайинлабди.

Сўнг ходимиға одамлар орасида кимда қандай хусумат бўлса, унинг олдига келишларини эълон қилдиради. Шунда фақиҳлар ва бошқалар ўзлари қозиликка энг лойиқ деб ҳисоблаган бир киши ҳузурига йиғилиб, унинг хусусида подшоҳга мурожаат қилиш, одамлар тайинланган қозидан рози эмаслар, дея илтимос қилиш устида музокара қиладилар. Шу пайт улар орасига доно мунажжимлардан бири кириб келади ва уларга қарата шундай дейди: “Сизлар бу фикрингиздан қайтинг, зеро, мен унинг юлдузига боқдим ва текшириб кўрдим. Менга шу нарса аён бўлдики, у қирқ йил қозилик қилар экан”. Шундан сўнг улар ўз фикрларидан қайтишди ва иш дарҳақиқат, мунажжим айтганидек бўлди. У қозилик даврида адолат ва ҳалоллик билан танилди.

Олимлардан яна бири Важийхуддин ас-Санҳожий бўлиб, у киши ҳам Искандариянинг олим ва фозил қозиларидан бўлган, яна Шамсуддин ибн Бинтут-Танисий исмли шахс ҳам бўлиб, у киши ҳам машҳур фозиллардан эди.

Ундаги солиҳ зотлар сафида шайх Абу Абдуллоҳ ал-Фосий деган киши ҳам бор бўлиб, катта авлиёлардан эди. Айтишларича, ҳар сафар намози охирида салом берса, ғайбдан саломига алик олинганини эшитар экан.

Улардан яна бири Халифа куняси билан танилган, кўп кароматлар соҳиби, зоҳид, тақводор ва хушфёъл олимдир.

Менга унинг ростгўй муридларидан бирининг хабар беришича, бир куни мазкур шайх тушида Расулulloҳ (с.а.в.)нинг “Эй халифа, ўрнингдан туриб, бизнинг зиёратимизга кел” деяётганларини кўрибди. Шундан сўнг дарҳол Мадинаи шарифга бориб, Масжиди Набавий ичига Бобус-салом эшигидан кирибди ва жаноби Ҳазрат билан саломлашибди. Сўнг масжиддаги устунлардан бирига суяниб ўтириб, бошини икки тиззасига теккизибди. Бу иш суфийларда тарфиқ¹ деб аталади. Бошини кўтариб қараса, олдида тўрт кулча нон ва бир идишда сут ҳамда бир товоқда хурмо турганмиш. Бу нозу неъматлардан ўзи ва муридлари тановул қилгач, бу йили ҳаж қилмасдан яна Искандарияга қайтибдилар.

Улардан яна бири тақводор ва зоҳид олимлардан Бурҳонуддин исмли киши ҳам бўлиб, оқсоқ бўлгани учун исмига “ал-Аъраж” (оқсоқ) лақабини кўшиб айтишарди. У ҳам катта зоҳид ва обид зотлардан бўлиб, Искандарияда турган кунларимда у киши билан кўришиб, уч кун зиёфатида бўлганман.

Бир куни унинг олдига кирсам, менга шундай деди: “Сен мамлакатлар аро сайру саёҳатни яхши кўрадиган одам экансан-а?!”. Шунда мен “Ҳа”, дедим. Аммо ўша вақтда менда Ҳинд ва Чин мамлакатлари томон сайр қилиш хаёли йўқ эди. Шу пайт у киши менга: “Ундай бўлса, иншоллоҳ, сен Ҳинд ерида биродарим Фаридуддин ва Синд ерида биродарим Рукнуддин Закариё ҳамда Чиндаги биродарим Бурҳонуддинлар билан кўришасан. Улар билан учрашган вақтингда, уларга менинг саломимни етказ”, деди. Мен унинг бу гапидан ажабландим, чунки у бу билан мени ана шу мамлакатларга боришга ундаб қўйган эди. Кейин мен ўз саёҳатимда давом этиб, у айтган уч зот билан учрашиб, унинг саломини уларга етказдим.

У билан хайрлашаётганимда менга бир қанча кумуш дирҳамлар берди, бу пуллар доим ёнимда бўлиб, уларни ишлатишга ҳеч эҳтиёжим

¹ Матнда «тарфиқ» шаклида берилган, лекин араб тилида бундай ҳолат «тазвиқ» деб аталади.

бўлмади, охири денгиз сафари чоғида ҳинд кофирлари мендан бошқа нарсаларим билан бирга уни ҳам тортиб олдилар.

Улар орасида шайх Ёқут ал-Ҳабаший ҳам бўлиб, у зот ҳам улуғ кишилардан эди. У Абул-Аббос ал-Марсийнинг шоғирди бўлиб, Абул-Аббос ал-Марсий эса машҳур авлиё, кўплаб кароматлар ҳамда олий мақомлар соҳиби Абул-Ҳасан аш-Шозалийнинг шоғирди бўлган.

Абул-Ҳасан аш-Шозалийнинг кароматларидан: Менга шайх Ёқут ўз шайхи Абул-Аббос ал-Марсийдан ривоят қилиб дедики, шайх Абул-Ҳасан ҳар йили ҳаж қилар экан ва кетишда Миср жануби томондан кетиб, ражаб ва ундан кейинги ойларда то ҳаж тугагунига қадар Макка шаҳрида истиқомат қиларкан, сўнг Мадинага келиб, қабри шарифни зиёрат қилгач, Дарбул-қабир исмли жой орқали ўз юртига қайтаркан.

Ана шундай йилларнинг бирида, аниқроғи, охириги чиқишида ходимиға қараб: “Ўзинг билан кетмон, чўмич, атир ҳамда маййитга лозим бўладиган нарсаларни ол”, дебди. Шунда ходими “нега” деб сўрабди. Шайх унга “Ҳумайсаро деган жойга борганда биласан”, деб жавоб қилибди. Ҳумайсаро Миср Саъиди¹да, Айзоб саҳросида бўлиб, у ерда суви аччиқ булоқ бор, эчкиэмар ва калтакесақлар жуда ҳам кўп. Улар Ҳумайсарога етганларида шайх Абул-Ҳасан гусл қилиб, икки ракат намоз ўқибди. У намозининг охириги саждасида турган пайтда Оллоҳ азза ва жалла унинг жонини олибди. Сўнг ўша ерга ходимлари тарафидан дафн қилинибди. Мен у зотнинг қабрини зиёрат қилдим. Қабр устида бир қабртоши бўлиб, унга у зотнинг исми ва насаби то Алий (р.з.)нинг ўғли Ҳасан (р.з.) гача изчил ёзиб қўйилган экан.

У зот юқорида зикр қилганимдек, ҳар йили Миср Саъиди ҳамда Жидда денгизи орқали сафар қиларди ва ҳар сафар кемага минганида ҳар куни ўзига мансуб бўлган “Ҳизбул-Баҳр”² дуосини ўқирди. У кишининг шоғирдлари ҳозир ҳам ҳар куни мазкур дуони ўқиб юрадилар.

САВДОГАРЛАР ОРАСИДАГИ ЖАНЖАЛ ҲИКОЯСИ

Биз Макка шаҳрида турган вақтимизда етти юз йигирма еттинчи йили Искандария шаҳрида мусулмонлар билан насроний савдогарлар ўртасида жанжал чиққани ҳақида хабар борди.

Искандариянинг волийси Каркий лақаби билан танилган одам бўлиб, у румлик насоролар ҳимояси томонга ўтиб олибди ва мусулмонларни шаҳардан чиқариб, жазо тарзида дарвозани беркитиб қўйибди. Шундан сўнг одамлар унинг бу қилмишидан қаттиқ ранжиб, унга қарши кўзғолон кўтаришибди ва дарвозани синдиришибди, ичкарига кириб, волийнинг манзили томон йўл олишибди. Волий улардан қочиб, қалъага беркинибди ва қалъа устидан туриб жанг қила бошлабди. Кейин Миср подшоҳи Носиршоҳга бу ҳақида мактуб ёзиб, кабутар орқали етказибди, подшоҳ у ерга Жамолий исмли бир амирни юборибди.

Сўнг унинг кетидан Тўғон исмли иккинчи амирни юборибди. Бу амир жуда ҳам тошбағир ва жаббор бўлиб, унинг мусулмонлигига ҳам шубҳа бор эди. Айтишларича, у куёшга сизгинувчилардан бўлган экан. Мазкур икки амир Искандарияга кириб, ундаги катта аёнлар ва йирик савдогарларнинг барини болалари билан асир олиб, мол-мулкларини мусодара қилишибди. Шаҳар қозиси Имоуддиннинг бўйнига катта темир

¹ Саъид — (баландлик, тепалик) Мисрнинг жанубий вилоятларига нисбатан ишлатилади.

² «Ҳизбул-Баҳр» — Абул Ҳасан аш-Шозалийга мансуб бўлиб, ўрта асрларда Эрон ва Ўрта Осиёда ҳам кенг тарқалган. Бу Аллоҳнинг исмларини зикр қилиб, ҳамду санолар ва пайгамбарларга дуруду саловотлар айтиш билан мушкулотдан нажот сўраб ўқиладиган дуо.

занжир осиб, уни ҳам асир олибдилар.

Сўнг улар шаҳар аҳолисидан ўттиз олти кишини ўлдириб, ҳар бирининг жасадини иккига бўлибдилар, сўнг уларни шаҳарнинг чиқавериш йўлининг икки четига қатор қилиб осиб қўйибдилар. Бу воқеа жума куни бўлибди. Одамлар одатларига кўра, жума намозидан чиқиб, шаҳар ташқарисига қабрлар зиёрати учун йўл олишган вақтда ушбу осилган ҳамшаҳарларининг жасадларига кўзлари тушиб, қаттиқ ҳасрат ва надоматга чўмибдилар.

Ана шу осилган жасадлар қаторида баланд мартабали Ибн Равоҳа исмли савдогар ҳам бўлиб, унинг қурол тўла омбори бор эди. Қачонки бирор-бир хавф ёки уруш бўлса, юз ёки икки юз кишини қуроллантирарди.

Шаҳарда бундай омборлар кўплаб топилиб, улар ҳам шу каби савдогарларга мансуб эди. Юқоридаги тожир тилидан илиниб, ҳалиги икки амирга: “Бу шаҳарда бўлаётган ҳар қандай ишга мен жавоб бераман ва ундаги кўзғолонни тинчитишга ҳам мен кафилман. Керак бўлса, султонимизни кўриқлаш учун ҳам қанча бўлса аскар ва одам етказиб бериш қўлимдан келади”, деб юборибди.

Амирлар эса унинг гапларини нотўғри қабул қилиб, унга: “Сенинг ниятинг султонимизга қарши бориб, кўзғолон кўтаришдир”, деб уни ўлдирибдилар.

Оллоҳ таоло уни ўз раҳматиغا олган бўлсин! Афсуски, унинг нияти ўз подшоҳига содиқлик ва хайрихоҳлигини билдириб қўйиш бўлган, холос, аммо тақдирига шундай ажал битилган экан, на чора?!

Мен Искандарияда турган кунларимда солиҳ, обид ва саховатли шайх Абу Абдуллоҳ ал-Муршидий ҳақида эшитиб қолдим. У зот катта авлиёлардан бўлиб, Бану-Муршид деган ердаги ибодатхонасида ёлғиз ўзи ибодат қилар, у кишининг на ходими ва на бирор ҳамхонаси бор эди. У зот ҳузурига ҳатто амиру вазирлардан тортиб, оддий одамларгача, неча турли инсонлар зиёратга келиб туришарди. Келган одамларнинг ҳар бири бирор таом ёки мева ёки ширинликни ейишни кўнглидан ўтказган бўлса, уларнинг ҳар бирига истаган нарсасини олдига олиб чиқарди, кўпинча бу ҳолат ўша мевалар пишмайдиган фаслларда бўлар эди.

У зотнинг ҳузурига фақиҳлар хатиблик орзусида келишар, у зот эса кимларнидир хатибликка қўйиб, кимларнидир бўшатар эди. Бу барчага маълум ва машҳур эди.

Миср подшоҳи Носиршоҳ ҳам бу зотни шу манзилига келиб, бир неча бор зиёрат қилган эди.

Мен Искандария шаҳридан мазкур шайхнинг зиёратини қасд қилиб йўлга чиқдим ва Тарважа исмли қишлоққа етиб келдим. Бу қишлоқ Искандариядан пиёда ярим кунлик йўл олисликда бўлиб, каттагина қишлоқдир. Унинг ўз волийси, қозиси ҳамда нозири бўлиб, қишлоқ одамлари ўзларининг гўзал хулқ ва одоблари билан ўзгалардан ажралиб турадилар.

Мен унинг қозиси Сафиййуддин ва хатиби Фахруддин ҳамда унинг фозил кишиларидан Муборак исмли кишилар билан ҳамсуҳбат бўлдим. Муборакни “Зайнуддин”, яъни “диннинг зийнати” деб аташаркан. Мен у ерда қадри баланд обидлардан Абдулваҳҳоб исмли кишининг уйига тушдим. Мени қишлоқ нозири Зайнуддин ибн ал-Воиз ҳам меҳмон қилди. У мендан ўз юртим ва унинг хазинаси ҳақида сўради. Мен унга юртим ҳақида сўзлаб, унинг хазинаси ўн икки минг тилла динор атрофида эканини айтдим. У бундан ажабланиб, деди: “Бу қишлоқни кўряпсанми? Шунинг хазинаси етмиш икки минг тилла динорни ташкил этади. У бутун Миср диёри хазинасидан ҳам кўп,

зеро, ундаги барча бойлик байтул-мол, яъни давлатникидир”.

Сўнг ушбу қишлоқдан чиқиб, Даманхур¹ шаҳрига етиб келдим. У катта шаҳар бўлиб, хазинаси кўп, гўзал масканлари бисёр экан. Даманхур денгиз соҳилида жойлашган шаҳарларнинг барчасидан қадимий бўлиб, уларнинг ҳаммаси шу шаҳар билан бевосита боғлиқ бўлиб келган.

Ушбу шаҳарнинг қозиси ўша вақтда Фахруддин ибн Мискин исмли киши бўлиб, шофеъия мазҳабидаги фақиҳлардан эди. У Искандарияга биз юқорида зикр этган даҳшатли воқеадан кейин қози ҳам бўлган экан.

Менга ишончли бир одамнинг хабар беришича, мазкур Ибн Мискин Искандарияга қози бўлиш учун минг тилла динорни йигирма беш минг кумуш дирҳамга алмаштириб, пул берган экан.

Сўнг Фавво номли шаҳарга келдик, бу шаҳар ҳам гўзал манзарали, довуғи таралган бўлиб, унда жуда ҳам кўп мевали боғлар ва қадимий осори атиқалар мавжуд эди. У ерда шайх валий Абуннажот деган зотнинг қабри ва мен юқорида номини тилга олган шайх Абу Абдуллоҳ ал-Муршидийнинг хонақоҳи мавжуд бўлиб, улар ўртасини бир кўрфаз ажратиб туради.

Мен ўша кўрфаздан ўтиб, мазкур шайхнинг хонақоҳига аср намозидан олдин етиб келдим ва у зот билан саломлашдим. У зотнинг ҳузурида амир Салафуддин Ялмалакни кўрдим. У Хосикия деган жойдан бўлиб, омма унинг исмини Алмалак деб хато айтардилар. Мазкур амир ўз кўшини билан хонақоҳнинг ташқи томонига тушган эди.

Шайх ҳазратлари ҳузурига кирган пайтимда, у зот ўрнидан туриб мен билан кучоқлашиб кўришди ва дарҳол бир таом тайёрлаб, мен билан бирга тановул қилди. Унинг устида жундан тўқилган қора жубба бор эди. Аср намози бўлгач, мени имомликка ўтказди, яна у зот билан бирга турган кунларимнинг барчасида қолган намозларда ҳам мен имомлик қилдим.

Ухламоқчи бўлганимда, шайх менга хонақоҳнинг томига чиқиб ётишимни айтди. Ёзнинг жазирама кунлари бўлгани учун амирга қараб: “Буёғи қандай бўлди?” – дедим. У эса: “Бизларда ҳар биримизнинг ўз ўрнимиз бор”, – деди. Шундан сўнг томга чиқдим, у ерда бир бўйра билан пўстак, таҳорат олиш учун идиш, яна бир кўзада сув ва ичиш учун коса турарди. Мен ўша жойда уйқуга кетдим.

Ушбу шайхнинг бир каромати: мен бу кеча туш кўрдим. Тушимда мени бир катта қуш қанотлари устида қибла томон учириб кетмоқда. У гоҳ ўнг томонга қараб учади, гоҳ шарқ томонга, сўнг жанубга, сўнг яна шарқ томонга қараб узоқ учади-да, мени қоронғуда кўм-кўк ерга ташлаб, ўша ерда қолдириб кетади.

Мен бу тушдан жуда ажабландим ва ичимда дедимки: агар шайх кўрган тушимни била олса, ҳақиқатан ҳам айтганларидек, соҳиби каромат бўлади. Бомдод намозида мени одатдагидек имомликка ўтказди. Сўнг амир Ялмалак у зот билан видолашиб ортига қайтди, шунингдек, қолган зиёратчилар ҳам ортларига қайтдилар. Шайх уларнинг барига ширин кулчалар улашди. Кейин мен зуҳо намозини ўқидим, шундан сўнг у зот мени ёнларига чорлаб, қандай туш кўрганимни сўраб қолди. Мен кўрган тушимни сўзлаб бердим. Шунда дедики: “Яқинда ҳаж зиёратига бориб, жаноби Расулulloҳ (с.а.в.)ни зиёрат этасан, Яман, Ироқ ва Турк мамлакатларини бориб кўрасан, у ерларда узоқ муддат қолиб кетасан ва Дилшод ал-Ҳиндий исмли шахс билан кўришасан. У

¹ Миср шаҳарларидан бири.

сени бошинга тушган қийинчиликдан халос этади”. Шундан кейин шайх менга ҳам бир нечта ширин кулча ҳамда дирҳам тангалар бериб, мен билан хайрлашди ва мен у зот ҳузуридан чиқдим.

У зотдан айрилганимдан сўнг сафарим чоғида фақат яхшиликка йўлиқдим, у зотнинг дуолари баракотидан кўп манфаатлар олдим. Ҳинд еридаги хожа Муҳаммад ал-Муваллаҳ ҳазратларидан бошқа у зот каби бирор валийни учратмадим.

Сўнг Наҳрорийя шаҳрига сафар қилдик. У майдони кенг, бинолари янги, бозорлари кўркам бўлиб, амири Саъдий исмли қадри юксак одам экан. Унинг ўғли эса Ҳиндистон подшосининг хизматида бўлиб, у ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Унинг қозиси Садруддин Сулаймон Моликий, моликийя мазҳабининг улуғ олимларидан бўлиб, Носир шоҳ томонидан Ироққа элчи бўлиб келган, сўнг ғарбий мамлакатларга қозиликка тайинланган. У хушбичим, кўркам кишидир.

У ернинг хатиби эса, Шарафуддин ас-Саховий номли киши бўлиб, солиҳ зотлардандир.

У ердан Абёр шаҳрига ўтдим. У ҳам қадимий шаҳарлардан бўлиб, ерлари хушбўй, масжидлари кўп ва бисёр гўзалликларга эгадир. У Наҳрорийяга яқин бўлиб, улар ўртасини Нил дарёси ажратиб туради. Абёр шаҳрида қиммати Шом, Ироқ ва Миср ҳамда бошқа мамлакатларда ҳам юқори турадиган чиройли кийимлар тикилади.

Қизиғи шундаки, Наҳрорийя унга яқин бўла туриб, Абёр кийимларининг у ерда унча эътибори йўқ, аҳоли ҳам уларни ёқтиравер-майди.

Мен Абёрда унинг қозиси Иззуддин ал-Малижий билан кўришдим. У киши шофеъия мазҳабида бўлиб, гўзал ахлоқ ва одобга эга ҳамда қадри баланд зот экан. Мен бир куни унинг олдига “Йавмур-рукба”, яъни рамазон бошида ой чиқишини кузатиш кунида борибман. Уларнинг одатларига кўра шаҳарнинг фақиҳ ва кўзга кўринган кишилари шаббон ойининг йигирма тўққизинчи куни аср намозидан кейин қозининг уйига жам бўлишаркан. Эшик олдида саллалилар нақиб¹ туриб, фақиҳ ва улулардан ким келса, қарши олиб: “хожамиз фалончи келдилар” деркан ва қози ҳамда унинг атрофидагилар эшитиб, келган одамни ўринларидан туриб қарши олишаркан, кейин нақиб уни муносиб ерга ўтқазаркан. Тўлиқ йиғилиб бўлишгач, қози бошчилигида ҳаммалари отланиб, йўлга чиқишар, уларга шаҳардаги эркагу аёл, қуллару ёш болалар ҳам эргашар эканлар. Улар шу тарзда ойни кузатадиган жойлари бўлган шаҳар ташқарисидаги баланд бир ерга борар эканлар. Бу жойга гилам ва кўрпачалар тўшаб қўйилган бўлиб, қози ва атрофидаги аёнлар уловларидан тушиб, ой чиқишини кузата бошларканлар. Сўнг шом намозидан кейин яна шаҳарга қайтишаркан. Уларнинг қўлларида шамчироқ, машъала ҳамда фонуслар бўлиб, йўлдаги дўкондорлар ҳам ўз дўконларини шамчироқлар билан ёритиб турарканлар. Қози одамлар билан ўз уйига қайтар, кейин одамлар тарқалар эканлар. Улар бу ишни ҳар йили такрорлар эканлар.

Сўнг Катта Маҳалла исмли шаҳар томон йўл олдим. Ушбу шаҳар майдони катта, кўриниши гўзал, аҳолиси кўп ҳамда яхшиликларга тўла, номи машҳурдир.

Мазкур шаҳарда бош қози ва бош волий бўлиб, мен у ерга етиб келган кунларимда бош қозиси шаҳардан икки фарсах узоқликдаги

¹ Саллалилар нақиб¹ ўрта асрларда Яқин Шарқда омма орасида турли тўй ва аза маросимларини ўтказишда бошчилик қиладиган киши, ўзбек урф-одатларидаги дастурхончига тўғри келади.

боғида бемор ётган экан. У Иззуддин ибн ал-Ашмарайн исмли шахс бўлиб, уни зиёрат қилмоқчи бўлдим. Ноиб фақиҳ Абул-Қосим ибн Банун ал-Моликий ат-Тунисий ва Мануф маҳалласи қозиси Шарафуддин ад-Дамирийлар билан кўришдим, сўнг бош қози олдида бир кун турдим. Сухбат асносида солиҳ зотлар ҳақида сўз борганда, ундан мазкур Катта Маҳалла шахридан бир кунлик йўл нарида Буруллу ва Настарав номли шаҳарлар борлиги, у ерлар солиҳлар макони бўлиб, унда кўплаб қароматлар соҳиби шайх Марзуқ ҳазратларининг қабрлари мавжудлигини эшитдим. Шундан сўнг ўша шаҳарларни зиёрат қилишни кўнглимга тугдим ва бориб, юқорида тилга олинган шайх ҳазратларининг хонақоҳларига тушдим. Бу диёрларда хурмо ва бошқа мевали дарахтлар кўп бўлиб, денгиз қушлари ва “бурий” номи билан машҳур катта балиқ бўлар экан. Уларнинг шаҳарлари Малтин дейиларкан. У Нил дарёси ва Тиннис кўли сувлари қўшилиб ҳосил бўлган кўл соҳилида жойлашган.

Настарав унинг яқинидаги шаҳар бўлиб, у ерда солиҳ зотлардан шайх Шамсуддин ал-Қалавийнинг хонақоҳига тушдим. Тиннис қадимда катта ва машҳур шаҳар бўлган, аммо ҳозир хароб аҳволда.

Ибн Жузайй айтади: Улуғ шоир Абул-Фатҳ ибн Вакиъ мана шу Тиннис шахридан деган. У шаҳар кўрфази ҳақида шундай деган:

*Кел, мени чучук сувла сероб айлагин,
кўрфаз ҳайқариб, шамол гўё меҳр ила
қамиш қўғаларин тебратган маҳал.
Ҳаво ўзининг чақмоқ олтин ранги билан
бўяган гўзал зийнатида.*

Қизиқ тасодифлардан бирини Абу Абдуллоҳ ар-Розий солиҳ киши бўлган отаси Буруллу қозисидан ҳикоя қилган. Отаси бир кеча Нил соҳилига чиқибди, яхшилаб таҳорат олиб, Оллоҳ истаганича намоз ўқибди. Шу пайт бировнинг мана бундай деганини эшитибди:

*Агар бетўхтов рўза тутувчи эрлар бўлмаганда,
Яна тоатда турадиган бошқалар бўлмаганда,
Ерингизни остингиздан тонг саҳарда зилзила тутган бўлурди,
Зотан сизлар бизга бепарво ёмон қавмдирсиз.*

Отаси давом этади: намозимни тезда тугатиб, атрофга аланглаб қарадим, лекин ҳеч кимни кўрмадим, бирор шарпани туймадим, шунда билдимки, бу Оллоҳ таоло томонидан огоҳлантирувчи садо экан.

Ибн Баттута: Сўнг қумликлар оралаб Димёт¹ шахрига сафар қилдим. У атрофлари кенг, турли хил меваларга бой, қурилиши гўзал, тартибли, чиройли бир шаҳар бўлиб, одамлар уни Зимёт ҳам дейдилар. Имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Алий ар-Работий ҳам шундай ёзган. Аммо муҳаддислар имоми аллома Абу Муҳаммад Абдулмўмин ибн Халаф эса дол билан, яъни Димёт деб ёзган, зеро у ўз туғилиб ўсган ватани исмини бошқалардан кўра яхшироқ билади.

Димёт шахри Нил дарёси бўйида жойлашган бўлиб, дарё ёқасидаги ҳовлиларда яшовчилар сувни чархпалаклар билан оладилар. Кўплаб ҳовлиларда Нилга тушиладиган зиналар мавжуд. Димётда банан дарахти кўп бўлиб, меваси Мисрга араваларда ташилади.

Димёт кўйлари кечасию кундузи қаровсиз ўтлаб юради. Шунинг учун ҳам Димёт ҳақида шундай нақл бор: “Унинг сарқити ҳалво, итлари кўйдир”. Бирор кимса у ерга кирса, шаҳар ҳокимининг

¹ Мисрнинг катта шаҳарларидан бири.

муҳрисиз чиқиб кета олмайди. Агар у эътиборли шахс бўлса, унга бир парча қоғозга муҳр босиб берилади, уни шаҳар дарвозабонларига кўрсатади. Оддий одамларнинг эса билакларига муҳр босиб берилади, шу муҳрни кўрсатиб шаҳардан чиқишади.

Бу шаҳарда денгиз қушлари кўп бўлиб, ниҳоятда семиз бўлади. У ердаги сигир сути таъмининг ширинлиги ва ютимининг ёқимлилигида тенгсиздир. У ерда Шом, Миср ва Рум мамлакатларига олиб кетиладиган бурий балиқлари бор.

Шаҳар ташқарисида икки денгиз орасида бир орол бўлиб, у “ал-Барзах”, яъни “ажратиб турувчи” деб аталади. Бу оролда бир масжид ва бир хонақоҳ бўлиб, унинг шайхи Ибн Қуфл деган киши экан, мен у билан жума оқшомида кўришдим. Унинг ҳузурда бир гуруҳ фақирлар ва фозил-обидлар жам бўлиб, кечани намозу қироат ҳамда зикрлар билан ўтказдилар.

Ҳозирги Димёт янги шаҳар бўлиб, қадимдаги шаҳарни фаранглар Солиҳ подшоҳ даврида харобага айлантиришган. Қадимги Димётда шайх Жамолуддин ас-Совий ҳазратларининг мақбараси мавжуд бўлиб, у зот Қаландарийа номи билан танилган тоифанинг раҳбари бўлган. Улар соқол ва қошларини ҳам қириб юришган. Ҳозирда бу мақбарада шайх Фатҳ ат-Такрурий истиқомат қилади.

ШАЙХ ЖАМОЛУДДИННИНГ СОҚОЛИ ҲИКОЯСИ

Айтишларича, мазкур тоифанинг раҳбари шайх Жамолуддин ас-Совий ҳазратларини соқол ва қошларини қириб ташлашларига бир воқеа сабаб бўлган экан. Шайх кўркам ҳайъатли, чиройли юзли бўлиб, Сова аҳлидан бир аёл у зотга ошиқ бўлиб қолибди, у кишига одам юбориб, йўлларини тўсиб, ўзига чорлабди. У эса бундан бош тортиб, унга парво ҳам қилмабди. Аёл мақсадига эришолмагач, бир кампирни ишга солибди. Кампир шайхнинг масжидга борадиган йўли устида ўтириб, у киши ёнига келган вақтда шундай дебди: “Хожам, ўқишни биласизми?”. “Ҳа” деганидан сўнг: “Бу мактубни менга болам йўллабди, шуни менга ўқиб берсангиз”. “Хўп”, дебди шайх ва мактубни қўлга олиб, очибди. Шунда кампир: “Ўғлимнинг хотини ҳам бор, эшик орқасида турибди, шунга у эшитиши учун ичкарида ўқиб берсангиз”, дебди. Шайхни шу қўйи уй ичига олиб кирибдилар, ҳалиги кампир эшикни қулфлаб қўйибди. Сўнг аёлнинг чўрилари шайхнинг қўлидан ушлаб уй ичига олиб киришибди, шунда аёл у зотни ўзига чорлабди. Шайх иложсизлигини кўргач, унга “Хўп, мен айтганингга розиман, аввал мен бир ҳожатхонага кириб чиқай”, дебди. Аёл унга ҳожатхонани кўрсатгач, шайх сув олиб кириб кетибди. Шайхнинг ёнида янги устараси бўлиб, ҳожатхонада соқол ва қошларини қириб чиқибди. Аёлга унинг кўриниши хунук, қилган иши ёмон кўриниб, ҳузурдан чиқариб юборибди. Шундай қилиб, Оллоҳ таоло у зотни бундай катта гуноҳдан сақлаб қолибди. Шайх ҳазратлари эса шу воқеадан кейин мазкур ҳайъатини сақлаб қолган экан ва унинг тариқатига кирган кейинги қаландарлар ҳам соч-соқолларию қошларигача қирдириб юришлари шундан экан.

АМР ИБН АЛ-ОС МАСЖИДИ, МАДРАСА, ШИФОХОНА ҲАМДА ХОНАҚОҲЛАР

Машҳур саҳоба Амр ибн ал-Ос томонидан барпо этилган масжид қадри юксак ва шуҳрати баланд бир масжид бўлиб, унда жума намози

ҳам ўқилади. Унинг олдини шарқдан ғарбга қараб ўтган катта йўл тўсиб туради. Кун чиқар томонида бир хонақоҳ бўлиб, унда имом Абу Абдуллоҳ аш-Шофеъий дарс берган.

Қоҳирада мадрасалар шу даражада кўпки, уларни ҳатто санашнинг ҳам иложи йўқ. У ерда икки қаср оралигида подшоҳ Мансур Қаловун қабри олдида жойлашган бир шифохона бўлиб, унинг васфидан тил ожиз. Унда ҳисобсиз дори-дармон ва беморлар учун лозим бўлган бошқа ашёлар мавжуд. Айтишларича, унинг кунлик кирими минг тилла динор экан.

Мисрда тақиялар кўп бўлиб, уларни хонақоҳлар деб атайдилар. Миср ҳукмдорлари ана шундай хонақоҳларни қуришда ким ўзарга иш қиладилар. Мисрдаги ҳар бир хонақоҳ фақирлар¹ дан иборат маълум бир тоифа учун тайин этилган бўлиб, уларнинг кўпини ажамлар ташкил қилади. Улар тасаввуф йўлидаги адабиёт ва маърифат аҳлидирлар. Ҳар бир хонақоҳнинг ўз шайхи ва қўриқчиси мавжуд бўлиб, уларнинг иш юритиш тартиблари ажойибдир.

Уларнинг овқатланишдаги одатларидан бири, эрта тонгда хизматчи хонақоҳдаги фақирлар олдида келиб, улардан нима таом ейишларини сўрайди. Сўнг дастурхонга барча ҳозир бўлгач, ҳар бир кишига ўзининг нон ва шўрвасини алоҳида идишларда келтиради ва ушбу таом эгаси бировни шерик қилмай ўз таомини ўзи якка истеъмол қилади. Улар бир кунда икки маҳал овқатланадилар.

Хонақоҳ аҳлига ёзда ва қишда кийим берилиб, ҳар бирига йигирма дирҳамдан ўттиз дирҳамгача ойлик маош ҳам тайинланган. Бундан ташқари ҳар жума оқшоми уларга турли хил ширинликлар, кийимларини ювишлари учун совун, ҳаммомга киришга пул ва чироқлари учун мой ҳам бериб турилади. Улар асосан ёлғиз эркаклар бўлиб, ораларида оилалари бўлса, улар учун алоҳида хонақоҳлар берилди. Улардан беш вақт намозда масжидга келиш, кечаси хонақоҳда тунаш ҳамда хонақоҳ гумбази остида бўлиб ўтадиган умумий йиғилишга ҳозир бўлиш талаб қилинади.

Уларга хос одатлардан бири шуки, уларнинг ҳар бири ўзининг махсус жойнамозида ибодат қилади. Бомдод намозини ўқиб бўлгач, Фатҳ, Мулк ҳамда Амма сураларини ўқийдилар. Сўнг уларга бир порадан ажратиб қўйилган Қуръони карим келтирилади, ҳар бир фақир қўлига бир порадан Қуръон нусхасини олиб, тўлиқ ўттиз пора Қуръонни хатм қиладилар. Сўнг зикр ибодатини бошлайдилар. Кейин эса қорилар машриқ халқи одатича Қуръон ўқийдилар. Улар худди шу ишни аср намозидан сўнг ҳам такрорлайдилар.

Улар янги келган одамни шундай кутиб оладилар: келган суфий белига белбоғини боғлаган ҳолида эшик олдида келади. Унинг елкасида жойнамози ва ўнг қўлида ҳассаси, чап қўлида эса обдастаси бўлиши лозим. Шундан сўнг хонақоҳ қоровули ичкаридаги ходимга унинг жойини маълум қилади, ходим унинг олдида чиқиб, қаерлик экани, йўлда қайси хонақоҳларда тунагани ҳамда шайхи ким эканлиги ҳақида сўрайди. Агар унинг сўзлари ростлигига ишонса, хонақоҳ ичкарисига киритиб, муносиб ерга жойнамозини тўшайди ҳамда унга таҳоратхонани кўрсатади. Меҳмон таҳоратини янгилаб, жойнамози устига келади ва икки ракат намоз ўқийди, сўнг хонақоҳ шайхи ва атрофдагилар билан қўл бериб кўришиб, сўнг улар билан бирга ўтиради.

¹ Фақирлар — камбағал маъносига эмас, доимо хонақоҳда ибодат билан шуғулланадиган фақру фано аҳли назарда тутилмоқда.

Хонақоҳ аҳли одатларидан яна бири, жума куни келса, хонақоҳ ходими ҳар бир фақирнинг жойнамозини олиб бориб, масжид ичига тўшаб кўяди. Улар жума намозига ҳаммалари жам бўлиб, шайхлари билан бирга чиқадилар ва ҳар бир киши ўзининг жойнамозида намоз ўқийди. Жума намози тугагач, одатларича Қуръон ўқишади. Сўнг яна шайхлари билан бирга жам бўлиб ортларига қайтиб келишади.

МИСР ҚАБРИСТОНЛАРИ ВА МОЗОРЛАРИ

Мисрда табаррук саналадиган катта-катта қабристонлар мавжуд бўлиб, уларнинг фазли ҳақида имом Қуртубий ва бошқалар турли ривоятларни келтиришган. Мазкур қабристонлар Муқаттам номли тоғнинг бир бўлаги бўлиб, хабарларга кўра, Оллоҳ таоло ушбу тоғни жаннат боғларидан бири бўлажагини ваъда қилган. Миср халқи қабристонларга гўзал шаклдаги гумбазлар барпо қилиб, атрофларини деворлар билан худди уй-ҳовлилар каби ўраб чиқишади. Уларнинг ичига уйлар қуриб, қориларга кечасио кундузи гўзал овозларда Қуръон ўқитишади. Баъзилари қабр ёнига хонақоҳ ва мадрасалар барпо қилиб, ҳар жума оқшомида бола-чақа ва аёллари билан мазкур жойларда тунаб қолишади ҳамда машҳур мазорларни тавоф қилишади. Улар, шунингдек, шаъбон ойининг ўн бешинчи кечасида ҳам ўша жойларда тунаб қоладилар. Савдогарлар бозорларга турли хил егуликларни олиб чиқишади.

Ана шундай улуғ мазорлардан бири, юксак шаънли мазор бўлиб, у ерда Хусайн ибн Алийнинг боши дафн этилган (уларга Оллоҳ таолонинг саломи бўлсин)¹. Қабр устига ажойиб ва ҳашаматли мақбара барпо қилинган. Эшикларининг юзаси кумуш билан қопланган, ҳалқалари кумушдан ясалган. У ер файзи илоҳий ёғиладиган ва улуғланадиган зиёратгоҳдир.

Улардан яна бири Пайғамбаримиз авлодларидан бири ал-Ҳасан ал-Анвар ибн Алий ибн ал-Ҳусайн ибн Алийнинг (р.з.) қизлари Саййида Нафисанинг қабри бўлиб, у дуолари мустажоб ва ниҳоятда кўп ибодат қилган аёл бўлган экан. Мазкур мазор ҳам жуда ажойиб шаклда қурилган бўлиб, доимо нур таралиб туради. Унинг тепасига гўзал мақбара қурилган, одамлар уни зиёрат қилгани келадилар.

Улардан яна бири Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеъийнинг (р.з.) қабри бўлиб, унинг устига ҳам катта хонақоҳ барпо этилган. Хонақоҳ улкан даромадга эга. Мақбара устида жуда пухта қилиб қурилган машҳур гумбаз бўлиб, у ўта мустаҳкам ва баланд қилиб ишланган. Унинг кенглиги ўттиз газдан ошади.

Миср қабристонларида беҳисоб олим ва солиҳ кишилар дафн этилган. Бундан ташқари у ерда жуда кўп саҳобаларнинг, аввалги ва кейинги давр етук кишиларининг, масалан, Абдурраҳмон ибн ал-Қосим, Ашҳаб ибн Абдулазиз, Асбағ ибн ал-Фараж, Абдулҳакамнинг икки ўғиллари, Абулқосим ибн Шаъбон, Абу Муҳаммад Абдулваҳҳоб ва бошқаларнинг қабрлари бор бўлиб, уларни эътиборли кишиларгина биладилар, холос.

Имом Шофеъий (р.з.)нинг жидду жаҳди ўзига, у кишига эргашган шогирд ва ёру дўстарига тириклигида ҳам, вафотидан сўнг ҳам катта ёрдам берди. У зотнинг амалга оширган ишларини қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди:

¹ Тарихий маълумотларга кўра, Имом Хусайн Карбало даштида шаҳид қилинганидан сўнг бошларини таналаридан жудо қилиб, Шомга Язиднинг ҳузурига олиб боришган ва у ердан Мисрга олиб келиб, ҳозирги Масжидул-Хусайн номли масжид ичига дафн этилган. Ибн Баттута айнан ана шу жойни зикр этмоқда.

*Жидду жаҳд ҳар қандай қийин ишни ҳам осон қилур,
Жидду жаҳд ҳар қандай берк эшикни ҳам охир очур.*

МИСРДАГИ НИЛ ДАРЁСИНИНГ БАЁНИ

Мисрнинг Нил дарёси ер юзидаги бошқа дарёлардан сувининг чучуклики ва масофасининг катталиги ҳамда манфаатининг кўплиги билан ажралиб туради. Унинг икки қирғоғи бўйлаб қатор шаҳар ва қишлоқлар бир-бирига уланиб кетган. Ер юзида унга ўхшаши учрамайди. Нил қирғоқларига экилганчалик экин бирор дарё қирғоқларига экилмайди. Ер юзидаги Нилдан бошқа бирор дарё денгиз деб аталмайди. Оллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломнинг онасига: “Бас, агар боланг Мусонинг ўлимидан кўрқаётган бўлса, уни денгизга, яъни Нилга ташла”¹, деб хитоб қилиб, Нилни денгиз деб атаган.

Саҳиҳ ҳадисда келишича, Расулуллоҳ (с.а.в.) “Исро” кечаси Сидратул-Мунтаҳо номли дарахтнинг олдига етиб борганларида, унинг остидан тўрт дарё чиқаётганини кўрдилар. Улардан иккитаси ташқи ва иккитаси ички эди. Пайғамбар (с.а.в.) Жаброил (а.с.)дан мазкур дарёлар ҳақида сўраганларида Жаброил (а.с.): “Ички иккитаси жаннатдаги дарёлар, ташқи иккитаси эса, Нил ва Фурот дарёларидир”, дедилар. Бошқа ҳадисда ҳам айтилишича, “Нил, Фурот, Сайхун ва Жайхун дарёлари жаннат дарёларидир”.

Нил дарёси барча дарёларга хилоф равишда жанубдан шимол томонга қараб оқади. Унинг ажойиб хусусиятларидан бири — суви кунлар роса қизиби, бошқа дарёларда сувлар камайиб, қурийдиган бир вақтда тўлиб-тошади ва аксинча қолган дарё ва анҳорларнинг сувлари кўпаядиган мавсумларда Нилнинг суви камая бошлайди. Синд дарёси ҳам худди шу жиҳатидан Нилга ўхшайди ва у ҳақида батафсил маълумот ўз ўрнида келади.

Нилнинг суви одатда ҳазирон, яъни июн ойида кўпая бошлайди. Баландлиги ўн олти газга етганда, султон томонидан белгиланган хирожни олиш бошланади. Агар ундан яна бир газ кўтарилса, ўша йили ҳосил мўл ва даромад кўп бўлади. Агар унинг баландлиги ўн саккиз газга етса, сув тошиб, экинларга зарар еткази ҳамда орқасидан вабо келади. Агар ўн олти газдан яна бир газ пасайса, султон хирожи камаяди. Агар яна икки газ пасайса, одамлар сув сўраб истисқо намозини ўқийдилар ва катта зарар кўрилади.

Нил дунёдаги бешта катта дарёлардан биридир. Улар: Нил, Фурот, Дажла, Сайхун ва Жайхунлардир. Уларга яна бошқа бешта дарё ўхшайди. Улар: Синд дарёси, у Панжоб деб ҳам аталади; Ҳинд дарёси, уни Ганга деб ҳам аталади. Ҳиндлар мазкур дарёни зиёрат қилишга келишади. Улар ўликларини ёқишиб, хокларини унга ташлашади. Ҳиндлар Гангани жаннатдан чиқади, деб айтишади; Жаван дарёси, у ҳам Ҳиндистондадир; Дашти Қипчоқда Итил (Волга) дарёси бўлиб, унинг соҳилида Саро шаҳри жойлашган; Хато² еридаги Сарв дарёси, унинг қирғоғида Хонбалиқ шаҳри жойлашган. Мазкур дарё орқали Хитойдаги Хансо, сўнг Зайтун номли шаҳарларга тушилади. Буларнинг барчаси ҳақида ўрни келганида, Худо хоҳласа, маълумот берилади.

Нил Мисрдан чиққанидан сўнг, маълум масофадан кейин уч қисмга бўлиниб кетади. Уларнинг ҳар биридан қишда ҳам, ёзда ҳам фақатгина кемалар ёрдамидагина ўтиш мумкин. Нил бўйида жойлашган ҳар бир

¹ Ал-Қасас: 7.

² Х а т о (*Хатай*) – Ҳозирги Хитойнинг шимолий қисми (Янцзи дарёсидан шимолроқдаги ерлар).

шаҳарнинг аҳолиси Нилдан сув оқиб кирадиган кўрфазчалар қазиб олганлар. Нилнинг суви кўпайиб кетганида, сув мазкур кўрфазчаларни тўлдириб, экинларга тошиб кетади.

ЭҲРОМЛАР ВА ИБОДАТХОНАЛАР

Миср эҳромлари неча замонлардан бери тилдан тушмайдиган ажойиботлардан биридир. Одамлар уларнинг улуғлиги, дастлабки барпо қилиниши ҳақида мунозараларга киришиб, кўп гапларни айтиб юришади. Баъзи кишиларнинг айтишларича, тўфондан олдин мавжуд бўлган барча илмлар Мисрнинг юқори қисмида яшаган Ҳурмус I дан олинган бўлиб, у киши Ухнух деб ҳам аталгандир. Ухнух Идрис (а.с.) бўлиб, у зот илк бор фалакдаги ҳаракатлар ва осмон жисмлари ҳақида сўз юритган кишидир. Ер юзида тош биноларни биринчи бўлиб қурган ва улар ичида Оллоҳни улуғлаган ҳам Идрис пайгамбардир. У одамларни тўфон балосидан огоҳлантирган, мавжуд илм ва санъатларнинг йўқ бўлиб кетишидан кўрқиб, уларнинг сақланиб қолиши учун эҳром ва ибодатхоналар қурдириб, улар ичига барча буюмлар ва қуролларни тасвишлаб ва барча илмларни чизиб қолдирган.

Айтишларича, Мисрда илм ва салтанат шаҳри дастлаб Мануф (қад. Мемфис) шаҳри бўлган ва у Фустот (қад. Қоҳира) шаҳридан бир кунлик олисда жойлашган. Искандария шаҳри барпо қилинган, одамлар ўша ерга кўчиб ўтишган ва Искандария илм ва салтанат шаҳрига айланган. Бу ҳолат Ислом кириб келгунча давом этган. Кейин Миср фотиҳи Амр ибн ал-Ос (р.з.) Фустот шаҳрини лойиҳалаштирган. Ушандан буён у Мисрнинг пойтахти бўлиб келмоқда.

Эҳромлар қаттиқ тошларни йўниш орқали барпо этилган бинолар бўлиб, жуда баланд, таги айланасига кенг ва юқориси тор бўлиб, конус шаклида қурилган. Уларнинг эшиклари йўқ ва қандай йўсинда қурилгани ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Уларнинг қурилиши ҳақидаги ривоятларда келтирилишича, Миср подшоҳларидан бири тўфон келишидан олдин бир туш кўради ва тушида ер юзини сув босади. У қўрган тушидан даҳшатга тушиб, мавжуд илмлар ва уларнинг эгалари бўлмиш олимлар ҳамда подшоҳлар жасадлари сув остида қолмасин, дея, Нил дарёсининг ғарбий томонига мазкур эҳромларни қурдиради. У мунажжимлардан “бир кун келиб, мазкур эҳромлар очилиши мумкинми”, деб сўраганида, улар “ҳа, бир кун келиб, шимол томонидан келган одамлар улардан бирини очадилар” деб очилиши кутилган ерни кўрсатадилар ва унга қанча маблағ сарф бўлишини ҳам айтадилар. Шундан сўнг подшоҳ мунажжимлар кўрсатган ерга улар айтганча бойликни қўйишларини буюради ва эҳромни ўта мустаҳкам тарзда қурдиради. Уларни олтмиш йилда қуриб битказди. Сўнг шундай деб ёзишни буюради: “Биз бу эҳромларни олтмиш йилда қуриб битказдик, биздан кейин ким шу ишни хоҳласа, ушбу эҳромларни олти йилда бузсин, зеро бузиш қуришдан кўра осонроқдир”.

Орадан йиллар ўтиб, халифалик мўминлар амири Маъмунга насиб этгач, у эҳромлардан бирини бузмоқчи бўлади. Миср қариялари унинг бу ишни уддалай олмаслиги ҳақида айтган гап-сўзларига қулоқ солмай, унга қаттиқ бел боғлайди ва улардан бирини очишга ҳаракат қилади. У эҳромни шимол томонидан очишга амр беради. Одамлар тошни оловда роса қиздириб, сўнг сирка қуйиб, уни юмшатадилар, кейин манжаниқдан тош отадилар. Улар шу тарзда бугунга қадар очиқ турган тешикни очишга муваффақ бўладилар. Тешикдан қарасалар, бир қанча бойлик бор экан. Мўминлар амири Маъмун мазкур бойликни тарозуда

тортишга буйруқ беради, у тешикни очишга қанча маблағ сарф бўлган бўлса, ана шунга баробар эди. Маъмун бу ҳолдан жуда қаттиқ таажжубга тушади ва эҳромнинг қолган қисмини бузиш фикридан қайтади. Улар эҳром деворини ўлчашса йигирма газ чиққан экан.

МИСР СУЛТОНИ ЗИКРИ

Мен Мисрға кирган пайтимда унинг султони Подшоҳ Носир Абул-Фатҳ Муҳаммад ибн Малик ал-Мансур Сайфуддин Қаловун ас-Солиҳий эди. Қаловун “Алфий” (минглик) деб аталар эди. Чунки подшоҳ Солиҳ уни минг тиллага сотиб олган бўлиб, асли қипчоқлардан эди.

Подшоҳ Носир олийжаноб хулқ, буюк фазилатлар соҳибидир. Икки Ҳарам ходими бўлишга сазоворлигининг ўзи унга етарли шарафдир. Шунингдек, ҳар йили таъминоти тугаган, заиф ҳожиларга йўл озуқаларини ортиш, Миср ва Шомнинг оғир йўлларида ортада қолган ва юролмайд қолганлар миниши учун туялар билан берадиган ёрдамлари ҳам мақтовга сазовор. У Қоҳира ташқарисидаги Сирбокус¹да мухташам бир хонақоҳ барпо этган. Бироқ мавлоно, амирул-мўминин, носируддин, фақир-мискинлар паноҳи Оллоҳнинг ердаги халифаси, жиҳоднинг нафлу фарзини бажо келтирувчи Абу Инон, Оллоҳ уни қўлласин ва голиб қилсин, унга очиқ ёрдам берсин ва ёрдамини осон қилсин, олийшон Байдо (Касабланка) шаҳри (Оллоҳ уни сақласин) ташқарисида қурган хонақоҳ мустаҳкамлиги, гўзал қурилиши, машриқ аҳлининг қўлидан келмайдиган даражадаги ганжин нақшлари билан бутун ер юзида бемислдир. Абу Инон (Оллоҳ уни қўлласин) ўз мамлакатада (мулки тургунча Оллоҳ уни ҳимоя қилсин) қурган мадрасаю шифохоналару хонақоҳлар алоҳида зикр этилади.

МИСРНИНГ БАЪЗИ АМИРЛАРИ ЗИКРИ

Улардан бири подшоҳ Носирнинг соқийси бўлиб, у амир Бектемурдир. Уни подшоҳ Носир заҳар бериб ўлдирган, бу ўз ўрнида зикр этилади.

Яна бири подшоҳ Носирнинг ноиби Арғун Дудор бўлиб, Бектемурдан кейинги ўринда туради.

Яна бири Яшил Нўхот лақаби билан танилган Тушт бўлиб, яхши амирлардан эди. У етим-есирларга кийим-кечак, нафақа, уларга Қуръон ўргатувчиларга маош бериш каби кўплаб садақалар қилган. У шунингдек, кўрс, ахлоқсиз кишилардан иборат бекорчиларга ҳам яхшилиқ кўрсатар эди. Подшоҳ Носир бир гал уни қамаганда минглаб бекорчилар йиғилиб, қалъа остидан “қўйиб юбор уни, эй нопок чўлоқ!” (подшоҳ Носирни назарда тутиб) деб тўполон кўтарган эдилар, подшоҳ уни қўйиб юборди. Кейинги сафар яна зиндонбанд қилганда, етимлар мана шундай қилган эди, яна бўшатиб юборди.

Амирлардан яна бири, подшоҳ Носирнинг Жамолий деб танилган вазири; яна бири Бадруддин ибн ал-Боба; яна бири Карк вилояти волийси Жамолиддин; яна бири Туқуздумур бўлиб, “думур” турк тилида “темир” демакдир. Яна бири Баҳодир ал-Ҳижозий; яна бири Қавсун, бири Баштак бўлиб, уларнинг барчаси хайрли ишларда ва масжиду хонақоҳлар бино қилишда ўзаро мусобақалашадилар.

¹ Қоҳирадан 18 км масофада жойлашган жой номи.

Амирлардан яна бири подшоҳ Носир кўшинининг назоратчиси ва котиби Қози Фахруддин Қибтийдир. У илгари насроний қавмлардан бўлиб, кейин мусулмон бўлган. У кўп гўзал ахлоқ, етук фазилатлар соҳиби бўлиб, подшоҳ Носир хузуридаги даражаси жуда баланддир. Унинг кўплаб садақалари ва саноқсиз эҳсонлари бордир. Унинг одати шуки, кечки пайт Нил бўйидаги масжид ёнида жойлашган ҳовлисидаги айвонда ўтириб, шом бўлгач, намозини масжидда ўқийди-да, кейин яна ҳалиги жойига келиб ўтиради. Унга овқат келтиришади, шунда у ким бўлишидан қатъи назар ҳеч кимнинг у ерга киришига қаршилиқ қилмайди. Кимнинг бирор ҳожати бўлса айтади, у эса масалани ҳал қилиб беради. Ким садақа тилаб келган бўлса, асл исми Луълуъ бўлган Бадруддин деган қулига у билан ҳовли ташқарисига бирга чиқишини буюради, у ерда хазинабони бўлиб, унинг ёнида дирҳамлар солинган ҳамёни бор, у лозимича пул бериб юборади. Бундай пайтда қозининг олдига фақиҳлар келиб, унинг хузурида Бухорийнинг китобидан ўқийдилар. Хуфтон ўқилгач, одамлар тарқаладилар.

ХАСИБ ҲИКОЯСИ

Айтишларича, Банул-Аббос¹ (р.а.)дан бўлган халифалардан бири Миср аҳлидан дарғазаб бўлиб, уларни жазолаш ва хору расво қилиш мақсадида ичларидаги энг тубан қул ва беобрўларини волий этиб таъинлашга онт ичди. Хасиб исмли киши ана шундай хор-тубанлардан бўлиб, ҳаммомда гўлаҳлик қиларди. Шу боисдан уни бу ишдан олиб, Мисрга амир этиб тайинлади. Шунга кўра, уни иззат ва шараф кўрмагани боис, халқ ичида ёмон сийратда кезиб, уларга озорлар беради деб ўйлади. Хасиб Миср ишларига ўрнашиб олгач эса, аҳолиси ўртасида жуда гўзал сийратда иш юритиб, саховати ва фидойилиги билан донг таратди. Халифаларнинг қавму қариндошлари ва бошқалар унинг олдига келишар, шунда у уларга жуда катта совға-саломлар берарди. Улар эса Бағдодга уни бу мансабга қўйганликлари учун миннатдор бўлиб кетардилар.

Халифа аббосийлардан бирини йўқлаб топа олмай қолди, у киши бир муддат йўқ бўлиб, кейин пайдо бўлиб қолди. Шунда халифа унинг нима сабабдан ғойиб бўлиб қолгани ҳақида сўради. Ҳалиги одам Хасибнинг олдига боргани ва унга Хасиб берган инъомларни айтиб берди. Совға-салом жуда кўп эди. Бунга халифа ғазабга миниб, Хасибнинг икки кўзини ўйиб олиб, Мисрдан Бағдодга чиқариб юборилиши ва бозорларига ташлаб қўйилишига амр этди. Қўлга олиш ҳақидаги амр етиб келганда унинг манзилига киришига тўсқинлик қилинди. Қўлида яшириб қўйган катта ёқут бўлиб, кечаси бир кийимининг ичига тикиб қўйди. Сўнг икки кўзи ўйиб олиниб, Бағдод бозорларига ташлаб қўйилди. Шунда шоирлардан бири унинг ёнидан ўтиб қолиб: “Эй Хасиб, мен Бағдоддан Мисрга бир қасида билан сизни мадҳ этиш мақсадида борган эдим. У ердан кетишингизга тўғри келиб қолибман. Иложи бўлса ҳозир шунини эшитишингизни хоҳлардим”, деди. Шунда у: “Қандай қилиб эшитаман, ахир мен бир аҳволда бўлсам”, деди. Шоир эса: “Мақсадим уни фақат эшитсангиз. Совға-саломга келадиган бўлсак, сиз одамларга берадиганингизни бериб, кўп-кўп инъом этиб бўлгансиз. Оллоҳ сизни яхшилиқ билан сийласин”, деди. Хасиб: “Майли, айтинг”, деди. Шунда шоир ўзи ёзган шеърни айтди. Охирига келганда Хасиб унга қараб: “Мана бу чокни

¹ Аббосий халифалар.

сўк”, деди. У айтилганни бажарди. Шунда: “Ёқутни ол”, деди. Шоир бундан бош тортди. Хасиб қасам ичиб, уни олишини сўради. Шунда шоир уни олиб, заргарлар бозорига кетди. Уни бозорчиларга кўрсатганида улар: “Бу фақатгина халифага ярашади”, дедилар ва бу ишни халифага етказдилар. Халифа зудлик билан шоирни олиб келишларини буюриб, ёқут ҳақида билганларини сўраб-суриштирди. Шоир бўлиб ўтганларни айтди. Шунда халифа Хасибга қилган муомаласидан қаттиқ афсусланди. Волийнинг ўз ҳузурда ҳозир бўлишини амр этди. Унга совға-саломлар инъом этиб, кўнгли нимани тусаса ихтиёр берди. Шунда у мана шу Муня шаҳрини ўзига беришни истади. У Хасибнинг талабини бажарди. Хасиб у ерда ўлгунича яшаб, ўзидан кейингиларга то улар ҳам ўтиб кетгунларигача мерос қилиб қолдирди. Мен унга кирган пайтимда ана шу Мунянинг қозиси Фаҳриддин ан-Нувайрий ал-Моликий, волийси эса Шамсиддин эди. У серхайр ва олийжаноб амир эди. Ана шу шаҳарда бир куни ҳаммомга кирдим. Унда одамларнинг сатри аврат қилмаётганликларини кўриб, бу менга оғир ботди. Унинг олдига бориб, буни билдириб қўйдим. Менга кетмай туришимни уқтирди. Кейин ҳамомларни ижара олиб ишлатувчиларни олиб келишларини буюриб, уларга кимда-ким ҳаммомга изор-лозимсиз киргудек бўлса, бу ишидан тергалиши ҳақида мактуб ёзиб, уларни қаттиқ койиб берди. Сўнгра унинг олдидан кетдим. Муня ибн Хасибдан Манлавий шаҳрига қараб йўлга тушдим. У Нилдан икки мил узоқликда барпо қилинган мўъжазгина шаҳарча. Унинг қозиси фақиҳ Шарафиддин ал-Дамирий аш-Шофеъийдир. Шаҳарнинг улуғлари Бану Фузайл номи билан танилган бир қавмдир. Улардан бири бир жомеъ бино қилиб, унга барча молини сарфлаган. Бу шаҳарда ўн битта шакар (наввот) сиқиладиган жой бор. Одатларига кўра, улар ана шу жойларга киришдан биронта фақирни тўсмайдилар. Шунга кўра фақир иссиқ нон олиб келиб шакар (қийём) пиширилаётган қозонга уни ташлаб юборади. Сўнг уни чиқариб олса, ичига қийём тўлиб қолган бўлади ва у нонни олиб жўнайди. Мазкур Манвалийдан Манфалут шаҳрига сафар қилдим. У хушманзара, бинолари Нил қирғоғида барпо бўлган, баракаси билан шуҳрат топган ажойиб шаҳардир.

ШАЙХ АБУ МУҲАММАД АБДУЛЛОҲ АЛ-ҲАСАННИН БИР КАРОМАТИ

Мен бу муборак зот ҳузурига уни кўриш ва зиёрат қилиш учун салом билан кирдим. У менинг мақсадимни сўради. Мен Жидда йўли орқали ҳаж сафарига бормоқчи эканимни айтдим. У эса: “Сен бу ишни ҳозир бажара олмайсан. Қайт, биринчи ҳажингни Шом йўли орқали амалга оширасан”, деди. Мен унинг ҳузуридан кетиб, унинг айтганига амал қилмай йўлда давом этдим ва Айзоб деган жойга етиб келдим. Бироқ менга сафарга чиқиш насиб бўлмади ва мен аввал Мисрга, кейин Шомга қайтдим. Менинг илк ҳаж сафаримдаги юрган йўлим, ўша муборак инсон айтганидек, Шом йўли орқали амалга ошди. Оллоҳ уни манфаатли қилсин. Кейин Қинна шаҳрига жўнадим. У кичик, бозорлари чиройли шаҳар бўлиб, унда муборак, солиҳ, валий зот, ажойиб ҳужжатлар ва машҳур кароматлар соҳиби бўлмиш Абдурраҳим ал-Қинновий (р.ҳ.)нинг қабри мавжуддир. Мен ас-Сайфийя мадрасасида унинг набираси Шиҳобуддин Аҳмадни кўрдим. Ушбу шаҳардан Қус шаҳрига жўнадим. Бу баракотли катта шаҳарнинг яшнаган боғлари, гавжум бозорлари, жуда кўп масжидлари ва қадимий мадрасаси бор. Бу шаҳарда Саъид минтақасининг волийлари истиқомат қилади.

Шаҳарнинг ташқарисиди Шайх Шиҳобуддин ибн Абдулғаффорнинг ва Шайх ал-Афрамнинг хонақоҳи бор. Ҳар йили Рамазон ойида, у ерда зоҳид фуқаролар йиғилишади. Шаҳар олимларидан бири Қози Жамолуддин ибн ас-Садид бўлиб, у ернинг хатиби Фатҳуддин ибн Дақиқ ал-Ийдир. У хатиблик соҳасида пешқадам, балоғатли ва фасоҳатли кишилардан бири эди. Унга Масжид ал-Ҳаром хатиби Баҳоуддин ат-Табарий ва Хоразм шаҳрининг хатиби Ҳисомуддин аш-Шотийдан бошқа тенг келадиган кишини кўрмадим. Улар ҳақида ўрни келганида айтиб ўтилади. Шаҳар олимларидан яна бирлари фақиҳ, ал-Моликия мадрасасининг мударриси Шиҳобуддин ибн Абдулазиз ва фақиҳ Бурҳонуддин Иброҳим ал-Андалусийлардир. Унинг баланд хонақоҳи бор. Кейин Уқсурга жўнадим. У ҳам гўзал шаҳар бўлиб, унда солиҳ ва обид зот Абул-Ҳажжож ал-Уқсурийнинг мақбараси бор. Унинг устида хонақоҳ барпо этилган. У ердан Армант шаҳрига кетдим. У кичик, Нил соҳилига қурилган ва боғлари кўп шаҳардир. Унинг қозиси мени меҳмон қилганди. Исмини унутиб кўйдим.

У ердан Асно шаҳрига жўнаб кетдим. У кўчалари кенг, серфайз, хонақоҳ, масжид ва жомеълари кўп улкан шаҳардир. Унинг гавжум бозорлари ва ям-яшил боғлари бор. Шаҳарнинг бош қозиси қозилқузот Шиҳобуддин ибн Мискин мени меҳмон қилиб, иззат-икром кўрсатиб, ноибларига ҳам шуни буюрди. Шайх ва солиҳ зот Нуриддин Алий, Шайх ва солиҳ зот Абдулвоҳид ал-Микносийлар у ердаги фазилатли кишилардан эдилар. Абдулвоҳид ал-Микносий шу вақтда Қусдаги хонақоҳнинг соҳибидир.

Кейин у ердан Адфу шаҳрига сафар қилдим. Адфу ва Асно шаҳарлари ўртасида саҳро бўйлаб бир кеча кунлик масофа бор. Кейин Адфу шаҳридан Нил орқали ўтиб, ал-Атвоний шаҳрига жўнадик. У ерда туяларни ижарага олиб, Дағим номи билан машҳур бўлган бир гуруҳ араблар билан кимсасиз саҳрога сафарга чиқдик. Йўл бежавотир эди. Йўлда Ҳумайсаро деган жойга келиб тушдик. У ерда Оллоҳнинг дўсти Абул-Ҳасан аш-Шозалийнинг қабри бор. Биз унинг шу жойда вафот этишини хабар қилиб, каромат қилганини айтиб ўтгандик. Бу ерда сиртлонлар кўп экан. Биз тунаб қолган кечамиз туни билан уларни ҳайдаб чиқдик. Сиртлонлардан бири менинг юкларимга ташланиб, ундаги бир хуржунни йиртиб ташлади ва хурмо солинган бир халтани тортиб кетди. Тонг отганида халтани топдик, у йиртилган, ичидаги хурмонинг кўп қисми ейилганди.

Ун беш кун йўл юргач, Айзоб шаҳрига етиб келдик. У катта, балиқ ва сут кўп бўладиган шаҳардир. У ерга экин ва мевалар Мисрнинг Саъид минтақасидан олиб келинади. Шаҳар аҳолиси бужалар¹ бўлиб, улар қора танли, сариқ рангли матога ўраниб, бошларига бир бармоқ қалинлигида боғич боғлаб юришарди. Қизларга мерос ажратишмайди. Емишлари туя сути бўлиб, маҳоро² туяларини миниб юришарди ва уларни “қизил туя” деб аташади. Шаҳарнинг учдан бири подшоҳ Носирга, учдан иккиси Ҳадрабий исмли бужалар подшоҳига тегишли. Айзоб шаҳрида имом Қасталонийга нисбат бериладиган масжид бор. Масжид мубораклиги билан машҳурдир. Мен уни бориб кўрдим ва табаррук деб зиёрат қилдим. Шунингдек, шаҳарда солиҳ шайх Мусо, муҳсин шайх Муҳаммад ал-Марокашӣлар бор. Баъзиларнинг айтишларича, у Марокаш подшоҳи бўлмиш Муртазонинг ўғли бўлиб, ёши тўқсон бешда эди.

Айзоб шаҳрига етиб келганимизда, бужалар подшоҳи Ҳадрабий тур-

¹ Б у ж а – Савокин шаҳрининг аҳолиси.

² Махрий қабиласига мансуб туялар.

кларга қарши жанг олиб бораётган экан. У кемаларни яроқсиз ҳолга келтирган ва туркларни чекинтирган эди. Денгиз бўйлаб сафар қилиш имконимиз бўлмаганидан, барча сафарга тайёрлаган нарсаларимизни сотдик ва туяларни бизга ижарага берган араблар билан бирга Мисрнинг Саъидига қайтдик. Биз юқорида зикр қилинган Қус шаҳрига келдик. У ердан Нил бўйлаб юрдик. Бу вақт Нилнинг суви кўп бўладиган мавсум эди. Саккиз кун йўл юргач, Қусдан Мисрга етиб келдик. Мен бир кеча-кундуз Мисрда қолиб, Шом ўлкасига жўнадим. Бу воқеа етти юз йигирма олтинчи йили, шаъбон ойининг ўртасида бўлди. Мен Балбис шаҳрига етиб келдим. Бу шаҳар катта, боғлари кўп эди. У ерда эслаб ўтиш шарт бўлган бирор кишини учратмадим.

Сўнг Солиҳия шаҳрига етиб келдим. У ердан чиқиб, саҳрога кирдик ва Савода, Ворида, Мутайлиб, Ариш ва Хуруба деб аталадиган жойларда тўхтаб ўтдик. Уларнинг ҳар бирида меҳмонхоналар бор эди. Уларни Хон деб аташар экан. Мазкур хонларда мусофирлар ўз уловлари билан тўхтаб ўтишади. Ҳар бир хонанинг ташқарисида мусофирларга сув тарқатадиган жойлар, уларнинг ўзлари ва уловларига керак бўладиган нарсаларни харид қилиш мумкин бўлган дўконлар бор.

Саҳродаги тўхташ жойларидан яна бири машҳур Қатйо деб аталадиган жойдир. Баъзилар у жойни Қатйаҳ деб аташади. Ўша ерда савдогарлардан закот олинади ва уларнинг юклари назорат қилиниб, қаттиқ текширилади. Шунингдек, ўша жойда девонхоналар, закот йигувчилар, котиблар ва гувоҳлар бўлади. Мазкур жойда ҳар куни минг динор олтин олинади. Шомга кетаётган бирор киши Мисрдан омонлик хати билан келмагунича ўтказилмайди ва Мисрга кетаётган ҳар бир киши ҳам Шомдан бир омонлик ҳужжати билан келмагунича ўтишига рухсат берилмайди. Бу иш одамларнинг молларини эҳтиётлаш ва Ироқлик жосуслардан сақлаш мақсадида қилинади. Бу йўл арабларнинг зиммасида бўлиб, уларга бу йўлни сақлаш юклатилган. Тунда улар қумни текислашади ва бирор из қолмайди. Тонгда амир келиб қумга қарайди. Агар бирор из кўрса, арабларга шу из эгасини топишни буюради. Араблар уни қўлдан чиқармай, амир ҳузурига олиб келишади. Амир унга истаган жазосини беради.

Мен у ерга етиб келганимда, энг яхши амирлардан бири бўлмиш ўша жой устози Иззуддин Ақморий мени меҳмон қилиб, иззат-икром кўрсатди. Ва мен билан бирга келганларга ўтишга рухсат берди. Унинг ҳузурига вақф ишларига мутасадди Абдулжалил ал-Мағрибий ўтирарди. У мағрибликлар ва уларнинг ўлкалари ҳақида маълумотга эга эди. Мағрибликлардан бирор киши келганида чалкаштириб юбормаслик учун қайси ўлкадан эканини суриштирарди. Чунки мағрибдан келганларга Қатйодан ўтишларига тўсқинлик йўқ эди.

Сўнг биз Ғазза шаҳрига етиб келдик. У Мисрга энг яқин бўлган Шом шаҳарларининг биринчисидир. У кенг ҳудудга эга, иморатлари кўп, чиройли бозорлари бор шаҳар эди. Унда бир қанча атрофи ўралган масжидлар бор. У ерда гўзал жомеъ масжиди шунингдек, ҳозирда жума намози ва этиладиган жомеъ масжиди мавжуд. Ғаззада муаззам амир ал-Жовалийнинг биноси бор. У ажойиб шаклда ва пухта қилиб қурилган. Унинг минбари оқ мрамрдандир. Шаҳарнинг қозиси Бадруддин ас-Салхатий ал-Ҳавронийдир. Мударриси эса, Аламуддин ибн Солим исмли кишидир. Солим ўғиллари ушбу шаҳарнинг улуғларидир. Улардан бири Қуддус шаҳрининг қозиси Шамсуддин исмли кишидир.

Кейин Ғаззадан Халил (а.с.) шаҳрига сафар қилдим. У майдони кичкина, аҳолиси кўп, нури, гўзал ва водий ўртасидаги донғи кетган шаҳардир. Унинг масжиди ажойиб шаклда қурилган, пухта ишланган,

гўзал, баланд, кесилган харсанг тош билан барпо қилинган. Унинг бир бурчагида харсанг тош бор. У тошнинг бир тарафи ўттиз олти қарич келади. Айтишларича, Сулаймон (а.с.) жинларга уни қуришни буюрган. Масжиднинг ичида муқаддас ғор бўлиб, унда Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқуб (а.с.)ларнинг қабрлари бор. Уларнинг қаршисида аёлларининг қабрлари мавжуд. Минбарнинг ўнг тарафида қибла деворига ёпишган бир жой бор. Ундан мраммрдан пухта қилиб ишланган нарвон орқали тор йўлакка тушилади. У мрамр ётқизилган майдонга олиб чиқади. У жойда уч қабрнинг суратлари бор. Айтишларича, улар ўша қабрлар тўғрисида чизилган. Ўша ерда муборак ғорга олиб чиқадиган йўлак бўлган. Ҳозир у тўсиб ташланган. Мен ўша жойга бир неча бор тушганман. Аҳли илм кишилар Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқуб (а.с.)ларнинг муборак қабрлари ҳақиқатдан ўша ерда эканига Алий ибн Жаъфар ар-Розийнинг “ал-Мусфир ли-л-қулуб” номли китобидан юқорида айтилган ривоятни далил қилиб келтиришади. Алий ибн Жаъфар ўша ҳадисни Абу Ҳурайрага нисбат бериб ривоят қилган. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: “Мен Исро кечасида Байт ал-Мақдисга олиб келинганимда, Жаброил (а.с.) мени Иброҳим (а.с.) қабри устидан олиб ўтди ва “Тушинг, икки ракат намоз ўқинг, зеро бу ерда бобонгиз Иброҳим (а.с.)нинг қабри бор”, деди. Кейин Байт Лаҳм устидан олиб ўтиб: “Тушинг, икки ракат намоз ўқинг, зеро бу ер биродарингиз Исо (а.с.)нинг туғилган жойидир”, деди. Кейин мени Саҳра (харсанг тош) олдига олиб борди...” ва ҳ.к. Мен бу шаҳарда солиҳлар ва машҳур имомлардан бири бўлмиш солиҳ мударрис, табаррук ёшдаги имом, хатиб, Бурҳонуддин ал-Жаъфарийдан Халил (а.с.) қабрининг ўша ерда мавжудлиги қанчалик тўғри экани ҳақида сўрадим. У: “Аҳли илмдан бўлган кимни учратмай, бу қабрларни Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқуб (а.с.)ларнинг ва аёлларининг қабрлари эканини тасдиқлашган. Бу нарсани фақат бидъат аҳли шубҳа остига олади. Бу хабарни кейингилар аввалгилардан нақл қилишган. Бунга шубҳа йўқ”, деб айтган.

Айтишларича, имомлардан бири мана шу ғорга кириб, Биби Сора қабри олдида турган экан. Шунда бир кекса одам кириб келибди, имом ундан “Булардан қайси бири Иброҳим (а.с.)нинг қабри?” деб сўрабди. У Иброҳим (а.с.)нинг машҳур қабрига ишора қилибди. Кейин бир йигит кирибди, имом унга ҳам ўша саволни берибди. У ҳам қабрни кўрсатибди. Кейин бир гўдак кириб келибди, имом ундан ҳам сўрабди. Гўдак қабрга ишора қилгач, фақиҳ дебди: “Мен гувоҳлик бераманки, бу шубҳасиз, Иброҳим (а.с.)нинг қабридир”. Кейин масжидга кириб, у ерда намоз ўқибди ва эртасига йўлга тушибди.

Бу масжид ичида Юсуф (а.с.)нинг ҳам қабри бор. Халил ҳарами шарқиди Лут (а.с.) хоки мавжуд. У Шом пастликлари кўриниб турадиган баланд жойда жойлашган. Унинг қабри устида кўркам бинолар бўлиб, қабр чиройли оқланган бинонинг ичидадир, устида ҳеч қандай ёпқичлар йўқ.

Ўша ерда Лут кўли бўлиб, суви шўрдир. Айтишларича, бу ер Лут қавми яшаган жой экан. Лут қабри яқинида Яқийн масжиди бўлиб, катта баландликда жойлашган, ундаги нур ва ёрқинлик бошқа бирор-та жойда йўқ. Унинг яқинида масжидга қаровчи киши яшайдиган фақатгина битта ҳовли бор, холос. Масжиднинг ичида эшикка яқин жойда фақатгина бир киши сиғадиган меҳроб кўринишида ясалган кичкина чуқурлик бор. Айтишларича, Иброҳим (а.с.) Лут қавми ҳалок бўлган пайтда Оллоҳга шукрона келтириб, сажда қилган экан. Кейин сажда ўрни жойидан силжиб, бироз чўккан.

Бу масжиднинг яқинида бир ғор бўлиб, унинг ичида Фотима бинт

ал-Хусайн ибн Алий (а.с.)нинг қабри бор. Қабрнинг юқори ва паст томонида мрамрдан иккита лавҳа бўлиб, биринчисида ажойиб ёзувда ўйиб: “Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Иззат ва боқийлик Оллоҳга хос. Яратгани ва бор қилгани ўзига тегишли, махлуқотига эса фонийлик битилган. Расулulloҳда ўрнак бор. Бу Умму Салама Фотима бинт ал-Хусайн (р.а.)нинг қабридир”, иккинчи лавҳада эса ўйиб: “Уни Мисрдаги наққош Муҳаммад ибн Абу Саҳл ясаган”, деб битиб қўйилган.

Сўнг бу шаҳардан Қуддус сари йўлга чиқиб, унга кетаётиб, йўлда Юнус (а.с.) мақбарасини зиёрат қилдим. Унинг устида катта бино ва масжид қурилган. Шунингдек Исо (а.с.) туғилган жой – Байту Лаҳмни ҳам зиёрат қилдим. У ерда хурмо дарахти танаси изи бор. Унинг атрофида кўплаб иморатлар жойлашган бўлиб, насронийлар уни (шаҳарни) жуда қаттиқ улуғлайдилар ва унга бориб тушган кишини меҳмон қиладилар.

Сўнг фазилатда Оллоҳ икки масжиди шарифнинг учинчиси бўлиш шарафини насиб этган ва Расулulloҳ (с.а.в.)нинг кўтарилиш ҳамда осмонга чиқиш жойлари бўлган Байтул-Мақдисга етиб бордик. Шаҳар катта ва текисланган тош билан кўтарилган. Солиҳ ва фозил подшоҳ Салоҳиддин ибн Айюб (Оллоҳ уни мусулмонлар номидан яхшилик билан мукофотласин) бу шаҳарни фатҳ этиб олганида, унинг баъзи ҳимоя деворларини бузиб ташлаган. Сўнг подшоҳ Зоҳир шаҳарга румликлар бостириб келиб, ана шу деворлар орқали ҳимояланишларидан хавотирланиб, деворни тамоман бузиб ташланишини талаб қилди. Бу шаҳарда олдин биронта ҳам дарё йўқ эди. Бу даврда унга Дамашқ амири амир Сайфиддин Тенкиз сув олиб келди.

МУҚАДДАС МАСЖИД (МАСЖИДУЛ-АҚСО) ҲАҚИДА

У ажойиб, бетакрор ва ниҳоятда гўзал масжидлардан биридир. Айтилишича, ер юзида ундан улуғроқ бошқа масжид йўқ эмиш. Унинг шарқдан гарбга қараб бўлган узунлиги моликий ўлчамида етти юз эллик икки ва кенлиги қибладан ички қисмигача тўрт юз ўттиз беш газ бўлиб, учта томонида кўплаб эшиклари бор. Бироқ унинг қибла томонида имом кирадиган биргина эшик борлигини биламан. Масжид мажмуи, Масжидул-Ақсони ҳисобга олмаганда, усти ёпилмаган очик майдондан иборат. Масжидул-Ақсо эса ниҳоятда пишиқ қилиб мукамал тарзда ёпилган, тилла ва ажойиб рангларга бўялган. Масжидда ундан бошқа ҳам кўплаб ёпилган ўринлар бор.

ҚУББАТ АС-САХРА ҲАҚИДА

У энг ажабтовур ва мукамал, шакл жиҳатидан гаройиб бинолардан бири бўлиб, ўзида кўплаб гўзалликларни жо қилган ва барча бетакрорликдан ўз улушини олган. Масжид ўртасидаги дўнглик устида қад ростлаб, унга мрамр зинадан чиқилади. Унинг тўртта эшиги бўлиб, айланасига ҳам ҳафсала билан ишланган мрамр тўшалган, ички қисмига ҳам. Унинг ташқи ва ички қисми турли зеб-безаклардан ва васф қилувчини ожиз қолдирадиган бетакрор усталик билан ишланган. Буларнинг кўпчилиги тилла билан қопланган бўлиб, товланиб нур сочади ва яшиндек чакнайди. Гўзалликларига боқиб, ўйга толганнинг назари ҳайратда қотиб, уни кўрган кишининг тили ўхшатиб васф қилишдан ожиз қолади.

Қуббанинг ўртасида, зикри манбаларда келган, табаррук харсангтош бор. Пайғамбар (с.а.в.) ундан осмонга кўтарилиб кетганлар. У ба-

ландлиги одам бўйи келадиган қаттиқ тошдир. Остида эса чоғроқ уй катталигида, баландлиги одам бўйи келадиган бир ғор бўлиб, унга зинадан тушилади. У ерда меҳроб шакли бўлиб, тош тепасида устидан ёпилувчи пухта қилиб ишланган иккита дераза жойлашган. Улардан бири тошнинг пастки қисмида, ажойиб қилиб темирдан, иккинчиси эса ёғочдан ишланган. Куббанинг ичида осиб қўйилган катта темир қалқон бор. Одамлар уни Ҳамза ибн Абдулмутталиб (р.а.)нинг қалқони деб айтадилар.

ҚУДДУСИ ШАРИФ ШАҲРИДАГИ БАЪЗИ МУБОРАК ҚАДАМЖОЛАР

Улардан бири Жаҳаннам водийси номи билан машҳур бўлган шаҳарнинг шарқий қисмидаги баланд тепаликда Удват ал-Водий деган жойда жойлашган бинодир. Айтишларича, ўша жойдан Исо (с.а.) осмонга кўтарилганлар. Яна бири — Робиъа ал-Бадавийянинг (у машҳур Робиъа ал-Адавийя эмас) қабри. Мазкур водийнинг ўртасида насронийлар эъзозлайдиган каниса бор. Уларнинг айтишларича, Марям (с.а.)нинг қабри ўша жойда. Ўша ерда насронийлар зиёрат қиладиган яна бир каниса бўлиб, у ерда насронийларнинг уйдирмаларига кўра, Исо (а.с.)нинг қабри жойлашган. Уни зиёратига келган ҳар бир насроний муслмонларга маълум миқдорда солиқ тўлаши шартдир. Ўша ерда яна Исо (а.с.)нинг табаррук саналадиган бешиги бор.

ҚУДДУСНИНГ БАЪЗИ ФАЗИЛАТЛИ КИШИЛАРИ

Улардан бири Қуддуснинг қозиси Шамсуддин Муҳаммад ибн Солим ал-Ғаззийдир. У Ғазза аҳлидан бўлиб, у ернинг улуғ кишиларидан бири ҳисобланади. Яна бири Қуддуснинг хатиби солиҳ, фозил киши Имомуддин ан-Наблусийдир. Яна бири муҳаддис, муфтий Шихобуддин ат-Табарийдир. Яна бири Моликийя мударриси ва муборак хонақоҳлар шайхи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусбит ал-Ғарнотийдир. Яна бири зоҳид шайх, улуғ солиҳлардан бири бўлган Абу Алий Ҳасан бўлиб, у зот Маҳжуб номи билан машҳурдир. Улардан яна бири солиҳ, обид шайх Камолуддин ал-Мароғийдир. Яна бири, обид, солиҳ шайх Абу Абдурраҳим Абдурраҳмон ибн Мустафодир. У Арзурум шаҳридан бўлиб, Тожиддин ар-Рифоъийнинг шогирдларидан биридир. Мен у зотнинг суҳбатида бўлиб, тасаввуф хирқасини унинг қўлидан кийганман.

Сўнг Қуддуси шарифдан Асқалон шаҳрининг қолдиқларини зиёрат қилганимдан кейин жўнаб кетдим. Асқалон харобага айланган, бузилиб кетган бино харобалари ва тепаликлардан иборат эди. Асқалондек ажойиб, кўркам, зўр жойда жойлашган, қуруқлик ва денгиз қулайликларини ўзида мужассам этган шаҳар кам учрайди. У ерда Қоҳирага олиб кетилишидан олдин Ҳусайн ибн Алий (а.с.)нинг боши дафн қилинган машҳур қадамжо бор эди. У жойда баланд масжид бўлиб, ичида қудуқ мавжуд. Уни Убайдийлар қурдиришган ва пештоққа буни ёздириб қўйишган.

Ушбу мазорнинг қибла тарафида Умар масжиди деб аталадиган улкан масжид бўлган. Унинг фақат деворлари сақланиб қолган. Унда кўркамликда беқиёс мармар устунлар бор. Баъзиси қулаб тушган, баъзиси тик ҳолда турибди. Устунлардан бири — ажойиб қизил устунни, одамларнинг айтишларича, насронийлар ўз ўлкаларига олиб кетиб қолишади. Бироқ кўкқисдан у насронийлар ўлкасидан йўқ бўлиб қолади ва Асқалонда ўз ўрнида топилади.

Мазкур масжиднинг қибла тарафида Иброҳим (а.с.) қудуғи дея машҳур бўлган бир қудуқ бор. Унга кенг нарвон орқали тушилади ва у ердан уйларга кирилади. Ўша уйларнинг чор тарафида тошлар билан ўралган чуқурдан чиқадиган булоқлар бор. Уларнинг суви тотли, лекин кўп эмас. Одамлар у сувнинг фазилати ҳақида кўп ривоятларни айтиб юришади.

Асқалон ташқарисида Намл¹ водийси бор. Айтишларича, Қуръони каримда зикр қилинган водий ўшадир. Шаҳар чекасида беҳисоб шаҳид ва валий зотларнинг қабрлари мавжуд бўлиб, бизни у ерга ўша мозорга қараб турувчи киши олиб келди. Бу кишининг зиёратчилардан тушадиган садақалардан ташқари Миср подшоҳи бериб турадиган маоши ҳам бор.

Сўнг у жойдан Рамлага жўнадим. У Фаластин бўлиб, хайри сероб, гўзал бозорлари бор катта шаҳардир. Мазкур шаҳарда оқ жомеъ мавжуд бўлиб, айтишларича, қибла тарафида уч юзга пайгамбар дафн этилган. Шаҳарда етук фақиҳлардан Мажлуддин ан-Наблусий бордир.

Кейин у ердан ҳам чиқиб, Наблусга жўнадим. Наблус ҳам сердарахт, анҳорлар оққан, Шом ўлкалари ичида зайтун энг кўп ўсадиган катта шаҳардир. У жойдан Миср ва Дамашққа ёғ олиб кетилади. У ерда харруб² ҳалвоси тайёрланиб, Дамашқ ва бошқа жойларга жўнатилади. Уни тайёрлаш усули қуйидагича, харруб пиширилади, сўнг сиқилиб, чиққан қиёмдан ҳалво тайёрланади. Шунингдек, ўша мураббонинг ўзи ҳам Миср ва Шом диёрларига жўнатилади. Бу ерда шу шаҳарга нисбат бериладиган тарвуз етиштирилади. Унинг жомеъ масжиди ғоятда пухта ва гўзалдир. Уртасида чучук сувли ҳовуз бор.

Кейин у ердан Ажлун шаҳрига кетдим. У ҳам чиройли шаҳар бўлиб, кўп бозорлари ва улкан қалъаси бор. Унинг ўртасини чучук сув оқадиган дарё иккига бўлиб туради.

У жойдан Латакияни кўзлаб сафарга чиқдим. Йўлда Фавр деган жойдан ўтдим. У адирликлар ўртасидаги водий бўлиб, у ерда “ушбу умматнинг ишончли кишиси” Убу Убайда ибн ал-Жарроҳ (р.з.)нинг қабри бор. Биз уни зиёрат қилдик. Қабр устида бир хонақоҳ бўлиб, ичида мусофирлар учун егулик бўлади. У ерда бир кеча қолдик. Сўнг ал-Қусайрга етиб келдик. У ерда Муоз ибн Жабал (р.з.)нинг қабри бор. Уни ҳам табаррук юзасидан зиёрат қилдик.

Кейин соҳил бўйлаб сафарга чиқдим ва харобага айланган Акка шаҳрига етиб келдим. Акка фаранг ўлкаларининг асосий тўхташ нуқтаси, кемаларининг бандаргоҳи бўлган эди. У буюк Константинополга ўхшаб кетади. Унинг шарқида Айн ал-Бақар номи билан машҳур бўлган бир булоқ бор. Айтишларича, Оллоҳ таоло Одам (а.с.) учун ундан сигир чиқариб берган. Унга бир нарвон орқали тушилади. Унинг устида масжид бўларди, ҳозир меҳроби қолган, холос. Мазкур шаҳарда Солиҳ (а.с.)нинг қабри мавжуд.

Сўнг харобага айланиб кетган Сур шаҳрига жўнадим. Унинг ташқарисида обод қишлоқ бор. Аксар аҳолиси рофизийлардир. Бир марта ўша қишлоқдаги сув олдида таҳорат олиш учун тўхтаганман. Қишлоқ аҳолисидан бир киши ҳам таҳорат олгани келиб, аввал оёқларини, сўнг юзини ювди ва на оғзини чайди ва на бурнини қоқди. Кейин бошининг бир қисмига масҳ тортди. Мен унинг ишини хато деб айтганимда, у “бино аввал пойдеворидан қурилади-ку!”, деди. Сур шаҳ-

¹ Н а м л – чумоли маъносини билдиради. Қуръони каримда “Намл” сурасида Сулаймон пайгамбар (а.с.)нинг Намл водисидан ўтгани қиссаси келтирилган.

² Х а р р у б а: дуккакли мевали ўсимлик.

рининг мустаҳкамлиги масалга айланган. Чунки уни уч тарафдан денгиз ўраб туради. Унинг икки дарвозаси бўлган. Биридан қуруқлик орқали, иккинчисидан сув орқали кирилган. Қуруқликдан кириладиган дарвозахона шаклида бўлиб, атрофи ўралган. Денгизга қараган дарвоза икки улкан минора ўртасида жойлашган. Бутун дунёда у қаби ажойиб ва ғаройиб бино йўқдир. Чунки у уч тарафдан денгиз билан қуршалган, тўртинчи тарафида эса девор бор. Кемалар девор остигача келиб, ўша ерда лангар ташлаган. Авваллари икки минора ўртасини темир занжир тўсиб турган. Уни туширмагунча, на ичкарига ва на ташқарига йўл бўлмаган. Унинг устида соқчи ва қўриқчилар туриб, уларнинг изнисиз на бир киши кирган ва на бир киши чиққан.

Акканинг бандаргоҳи ҳам бўлган. Лекин у ерга фақат кичик кемалар сизарди.

У ердан Сайдо шаҳрига жўнадим. У денгиз бўйида жойлашган сермева, кўркам шаҳардир. Мазкур шаҳардан анжир, майиз ва ёғ Миср шаҳарларига олиб кетилади. Унинг қозиси Камолуддин ал-Ашмуний ал-Мисрий ҳузурда бўлдим. У гўзал ахлоқли ва шарафли киши эди.

Кейин у жойдан Табария шаҳрига сафар қилдим. Ўтмишда у улкан шаҳар бўлган. Унинг фақат шонли ўтмишидан хабар берувчи қолдиқлари қолган. Унда ажойиб, икки хонали ҳаммомлар бўлиб, бири эркакларга, иккинчиси аёлларга мўлжалланган. Суви жуда иссиқ бўлган. Шаҳарнинг машҳур кўли бўлиб, узунлиги олти фарсах, кенглиги уч фарсахдан каттароқ бўлган.

Табарияда “Пайгамбарлар масжиди” номи билан машҳур бўлган бир масжид бўлиб, унда Шуайб (а.с.) ва қизи (Мусо ал-Калим (а.с.)нинг аёли)нинг қабри бор. Шунингдек, ўша жойда Сулаймон (а.с.), Яҳудо ва Рубил (а.с.)ларнинг қабрлари мавжуд.

Биз Юсуф (а.с.) ташланган қудуқнинг зиёратига бордик. У кичик масжид саҳнида жойлашган бўлиб, устида бир хонақоҳ барпо қилинган. Қудуқ улкан ва чуқур экан. Қудуқнинг ёмғир сувидан йиғиладиган сувидан ичдик. Унга қараб турувчи кишининг айтишича, қудуқ ичидан ҳам сув қайнаб чиқади.

Кейин Байрут шаҳрига жўнадик. Байрут кичкина, бозорлари кўркам шаҳардир. Унинг жомеъ масжиди жуда ажойиб қурилган. У ердан Миср диёрига мевалар ва темир олиб кетилади. Биз Абу Яъқуб Юсуфнинг қабрини зиёрат қилишга бордик. Айтишларича, у Мағриб подшоҳларидан бўлган. Қабр “Азиз” тепалигидаги Каракнуҳ номли жойда жойлашган. Устида бир хонақоҳ бўлиб, у ерда келиб-кетувчилар таомланади. Айтишларича, султон Салоҳиддин унга жуда кўп вақфлар ажратган. Баъзиларнинг айтишича, бу ишни султон Нуриддин амалга оширган. У солиҳ кишилардан бўлиб, ривоятларга кўра, бўйра тўқиб, шунинг пулига кун кечирган.

Экзистенциализм ва шарқ фалсафаси

Йигирманчи аср жаҳон фалсафасида кўпдан-кўп янги оқимлар вужудга келди. Уларнинг аксарияти шўролар даврида бизга моҳиятан номаълум бўлиб қолаверди, баъзилари эса бир ёқлама талқин воситасида «илмий-танқидий» ўрганилиб, рад этилди. Бир пайтлар Оврўпада катта шов-шувларга сабаб бўлган экзистенциячилик ана шундай фалсафий оқимлардан.

Экзистенциячилик лотинча «экзистенция» — «мавжудлик» сўзидан олинган бўлиб, мавжудлик фалсафаси деб ҳам юритилади. Бунинг сабаби шундаки, экзистенциячилар учун моҳият эмас, мавжудлик муҳимдир. Улар, инсон аввал мавжуд бўлади, ундан кейин унинг моҳияти вужудга келади, деган ғояни илгари сурадилар: моҳият мавжудликни эмас, мавжудлик моҳиятни белгилайди.

Шундай қилиб, экзистенциячилик — онтологик, яъни борлик, мавжудлик ҳақидаги таълимот. Бу ўринда мавжудликни том маънода тушунмоқ керак. Чунончи, «бўладиган», «бўлиши керак», деган иборалар ҳеч қандай маъно касб этмаслиги лозим. Экзистенциянинг асосий онтологик белгиси «мавжудлик — оралик» (inter-essa); бу билан экзистенциячилар инсон воқелигининг ораликда эканини, қатъиян мустақил эмаслигини, ўзга нимагадир қарамлигини таъкидлайдилар. Ана шу «ўзга» экзистенциячилар томонидан ҳар хил тушунилади. Руҳоний экзистенциячилар уни эътиқод орқали кашф этиладиган «трансценденция» деб белгилайдилар. Даҳрий экзистенциячилар учун эса у «ҳечлик» — нарсаларга тирбанд борликда ланг очилиб турган пучмоқ.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, экзистенциячи файласуфлар умумий борлик билан эмас, балки, асосан инсоний борлик билан шуғулландилар ва айнан ана шу борликни экзистенция деб атадилар. Буни буюк рус мутафаккири, экзистенциячи файласуф Николай Бердяевнинг «Менинг фалсафамдаги ўзига хослик энг аввало шундаки, мен унга борликни эмас, эркинликни асос қилиб олдим», деган сўзларидан яхши англаб олиш мумкин¹. Токи эркинлик ички, инсоний борликқа тааллуқли ҳодиса экан, Бердяев бу билан, менинг онтологиям умумий эмас, балки инсоний мавжудликни тадқиқ этишга қаратилган, демоқчи. Экзистенция, файласуфларнинг талқинига кўра, ниҳоятда мураккаб, сирли, бегоналик, кўркув, хавотир сингари ҳодисалар билан тўлиб тошган мавжудликдир. Бу мавжудлик инсоннинг асл моҳияти билан чиқишмайди. Зотан, инсон ўзининг валинеъмати бўлмиш табиатдан, бир вақтлар ўзи яшаб келган муҳитдан — яъни, ҳайвонот ва наботот олаmidан бегоналашган. Мазкур ҳодиса кейинги даврларда шу қадар миқёсли даражага етдики, энди инсон нафақат бошқа инсонлардан, ҳатто ўзидан ҳам бегоналашиб бормоқда, у ўз ақли яратган нарсалар дунёси сиқуви остида яшаб, кенглигини йўқотди, ўз касбининг жонли мурватига айланди, қалби устидан ҳукмрон бўлган одам эндиликда

¹ Бердяев Н. А. Самопознание. М., «Книга», 1991. С. 56.

манфаатни устувор ҳисоблайдиган ақлининг қули бўлиб қолди.

Натижада инсон ҳақиқий ҳаётга, юксак маънавият билан белгиладиган ўз моҳиятига лоқайд қарайдиган, соддалик, оққўнгилик, болаларча ҳайратдан йироқ, оламга ҳукмронлик қилиш даъвосига муккасидан кетган мавжудотга айланиб бормоқда. Экзистенциячиликнинг асосий мақсади ана шу бир қарашда кўзга ташланмайдиган фожиавийликни кўрсатиш ва ундан чиқиб кетиш йўллари излаш масалаларига бориб тақалади. Гарчанд бу фожиавийликдан бутунлай чиқиб кетишнинг иложи йўқ, лекин инсон ўзини англаб етиш туфайли, экзистенциячилар таъбири билан айтганда, «ўзини танлаш» орқали уни енгиллаштириши, ҳатто қандайдир маънода енгизиши мумкин.

Кези келганда шуни айтиш керакки, моҳият ва мавжудлик муаммоси Ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасида ҳам ўртага ташланган. Чунончи, Ибн Сино оламдаги мавжуд жавҳарларни (субстанцияларни) таҳлил этар экан, улардаги моҳият ва мавжудликни қатъий фарқлайди. Унинг фикрига кўра, мавжудлик онтологик моҳиятни тўлдирувчи ҳодиса тарзида намоён бўлади, яъни бирламчилик моҳиятга тааллуқли, дейди. Ибн Рушд эса, бунга қарама-қарши ўлароқ, якка жавҳарлар биринчи галда мавжуддирлар, гарчанд ақл улардаги моҳият ва мавжудликни фарқласа ҳам, бу моҳият ва мавжудлик онтологик жиҳатдан бирликни ташкил этади, деган фикрни илгари суради. Умар Хайём, Азизиддин Насафий каби мутафаккирлар қарашларида ҳам экзистенциал муаммолар ўртага ташланган.

Лекин мазкур масалага атрофлича, том маънода янгича ёндашув, уни янги поғонага кўтариш рушдчилик (аввероизм) таълимотидан билвосита хабардор Оврўпа мутафаккирларига тааллуқлидир. Экзистенциячиликнинг ибтидоси Ибн Рушддан сўнг буюк Данимарқ файласуфи, диншунос ва ёзувчи Сёрен Киркегаардга (1813–1855) бориб тақалади. Киркегаард илк бора инсон шахсини ўз қутбларига эга мураккаб руҳий олам сифатида олиб қаради. Инсон хатти-ҳаракатларида онгтубининг беқиёс аҳамиятга эгалигини теран тадқиқ этди. Бундай тадқиқот орқали у ўзини буюк руҳшунос сифатида ҳам намоён қилди, кейинчалик Оврўпада Зигмунд Фрейд номи билан боғлиқ ҳолда юзага келган тиббиётдаги руҳий таҳлил усулига йўл кўрсатиб берди. Киркегаард, шунингдек, биринчи бўлиб фалсафада инсон мавжудлиги, туриш-турмушининг мутлақ ноёблиги, уни тушунчаларда ифода этиб бўлмаслиги масаласини илгари сурди. Унинг асарларида инсон маънавий ҳаётидаги кўркүв, хавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлар тадқиқ этилади. Лекин бу хусусиятлар шунчаки эмас, балки шахснинг ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши учун таҳлилга олинади. Бу масъулият эса ўз ифодасини танловда топади. Шу боис баъзан Киркегаард ахлоқий таълимотини танлов ахлоқшунослиги ҳам деб аташади.

Гуноҳдан индивидуал фориг бўлиш муаммосини ҳал этар экан, Киркегаард мавжудликнинг уч хил даражаси ёки босқичини баён қилади. Булар – эстетик, ахлоқий ва диний босқичлар. Биринчи босқичнинг тамойили – лаззат, иккинчисиники – бурч, учинчисиники – изтироб.

Эстетик босқичда инсон ўзини ташқи дунёга бахш этади, ҳиссиётлар оламига шўнғиб кетади. Уни маълум маънода эротик, ишқибозлик босқичи ҳам дейиш мумкин. Унинг рамзи – Дон Жуан, файласуф ёшлигида севган Моцартнинг шу номдаги операсидан, мусиқа соҳасидан фалсафага олиб ўтилган тимсол. Бу босқичда киши ҳамма нарсани билгиси, барча лаззат турларидан баҳраманд бўлгиси келади; мусиқа, театр, аёллар – ҳаммаси унинг хизматида. Лекин у қанчалик ҳиссиётга берила борса, шунчалик лаззатдан тўйиб, кўнгли қолиб, қоникмайдиган бўлиб боради. Зеро, тақдорланмас нарсаларнинг тақдорланавериши кишида ҳафсаласизликни, лоқайдликни туғдиради ва эстетик босқичдаги ҳаётдаги зеркиш инсонни умидсизлик чегарасига келтириб қўяди. Натижада инсонда бундай ҳаёт тарзидан юз ўгириб, ундан юксакроқ даражадаги ҳаётни танлаш зарурати пайдо бўлади ва у иккинчи – ахлоқий босқичга ўтади.

Бу босқичда инсон эркин лаззатланишдан кечиб, ўзини ўз ихтиёри билан ахлоқий қонунга бўйсундиради; фазилатлар йўлига киради, бурчни бажариш

мезон даражасини олади. Инсон бунда ўзига нисбатан бамисли устозга, қаттиққўл отага айланади. Энди унинг танлови эзгулик билан ёвузликни фарқлайдиган, ўзини гуноҳкор деб биладиган, айна пайтда, онгли равишда ҳақ йўлга юз бурган кишининг танлови сифатида намоён бўлади. Бу босқичнинг тимсоли – Сукрот. Унинг ечими – эстетик ишқибозликка қарама-қарши қўйиладиган никоҳ. Никоҳ маълум маънода муқаддас. Шу боис эстетик босқичдаги капалакнамо ошиқликнинг зидди бўлмиш ахлоқий даража учун муҳими – оилавий бурчга садоқат. Парагвай иезуитлари (Исо жамоаси) черковларида ҳатто ҳар кунни ярим тун маҳали эрларни никоҳ тўшагида ўз вазибаларини бажаришга даъват этиб, қўнгироқ ҳам чалар эканлар.

Ахлоқий инсоннинг ҳаёти ташқи эмас, ички, ўзига нисбатан бўлган бурчни бажаришга қаратилган; бошқа одамлар олдида бурчли эса-да, муҳими, ташқи хатти-ҳаракатлар эмас, балки айнан ўзигагина хос, ўзининг абадий ва ажралмас хусусий мулки бўлмиш ички ҳолат, ички руҳий дунёдир. Ҳазина ўзингда яширин, у ихтиёр эркинлиги, танлов; «ё – у, ё – бу», унга эришиш инсонни малаклардан ҳам юксакка кўтариши мумкин. Ахлоқий босқичда инсон ўзини танлайди. У ўзини эзгу одам сифатида танламайди, чунки инсон гуноҳга ботган зот ва у ўз айбини ҳис этмасдан бошқа иложи йўқ. Шунинг учун ўзини ёвузлик ва эзгуликнинг фарқига борадиган ахлоқий шахс сифатида танлайди. Файласуф инсон фақат танлов ҳодисаси туфайлигина илк бор ўзлигини англайди, зеро, фақат эрк ҳақиқий шахсни вужудга келтиради, деган фикрни илгари суради.

Лекин ахлоқий босқич ҳам сўнги пиллапоя эмас, у ўтиш ҳолати; энг юксак даража, бу – диний босқич. Зеро, ахлоқий босқичда инсон, биринчидан, бахтга, чунончи оилавий, никоҳдаги бахтга интилади, иккинчидан, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Демак, бу босқичда у ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тўла намоён қилолмайди. Диний босқичда эса инсон умумий ахлоқий қонун-қоидалар доирасидан чиқиб кетади, ундан баландроқ даражага кўтарилади, Худо билан тўғридан-тўғри муносабатга ўтади. Бу босқичнинг тимсоли – Иброҳим алайҳиссалом. Маълумки, у кишига сеvimли ўглини қурбонлик қилиш ҳақида Худодан ваҳий келади. Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, отанинг ўз ўғлини ўлдириши умумахлоқ қоидаларига тўғри келмайди, иккинчидан, агар ўглини қурбонлик қилмаса, Худодан кўрқади. Иброҳим алайҳиссаломнинг олдида икки талаб туради: ўглини ўлдирмаслик (чунки бу ахлоққа, оталик меҳрига зид) ва Тангрига бўйсуниб. Биринчи талабни бажариш – Худого бўйсунмасликка, иккинчи талабни бажариш эса ахлоқий қонунни бузиш ва ўз ўғлига нисбатан шафқатсизликка олиб келади. Шу икки йўлдан бирини танлаш керак. Бу танлов эса изтироб орқали рўёбга чиқади. Бунинг устига, Иброҳим алайҳиссаломга ваҳийни ҳақиқатан ҳам фаришта келтирдими ёки у иблиснинг овозими? Агар у фариштанинг овози бўлмаса-чи? Қўрқув, гумон ва хавотир Иброҳим алайҳиссаломнинг қалбини тирнайди, уни чексиз изтиробга солади. Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди, муаммони унинг ёлғиз ўзи ҳал этиши, ўзи танлаши лозим. Бу танлов мантиқий жараённинг эмас, ихтиёр этишнинг натижаси сифатида майдонга чиқади. Унда инсоний ақл эмас, инсоннинг ўзи бутун борлиги билан иштирок қилади.

Шу тариқа Сукротнинг «Ўзингни англа!» шиори Киркегаард таълимотида «Ўзингни танла!» шиорига ўрин бўшатиб беради. Киркегаард нафақат изтиробга шукр қилишни, балки уни севиш кераклигини ва бу севиш ҳар қандай бахтдан баланд эканини таъкидлайди. Зеро, Худого муҳаббат – шарт. Ҳар қандай изтироб, йўқчилик, синов ва риёзат бу аҳдни буза олмайди, унинг аҳамиятини пасайтира олмайди. Изтироб тўғри танлов туфайли эзгулик ва хайрнинг манбаига айланади. Шунингдек, эркинлик изтироб билан биргалликда, гуноҳ, айб, қўрқув тушунчалари эса инсон мавжудлигининг сифатлари тарзида талқин этилади.

Илмий тадқиқотчиларнинг фикрлаш йўсинидаги ўзига хосликдан келиб чиқиб, Киркегаарддан кейинги экзистенциячилик таркибини қуйидаги онтологик учлик ибора билан белгилаш мумкин: «дунё-борлиқ – мавжудлик-оралиқ – борлиқдаги дунё».

Буюк олмон файласуфи Мартин Ҳайдеггер (1889–1976) ана шу кейинги экзистенциячиларнинг ибтидосида туради. Ҳайдеггер устози Ҳуссерл феноменологиясидан ижодий фойдаланади. Бироқ бу фойдаланиш Ҳуссерл қарашларидан моҳиятан кескин фарқ қилади. Ҳуссерл феноменларни онг билан боғласа, Ҳайдеггер мавжудлик билан боғлайди ва уларга экспериенталлик хусусиятини беради. Шундай қилиб, феноменлар – у қўрқувми, хавотирми, лоқайдликми – қандай хусусият бўлмасин, Ҳайдеггер талқинида ҳодиса эмас, балки ҳодисанинг вужудга келишини таъминлаган моҳият сифатида, яъни ички борлиқ, маънавий-руҳий мавжудлик тарзида намоён бўлади. Экзистенция айнан ана шу моҳиятдир. Лекин бу моҳият ҳечликдаги – трансцендентал борлиқ билан боғлангандагина ҳақиқий мавжудликка айланади. Шундан келиб чиқиб, Ҳайдеггер “Дазайн” (Da Sein) феноменини киритади. Бу олмончадан шу ерда мавжуд, бор бўлмоқ маъноларини англатади. Яъни, инсон маънавий борлиғи унинг моддий борлигидан юксак бўлиб, у трансцендентал ҳечликда – фақат шу ерда тўлақонли мавжудликка эриша олади. Бу – ўзликни англаш, маълум маънода бизнинг тасаввуф фалсафамиздаги ҳол ҳолатидир. Ҳозирги пайтда инсон шу қадар ўзлигидан йироқлашганки, энди у фақат Дазайн ҳолатидагина ўз аслига қайтиши мумкин.

Хуллас, Киркегаард асарларида ҳам, Ҳайдеггер фалсафасида ҳам экзистенциячилик инсоннинг ўзини излаши, ўзини танлаши, ўзини топиши учун айнан ўзининг ўзлигига мурожаат қилиши лозимлиги тўғрисидаги таълимот сифатида намоён бўлади. Киркегаарднинг фикрига кўра бу – «ўзини англаш» Худога эътиқод орқали рўй берса, Ҳайдеггер нуқтаи назаридан эса бундай ҳолатга кўпроқ санъат воситасида эришиш мумкин: санъат кишини ақлнинг кундалик ташвишларидан қутқаради, қалбни ҳилмлаштиради, инсонни маърифатли мавжудот сифатида трансцендентал юксакликка олиб чиқди. Киркегаард ва Ҳайдеггер қарашлари, агар диққат билан эътибор қиладиган бўлсак, биз учун қай даражададир танишдек кўринади. Бу бежиз эмас: мусулмон Шарқий фалсафаси жамиятдан кўра, кўпроқ инсон шахси ва унинг руҳий-маънавий оламини ўрганиш билан шугулланган ва, шубҳасизки, улар учун ўзини англаш – танлаш масаласи асосий муаммолардан бўлган.

Шу нуқтаи назардан юртдошимиз буюк мутасаввиф файласуф Азизиддин Насафийнинг комил инсон борасидаги қарашлари алоҳида аҳамиятга эга. Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг аввало, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: **хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат**. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришгандагина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввиф-файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида тугилмайди. Ҳордиқни истасанг – ишда ўлгин, Худони истасанг – ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди – Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир»¹. Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охирдаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?»².

Азизиддин Насафий сўзларининг нафақат ботиний моҳиятига, балки бизга «кўриниб турган» мазмунига чуқурроқ эътибор қилсак бас, «экзистенция»

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. Н.Комилов таржимаси, Т., «Камалак», 1995, 52-53-бетлар.

² Ўша манба, 53-54-бетлар.

муаммосини илғаб олиш қийин эмас. Буюк мутасаввиф бу ўринда инсон ҳақиқий борлиққа эришиши учун Худо ни излаши керак эмас; Худо ҳамма ерда мавжуд, лекин у сенга ёрдам бермайди, У ўз буюк ёрдамини кўрсатиб бўлган – сени ўзидан кейинги энг олий мавжудот, ўзига халифа қилиб яратган ва шу ҳолда ўз ҳолингга ташлаб қўйган, энди у аралашмайди, сени трансцендентал юксакликка олиб чиқадиغان маърифатни энди фақат ўзинг изла, ўзингдан изла, ўзингдан топ, чунки у сенинг моҳиятингда берилган. Энди уни сенга Худо ҳам, табиат ҳам, жамият ҳам бера олмайди, эҳтиёт бўл, сен ўз ҳолингга ташлаб қўйилмагансан.

Яна Оврўпа экзистенциячилигига қайтадиган бўлсак, унда француз мутафаккирлари алоҳида ўрин тутди. Чунончи, буюк ёзувчи ва файласуф Альбер Камю экзистенциячиликда абсурд (маъносизлик) муаммосини атрофлича тадқиқ этган. Унинг «Сизиф ҳақидаги асотир» ва «Исёнкор инсон» деган фалсафий асарларида абсурд янгича талқинда ўз ифодасини топади. Киркегаард учун абсурд худосизлик бўлса, Камю фалсафасида у ўз чегараларини аниқ белгилаб олган инсоний ақл. Бу ақл дунё тузилиши ва ундаги хатти-ҳаракатларнинг маънодан йироқлигини англаб етади ҳамда шу инсоний англаш орқали дунёга маъно бағишлайди. Бошқача қилиб айтганда, бемаъни дунёнинг биргина маънисини бор, у ҳам бўлса – инсон. Дунёнинг бемаънилиги – абсурд инсонни унга қарши исёнга ундайди. Натижада исён инсоннинг мезонига айланади. «Исён, – деб ёзади Камю, – бизнинг тарихий реалигимиз. Биз ундан ўзимизни олиб қочмаслигимиз, балки ўз қадриятларимизни айнан ундан топишимиз керак»¹. Демак, абсурд – бу дунёнинг бемаънилиги исёнга, исён эса инсоннинг ўзлигини топишига сабаб бўлади. Абсурддаги якка, индивидуал изтироб, исёнда жамоавий мавжудлик табиатига эга бўлади. Буни Камю Декартча «Мен исён қиляпман, демак, биз мавжудмиз», – деган фикрлаш усули билан ифодалайди². Яъни, абсурд охи-оқибат ҳаётдан кечишга эмас, уни ўзгалар, ўзига ўхшаганлар билан биргаликда ўзгартиришга, маънавийлаштиришга, янгилашга олиб келади. Лекин, гап шундаки, инсон доим ҳам бу бемаъниликдан зарур хулоса чиқаравермайди – мана унинг фожиаси. Шунинг учун ҳам Камю чексиз бир оғриқ билан «Инсон – ўзи қандай бўлса, шундай бўлишни рад этадиган ягона мавжудотдир», – дейди³.

Янги бир улкан француз файласуфи Жан-Поль Сартр (1905–1980) эса бир томондан Ҳайдеггер гоёларига таяниб, экзистенциал фалсафанинг онтологик таълимот сифатида мавжудликка янгича ёндашув эканини ва унинг моҳияти охи-оқибат инсонпарварлик назариясидан бошқа нарса эмаслигини атрофлича очиб беради. Шу боис унинг қарашларига кенгроқ ва теранроқ тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Сартр, ўзи айтганидек, «изчил даҳрий». У «Эгонинг трансценденталлиги», «Тасаввур», «Ҳаяжонлар назариясига чизгилар», «Борлиқ ва ҳечлик», «Картезийча озодлик», «Моддийчилик ва инқилоб», «Диалектик ақлнинг танқиди» сингари фалсафий, «Беҳузурлик», «Озодликнинг йўллари», «Пашшалар», «Ёпиқ эшик ортида», «Кўмилмаган маййитлар», «Ифлос қўллар», «Шайтон ва Худо» каби бадиий асарлар муаллифидир. Асримизнинг улкан ёзувчиси сифатида унга 1964 йили Нобель мукофоти беришга қарор қилинади. Лекин Сартр ўз экзистенциал – инсонпарварлик ахлоқий тамойилига қатъий амал қилган ҳолда, аввало менга ўхшаш, бироқ мендан камбағалроқ ёзувчилар кўп, қолаверса, шон-шуҳрат эркин яшашимга халақит беради, деган сабабни кўрсатиб, уни рад этади.

Биз Сартр учун муайян маънода дастуруламал асар бўлмиш «Экзистенциячилик – инсонпарварлик дегани» рисоласига асосий эътиборни қаратмоқчимиз. Бу рисола Сартр ўқиган маърузалардан иборат бўлиб, 1946 йил нашр этилган. Унга файласуфнинг «Борлиқ ва ҳечлик» деган фундаментал асарида илгари сурилган фикрлар асос қилиб олинган. Сартр фалсафасининг

¹ Камю А. Бунтуошчи человек. М, «Политиздат», 1990. С.133.

² Ўша асар. С.134.

³ Ўша асар. С.126.

заминида ҳам энг аввало, боя таъкидлаб ўттанимиздек, барча экзистенциячи файласуфлар учун умумий бўлган – мавжудлик моҳиятдан аввал келади, деган фикр ётади. Хўш, аслида ҳам шундайми?

Сартрнинг фикрига кўра, инсон энг аввало, субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ; борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Агар мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бу борада фикр юритиб, Сартр шундай деб ёзади: «Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу – фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. Биз, инсон ўзини ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини ўзи танлашини назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз»¹. Зеро, ўзимизни танлашимиз, қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танламаймиз, айти пайтда, бу танлов танловимизнинг қадриятини барқарор этишни тақозо қилади. Бизнинг танловимиз эса эзгулик бўлиши шубҳасиздир. Лекин, шуни айтиш керакки, ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Бизнинг масъулиятимиз бутун инсониятга тааллуқли, тахмин қилганимиздан анча катта. Биз ўзимиз учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгармиз ва ўзимиз танлаган муайян инсон қиёфасини яратамиз; ўзимизни танлаш билан биз умуман инсонни танлаймиз.

Сартр хавотир ҳисси ҳақида батафсил тўхталади. Ёлгон гапираётган одамлар барибир хавотирланиб турадилар. Чунончи, кўпинча одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан агар ҳамма шунақа қилганда, нима бўлади, деб сўрасалар, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку, дея жавоб берадилар. Лекин «Ҳамма шунақа қилса, нима бўлади?» деб доимо сўраш ўринли. Бу саволдан фақат ёлгон ишлатибгина қочиш мумкин, яъни, алдаётган киши, ҳамма шундай қилади-ку, деб ўзини оқлашга уринади, ўз виждонига хилоф йўл тутади. Зеро, содир этилган бу ёлгон ёлгонга универсал қадрият даражаси берилаётганини билдиради. Ёлгонни содир этган одам, гарчанд, хавотирини яширса-да, унинг мавжудлигини сезиб туради. Ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга ҳақим борми?» дейиши керак. Агар ўзига шу саволни бермаса, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир.

Сартр шу ўринда ҳарбий бошлиқни мисол қилиб келтиради: у ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни моҳиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб этади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади; бир неча, ўнлаб ёки юзлаб кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қилар экан, маълум бир хавотирни кўнгилдан ўтказмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир барча раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у ҳалақит бермайди, аксинча, кўпдан-кўп, турли имкониятлар борлигини билдиради ва ҳаракат шартини ташкил этади. Хавотир, демак, бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

Эркинликка фақат ҳолатдаги эркинлик сифатида қараб фикр юритар экан, Сартр **ўзга** муаммосини ўртага ташлайди. Мен, деб ёзади файласуф, маъноси ўзгалар томонидан белгиланган оламга итқитилганман. Мен ҳаракат қиляётган ва нарсаларга маъни бағишлайдиган бу оламда нарсаларнинг маънисини ўзгалар томонидан аллақачон белгилаб қўйилган. Бу менинг эрким учун муҳим, зеро,

¹ Сартр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журналы, 1997, 5-сон, 182-бет.

маъниси бор нарса менинг олдимга аниқ мақсад ва талаб қўяди. Шаҳарлар, уйлар, трамвайлар – буларнинг ҳаммаси маънига йўғрилган нарсалардир; улар менга маълум ҳаракат тарзини белгилаб беради: уйда яшаш, кўчада юриш, трамвайга мишиш ва ҳ.к. Бир сўз билан айтганда, **ўзи учун ўзгалар учун** бўлган дунёда пайдо бўлади; бу дунёнинг маъноси шу боис менга нисбатан белгиланмаган. Агар аввал нарсаларнинг ўзи менинг эркимни чеклаши ҳақида гап кетган бўлса, энди ўзгалар эрки менинг эркимга нисбатан чеклаш сифатида юзага чиқади.

Биз эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича ўзга одамлар эркига ва ўзгаларнинг эрки бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамиз. Тўғри, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ ҳаракат бошландими – бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт: мен фақат ўзгаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. «Биз, – деб ёзади Сартр, – ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Шу сабабдан, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир»¹.

Айни пайтда, буюк француз мутафаккири, гарчанд теварак дунё бегона маънилларга тўла эса-да, улар менинг устимдан қисматнамо ҳукмронликка эга эмаслар, деган фикрни таъкидлайди. Улар, қабул қилсамгина – ҳукмрон бўлади, инкор этсам – ҳар қандай куч-қудратини йўқотади. Шу боис кўрқоқ ёки қаҳрамон бўлиш инсоннинг ўзига боғлиқ, дейди Сартр, кўрқоқ кўрқоқлиги учун ўзи жавобгар. У юрак ёки ўпкаси, ёки мияси кўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас; у ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини кўрқоқ қилган. Мизож асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани – албатта кўрқоқ дегани эмас, чунки кўрқоқлик бош тортиш ёки ён бериш оқибатида юзага келади. Ҳамма вақт кўрқоқ учун кўрқоқ, қаҳрамон учун қаҳрамон бўлмастикнинг имкони бор.

Сартр экзистенциячилик муҳолифларига қарши фикр билдирар экан, бу йўналиш инсоннинг асло тушкун тасвирини бермаслигини, уни қилган ишига қараб баҳолашини, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, деган ақида билан иш кўришини таъкидлайди. У ҳар бир инсон ахлоқини унинг хатти-ҳаракати ташкил этишини айтиб, шундай деб ёзади: «Экзистенциячилик, бу – инсоннинг ҳаракатга бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиши эмас, зеро у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида эканини ва фақат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамиз»².

Бу саволга жавоб бериш учун ибтидога мурожаат қилайлик: даҳрий Сартрнинг ўзи ҳам тан олганидек, инсон ўзини ўзи яратган эмас. Демак, у яратилган, унинг яратгани бор. Кўпчилик учун яратган Худо бўлса, баъзилар назарида – Табиат. Яратмиш яратилмишни сифатлар, хислатлар ва фазилатлардан иборат лойиҳа-моҳият билан таъминлагани шубҳасиз (Сартр айтганидек, инсон ўзини ўзи лойиҳалаштирмайди). Мавжудлик эса ўша лойиҳа-моҳият қай даражада амалга оширилса, ўша даражада қадрлидир. Демак, моҳият мавжудликка нисбатан миқёслидир. У қисман мавжудликкача, қисман мавжудлик жараёнида ва қисман мавжудликдан кейин намоён бўлиши мумкин. Зеро, инсоннинг тугма табиати – феълени ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Масалан, Алишер Навоий даҳосига эътибор қилайлик. Навоий беш, олти, етти ёшларидаёқ тугма истеъдоди билан кишини ҳайратга солади. У, – экзистенциячилар айтганидек, – фақат Алишернинг хатти-ҳаракати билангина юзага чиққан эмас, балки шу хатти-ҳаракат содир қилингунча ато этилганлиги билан ҳам муҳимдир. Бундан чиқадики, мавжудликдаги ҳаракатларнинг асосида муайян моҳият турибди. Навоий эса ўша моҳиятдаги берилган истеъдод, хислатлар ва фазилатларни ўз мавжудлиги мобайнида такомилга етказиб борди. Бунда биз

¹ Сартр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида. А.Шер таржимаси. «Жаҳон адабиёти» журналы, 1997, 5-сон, 192-бет.

² Ўша манба, 193-бет.

қисман: моҳиятнинг мавжудликдан олдин ҳам, мавжудлик жараёнида ҳам намоён бўлганини кўрамиз. Аини пайтда Навоий даҳоси, феъл-атвори, ахлоқи — моҳияти ҳозирги пайтда ҳам биз учун намунадир. Бу — Навоийнинг моҳияти жисман мавжудликни тарк этганидан сўнг ҳам муайян хатти-ҳаракатлар мезони сифатида моддий бўлмаса-да, маънавий жиҳатдан мавжуддир, дегани. Аини пайтда моҳият мавжудликка нисбатан миқёсли, баъзан эса чексиздир. Зеро, у ҳам жонзот, ҳам инсонга хос табиий ҳисларни ва ато этилган сифат, хислат ҳамда фазилатларни ўз ичига олади.

Шу жойда яна бир бор Навоийга тўхтаб ўтиш ўринли. Бу гал унинг ижодига, фалсафий руҳдаги бадиий меросига мурожаат қиламиз. Маълумки, Навоийнинг қитъалари унинг ижодидаги, таъбир жоиз бўлса, энг фалсафий асарларидир. Эҳтимол, бу қитъа (парча) жанрининг фалсафий хулосалар — ҳикматларни тўғридан-тўғри, муқаддима ва тафсилотларсиз, лўнда қилиб айтиш учун кенг имкониятлар бериши билан боғлиқдир. Нима бўлганда ҳам Навоий қитъалари алоҳида фалсафий таҳлилга лойиқлиги билан ажралиб туради. Мана, унинг мавзумизга доир бир қитъаси. У «Нокас киши бўлмасликда ва ножинс киши жинси бўлмасликда» деб аталади:

*Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон,
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами —
Ким кучук бирла ҳўдукка неча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмаслар асло одами!*

Навоийнинг бу сатрларини қисқача шарҳлайдиган бўлсак, моҳият ва мавжудлик билан боғлиқ қуйидаги маъно келиб чиқади: моҳияти пасткашлик, риёдан иборат кишини ҳақиқий инсон қиламан дейиш, — касофат оламини, хунуклик оламини латофат, гўзаллик мулкига айлантираман дейиш билан баробар. Чунки бу уриниш кучук ва ҳўтукни тарбия воситасида одам қиламан деган иддаодан бошқа нарса эмас: моҳиятида — табиатида ёвузлик, очкўзлик, бефаросатлик туғма феъл бўлган инсон мавжудликнинг таъсири остида бутунлай ўзгариши қийин. Яъни, Навоий айтмоқчики, моҳият бирламчи ва ҳал қилувчи ботиний қудратдир.

Бир ўринда Сартрнинг ўзи ҳам шундай дейди: «Агар қадриятлар ноаниқ ва кўриб чиқилаётган аниқ ҳодиса учун ўта миқёсли бўлса, у ҳолда, бизнинг табиий ҳисларга (инстинктларга) ишонидан бошқа иложимиз қолмайди»². Демак, инсон ўз мавжудлигини янада яхшироқ амалга ошириш учун моҳиятга мурожаат қилмоғи лозим.

Сартрнинг, умуман, экзистенциячиларнинг тақдирга муносабати ҳам моҳият масаласи билан боғлиқ. Чунончи, Сартр даҳрий сифатида ҳеч қандай тақдирга ишонмайди ва унда моҳиятни кўриб, ундан қочишга ҳаракат қилади. Аини пайтда тақдирни насроний квийетчилар тушунган тарзда олиб қарайди, яъни, Худо пешананга ёзиб қўйгани бўлади, ортиқча ҳаракатнинг фойдаси йўқ ва ҳоказо. Тақдирга исломий муносабат эса квийетчилар қарашидан кескин фарқ қилади. Чунончи, Аллоҳ таоло инсонни Ўзидан кейинги иккинчи яратувчи ва Ўзига халифа қилиб белгилар экан, унинг зиммасига фақат гўзаллик ва эзгуликка олиб борадиган хатти-ҳаракатлар қилишнигина юклайди, зеро, Ҳадиси шарифда айтилганидек, «Аллоҳ гўзал ва У гўзалликни севади». Демак, оламнинг ҳам, одамнинг ҳам мавжудлиги учун Яратган фақат эзгулик ва гўзалликни лойиҳа-тақдир қилиб берган. Машшойийунлик фалсафасининг буюк вакили, бобокалонимиз Шайх ур-раис Ибн Сино бу борада шундай дейди: «Асл ал-Ҳаким (яъни Аллоҳ) иноятига кўра, оламда мавжудлик бўлган ёмонлик — оламнинг мақсади эмас. Оламнинг асл муроди яхшилиқдир, ёмонлик эмас!». Агар шу олам сарвари бўлмиш инсон ёвуз ва хунук аъмоллар қилар экан, бунга фақат унинг хатти-ҳаракатлари сабаб бўлади. Ибн Сино ўз фикрларини давом эттириб, яна бир ўринда шундай дейди: «Худди шунингдек, Аллоҳ таоло бировни ёмонликдан сақлаб қолади, бировни

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 4-жилд. Т., «Фан», 1989, 521-бет.

² «Жаҳон адабиёти» журналы, 1997 йил, 5-сон, 186-бет.

ёмонликка ундайди, дейиш ҳам асоссиздир»¹.

Буюк илоҳиётчи-файласуф, тасаввуф назариясининг асосчиси Хужжат ул-ислом имом Ғаззолий ҳам шунга яқин фикр билдиради: «Аё ўғлон! Яхши амалларсиз юксак мукофотга эришиб бўлмайди, — дейди у ва қуйидаги ҳикоятни келтиради. — Бани Исроилда бир киши етмиш йил Аллоҳ таолога ибодат қилади. Аллоҳ таоло уни малакларига кўрсатишни истайди ва малакларидан бирини унга юборади. Фаришта унга: «Бундай ҳаддан ташқари ибодат билан жаннатга киришга эриша олмайсан». Ушанда (балоғатга) етишган обид эса: «Биз ибодат учун яратилганмиз. Ибодат бизларга тақозодир», деб жавоб беради. Фаришта қайтиб келиб Аллоҳ таолога дейди: «Унинг нима деганини Ўзинг билгувчисан!». Шунда Аллоҳ таоло: «Бизга ибодат қилишни тўхтатмади ва биз ҳам унга кўрсатадиган карамимизни тўхтатмаймиз! Эй фаришталар, шохид бўлингки, мен уни авф этаман», — дейди»². Бу ҳикоятдан фақат битта хулоса чиқади: обид нимагаки эришган бўлса, фақат ўз хатти-ҳаракати туфайли эришди.

Шарқ фалсафаси иккала кутбининг буюк вакиллари, кўриб турибсизки, деярли бир фикрга рағбат кўрсатмоқдалар: аъмолингиз эзгу ва ёвуз, гўзал ёки хунук, ҳалол ёки ҳаром бўлса, бунга фақат ўзингиз жавобгарсиз. Яъни, инсонга Яратган азалий тақдир-лойиҳа билан биргаликда эркинлик деган буюк неъматни ва бу неъматга нисбатан ихтиёрни берди: охир-оқибат ким бўлишингизни ўз хатти-ҳаракатингиз орқали фақат ўзингиз белгилайсиз. Ёмон қилмишларингизни ё Яратганнинг, ё бошқа бир инсоннинг бўйнига қўйишингиз ман этилади. Бу фикрлар, хулосалар асосан Куръони каримдадир. Муқаддас китобимизнинг «Ва-н-нажм» сурасидаги 38-39-оятларида шундай марҳамат қилинади: «Ҳеч бир кўтаргувчи ўзга жоннинг юкини кўтармас!». «Инсон учун фақат ўзи қилган ҳаракатгина бўлур!».

Дарҳақиқат, экзистенциячилар, хусусан, Сартр алоҳида эътибор берган мавжудликдаги инсон хатти-ҳаракатининг муҳимлиги аллақачон Шарқ фалсафаси ва исломий таълимот томонидан илмий ҳамда эътиқодий жиҳатдан муайян маънода ўзига хос равишда ишлаб чиқилган. Демак, экзистенциячилик севган ибора — инсоннинг «ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги» инсондан Яратганнинг юз ўгирганини эмас, балки инсонга ердаги олий мавжудот сифатида эркинлик бахш этилганини исботлашга хизмат қилиши лозим.

Шу ўринда буюк табииятшунос олим, файласуф ва тенгсиз рубоийнавис шоир Умар Хайём мавжудлик фалсафасини эслаш ўринли. Бу фалсафа ўзининг энг теран ифодасини рубоийларда топган. Хайём рубоийлари одатдагидек кишиларни ҳайратда қолдириш учун ёзилган шоирона ҳикматлардан иборат эмас. Улар изтиробли руҳий-маънавий изланишлардан, инсон шахси, унинг мавжудлиги ва моҳияти тўғрисидаги адабий шаклга солинган кескин фалсафий қарашлардир. Хайём инсоннинг Яратгандан кейинги улуғ мавжудот эканини, усиз олам нурсиз, чала, ҳатто хунук — кўзи суғуриб олинган узукдек кўринишини айтиб ўтади. Олам инсонсиз — мақсадсиз ҳаракатдан иборат мавжудлик, ақдан узилиб қолган борлик:

*Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси — жавҳари ҳам биз.
Тугарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз»³.*

Демак, жавҳарлик инсоннинг моҳияти. Лекин ана шу жавҳарнинг ҳаёти абсурддан иборат. У ўлимга маҳкум — чексизлик ичидаги чекланганлик. Айнан шу чексизлик ичида мавжуд бўлгани учун ҳам у ўзини баъзан чексизлик билан тенг ҳисоблайди. Бироқ бу — ҳавоий орзу. Инсон барибир

¹ Абу Али ибн Сино. Абу Саъид ибн Абул Хайр Механий билан мунозара. Арабчадан А.Зоҳидий таржимаси. «Соғлом авлод учун» журнали, 1996 йил, 5-6-сонлар, 51-бет.

² Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий. Аё ўғлон. Арабчадан А.Зоҳидий таржимаси. А.Шер таҳрири остида. «Мақтабгача тарбия» журнали, 1993 йил, 9-10-сонлар, 35-бет.

³ Умар Хайём. Рубоийлар. Т., Ўз КП МК нашриёти, 1981, 9-бет. Бошқа келтирилган рубоийлар ҳам шу нашрдан олинди.

боқийлик ичидаги фонийлик, унинг ҳаёти чекланган.

*Бизлар қўғирчоғу фалак қўрчоқбоз,
Бу сўзим чин сўздир, эмасдир мажоз.
Йўқлик сандуғига бир-бир тушгаймиз
Вужуд палосида ўйнагач бир оз.*

Буюк моҳият, тенгсиз улугворлик дунёда ўйинчоққа айланади, инсоний мавжудлик инсоний моҳиятга мос келмайди. Мана, ҳақиқий бемаънилик, инсон ҳаётининг абсурдлиги. Инсон ўз ҳолига ташлаб қўйилган, унинг бу дунёдан топгани ҳайрат, тараддуд, хавотир, қўрқув. У ўзининг қачон дунёга келганини ҳам, қачон ундан кетишини ҳам, нимага дунёга келганини ҳам билмайди, ўз йўли асли қанча ва қандай эканини тушунолмай, ўзини англолмай дунёдан ўтиб кетади:

*Мени айладилар дунёда мавжуд,
Ҳаётда топганим ҳайрат, тараддуд.
Бу йўлни ўтдим-у, тушунолмадим:
Келмагу кетмакдин не эрур мақсуд?!*

Бироқ Умар Хайём бу фарёд билан тўхталиб қолмайди, муаммонинг ечимини топишга уринади ва инсон мавжудлигининг моҳиятга мос келиши учун четдан ёрдам кутиш беҳудалигини таъкидлайди; инсон фақат ўзидангина кўмак олиши мумкин, фақат ва фақат унинг ўз хатти-ҳаракатигина мавжудликнинг даражасини белгилаб беради:

*Киши ўзлигидан яхши, ёмон ҳам,
Қазову қадару қувонч ёки ғам.
Ақл айтур: буларни чархга тўнкама,
Чарх сендан ожизроқ, бечораю кам.*

Инсоннинг хатти-ҳаракати эса фақат ақл билан — илм билан ўз моҳиятини оча олмайди, инсоний мавжудлик даражасини талаб қилинган юксакликка, муқаддаслик рутбасига кўтара олмайди. Бунинг учун ақл билан қалб — илм билан ахлоқ уйғунликда иш кўриши, ҳамкор фаолият кўрсатиши керак ва бу ҳамкорликда ахлоқ устувор бўлиши лозим:

*Фақат илм билан баландмас одам,
Аҳду вафо билан баланд-паст одам.
Сўз билан иши бир бўлса агарда,
Ҳар нарсадан баланд, муқаддас одам.*

Хайёмнинг мавжудлик фалсафасидаги ахлоққа мурожаатни биз Камюда ҳам, Сартрада ҳам кўраемиз. Улар ўзларининг даҳрийлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб, Киркегаард, Ясперс, Марсель ва бошқа диний экзистенциячилардан фарқи ўлароқ, Худога эмас, ахлоққа суянадилар. Лекин даҳрий экзистенциячилар, шу жумладан, Сартр ахлоқий тараққиёт масаласига шубҳа билан қарайди. Хусусан, Сартр тўғридан-тўғри, ахлоқий тараққиёт йўқ, деган фикрни айтади ва АҚШ даги фуқаролар уруши даврида кўтарилган муаммолар ҳозир ҳам инсоният олдида турибди, бу борада яхшиланиш рўй берган эмас, дейди. Агар эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ихтиёр эркинлиги, танлов сингари тушунчалар ҳанузгача ўз номини сақлаб қолганини, ўзгармаганини назарда тутсак, балки Сартр ҳақдир. Лекин ахлоқий тушунчаларнинг номлари ўз-ўзича ўта мавҳум ва фақат мантиқий ҳодисалардир, холос. Уларнинг яшаш ва муайянлашуви фақат макон ва замон ичидаги инсон хатти-ҳаракатларига боғлиқ. Масалан, номус тушунчасини олайлик. У талион — хун олиш даврида ҳам бор ва асосан ана шу хун олишнинг амалга оширилиши орқали маъно касб этар эди. Тарихга назар ташласак, ҳатто хун олиш жараёнининг

ҳам тараққий топиб борганини кўриш мумкин. Ҳозирги даврга келиб эса хун олиш ахлоқ муаммоси сифатида кун тартибидан чиқиб кетди. Энди номус тушунчасининг асосий қамрови – бошқача.

Демак, инсоният тарихида ахлоқий равнақ бор ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давомийлик қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳ сусайиш, баъзан эса бир оз ортга чекиниш, баъзан бир муддат қоим туриш сингари хусусиятларга эга. Лекин катта даврлар ёки тарихий оралиқларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий равнақнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас.

Лекин, талай муҳим масалалар бўйича, айниқса инсон шахсининг ички ҳолатлари, онгтубидаги ўзгаришлар, ташқи муҳитга муносабат борасида экзистенциячилар томонидан жуда кўп янги, бутун инсониятга фойдали фикрлар айтилган, буни инкор этиш адолатсизлик бўлур эди. Хусусан, Сартрнинг инсон мавжудлиги парчаланган, тўғрироғи, иккига бўлинган ҳолда давом этиши ҳақидаги фикрлари диққатга сазовор. Инсонда «ўзидаги» мавжудлик, яъни инсоннинг реал туриш-турмуши, яъни, бор мавжудлиги ва «ўзи учун мавжудлиги», яъни унинг онгидаги, «бўлиши керак бўлган» мавжудлиги ҳисобга олинмоғи лозим. Бу икки мавжудликни худди параллел чизиқларга ўхшатиш мумкин. Улар бир-бири билан кесишиб, қўшилиб кетмайди.

Сартр Киркегаард қарашларига таяниб, шундай дейди: «Ўзи учун борлиқ бизга ўзини кўриб турганимиз – кўрмай турганимиз ва кўрмай турганимиз – кўриб турганимиз баробарида мавжуд бўлган борлиқ сифатида намоён қилади. Руҳнинг жунбуший яхлитлиги ... бизга уни на мавжуд ва на мавжуд эмас, деб айтиб бўлмайдиган даражадаги парчаланган борлиқ тарзида кўринади»¹.

Масалан, бир пайтлар, дастлаб адабиётга шов-шув билан кириб келган истеъдодли ёшлардан саналган, лекин йиллар ўтиб, ўз соҳасида кўзга ташланарли ўрин эгаллаётган ёзувчини олиб кўрайлик. У, истеъдодли бўлишига қарамай, йирик асарлар устида босим меҳнат қилишдан қочиб, енгил-елпи нарсалар ёзишга, ишлашдан кўра кўпроқ гапиришга ўрганиб қолган. Лекин, у ўзига катта баҳо беради, ҳатто ўзига ўхшаб вақтини бой берган ҳамкасабалари устидан қулиб гапирди. Ўзининг аҳволини эса, улкан асарлар ёзиш учун вақти бўлмаганини, лекин истаган пайтида манаман деган зўр китобларни қотириб ёзиб қўяжанини айтади ва, ачинарлиси, шунга ўзи ҳам ишонади. Демак, унинг ўзида икки киши мавжуд – бири реал, истеъдодини майда-чуйда нарсаларга ва «оғзаки ижод»га сарф қилган ўртамиёна мавқега эга ёзувчи, иккинчиси – онгдаги ҳақиқатан ҳам истеъдодли, улкан асарлар ёза олиши мумкин бўлган атоқли ёзувчи. У то қартайиб, бирор-бир пичоққа илинарли нарса ёза олиш имконидан маҳрум бўлиб қолгунига қадар иккига бўлиниб яшайди, яъни бир кишида икки хил мавжудлик давом этаверади. Шундай қилиб, мавжудликнинг икки қарама-қарши дунёси уни иккига бўлиб ташлаган. Бу икки дунё мавжудликнинг овутиш воситасидаги икки йўналиши: кўриб турганимиз – кўрмай турганимиз ва кўрмай турганимиз – кўриб турганимиз бўлиб қолаверади.

Биз Сартр таълимотига Сёрен Киркегаард қарашлари нақадар катта таъсир қилганини кўриб ўтдик. Айни пайтда қарашлари экзистенциячилик тараққийоти асосларига манба бўлган яна бир файласуф борки, уни ҳам Сартр ўз асарларида қайта-қайта тилга олади. Бу Картезий – Рене Декарт. Гарчанд, экзистенциячилик, моҳиятан олганда, нораціонал – рационалликка қарши таълимот ҳисобланса-да, Декарт рационалчилиги экзистенциячилар томонидан қаттиқ танқид остига олинса-да, улар бир жиҳатдан қараганда, ўша рационалчиларнинг давомчиларидир. Айниқса Декартнинг «Фалсафанинг ибтидоси» асаридаги: «Мен фикрляпманми, демак, мен мавжудман», деган машҳур ибораси улар тафаккуридаги ўқ томир ҳисобланади. Бу ҳақда Сартрнинг ўзи шундай деб ёзади: «Ибтидо нуқтасида: «Мен фикрляпманми, демак, мавжудман», деган ҳақиқатдан бошқа бирон-бир ҳақиқатнинг бўлиши

¹ Идеалистическая диалектика в XX столетии. М., «Политиздат», 1987. С. 168.

мумкин эмас. Бу — ўзини англаган онгнинг мутлақ ҳақиқатидир. Инсонни ўзини ўзи англайдиган мана шу нуқадан ташқарида таҳлил қиладиган ҳар қандай назария, картезийча *cogito* дан ташқаридаги барча нарсалар фақат эҳтимолдан иборат бўлгани учун, ҳақиқатни бекор қилади, ҳақиқатга суянмаган эҳтимоллар ҳақидаги таълимот эса йўқлик пучмоғига иргитилади...»¹. Ҳуд Декартнинг «Ақлни тўғри йўналтиришга ва илмлардаги ҳақиқатни излаб топишга мўлжалланган усул ҳақида мулоҳаза» рисоласидаги «Усулнинг асосий қоидалари» қисмига оид биринчи қоидада билдирилган қуйидаги фикрларга эътибор қилинг: «Биринчи — мен очиқ-ойдин кўриб, эътироф этганимдан бошқа ҳеч нарсани ҳеч қачон ҳақиқат деб қабул қилмаслигим, яъни шошқалоқлик ва нотўғри фикрдан пухталиқ билан ўзимни олиб қочишим ҳамда ўз муҳокамаларимга фақат ақлимда ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ ва равшан намоён бўладиган нарсаларнигина киритишим лозим»². Мана бу сатрлар эса ўша рисоланинг «Ушбу усулдан чиқарилган бир неча ахлоқий қоидалар» деб аталган учинчи қисмидан: «Менинг учинчи қоидам — доимо тақдирни (*fortuna*) эмас, аввало ўзимни енгишга, дунё тартибини эмас, балки ўз хоҳишимни ўзгартиришга интилишдан иборат бўлган. Зеро, фақат фикрларимизгина тўлиқ бизнинг ихтиёримизда: атрофимизни ўраб турган нарсалар билан қўлимиздан келганини қилганимиздан сўнг, ниманики амалга ошира олмасак, унга қандайдир мутлақ эришиб бўлмайдиган нарсалар сифатида қарамоқ керак. Ёлғиз шунинг ўзиёқ мен учун келажакда ана шу келишилганидан ортиқ бирор нарсага хоҳиш билдирмасликка ва шу тарзда қониқиш ҳосил қилиш учун етарли туюлар эди»³. Декартнинг ишига ўхшаш яна бошқа кўплаб фикрларини келтириш мумкин. Уларни Сартр қарашларининг тағзаминида яққол кўрсатиб бўлади. Чунинчи, Сартр ўзларини асл марксихлар деб атаган собиқ шўро раҳбарлари ва мафкурачилари томонидан рус инқилобининг пировард натижаси ҳисобланган тез орадаги коммунизм галабасига узил-кесил ишонч билдирилишига шубҳа билан қаради. Уларнинг, гоёларимиз галабасига ишонишингиз шарт, деган даъволарига жавобан шундай деди: «Лекин мен инсоний яхшиликка ёки инсоннинг жамият фаровонлигидан манфаатдорлигига асосланиб, ўзим билмайдиган одамларга умид боғлай олмайман. Ахир, инсон эркин ва шу сабабли мен учун ўз мўлжалларимга асос қилиб оладиган ҳеч қандай феъл йўқ. Мен билмайман, рус инқилобини қандай қисмат кутмоқда... Лекин мен, инқилоб, албатта йўқсуллар галабасига олиб келади, деб айта олмайман. Мен нимани кўраётган бўлсам, шу билан чекланишим керак». Рус инқилобининг қандай поёнига етганини биз эндиликда яққол кўриб турибмиз. Демак, Сартрни умидсизликда айблаш, экзистенциячиликни умидсизлик фалсафаси сифатида талқин этиш тўғри эмас. Зеро, бу фалсафа, бир томондан, маълум маънода ўзини ёмонотликка чиқаришларини билгани ҳолда ҳам, ўз гоёларидан чекинмайдиган таълимотдир. У «Одамлар фақат реаллик ҳисобга олинишини, орзу, илинж ва умидлар инсонни фақат алдамчи рўё, пучга чиққан умидлар, беҳуда илинжлар мажмуи тарзида баҳолаш учун имкон беришини, яъни у ҳақда ижобий эмас, балки салбий хулосалар чиқаришга имкон яратишини тушунсинлар», деган ақидага амал қилади⁴.

Дарҳақиқат, ҳозирги кунга келиб, экзистенциячилик Фарб оламида энг етакчи ёки фаол ҳаракатдаги фалсафий оқимларга нисбатан «ҳаётийроқ» чиқиб қолди. У беҳуда ҳавойи парвозларни чеклаб, инсонни ички, рақамларсиз ҳисоб-китоб ва шу ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ, жаҳонга ишонч билан қарашга даъват этади, «мен» билан «сен»ни фалсафий фарқлашга, яъни бу дунёда ҳар бир субъект — «мен» учун объект бўлгучи «сен» ўша «мен» билан муносабатга киришар экан (муносабатга киришмасликнинг эса иложи йўқ), ўзига ато этилган эркинлик воситасида истаган пайтида «мен»га — субъектга айланиб, ўзидан ташқаридаги ҳар

¹ «Жаҳон адабиёти» журнали, 1997 йил, 5-сон, 189-бет.

² Рене Декарт. Сочинения в 2-х т., Т.1. М., «Мысль», 1989. С. 260.

³ Ўша асар. С. 264-265.

⁴ «Жаҳон адабиёти» журнали, 1997 йил, 5-сон, 188-бет.

қандай «мен»ни «сен» – объект сифатида қабул қилиши мумкинлигини доимо эсда тутишга кўниктиради, ўз хатти-ҳаракатини шу кўникишнинг ҳулосаси сифатида намоён этишга даъват қилади.

Шундай қилиб, экзистенциализм оламига қисқача илмий саёҳатимиз мазкур фалсафий оқим биз – шарқликлар учун бегона эмаслигини, бу ва бу каби инсоннинг ботиний оламини тушуниб етишга уринган гарбча йўналишлардан чўчимаслигимиз кераклигини маълум маънода исботлаб беради. Тўгри, Ибн Сино, Хайём, Азизиддин Насафий, Ибн Рушд каби файласуфларимиз асарларида экзистенциал фалсафанинг тушунчалари, бошқача айтганда, илмий шакли гарблик мутафаккирлар асарларидагидек қатъий ва нисбатан мукамалликка эга эмас. Лекин экзистенциячиликнинг асосий ғоялари ва муаммолари бизнинг бобокалонларимиз томонидан илк марта ўртага ташланганлиги ва Ўрта асрлар фалсафаси даражасининг юксак нуқталарида тадқиқ этилганлиги шубҳасиздир. Шу сабабли, инсоний мавжудликка, ботиний борлиққа эътибор тобора кучайиб бораётган ҳозирги замонда метафизик-онтологик муаммоларга ёндашувимизда экзистенциалчи файласуфлар тажрибаларидан фойдаланиш қўл келади, деган фикрдамиз. Зеро, бу тажрибалар, кўриб ўтганимиздек, бизга бегона эмас.

Абдулла ШЕР

Лев ТОЛСТОЙ

Асосий қаҳрамонларим — ҳақиқат

ХАТЛАР, КУНДАЛИКЛАР

ХАТЛАР

1884 йил

С.А. Толстаяга

28 январь. Ясная Поляна.

Кеча кечқурун Дрозднинг¹ китобини ўқидим. Серёжага айтиб қўй, у жуда яхши китоб. Умунан олганда юқори савияда эмас, ҳали хом, гўр, аммо ақлли ва яхши жойлари кўп. Бугун Шекспирнинг “Кориолан”ини ўқидим — немисча таржимаси гўзал — енгил ўқилади, аммо, барибир қуруқ сафсата — фақат актёрларгагина ёқиши мумкин.

Бугун тобим келишмай турибди, совуққа хушим йўқ. Ҳозир олдимга Агафья Михайловна, Дмитрий Федорович ва Митрофанлар² келишган, улар ёзишга халақит беришади, очигини айтсам, ёзишга рағбатим ҳам йўқ. Уй иссиқ, агар эртага иссиқ ва дим бўлмаса, кўчиб ўтаман. Хавотир олма. Қариганим сари ўзимни ҳатто малол келадиган даражада эҳтиёт қиладиган бўлиб қолдим. Ҳозир қандай яшайсан? Сизлар кўпчиликсизлар. Ҳар бирингизни алоҳида эркалагим келади. Сени ва болаларни ўпиб қоламан.

С.А. Толстаяга

29 январь. Ясная Поляна.

Кечки соат 7 дан кейин ёзяман; сабаби, уйга кўчиб ўтдим; Бибиқов ўз уйида тунаб қолишга таклиф қилиб келди, мен рози бўлдим. Фақат дим бўлмаса бас. Тонгда “Макбет”ни³ синчиклаб ўқидим — ақлли китобларни кўп ўқиган, хотираси ва зеҳни ўткир актёр томонидан эрмак учун ёзилган пьеса — қароқчи Чуркиннинг⁴ бир қадар такомиллашган кўриниши. Кейин милтиқ ва чангини олиб сайрга чиқдим; Грумантгача бордим, у ердан Тула йўлидаги қовоқхона ёнидан ўтиб, ҳайдалган дала бўйлаб уйга қайтдим. Сармаст ўсмир мужик кузатиб қўйди, мени отам деб улуғлади, сўнг мени ва Булкани кучоқлаб ўпди. Назаримда дунёда ширакайф мужикдан кўра олижаноб, меҳрибон, комил одам бўлмаса керак. Йулда ширин хаёлларга гарқ бўлдим. Ўзингга ёққан асарни⁵ битиргандан кейин қалбдан жўш урадиган эркин туйгулар қандай бўлишини сен тасаввур қила олмайсан... Мен ҳам катта болалар ҳақида ўйлайман ва ташвишланаман. Ҳозиргина сен ёзган қисқа мактубни олдим. Эрта тонгда Яснаяга қайтаман.

¹ Гап француз ёзувчиси Г. Дрозднинг “Қайгу ва табассум” китоби ҳақида кетяпти.

² Ясная Полянадаги назоратчилар.

³ В. Шекспирнинг “Макбет” трагедияси.

⁴ Н.И. Пастуховнинг “Қароқчи Чуркин” романи қаҳрамони. 19-асрнинг 70-йилларида қароқчилик ва бир қанча қотиликлар қилган. Асар “Московский листок” газетасида 1882 — 1885 йилларда босилган.

⁵ 22 январда ёзиб битирилган “Мен нимага ишонаман?” асари назарда тутилган.

С.А. Толстаяга*30 январь. Ясная Поляна.*

Бибиқовларникида Борисевични учратдим. 89 ёшга кирган, ҳамон ёшлардек кучли, бардам, ҳаракатчан. У тўхтамай гапирди ва жуда кўп қизиқарли нарсаларни ҳикоя қилиб берди. Соат 12 да Филипп келди ва мен уйга қайтдим. “Тиланчи сўқирлар”даги¹ шеърларни ўқидим. Ўқиш жараёнида халқ томошалари руҳидаги қораламаларимни эсладим.² Улар ҳақида мамнуният билан ўйлай бошладим. Ҳар галгидек режаларим катталашиб ва мен учун энг муҳими, теранлашиб, жиддийлаша борди. Соат 10 дан 12 гача — 2 соатли сайрни ҳисобга олмаганда — уйда бўлдим, ҳар ҳолда димиқиб кетмадим-у, бўгилиб қолишдан қўрқдим, ҳозир темир мўрини олиб ташладим, энди Козловкага ўзим бораман. Сен, чамаси, балга отланаётган бўлсанг керак. Сенга ва Таняга жуда ачинаман.

Ҳозиргина Влас³ тиланчи бола келганини айтди. Уни чақир деб буюрдим. Елкасига қопчиқ осган, Андрюшадан сал баландроқ бола кирди.

— Қаердан келдинг?

— Шудгор ортидан.

— Сени ким юборди?

— Ҳеч ким. Ўзим ёлғизман.

— Отанг нима иш қилади?

— Бизни ташлаб кетган. Онажоним ўлиб қолди, отам эса уйга қайтиб келмади.

Бола йиглаб юборди. Уйда ундан кичкина яна учта бола қолибди. Болаларни бегойим олган эмиш. “У, — дейди, — камбағалларни боқади”. Болага чой бердим. У ичди ва стаканни тўнкариб, устига кичкина қанд бўлагини қўйиб, миннатдорчилик билдирди. Бошқа ичишни хоҳламади. Уни овқатлантирмоқчи бўлдим, аммо Влас идорада овқат беришганини айтди. У йиглаб юборди ва овқатдан бош тортди. Овози хирилдоқ, мужиклиги шундоқ кўришиб турибди. Отаси, амакиси ва бошқа кўрган одамлари ҳақида айтган барча гаплари бечораҳол, ароқхўр, ёвуз кишиларнинг қисматига айнан ўхшаш эди. Фақат бегойимгина оққўнгил экан. Мана шундай болалар, қариқартанг кампирлар бу томонларда жуда кўп, уларни доим учратиб тураман ва яхши кўраман. Агафья Михайловна бизга салом йўллаган мадам Серондан жуда миннатдор бўлди. Марья Афанасьевна келди.⁴ У жуда меҳрибон бўлиб қолганга ўхшайди, ҳаммамизга, айниқса Машага, таъзим қилди. Томбни тузалиб кетган деб ишонаман. Влас билан китобчалар ҳақида гаплашдим. Мужиклар учун кутубхона очиш керак.

С.А. Толстаяга*31 январь. Ясная Поляна.*

...Ҳозир Montaignни⁵ катта шавқ билан ўқияпман, яна пиёда ва чангида сайр қилдим. Анча толиқдим, аммо ўзимни аъло даражада ҳис қилияпман. Туни билан Агафья Михайловнага бошмоқ тикдим. Митрофан ўргатиб, ёрдам бериб турди. Дмитрий Федорович билан Агафья Михайловна келишди, ҳаммамиз биргаликда “Авлиёлар ҳаёти”ни ўқидик. Ишга майлим йўқ, сабаби бошлаб қўйиб, ташлаб юборишни хоҳламаяпман. Уни миямда пиши-таяпман.

¹ П. Бессоновнинг “Тиланчи сўқирлар” тўплами.

² Январнинг охирида Толстой “Исёнчи Петр” ва “Нонхўр Петр” қиссасини қоралай бошлаган эди.

³ Яснополяналик деҳқон.

⁴ Толстой болаларининг энагаси.

⁵ Монтеннинг “Тажрибалар” асари.

Н.Н. Ге(ота)га

6 март. Москва.

Қадрли Николай Николаевич.

Хатингиз мени ниҳоятда хурсанд қилди. Биз илгаригидек яшаяпмиз, фақат фарқи шундаки, сиз ҳузуримда бўлганингиздаги¹ каби ҳафсала билан ҳеч нарса ёзаётганим йўқ, шунинг учун ҳам атрофимда бўлаётган бемаъни гап-сўзларни хотиржам қабул қилаяпман. Ҳозир бошқа иш билан бандман — бу ҳақда кейин айтиб бераман — у ҳеч қандай зўриқишни талаб этмайди.² Китобчамни ёқиб юборишдан аввал, уларнинг қоидасига кўра, Петербургга олиб боришибди ва у ерда бошлиқлар учун бир нусхадан тарқатишибди.³ Бундан жуда хурсанд бўлдим. Ҳар ҳолда билиб қўйишади-ку. Сизнинг портретингиз ҳақида Петербургдан келган бир киши орқали хабар топдим, Крамской чизган Майковнинг портрети билан алоҳида хонага қўйишибди, аммо бу хона ёпиқ бўлиб, кўпчилик у ёққа кирмас экан. Бу борадаги фикрларни ҳали эшитганим йўқ.

В.Г. Чертковга

27 март. Москва.

Ўзим ҳақимда шуларни ёзаман: ҳар доим тетик ва бахтиёрман деб айтгим келади, аммо шундай деб айта олмайман. Бахтсизликдан шикоятим йўқ, куч-қувватим жойида — бунини яхши биламан. Аммо аҳволим оғир. Бутун вужудимни ларзага солиб, мени телбаларча меҳнат қилишга мажбур этадиган ва мен онгли равишда бажаришим шарт деб астойдил уринадиган фаолият майдонини кўрмаяпман, шунинг учун ён-атрофимдаги муҳитдан, ҳаётдан безиб қолганман; бундай яшашга чидаб бўлмайди.

Кеча кечқурун сайрга чиққан эдим. Қайтишимда Қизлар майдонида бўлаётган қандайдир талотўпга кўзим тушиди ва мишрабнинг “Қосим амаки, олиб кетинг!” деган қичқириви қулогимга чалинди. — Нима бўлаяпти, — деб сўрадим. Проточний тор кўчасидан қизларни олиб кетишяпти: учтасини жўнатишди, биттаси қаттиқ маст, юролмай қолди. Мен кутиб турдим. Фонар кўтарган қоровул унинг олдига келди: қизча 13 ёшга кирган Машенкамга тенг эди, лойга беланган, йиртиқ қўйлақда, овози бўғиқ, кайфи баланд; юргиси келмас, папирос чекиб турарди. “Итдан бўлган, бўйнингни узиб ташлайман, ” — деб бақирди мишраб. Мен қарадим: бурни узун, кулранг, қаримсиқ, ёввойи башара. Ёши нечада деб сўрадим, у: ўн олтида, деб жавоб берди. Уни олиб кетишди. Мен эса уни уйимга таклиф қилмадим, столга ўтқазиб, овқат бермадим, олиб келмаганимдан афсус чекаман, уни яхши кўриб қолдим. Уни полицияга олиб кетишди, эрталабгача катакда ўтириб чиқади, кейин шифокордан гувоҳнома олишади. Мен тоза чойшаблар солинган ўрнимда ётиб, китоб ўқийман, анжир еб, чой ичаман. Бу нима деган гап? Эрталаб олдига боришга қарор қилдим. Полицияга борсам, аллақачон жўнатиб юборишибди. Полициячи саволларимга хушламайгина жавоб қайтарди ва бунақаларга қандай жазо берилишини тушунтирди. Бу уларнинг одатдаги иши экан. Унинг ёш эканлигидан таъсирланганимни айтдим, у бундан ёшлари ҳам кўп деди.

Шу кунни эрталаб мен билан ёзишиб турадиган поручик Иванов келди. У адоий тамом бўлган, аммо ажойиб одам. Ётоқхонада яшайди. У жуда ҳаяжонланган эди: “Бизда расво иш бўлди: ётоғимизда кир ювувчи аёл яшайди. Ёши йигирма иккида. Ишга ярамайди — ётоққа тўлашга пули қолмаган. Бека уни ҳайдаб чиқарди. У касал, кўпдан бери тўйиб овқат емайди. Борадиган жойи йўқ. Кетишни хоҳламайди. Мишрабни чақиритди. У зўрлаб олиб кетди.

¹ Толстой “Мен нимага ишонаман?” асарини ёзаётган пайтда — 1884 йил январь ойида Н. Н. Ге Ясная Полянада меҳмон бўлган эди.

² Толстой “Круг чтения” тўплами учун турли халқларнинг буюк мутафаккирлари яратган ҳикматли сўзларни таржима қилиш билан банд эди.

³ Гап “Мен нимага ишонаман?” китоби ҳақида кетяпти.

“Қаерга бораман?” — зорланади бечора. “Қаерга борсанг, боравер, аммо пул-сиз яшаб бўлмайди”, — деб дўқ уради миршаб ва уни черков эшиги ёнидаги кичик ҳужрага қамаб қўяди. Кечкурун яна беканикига йўл олади, бошқа қаерга-ям борарди. Аммо манзилга етолмайди. Дарвоза ёнида йиқилиб, ўлиб қолади. Хусусий уйимдан чиқиб, ўша жойга йўл олдим. Тобутни ертўлага қўйишган экан, унда ярим яланғоч, қоқсуяк, тиззаси букилмай қолган аёл ётибди. Мум шамлар ёқилган. Дьякон дуо ўқиб ўтирарди. Мени бу ерга қизиқувчанлик бошлаб келди. Булар ҳақида ёзиш ҳам, шу аҳволда яшаш ҳам шармандалик. Уйимда ҳидланган деб чиқитга чиқарилган осетра балиғи ётибди. Яқин одамларимга буларни айтишдан фойда йўқ, бефарқ қарашади. Тузатиб бўлмагандан кейин қуруқ гап кимга керак?

1885 йил

С.А. Толстойга

2 февраль. Ясная Поляна.

...Мен Эллиотнинг “Felix Holt”¹ романини ўқимоқдаман. Ажойиб асар. Аввал ўқиганимда жуда аҳмоқ эканман, бутунлай унутибман. Агар таржима қилинмаган бўлса, уни таржима қилиш керак... Ҳали тўла ўқиб битирганим йўқ, охири айнаб кетмасайди, деб кўрқиб турибман. Бунинг менга Серёжанинг акиси берган эди. Унга айтиб қўй, бу китоб ҳақида айтган гапларининг ҳаммаси тўғри.

В.Г. Чертковга

24 февраль. Москва.

...“Рус хазинаси” ва “Икки кутб”² китобчаларини олдим. Ўзим кутганимдек, ҳар иккиси ҳам яхши. Романда кўп яхши жойлар ҳам, бизнинг бемаза адабиётимизга хос бўлган кўпгина адабий нуқсонлар ҳам бор...

Л.Д. Урусовга

26 февраль. Москва.

...“Pere Nikita”³ — ҳеч нарса, яъни ёмон ҳам, яхши ҳам эмас. Мавзу — жиддий, қизиқарли, аммо қалб ҳарорати йўқ...

А.А. Толстаяга

7 апрель. Москва.

Азизам Александра Андреевна, кўпдан бери орамиздаги ақл бовар қилмайдиган сунъий тўсиқни (балки уни ўзимиз бунёд этгандирмиз) бартараф этиш учун мактуб ёзишга чоғланиб юрган эдим. Сабаби шуки, бу тўсиқ сохта бўлиб, биз ҳар доимгидек, ўзгармай қолавердик ва муносабатларимиз ҳам ҳар доимгидек давом этмоқда. Сизга мактуб ёзганимда, бу мен учун оддий ва энгил ҳамда ёқимли эканлигини ҳис этдим. Шундай қилиб, бир неча бор ёзишга чоғландим, аммо бунга жиддий сабаб бўлмади. Ҳозир эса баҳона топилиб турибди. Бу баҳона, мен сизга айтсам, илтимосдан иборат бўлиб, у фақат илтимосгина эмас, анча жиддий ишга бориб тақалади. Мен бу ерда кекса кампир Армфельд билан танишиб қолдим, унинг ҳузурда бўлиб, қизининг тақдири ҳақида суриштириб, ҳамдардлик билдирдим, у Карада қизининг ёнида яшашга руҳсат сўраб ҳукмдорга мурожаат қилган экан⁴, аммо илтимосини

¹ Жорж Эллиот (Мэри Ани Эванс)нинг “Феликс Холт” романи.

² М.И. Красов (Л.Е.Оболенский)нинг романи.

³ “Никита ота” — В.Д. Урусовнинг ҳикояси.

⁴ Н.А. Армфельд инқилобий ҳаракатга қатнашгани учун 1879 йилда Сибирдаги Кара қишлоғига узоқ муддатли сургунга юборилган эди. 1885 йилнинг бошида А.В.Армфельдга қизи сақланаётган турма яқинида яшашга руҳсат берилди. Толстойнинг холаси А.А.Толстая бу масалада ёрдам беришга ҳаракат қилган эди.

қондиришмаган; энди у маликага мурожаат қилиш илинжида юрибди. Мен унинг режасини маъқулладим, малика бу ишдан хабар топса, ўз ёрдамини аямаса керак, деб ўйлайман. Кампир менга илтимосноманинг қораламасини юборди. Мен у билан танишиб, олий мансабдорларнинг ёлғончилигини билганимдан кейин чуқур гуссага ботдим ва бу масалада ёрдам беролмаётганим учун аянчли аҳволга тушиб қолдим; менга Евгения Максимилиановнага¹ мурожаат қилиб кўринг деб маслаҳат беришмоқда. Бу фикр менга маъқул тушди. Евгения Максимилиановна менда ниҳоятда яхши, инсоний таассурот қолдирган эди, унинг ҳақида илгари ва ҳозир эшитганларим бу таассуротларимни янада кучайтирмоқда, шу туфайли унга мурожаат қилиш орқали император хонимга илтимосномани етказиш энг тўғри йўл бўлади деган фикрга келдик. Бу иш эса фақат сизнинг ёрдамингиз билан амалга ошади. Мен ўйлайманки, агарда Евгения Максимилиановна воситасида малика хонимга тўғридан-тўғри етказиладиган бўлса, онаизорнинг илтимоси шундан иборатки, қизини яқинроқдаги турмалардан бирига ўтказишга рухсат берилса, бу иш қийин бўлса, онасига қизи сақланаётган турма ёнига бориб яшашга ижозат берилса. Бу илтимосни бажариш мумкин бўлмаса, менга қандай йўл тутиш кераклиги ҳақида ёзиб юборинг. Бу хатни олганингиздан кейин ёмон хәёлларга бормайсиз ва чорасиз аҳволга тушиб қолган онаизорга ёрдам беришдан воз кечмайсиз ҳамда мен билан муносабатларни тўхтатиб кўймайсиз деб умид қиламан. Фақат, марҳамат қилиб, мени христианликка даъват этаверманг. Дўстларингиз орасида ана шундай даъват этилмаган телба-тескарилар кўп бўлса керак деб ўйлайман, мени ҳам аввалгидек ўшалар қаторига кўшиб қўяверинг. Кўлингизни ўпиб қоламан.

Л. Толстой.

В.Г.Чертковга

18 апрель. Москва.

Хатингизни ҳозир олдим.² Сизнинг ҳолатингизга қаттиқ ачинаман ва сиздан хавотирдаман. Сизга ёмон таъсир кўрсатаётган бундай шароитларда яшаманг. Аммо сиздаги ҳаққонийлик мени хурсанд қилди, ундан ибрат оламан...

Яқин кунларда учрашамиз деган орзу менга қувонч бағишлайди. Александра Андреевна Толстаяни кўриб турасизми? Унга ёзган хатим ҳақида сизга бирон гап айтмадимми?³

Сизни жуда яхши кўраман.

А.А. Толстаяга

22-23 апрель. Ясная Поляна.

Азиз дўстим!

Мактубингиз барча яраларимга малҳам бўлди. Аммо ўзим учун эмас, сиз учун мени тўғри тушунишингизга ёрдам берадиган бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчиман, у мени ўйлаганингизда ачинишингизга йўл кўймайди; бу борада ҳали кўп заҳмат чекишингизни сезиб турибман.

Сизнингча, мен тарғиб қилишга мойил эканман.⁴ Азиз дўстим, бу бутунлай нотўғри гап. Менга ўхшаган имони мустаҳкам, диндор одам кам деб ўйлайман, мен ҳаммага ақл ўргатиб, қарашларимни тарғиб қилиб юришни ёқтирмайман. Марҳамат қилиб, қулогингизга кўйиб олинг, беҳуда қуонавермасдан, текшириб кўришга одатланинг. Мен диндорман (эътиқодим тайин — бунинг

¹ Николай I нинг невараси малика Ольденбургская.

² Чертковнинг хатига ҳамдардлик тарзида ёзилган бу жавоб мактубининг иккинчи қисми сақланиб қолган.

³ Юқоридаги мактуб назарда тутилган.

⁴ А.А.Толстая Толстойни “ҳақиқатни бузиш”да айблаган, — у: “Сизни ночор кишиларни йўлдан уради деб ўйлашнинг ўзи одамни даҳшат солади”, — деб ёзган эди.

аҳамияти йўқ). Оилам, болаларим, дўстларим бор, бахтга қарши яна ҳаётини қарашларимга қизиқиб қарайдиган рус оммаси ҳам бор. Марҳамат қилиб, айтинг-чи, нима қилишим керак? Ўз эътиқодим барқарор эканлигига, шу йўлда ҳатто ўлимга тайёр эканлигимга қатъий ишонмай туриб, уни бировга айта оламанми? Мен айнан шундай қилиб келдим. Ана шу эътиқодимни бутун вужудим, қалбим билан чинакам ҳақиқат деб биламан, ҳозирги кунларда мендан нимага ишонасан деб сўрашса, қандай йўл тутишим керак? Эътиқодимни сир сақлайинми? Менинг эътиқодим ҳукмрон қарашларга тўғри келмагани учун, уларни очиқ айтиш оғир ва хатарли, кўнгилсизлигини билганим учун уларни яширишим керакми? Шунини биламанки, ҳеч қандай *qui pro quo*¹ бўлмаслиги ва одамлар обрў-эътиборимга (буни тан оласиз) гард юқтирмаслик ниятида қарашларимни тарғиб қилмаслик учун эътиқодим нимадан иборат эканлигини очиқ айтишимга тўғри келади. Мен буни амалда бажариб келмоқдаман. Ҳозир сиз қарашларингизни тарғиб қилипсан деб эътироз билдирасиз. Бу адолатсизликдир. Мен баён этиб келатган ўзимнинг шахсий эътиқодим ҳақида гапирмасликдан ташқари, чунки уни ҳеч ким ҳимоя қилмайди, ҳар қандай эътиқод, агар у самимий бўлса, яхшиликка хизмат қилади ва шубҳасиз инсоний муҳаббат йўлида бизни бирлаштиради деб биламан. Мен фақат нимага ишонишим ва нимага ишонмаслигим ҳамда нима учун ишонмаслигим ҳақида гапираман. Мен кўпинча қарашларим газаб уйғотаётганидан ҳайрон қоламан. Нима учун протестантлар, уни тарлаштирувчи (бирлаштирувчи)лар, исломчиларнинг таълимотлари шунчалик газаб уйғотмайди?

Агар сиз мен билан бир хил эътиқодда бўлганингизда ниҳоятда хурсанд бўлардим, агар сиз бошқа йўлни тутган бўлсангиз, орамиздаги бундай фарқ мени ҳеч қачон газабланишимга сабаб бўла олмайди. Менга нисбатан газабланиш эса шафқатсизликдир. Сиз менинг ҳаётимни тасаввур қилиб кўринг. Ҳаётимга қувонч бағишлаб келган ҳамма нарсдан мен воз кечдим. Ҳаётдаги барча кўнгилоч нарсалар — бойлик, иззат-ҳурмат, шухрат — буларнинг менга қизиги қолмади. Дўстларим, ҳатто оила аъзоларим мендан юз ўгирмоқдалар. Баъзи либераллар ва эстетлар мени телба ёки Гоголга ўхшаган эси пастга чиқармоқдалар; бошқалар — инқилобчилар, радикаллар мени сафсатабоз, бадбин деб ҳисоблайдилар, ҳукумат одамлари мени зараркунанда революционер деб билдилар; провославлар мени иблис деб атайдилар. Тан оламанки, булар мени ранжитиб қолмасдан, дилимни оғритади ҳам, сабаби, булар ҳаётимнинг асл мақсади ва бахт манбаи бўлган одамлар билан чинакам муҳаббат асосида мулоқотларимга халақит беради; ҳар қандай тубан киши сенга адоват ва газаб билан тикилиб турган пайтда бу ҳолат ниҳоятда оғир кечади. Шунинг учун, марҳамат қилиб, менга олижаноб мусулмон сифатида қарасангиз, ҳамма нарса ниҳоятда гўзал бўлар эди.

Флигель-адъютант Мальцов Армфельд ишига² ёрдам беришни зиммасига олди. У сизга керак бўладими? Сизни қучаман.

В.Г. Чертковга

26 апрель. Москва.

...Немирович — Данченконинг ҳикояси³ мазмунига кўра ажойиб. Бундан ортиқ гап айтиш мумкин эмас, аммо тилининг сунъийлиги ҳамда табиат ва туйғулар баёнидаги ортиқча ўринларга тоқат қилиб бўлмайди. Мазкур нашр халққа мўлжаллангани туфайли Немирович — Данченконинг ўзидан ана шу ўринларни қайта кўриб чиқиш ва тузатишни сўраб кўриш керак. Бу ниҳоятда яхши иш бўлур эди. Агар бу мумкин бўлмаса, уни қандай бўлса, шундайлигича чиқариш керак.

¹ Французча: кўнгилсизлик.

² Юқоридаги мактубларга қаранг.

³ В.И.Немирович - Данченконинг “Маҳмуднинг болалари” ҳикояси “Посредник” журналида 1886 йилда босилган.

А.И. Эртелга*17 сентябрь. Ясная Поляна.*

...Оддий халқ ўқишини назарга тутган ҳолда ҳикоя ёзишга уриниб кўринг, фақат мазмуни чуқур бўлсин, сиз, шубҳасиз, яхши ёзасиз. Халққа бевосита мурожаат қилиш эса ниҳоятда фойдали ва олижаноб ишдир... (А.И.Эртель Толстойга шундай жавоб қайтарган эди: “Халқ учун ҳикоя ёзишни ўйлаб кўрдим, аммо журъат қилолмаймаман... соддалик! Аммо бу соддаликка эришиш учун қанчалик катта меҳнат зарур!”)

Н.И. Брюковга*17...18 сентябрь. Ясная Поляна.*

...Журнал мени катта фаолиятга чорламоқда,¹ худо мадад берадими — номаълум. Марҳамат қилиб қўлингизда бўлса, дастурни менга юборсангиз. Илмий бўлим мени ташвишлантиради. Ҳаммасидан оғири шу. Бемаънилиқлар айнан шу ердан бошланади. Ана шундан жуда эҳтиёт бўлиш керак.

Барча бўлимлар тилнинг тозалиги учун қайғуриши керак, бу — ҳамма нарса бир хил бўлсин дегани эмас, аксинча, ҳар доим бўм-бўшлиқни ниқоб қилиб олган бир қолипдаги адабий тилдан сақланиш керак. Майли, газета тили эмас, Карамзин, Филарет, поп Аввакумнинг тили бўлсин. Агар журналимиз газета тили билан чиқса, ҳамма нарса барбод бўлади...

В.Г. Чертковга*Ноябрнинг охири — декабрнинг боши. Москва.*

“Евгения Гранде”га ўхшаган хорижий қиссаларни рус ҳаётига мослаб қайта ишлаш бу қиссаларни фақат рус турмуши манзараларидангина эмас, энг муҳими, ҳаққонийликдан маҳрум этади.² Яхшиси, изоҳларда ёки матн ичида ўзга халққа мансуб одат ва турмуш тарзини қайд этган маъқул эди.

Хмелеванинг повести³ даги табиб тасвири ва гўзалликка доир барча мулоҳазаларни ва энг муҳими, ҳикоячининг баён тарзи ва ўқувчига мурожаатлари чиқариб ташланса жуда, жуда яхши бўлар эди. Шунда у бизнинг яхши китобларимиздан бирига айланади...

1886 йил**В.Г. Чертковга***16...17 январь. Москва.*

...Эртел қисқартириш, кўшиш ва (агар арзиса) исмини кўрсатмасдан нашр этиш ҳуқуқини берган ҳолда ўз ҳикоясини⁴ менга юборди. Ҳикоя тили ва тафсилотларнинг изчиллиги, мазмунига кўра яхши, аммо пухта ўйланмаган — чўзилиб кетган, сайқал берилмаган. Агар бошқа яхши асар топилмаса, уни нашр этиш мумкин...

Костомаровнинг малорус эртаклари асосида ёзилган “Қирқ ёш” афсонасини ҳам олдим. Муаллифни эсладим. Бу юқори даражадаги асар...

В.Г. Чертковга*23 январь. Москва.*

Икки ҳикояни қайтариб юборяпман. Иккаласи ҳам ярамайди. Бири —

¹ Толстой ва дўстлари нашр этишни мўлжаллаган “Халқ журнали” назарда тутилмоқда. Мақсад амалга ошмаган.

² Толстой Бальзакнинг “Евгения Гранде” романини Е.П.Свешникова томонидан қайта ишланган “Қизганчиқ ва унинг қизи” китобини ўқигандан кейин ушбу мулоҳазаларни ёзган эди.

³ Бу асар “Булоқ” журналининг 1886 йилги 1-сонида эълон қилинган.

⁴ Эртелнинг 1886 йилда “Посредник”да босилган “Очкўз мужик Ермил ҳақида қисса” ҳикояси.

қайнона ҳақида — тўқиб ёзилгани кўриниб турибди, иккинчиси — қария ҳақида, аммо узук-юлуқ бўлиб қолган. Агар амалдорнинг аввалги ҳаёти тасвирланганда яхши бўларди, ҳозирги ҳолати қизиқтирмайди. Менимча, нашр этиб бўлмайди.

Костомаровнинг “Қирқ йил” афсонасини юборяпман. Бу жуда гўзал асар. Мен тилини ва баъзи жойларини ишлаш бошлаган эдим, кейин тўхтатиб қўйдим. Афсонанинг ўзи цензура учун хатарли, шунинг учун уни асл ҳолида чиқарган маъқул. Тузатилса, тирноқ остидан кир излаш бошланиб кетади. Кейинчалик уни Сатин нашриёти чиқараётганда, умид қиламан ва хоҳлайманки, бир қадар тузатиш мумкин.

Ф.Ф. Тишенкога

11 февраль. Москва.

...Мактубингиз ва ҳикоянгни олдим¹. Ҳикояни босиб чиқарамиз ва сизга қалам ҳақи жўнатамиз деган умиддаман, хотиржам бўлинг, пул вақтида юборилмаган бўлса, ҳамма нарса тамом бўлди дегани эмас. Рад этилганда, сизга хабар берган бўлардим. Гап 50 сўм ёки 50 миллионда эмас. Масаланинг пулга боғлиқ жиҳати арзимаслигидан ташқари, зарарли ҳамдир. Пул ишлайман деб асар ёзишдан худо асрасин. Масала шундаки, сўзни исроф қилмасдан уни одамларнинг манфаати йўлида сарфлаш керак...

В.Г. Чертковга

22 февраль. Москва.

...Оболенскийнинг ҳикоясини олдим. Яхши эмас. Ҳақиқатдан узоқ — ҳаётда бундай бўлмайди ва ёқимсиз таассурот қолдиради, деҳқонларга ҳам ёқмайди деб ўйлайман. Қалам теккизганим йўқ, фақат ўқиб хаёлга толдим. Диккенс менга тобора кўпроқ ёқаяпти. Орлонадан икки шаҳар тарихини жўнатишни сўрадим.² Озмидовдан “Митти Доррит”ни сўрайман. “Ҳамманинг дўсти”³ ажойиб... Уларни таржима қилиб беришса яхши бўларди.

КУНДАЛИКЛАРДАН

1884 йил.

17/19 март. Агасферни⁴ ўқидим. Ёмон. Поэтик воситалари яхши, аммо алмисокдан қолган гапларга сарфланган.

19/31 март. Гуревич келди. Мустақил фикри йўқ ёзувчи. У кетгач, эслайдиган ҳеч нарса қолмайди: одамга баҳо беришнинг энг яхши йўли шу.

21 март/2 апрель... Фетларникига бордим. Улим ҳақида яхши шеър ёзибди.

26 март/7 апрель. Златовратский ва Маракуев келди. Златовратский халқ дўстлари дастурининг худди ўзи. Димоғдор, йўлдан озган; йиғлоқи фикрлари таъсирли. Мен ўз мулоҳазаларимни етарлича очиқ айтдим, аммо ҳаммасини эмас. Кейин асарларини ўқиганман деб ёлгон гапирдим.

31 март/ 12 апрель. “Отечественные записки”ни ўқидим. Шchedрин роса олиб қочибди⁵.

7/19 апрель. Севернойнинг драмасини ўқидим⁶. Халқнинг турмуши ва тилини аъло даражада биледи, аммо психологик жиҳатдан заиф.

17/29 апрель. Бардинанинг шеърлари йиғлатадиган даражада таъсирли.⁷

18/30 май. “Ипатия”ни⁸ ўқияпман. Истеъдодсиз. Дин масаласига муносабати

¹ Деҳқон ёзувчи Ф.Ф.Тишенконинг “Ғуноҳкор аёл” ҳикояси.

² Диккенснинг “Икки шаҳар ҳақида қисса” асари.

³ Диккенс асари.

⁴ Кимнинг асари экани номаълум.

⁵ С. Шchedриннинг “Пошехона ҳикоялари” туркуми назарда тутилган.

⁶ Ёзувчи Мария Севернойнинг “Аёл қисмати” драмаси.

⁷ Народноийликнинг фаол тарғиботчиси С. И. Бардинанинг чет элда босилган шеърый тўплами.

⁸ Инглиз ёзувчиси Чарльз Кингслининг романи.

қизиқарли.

28 август/ 9 сентябрь. Кечкурун Мопассанни ўқидим. Бўёқлар жозибаси мафтункор; аммо бечора ёзувчининг ёзадиган нарсаси қолмапти.

12/24 сентябрь. Болалар билан бирга бемаза “Пасинков” ўрнига “Ўрмонзор”ни¹ ўқидим. Муваффақиятли.

13/25 сентябрь. Болалар билан Некрасов, Шchedрин ва Тургеневнинг “Ўрмонзор”ини ўқидим. Ҳаммаси гўзал.

1888 йил

29 ноябрь. Эльснер романини олиб келди². Бу ҳам сокин телбалик.

13 декабрь. Бороздиннинг³ Кавказда бир татарни ўлдириб, мукофот олиш учун қўлини кесишгани ҳақидаги ҳикояси ниҳоятда яхши.

19 декабрь. Кечкурун ўқидим. Чернишевскийнинг Дарвин ҳақидаги мақоласи ажойиб. Қудратли ва тиниқ фикр.

22 декабрь. Лесковнинг “Коливанлик эркак” ҳикоясини ўқияпман, яхши. “Болалар орасида” эса ажойиб.

1889 йил

1 январь. Маърифатли хонимлар Мамонова, Самариналар билан бирга Лесковнинг “Заргар”⁴ ҳикоясини ўқий бошладик. Улар эстетик мулоҳазаларгина муҳим деб ҳисоблайдилар. Ўйланиб қолдим: мен тасаввур қила оладиган барча нафис санъатлар йиғилиб келиб, фақат кўриш ва эшитиш эмас, балки ҳозирги ҳаёт ҳақида одил муҳокама юритиш ва уни янгилашни талаб қила олганда эди... Шундай асар пайдо бўлди дейлик ҳам, аммо у Мамонова ва Самариналарга ўхшаган тепса тебранмасларга таъсир қила олмайди. Улар нега ўзларини осиб қўймайдилар — тушунмайман.

2 январь. “Robert Elsmere”ни⁵ ўқидим — яхши, нафис.

26 январь. Лондон ҳақидаги мақола⁶ — ёмон эмас.

1 февраль. “Задиг”⁷ни ўқидим — яхши жойлари кўп.

4 февраль. Фетнинг воқеабанд шеърлари ёмон.

11 март. Эрталабдан бери Рёскинни ўқияпман. Санъат ҳақида яхши ёзган. Фан, дейди у, билади, санъат — яратади. Фан — фактларни тасдиқлайди, санъат намоян қилади. Аслида бунинг тескариси. Санъат — фактлар билан ишлайди, фан — ташқи қонуниятлар билан. Санъат: қуёш, нур, иссиқлик, ҳаёт деб гапирди; фан эса қуёш ердан 111 марта катта дейди.

11 март. Мен Чеховнинг яхшигина нарсаларини ўқияпман. У болалар ва аёлларни севади, аммо шунинг ўзи камлик қилади.

17 март. Чеховни ўқидим. Ёмон — арзимади... Тун бўйи ёлғиз ўтириб, Чеховни ўқидим. Истеъдод бадиий парвозни ёқтиради, ҳозирча бу кўринмайди.

4 апрель. Шchedринни ўқидим.⁸ Яхши, аммо эскича, янгилик йўқ, кучини беҳуда сарфлагани ачинарли.

14 май. Успенскийнинг ҳаммасини ўқидим. “Ўз ишининг устаси”га чидаса бўлади, қолганлари жуда ёмон.

28 май. Жан Пол Рихтер ҳақида ўқидим. Унинг маънавий гўзаллик ва платонизм борасидаги фикрлари ҳайратда қолдиради. Ҳикматли сўзлари ҳам

¹ И. С. Тургеневнинг “Яков Пасинков” ва “Ўрмонзор” ҳикоялари.

² А. О. Эльснер 1888 йилда “Чорчўп ниқоби остида” романига тавсиянома олиш учун Толстой ҳузурига келган эди.

³ Александр Корнилович Бороздин (1863-1918) — адабиёт тарихчиси, кавказ халқлари ҳаётининг тадқиқотчиси.

⁴ Лесковнинг “Заргар Зенон” ҳикояси. Цензура томонидан “Русская мысль” журналининг ноябрь сонидан олиб қўйилган эди.

⁵ Инглиз аёл ёзувчиси Гемфри Уорднинг “Роберт Эльсмер” романи.

⁶ Жон Луининг “Ишчилар маҳалласи. Лондон ҳаётидан қиссалар” асари.

⁷ Вольтернинг қиссаси.

⁸ Толстой Шchedриннинг “Эски Пошехона”, “Николай Затранезнинг ҳаёти ва саргузаштлари” асарини ўқиган эди.

гўзал. У палаги тоза ёзувчи. Айниқса худбин Гёте ёнида. Болаларини ер остида тарбиялаган ота ҳақидаги эртаги ҳам яхши. Улар ёруғликка чиқмоғи учун ўлиши керак. Улар ўлишни жудаям хоҳлайдилар. Жан Полни ўқиб, мағзини чақиш лозим.

19 ноябрь. Ибсеннинг “Севги комедия” сини ўқидим. Нақадар ёмон! Немисларга хос бемаъни фалсафазолик.

26 ноябрь. Лесковни¹ ўқидим. Сохта. Ярамас.

1 декабрь. Мопассаннинг ифлос мавзуда бўлса-да, гўзал ёзилган романини² ўқидим.

1890 йил

9 март. Лесковни тўла ўқияпман. Яхши эмас — сабаби, ҳаққонийлик йўқ.

10 март. Лесковни ўқияпман. Ёмон, сабаби — сохта.

18 март. Тунда Сенкевични³ ўқидим. Жуда равшан.

20 март. Қизларим билан Сенкевични ўқидим — ёмон эмас.

10 апрель. Нимани ўйлаётганингни ва уни бошқалар шундай англаши лозимлигини сўз билан англаиш — энг қийин иш; ҳар доим буни қандай ифодаланинг ва қандай ифодаланинг лозимлигини билиб туришинг жуда оғир. Яна шу ўринда сўзларни ўз жойида қўшимчаларга мослаб ишлатиш лозимлигини ўйлаб кўринг. Бу телбалик эмасми? Аммо улар сўзлар ўзича шаклланади ва “қонни ҳамда муҳаббатни тўлқинлантиради” деб исботлашга тайёр турадилар...

18 май. Биз ёзаётган романлар, юмшоқ қилиб айтганда, аввалгиларга айнан ўхшайди: ёвуз одам — фақат ёвуз ва Добротваров — фақат яхшилик қилади, аммо ҳаммаси даҳшатли даражада кўпол, бир хил рангда...

20 май. Ўйлаб қоламан: биз қайла, гўшт, қанд, конфет еймиз — меъдамиз тўлиб кетади, аммо парво қилмаймиз. Бу иш ёмон эканини ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Аммо меъдамиз бунчалик ортиқча нарсани ҳазм қила олмайди. Ширин эстетик озуқа — дostonлар, романлар, сонаталар, опералар, романслар, суратлар, ҳайкаллар ҳам айнан шундай. Мияни зўриқтиради. Ҳаттоки тоза овқатни ҳам ҳазм қила олмаслик — ўлим келтиради.

21 май. Теккерейни ўқияпман — ёмон.

8 июнь. “Сергей ота”ни бошладим ва ўйланиб қолдим. Ҳамма гап — маънавий эҳтиёжнинг қандай уйғонишига боғлиқ...

“Ньюкомаҳ”да ҳар иккаласини ҳам қийнайдиган ва ўзи кўпроқ азоб чекадиган қайнона Кляйва яхши чиққан.

5 июль. Шиллернинг “Қароқчилар”и ўта самимий ва ҳаққоний бўлгани учун менга ёқади, бу ҳақда кўп ўйладим, бировнинг меҳнатини ўғирлик ёки қароқчилик билан ўзлаштириб олаётган киши ёмон иш қилаётганини билади; ана шу нарсани жамият қонунларига мувофиқ ўзлаштириб олаётганлар эса ўз ҳаётини ёмон деб ҳисобламайдилар, шунинг учун ўзини ҳалол деб ўйлайдиган ана шу амалдор қароқчига қараганда қиёслаб бўлмайдиган даражада маънавий тубандир.

Ҳозир соат икки. Бошқа ёзолмайман — жавдар ўришга бораман...

6 июль. Ясная Поляна. Жавдар ўримини кўргим келди. Кечқурун ўргани бораман. Эргалаб яна Гельбиг билан санъат тўғрисида баҳслашдик. Бу баҳсдан ўзим учун айрим хулосалар чиқардим:

1) Санъат — эзгулик билан ёвузликни ажратадиган воситалардан бири — яхшини таниб олиш воситасидир.

2) Одамзод учун овқатланиш, ўзаро алоқа, муносабатда бўлиш, жисмоний эҳтиёж қанчалик зарур бўлса, санъат ҳам шунчалик маънавий эҳтиёждир.

3) Бизда гўё қадимда ҳеч нарса бўлмагандек, уни 5000 ёки 500 йил наридан излашга қандай қараш керак?

4) Бу шубҳасиз, ҳукм қилувчиларнинг тўмтоқлиги туфайли атрофда юз бераётган янги ҳодисалар ўрнига фақат эски мурдаларни кўришдан бошқа нарса эмас...

¹ Толстой Лесковнинг шу йилларда алоҳида нашр этилган “Қомат” ҳикоясини ўқиган бўлса керак.

² Ги де Мопассаннинг “Ўлимдек кучли” романи.

³ Буюк поляк ёзувчиси.

11 июль. Ясная Поляна. Кеч турдим. Страховни кутяпман.

...Ўзимни жуда мадорсиз ҳис қилдим, тургим келмади. Вяземский — сайёҳ, математик, калласи кичик, аммо жиддий одам. Тушдан кейин чўмилишга бордим. Кечқурун Страхов билан руслар масаласида баҳслашдик. “Иккисидан бири: ё славянофиллик, ё Инжил”. Герцен айтганидек, биз даҳшатли замонда яшамоқдамиз. Гўё телефони, телеграфи, милтиқдориси йўқ Чингизхонга ўхшаймиз. Конституция, матбуот эркинлигининг маълум кўринишлари, мажлислар, иқдорномалар — ҳаммаси телефонлар ҳукмронлиги ўрнига оёғимизга кишандек ёпишган. Булар фақат Россиядагина бўладиган қандайдир кўрқинчли воқеалар.

Яхши ухладим.

13 июль. Ясная Поляна. Яхши ухлаб турдим. Қаҳвадан кейин “Сергей ота”ни ёзишга ўтирдим. Ёмон эмас. Аммо кўнгилдагидек чиқмади. Йўлдан озган аёлнинг келишидан бошлаш керак эди. Кейин этик тикдим. Сайрга чиқдим. Чўмилишга бордим. Кечқурун яна тикдим. Гольцевдан мақоланинг корректуралари келди. Қўшиш керак...

14 июль. Ясная Поляна. Кеч турдим. Туни билан туш кўриб чиқдим. Қимиз ичдим, айланиб келдим. Мақола устида ўтирдим. Олдин “Сергей ота”ни бошлагим келяпти.

Бугун йигирма тўртинчи. Лёвенфельд¹ келди, таржимаи ҳолимни ёзаяпти. Инжиқ аёлга ўхшайди. Кезиб сайр қилиб ўйладим, ибодат қилдим.

Кеча 23. Кечқурун Стаховичлар (келишди). Осипов билан ўроқ ўрдим. Чошгоҳгача черков ҳақида ёздим...

15 октябрь. Ги де Мопассаннинг ҳикоясини² ўқидим — мафтункор.

26 октябрь. Кечқурун Писемскийнинг “Аччиқ тақдир” драмасини ўқидим. Ёмон.

6 ноябрь. Ахшарумовнинг “Адашган ўғил”и ёмон эмас.

15 декабрь. Цензура шарофати билан бизнинг адабий фаолиятимиз байрамона тус олди. Ёзганларимизни оқлайдиган барча нарсалар цензура томонидан қирқиб ташланади, рад этилади... ёзувчилар ҳукумат цензурасини алдаймиз деб беҳуда ҳаракат қиладилар. Одамни алдаб, билдирмасдан хантал қўйиб бўлмаганидек, уни ҳам алдаш мумкин эмас. Хантал қиздира бошлаши биланоқ юлиб ташлайди.

31 декабрь. Кечқурун Лесковнинг гўзал мақоласини ўқидик³.

1897 йил

5 январь. “Тирилиш”ни қайта ўқий бошладим ва унинг уйланишга қарор берган жойига келганда, улоқтириб юбордим. Ҳаммаси ёлгон, тўқиб чиқарилган, заиф. Бузилган нарсани тузатиш қийин. Тузатиш учун: 1) унинг ҳис-туйғулари ва ҳаётини навбатма-навбат тасвирлаш зарур. Ижобий томонларини жиддийлик билан; салбий жиҳатларини истеҳзоли кулги билан кўрсатиш лозим.

Апрель. Адабиёт оппоқ қоғоз эди, энди у тўла ёзилиб бўлди. Уни орқасига ёзиш ёки бошқасини олиш керак.

Май-июнь. Санъат бекорчиликдан эрмакка айланиб қолди... Шекспир — истеъдод, аммо совуқ. Даҳрийлиги учун мақтовга сазовор бўлган.

15 август. Санъат, яъни санъаткорлар халққа хизмат кўрсатиш ўрнига унга зулм қиладилар.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси

Давоми бор

¹ Немис олими. Толстойнинг таржимаи ҳолини ёзган. Асар немис тилида 1891 йилда, рус тилида 1904 йилда босилган.

² Ги де Мопассаннинг “Портла” ҳикояси.

³ Н.С.Лесковнинг “Рождество арафасидаги хафагарчилик” ҳикояси.

Хуан КАБО

Лоркани отганлар

Федерико Гарсиа Лорка ўлими ҳақида янги тафсилотлар

Лорканинг франкочилар томонидан ваҳшийларча ўлдирилиши тарихи борасида Виснер жарлиги яқинидаги улкан биродарлик қабристонидан шоир кўмилган жойини аниқлашдан бошқа муаммо қолмагандек эди. Бироқ испан тарихчиси Мигель Кабальеронинг “Гарсиа Лорка ҳаётининг сўнгги 13 соати” номли яқинда чоп этилган китоби узоқ пайтдан бери давом этиб келаётган тадқиқотга муҳим янгиликларни киритиши мумкин.

Зеро, ушбу китобда бу жиноятнинг нафақат гоёвий илҳомчилари, балки унинг юқори ва ўрта даражадаги франкочи ташкилотчиларининг номлари илк бор тилга олинган. Китобда қотиллик иштирокчилари, шоирга ва унинг ҳамроҳлари — икки тореадор-анархист ва чўлоқ мактаб ўқитувчисига ўқ узган тўданинг олти аъзоси номма-ном саналган. Шунингдек, китобда бу жаллодларнинг қайси табақадан келиб чиққанлиги ва уларнинг кейинги тақдири батафсил баён қилинади.

Шоирни отишга ким буйруқ берган?

Лорканинг ўлдирилиши тўғрисида кўплаб китоблар битилган ва уларнинг ҳар бири испан тарихининг бу машҳум саҳифаларига маълум янгилик олиб кирган. Лекин уларнинг ҳаммасида бир савол ўртага қўндаланг қўйилади: шоирни отишга ким буйруқ берган? Ёлгонлар қобигига ўралган Франко ҳукумати бу жиноят борасида сўз очишдан то мудом бўйин товлаб, яъни уни чигал ишқий можаролар ажримига тақаб ҳамда бу қабоҳатга Гранададаги турли табақалар ўртасидаги ўч-адоват оқибатларини рўқач қилиб келаркан, бу мавзу долзарблигича қолаверди. Ҳақиқат остонасига биринчи бўлиб инглиз адиби Жералд Бреннан 1950 йилда чоп этилган “Испания қиёфаси” китобида қадам қўйди. Кейин француз адиби Клод Круффон (“Жиноят Гранадада содир этилди. Федерико Гарсиа Лорка ҳалок бўлди”, 1951), италян адиби Энцо Кобели (“Гарсиа Лорка”, 1959), француз адибаси Марсель Оклер (“Гарсиа Лорканинг ҳаёти ва ўлими”, 1968) ўз сўзларини айтдилар. Улар бирин-кетин шоир ўлимига боғлиқ франкочилар ташвиқоти яратган ёлгон ва бўҳтонлар пардасини кўтариб ташламоққа жазм этдилар. Ниҳоят 1975 йилда, Франко ўлимидан олдин, испан адиби Хосе Луис Виласан Хуаннинг бу мавзуга бағишланган “Гарсиа Лорканинг ўлими ҳақида бор ҳақиқат” номли илк жиддий китоби эълон қилинди. Ундан сўнг Мануэль Молина Фахардонинг “Гарсиа Лорканинг сўнгги кунлари” тадқиқоти чоп этилди.

Бу мавзуда, айниқса, ирландиялик Ян Гибсоннинг “Гранада 1936 йилда. Федерико Гарсиа ўлими” китоби машҳур бўлди. У Париждаги “Руэдо Иберико” номли нашриётда чоп этилиб, дунёвий шов-шувга сазовор бўлган китобга айланди. Фақат 1979 йилда бу китоб кенгайтирилган ва тўлдирилган ҳолда дунё юзини кўрди. Ирландиялик тадқиқотчи жиддий хулоса сифатида шоирни ўлдириш ҳақидаги қарор Гранадада эмас, исёнчи ҳарбийлар

қўмондони генерал Клейпо-де-Льяно қароргоҳи жойлашган Севильеда қабул қилинганлигини айтади. Унинг таъкидлашича, генерал 18 август куни Вальдесга Лоркани ўлдириш ҳақида буйруқ берган.

1983 йили Гибсон асари рус тилига таржима қилиниб, Москвадаги “Прогресс” нашриётида каминанинг умумий таҳрири, сўзбошиси билан чоп этилди. Гибсон китобининг русча нашрига ёзган “Лоркани ўлдиришга ким буйруқ берган?” номли сўзбошисида камина ўз талқинимни баён этганман. Ўша даврдаги испан рўзнамаларидан воқеаларнинг кунма-кун ривожини борасида олиб борилган жиддий тадқиқотлардан кейин шу нарса аён бўлдики, Лорка тақдири, ирландиялик адиб таъкидлаганидек, 18 августда эмас, 16 август кунинда ҳал қилинган ва у 17-кечаси отилган. Энг муҳими: шоир тақдири ҳал қилинаётган пайтда исёнкорларнинг тан олинган бош қўмондони генерал Франко Севильега (7-16 августда) келиб жойлашиб бўлганди. У Марокашдан немислар ва италянлар томонидан тарихда биринчи марта “ҳаво кўприги” орқали бу қитъага ташланган Мадридга қараб ҳаракат қилаётган колониал корпусни бошқарди.

Вазият таҳлили шунини кўрсатадики, Франкодан юрак олдириб қўйган Клейпо-де-Льяно унинг қошида бўлагуриб, Испания ва жаҳонда шуҳрат топган ҳамда халқнинг чинакам муҳаббатини қозонган шоирни қатл этиш борасидаги қарорни ёлғиз ўзи қабул қилишга журъати етмайди. Франко Клейпо-де-Льянони укүвсиз ва ўзбошимча санаганлиги учун кўргани кўзи йўқ эди ва фуқаролар уруши тугаганидан кейин биринчи имкон бўлиши биланоқ уни ҳамма мансаблардан маҳрум этиб, истеъфога кетишга мажбур қилади.

1937 йили Франко Лорка ўлими “сиёсий ва ҳарбий вазият тақозоси билан” содир бўлганлигини баён қилади. Бунда унинг мудҳиш мантиғи мавжуд эди. Аёвсизлиги ва бағритошлиги билан эл оғзига тушган Франко дастлабки пайтларданоқ ўз тарафдорлари олдида бутун мамлакат бўйлаб нафақат “қизил”ларни, балки “жуҳуд қиёфа”ларни ҳам, шунингдек, жамики гайри-фикрловчиларни ҳам узил-кесил тугатиш вазифасини жиддий қилиб қўяди. Бу қонли қирғин исён бошланиши биланоқ амалда қўлланди ва фуқаролар уруши тугаганидан кейин ҳам узоқ вақт давом этди. Бундай йўлни қатъий тутишдан дастлабки муддао шу эдики, токи ҳамма англаб олсин: душманларни ҳеч қандай обрў ва эътибор муҳаққақ жазодан қутқариб қололмайди, ҳеч қандай дўстлик-биродарлик, одамийлик ришталари улар мустаҳиқ бўлувчи қисмат йўлига тўсиқ бўла олмайди. Лорка ва унинг атрофидаги эътибор ва эъзоз муҳити Франко нуқтаи назарида бундай ғоя ва унинг ижроси учун айни муддао эди.

Шоир туғилган жойи қадрдон Гранадага 14 июль куни келади ва боши устида тўпланаётган қора булутлар тарқалгунига қадар ташқаридаги Сан-Висентада яшаб туришга қарор қилади. Бу ҳақда ҳамма газеталар хабар тарқатади. Бироқ душманлар унга хуруж қилишга узоқ вақт ботинолмайди, чунки у жуда машҳур бўлиб, сиёсатга сира ўралашмас эди. Республика тарафдори ва “Москва жосуси” деган тамга босилган шоирга қарши чора кўрмоқ керак дея мамлакат сиёсатчилари жар солаётган бир пайтда, Лорканинг эски қадрдон дўстлари — фалангист¹ Росалес оиласи 10 августда Гранада марказидаги ўз уйдан унга бошпана беради ва бу журъат дарҳол ҳаммага маълум бўлади.

Шоир тимсолида Франко, афтидан, Испанияда унинг ҳукмидан “истисно” кимса йўқлигини исботламоқчи бўлади. Ҳақиқатан ҳам жоҳил ва тўпори генерал ўша вақтда ўзининг бу қилмиши кейинчалик бутун дунёга овоза бўлиб, унинг номини тоабат қора қилишини хаёлига ҳам келтирмаганди,

¹ Ф а л а н г л а р — Қадимги Греция, Македония ва қадимги Римдаги тиш-тирноғигача қурулланган пиёдаларнинг қурч ва метин сафлари. (Тарж.)

йўқса бундай саъи ҳаракатдан у ўзини тийган бўларди. Ҳолбуки, айнаи даврда шафқат билмас қаттол зот учун ҳеч кимни авф этмаслик, барчага кескин чора кўриш ўта муҳим бўлиб кўринган. Масалан, номи бутун дунёга машҳур композитор Мануэль де-Фаль Лоркани ҳимоя қилишга уринганида унга шу қадар дўқ ва дағдага қилишадики, у ўзини ҳибсга олишларидан қўрқиб шошилишч равишда Испанияни тарк этади. Шоирга бошпана берган ака-ука Росалеслар гарчи фаол фалангистлар бўлишса-да, қаттиқ жазодан базўр қутулиб қолишади, бироқ ўзларининг бундай саъй-ҳаракатлари учун шак-шубҳасиз жабр кўришади. Лоркани йўқ қилиш буюрилган фуқаролар губернатори Хосе Вальдес, бу ишни ўзи бажаришни истамай, бошқалар зиммасига юклаб, “муҳим ишлар” билан шаҳардан чиқиб кетади ва пировардида у кўп ўтмай ўз лавозимидан олиниб, фронтга жўнатилади. У ерда жароҳати туфайли кўп яшамайди, ҳаётдан кўз юмади.

Айтиб ўтиш жоизки, Вальдеснинг ўғли отасидан шоир ўлимига дахлдор айбловни олиб ташлаш мақсадида узоқ йиллар давомида архив идорасидан отасининг ишини кўрсатишларини талаб қилади. Ва ниҳоят унга жилдни тутқазшади, лекин у не кўз билан кўрсинки, унинг ичи бўм-бўш эди. Ундаги варақлар нима учун олиб кўйилган? Агар Лоркани ўлдириш ҳақидаги буйруқ Клейпо-де-Льяно (бу пайтда у аллақачон ҳаётдан кўз юмиб кетган эди) ёки бошқа кимдир томонидан берилган бўлса, бу Франкога, айниқса қўл келган, яъни унинг бу қабоҳатга ҳеч қандай алоқаси йўқлиги далилланган бўларди. Демак...

Халқдан чиққан ижрочилар

Шоирнинг қотиллари айнан кимлар бўлганлиги шу чоққача мубҳамлигича қолиб, унчалик аҳамиятли туюлмасди. Бу борада турли номлар тилга олинганди, лекин уларнинг ҳеч қайсиси тасдиқланмаганди. Мигель Кабальеро бу ишнинг уддасидан чиқа олди, яъни у кўплаб гувоҳларни сўроқ қилиб, архив материалларини, фуқаролик ҳолати ҳақида далолатнома ва ёзувларни, испан полицияси ва армияси кадрлар бошқармасидаги кўплаб ҳужжатларни узоқ йиллар давомида ўрганиб, улкан ишни амалга оширди.

Ўқ узувчилар гуруҳини Толедо яқинидаги камбағал, кўп болали деҳқон оиласида туғилган Мариано Асенхо деган кимса бошқарган. У армияга киргач, қашшоқлик укубатидан қутулади. Аскарлик хизматидан кейин у жандармериянинг бир тури бўлган штурмчилар гвардиясига қабул қилинади. Ҳарбий тажрибаси бўлишига қарамасдан, ёшини ҳисобга олган ҳолда — 53 ёшда эди, уни Гранада яқинига олти кишидан иборат жаллодлар гуруҳига бошлиқ қилиб юборишади. Уларнинг ҳисобида уч мингдан ортиқ қурбон бўлиб, улар қоғозда “бедарак кетганлар” ҳисобланарди. Яна шуни қайд этиш керакки, ундан-да кўп республикачилар судсиз, сўроқсиз Альгамбра саройи яқинидаги музофот қабристонидан отилган эди, бироқ бу қурбонлар рўйхат қилинганди. Лорка отилгандан 13 кун кейин Асенхо хизмат йўналишида узоқ йиллардан бери кутгани — сержант даражасига кўтарилди. У 15 йилдан кейин ҳаётдан кўз юмган.

“Бало-қазо” фалангчи Антонио Бенавидес аъмоли разиллик бўлган фашистлар гуруҳидан иборат “қора эскадрон”дан қотиллар командасига ўз ихтиёри билан келиб қўшилади. Лорка уни илк бора кўрганида қалбини қандай даҳшат чулғганини фақат хаёлда тасаввур қилиш мумкин, — у унга узоқ қариндош бўлиб, отаси биринчи хотинининг синглисига набира эди. Бенавидес Гранададаги Альба сулоласи вакили эди. Бу сулола Лорка хонадонига тааллуқли бўлган омадли ва ўзига тўқ Рольданлар авлодини узоқ вақтдан бери кўролмасди. Бенавидес хусуматининг яна бир сабаби, шоир “Бернарда Альбанинг уйи” номли пьесасида унинг туғишган синглисини ушбу асар қаҳрамони образида тасвирлаган эди: у ҳам Горькийнинг Васса Железновасига ўхшаб, бутун оилани ўзига қарам қилган, уни муттасил

қийновчи бир муртад, золима эди. Шунингдек, Бенавидеснинг амакиваччаси Хосе пьесада Пепеэль-Романо образида тасвирланган эдики, ҳаётда ҳам у нақ қуйиб қўйгандек безори ва товламачи бўлиб, унинг учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ эди. Армия хизматидан кейин Антонио Бенавидес оддий деҳқон даражасида кун кечиради, кейин омадини излаб Аргентинага йўл олади, бироқ, у ердан юртига ҳеч вақосиз қайтади. Лорка ўлдирилишидан кейин у штурмчилар гвардиясига қабул қилиниб, 3250 песет, унга қўшимча яна “махсус хизмат” (отишга қатнашганлиги) учун 300 песет миқдориди қатъий йиллик мояна ола бошлайди. Урушдан кейин уни армиядан “ичкиликбозлиги учун” (хизмат тавсифномасидан) ҳайдашади, кейин у ҳаётда тубанликнинг энг сўнгги нуқтасигача боради, қўшмачилик билан шуғулланади.

Отувчилар командасининг учинчи аъзоси — у ҳам штурмчи-гвардиячи Сальвадор Варо — Кадисда этикдўз оиласида туғилган. Ҳарбий хизматга киради, анархистларга қарши жанг амалиётларида қатнашади. Ёлғиз у Лорка ўлдирилганидан кейин бирон-бир даражага кўтарилмайди. Хизматдан бўшагандан сўнг Гранада атрофида кўчмас мулкларини сотиш билан кун кечиради.

Тўртинчи қотил — Антонио Эрнандес Мартин — хизмат йўналишида капрал даражасига кўтарилади. У ҳеч қачон ўзининг ўтмиши ҳақида оғиз очмаган. 1940 йилда “ижтимоий-сиёсий текширишлар”га бардош беролмаганлигидан армиядан бўшатилади. Нафақага чиққач, у Гранададаги барлардан бирида бош кўтармай, қарта ўйнаб пулларини ўтказади.

Бешинчи қотил — Альпухарре (Андалусия қишлоғида туғилган) Фернандо Корреа. Унинг гўдаклигида отасини, ўғай онасини ва унинг ортидан келган акасини ўлдиришади. Армияда хизмат қилаётганда, Марокашга босқинчилик юриши даврида 1921 йили Гуруг тоғига испан байроғини ўрнатиб доврўф қозонади. Унинг қуролни яхши ишлата билишлиги жаллодлар гуруҳига олинишига сабаб бўлади. Урушдан кейин шип-шийдон, ҳеч вақосиз қолади. У ўлганида жасадини дафн этиш учун ҳеч ким сўраб келмайди, шу сабабли уни умумий қабристонга қўйишади.

Олтинчи қотил — Хуан Хименес Каскалес, пистолетдан моҳир отувчи бўлган ва кўп мусобақаларда голиб чиққан, урушдан сўнг анархистларга қарши курашда қатнашган, Испанияда Франко галабасидан кейин ҳаракатда бўлган республикачи-партизанларга қарши жанг қилган. Қисман, француз қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатида Республика мағлубиятидан кейин Францияга тушиб қолган ва 1945 йилда Пиренейдан Испанияга ўтиб, Франко ҳокимиятини ағдаришга муваффақиятсиз уринган собиқ партизан жангчилари армиясига қарши курашда иштирок этади. Лоркага қарши ўқ отган олти жаллоднинг ичида виждон азобини туйган ёлғиз угина эди. “Бу менинг ишим эмасди”, — дерди у ўзига ўзи. Кўплар уни ақлидан озиб ўлади, деб ўйларди. Аммо унинг сўнгги кунлари ҳақида маълумот йўқ.

“Испан деҳқонлари еб ташлар мени...”

Шундай қилиб, 16 август куни Франко Севильяни ташлаб, шимол сари ҳаракатланди. Айнан ўша куни Росалеслар қаршилигига қарамай, Лорка ҳибсга олинди — буйруқ кескин эди. Кабальеро шунинг тасдиқлайдики, губернатор Вальдеснинг йўқлигида кўрсатма унинг ўринбосари — истеъфодаги жандармерия подполковниги Николас Веласко Симарро томонидан берилганди. У бу ишни сира иккиланмай зудлик билан амалга оширди — у Альба сулоласидан эди. Боз устига унинг дилида жандармерия ҳақида қаҳрли сатрларни битган шоирга нисбатан заррача шафқат бўлиши мумкин эмасди. Зеро, халқ уларни бойларнинг садоқатли югурдаклари сифатида кўргани кўзи йўқ эди:

Кўрғошин қора манглай —
 Ювмаган кипригин ёш;
 Белида таранг камар,
 Юраги бамисли тош.
 Кифтида элтар улар
 Ёвузлик хусуматин —
 Самум янглиғ қўрқувни,
 Совуқ тун сукунатин.
 Қочиб бўлмас улардан
 Бирон-бир манзил сари,
 Ялтираб кўринади
 Милтигининг ниллари.

Губернатор Вальдеснинг қайтишини кутмай, собиқ жандарм Лоркани Виснарга олиб боришларини буюради. 16 августдан 17-га ўтар кечаси тунги соат тўртларда ўқ овозлари янграйди. Айтишларича, шоир енгил ич кийимда бўлган ва совуқдан дилдираб турган...

Бу қабоҳат Гранададан ўн километрлар олислиқда араблар даврида машҳур бўлган Айадамар (“Кўз ёшлар чашмаси”)да содир этилади. Бамисоли шоирнинг сўзлари рўёбга чиқди: “Испания чашмадирким. Унда ўликлар ҳайвонлар каби сув ичиб ётадилар”.

Мигель Кабальеро ўз гувоҳлари тилидан, шоир Гибсон кўрсатган жойдан 400 метр нарида кўмилганини таъкидлайди ва 2009 йилнинг октябр-ноябрь ойларида олимларнинг бутун бир гуруҳи Лорка қабрини топишга, уни исботлашга беҳуда уринади. Ирландиялик тадқиқотчи энди афсус билан айтадики, улар излаган жой “жуда чекланган” бўлган. Бошқаларнинг таъкидлашича, бу иш пухта тайёргарликсиз, шошма-шошарлик билан амалга оширилган. Гибсоннинг фикрича, бу изланишни яна қайтариш керак. Бироқ муваффақиятли бўлармикин? Шоирнинг авлодлари унинг хокини безовта қилиш керак эмас, дейишади: минглаб бахтсиз биродарлари орасида, майли, бир рамз бўлиб ётаверсин.

“...Мен тайёрман, испан деҳқонлари еб ташласинлар”. Лорканинг бу кароматли калимасини шу йилнинг январь ойида Бостон университети профессори Кристофер Маурер АҚШ Конгресси кутубхонасидан топди. Бу “Шоир Нью-Йоркда” достони қораламасидан бўлиб, ўз даврида аукционда 230 долларга сотиб олинганди. Қандайдир йўл билан мусиқа бўлимига тушиб қолган бу вараққа ҳеч ким эътибор бермаган.

Ҳар қанча изгиробли бўлмасин, шоирни жисман йўқ қилишга гарчи юқори доираларда қарор қилинган бўлса-да, унинг бевосита қотиллари оддий одамлар эди. Билъакс, Лорка қалбида халққа нисбатан беғараз ва самимий муҳаббатини ҳар қанча ардоқламасин, ўзининг жоҳиллиги билан ажралиб турадиган кадрдон шахри аҳли томонидан рўшнолик кўрмади. Шунингдек, ер одами бўлган оддий деҳқонлар ҳам фашизм хизматидаги онгсиз, қалбсиз кўгирчоқларга айланиб бўлганди. Зеро, шоир уларнинг назарида жайдари халқни юрак-юрагидан севувчи ва шеърятини унинг қалбидан озиклантирувчи инсон эмас, гитарани елкасига тутганча шеърлар тўқиб, қўшиқлар айтиб юрувчи “дайди лапарчи” эди.

Нима ҳам қилардик, тарихдан қабиҳ лавҳаларни ўчириб бўлмайди.

“Литературная газета”сининг
2011 йил 31-сонидан олинди.

М. МИРЗО таржимаси

Адабиёт ва «мафкуравий кураш»

(50-90-йиллар ўзбек адабиётшунослиги мисолида)

Ўзбек адабиёти тарихи ҳамда ҳозирги адабий жараённинг қатор муҳим масалаларини ўрганиш хорижий олимларнинг ўзбек адабиёти билан қизиқиши, бадиий маданиятимизнинг энг яхши намуналарини таржима этиши ва ўз китобхонларига тақдим этиши эзгу ишдир. Зотан олижаноб ғоялар билан йўғрилган, поэтик гўзал ва баркамол асарлар ҳамиша жаҳон миқёсига чиқиб халқлар қалбига йўл топиб келган. Аммо собиқ шўролар даврида адабиёт иши ҳам сиёсий-мафкуравий характерда ўрганилди. Оммавий ахборот воситалари, коммуникация муассасалари ҳамда илмий марказлар икки қарама-қарши тузумнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, бир-бирларига қарши жон-жаҳди билан курашишга интилди. Бу юмушга давлат сиёсати даражасида аҳамият қаратилди. Натижада, *“адабий-сиёсий муҳолиф”* излаш ҳаракати олиму таржимонлар, ёзувчию публицистларни *“советшунос”* ва *“хорижшунос”*лар лагерига ажратиб ташлади. Ҳар иккала томон ҳам қайсидир маънода, имконини топиб адабиёт тарихи саҳифаларидан «қора доғ»ларни топишга интилдилар. Гарчанд гарб олимлари адабий жараёндан шўроларга қарши бўлган ёзувчилар ва асарларни топишга бир қадар зўрма-зўракироқ ҳаракатлар қилишган бўлишса-да, *“қизил империя”* зулми остида ўзбек олимлари амалга ошира олмаган талайгина тадқиқот ва мақолаларни яратишга муваффақ бўлдилар. Э.Олворт (АҚШ), Аҳмад Заки Валидий Тўғон (Туркия), Хисао Коматсу (Япония), Ингеборг Балдауф (Германия) ва ҳали ўзбек китобхонига номлари яхши таниш бўлмаган Х.Б.Паксой, В.Л.Ханавой, У.Фирман, С.Бекер, Б.Д.Ярошевский, А.Беннигсен, Л. Кулқуша, Элен Каррер д’Энкаус сингари ўнлаб бошқа олимларнинг шарқшунослик, туркчилик, исломчилик ва жадид даври адабиёти вакиллари ҳақидаги монография, рисола, мақола ва хотиралари жаҳон илмий-адабий жамоатчилиги орасида эътибор топди.

Биргина АҚШнинг ўзидаги Ўрта Осиёни ўрганувчи институтлар, марказлар, жамиятлар тарихий ва замонавий адабиёт муаммоларини ўрганишга салмоқли ҳисса қўшдилар. Принстон, Гарвард, Колумбия, Индиана, Вашингтон (Сиэтл), Пенсильвания, Калифорния (Лос Анжелос) сингари университетлар, *“Рус тадқиқот маркази”*, *“Шарқий Европа институти”*, *“Америка илмий жамиятлар совети”* каби марказларни Форд, Рокфеллер ва бошқа миллиардерларгина эмас, балки АҚШ Федерал ҳукумати ва Конгресси ҳам қўллаб-қувватлаб турди. Ўрта Осиёни ўрганишга сарфланган бундай маблағлардан маданий-сиёсий мақсадлар кўзланганлиги сир эмас, албатта. АҚШда 1840 йиллардаёқ хуфий мақсадларни кўзловчи *“Америка шарқшунослик жамияти”* тузилганлиги ёхуд собиқ шўролар мамлакати ҳудудида яшовчи славян бўлмаган: ўзбек, озарбойжон, қозоқ, туркман, қирғиз, ёқут, татар, чуваш, бурят, бошқирд ва бошқа тилларда сўзлашувчи халқлар тили, адабиёти, этнографияси маданий-сиёсий жиҳатдан ўрганилиши *“Америка илмий жамиятлар совети”*нинг стратегик

мақсадларни кўзловчи 1959-1965 йилларга мўлжалланган “*Ўрол-олтой тиллари программаси*”га киритилганлиги сингари фактлар фикримизни тасдиқлайди.

Бироқ асосий гап уларнинг сони, миқдори ёхуд сарфлаган маблағлари хусусида эмас, балки шарқшунослик ва туркшунослик ривожига қўшган ҳиссаларининг салмоғи хусусида бўлмоғи лозим. Аммо XX асрнинг 90-йилларигача бўлган даврда муаммо моҳиятига бу тарзда соғлом назар билан қараш, толерантлик билан муносабатда бўлиш имкондан хориж иш эди. Чунки дунё тамаддунидан ихоталанган дунёқараш, чекланган назарий-методологик тафаккур ҳамда маънавий-сиёсий тазйиқлар залвори остида бор ҳақиқатни ошкор қилиш мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг 50-90-йилларида хорижий мавзуда қалам тебратган маҳаллий зиёлилар партия ва ҳукумат дастурлари, қарор ва кўрсатмалари, собиқ Иттифоқ марказий шаҳарларидаги назарий-олимларнинг фикр-қарашларидан андаза олишга, шу йўсинда “*шўро мафкурачиси*” ўлароқ муаммолар моҳиятини ёритишга мажбурият сезар эдилар.

Шукрлар бўлсинки, мустақиллик йилларида плюралистик тафаккур уфқларининг кенгайиши ўзбек илмий жамоатчилигининг қарашларида ҳам кескин ўзгаришлар ясади. Шунинг учун ҳам олимларимизнинг хорижий ҳамкасбларига бўлган муносабатини қуйидаги иккита катта даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

1. *XX асрнинг 50-90-йиллари*. Албатта мазкур даврни ҳам 50-60- йиллар, 70-80- йиллар тарзида ички фаслларга ажратиш мумкин. Бироқ бунда мафкуравий тазйиқларнинг бошланиши, авжи ёхуд сусайишини кўрсатиш мумкин бўлгани ҳолда умумий моҳият ўзгармайди. Шу маънода, ушбу даврни яхлит кузатиш маъқул деб ўйлаймиз.

2. *Мустақиллик даври*. Ушбу давр эркин дунёқараш ҳамда плюралистик тафаккурнинг шаклланиши ва юксалиши билан характерланади.

Биз ушбу мақолада XX асрнинг 50-90-йиллари ўзбек адабиётшунослигида “хорижшунослик” муаммосини қисман таҳлил этишни ният қилдик. Шу маънода сўзни адабиёт тарихи билан боғлиқ масалалар тадқиқидан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ўзбек адабиёти тарихи муаммолари билан кенг кўламда шуғулланган ўзбек олимларидан бири профессор Н.М.Маллаев эди. У фарб шарқшунослигининг ўзбек классик адабиётига муносабатини шарҳлар экан, М.Никитский, Картмер сингари айрим рус олимларининг мазкур давр адабиёти материалларини тўплаш, библиография тузиш, текстологик ва нашр ишларини амалга ошириш борасида муайян ютуқларга эришганликларини эътироф этади. Бироқ ушбу ишлардан у икки жиҳатдан қониқмайди.

1. Мумтоз адабиётимизни тўплаш, илмий ўрганиш ва нашр этиш ишлари ҳажми ва кўлами ниҳоятда кам эканлиги. Бу жиҳатдан Н.М.Маллаевнинг куюнчаклиги ва фидоийлиги туфайли юзага келган “*Ўзбек адабиёти тарихи*” дарслиги узоқ йиллардан буён Республика Олий ўқув юртлари амалиётидан мустаҳкам ўрин олиб, бир неча авлод адабиётшунослари ва адабиёт ўқитувчиларининг камолига хизмат қилганлигини таъкидлаш ўринлидир. Зотан ушбу дарслик 1963, 1965, 1976 йилларда бир неча бор нашр этилди ва ҳамон муҳим қўлланмалардан бири сифатида амал қилиб келмоқда.

2. Даврлар ўтиши, замонлар алмашилиши ва қарашларнинг тубдан янгиланиши билан ушбу дарсликнинг айрим нуқсонлари ҳам кўзга ташлана бошлади. Бу ҳол ўз даврининг фарзанди сифатида муаммолар моҳиятига синфий, мафкуравий ва сиёсий жиҳатдан ёндошишга, давр адабий сиёсатини тасдиқлашга мажбур бўлган муаллифнинг Фарб шарқшунослигига муносабати масаласида ёрқин намоён бўлади. Чунки Н.М.Маллаев Фарб шарқшуносларини “*реакцион-буржуа*” лагерининг вакиллари сифатида олиб қарайди. Шунинг учун ҳам муаммоларга инкор позициясидан ёндошади.

Шубҳасиз, бу адабий-сиёсий ёндашув эди. Жумладан, олим шундай ёзади: “*Гибб “Турк поэзияси тарихи” асарида XV асрдаги Ўрта Осиё халқлари*

адабиёти ҳақида сўзлар экан, бу адабиётнинг бутун руҳини тасаввуф мистицизми ташкил этади, дейди. М.Белен, Э.Браун ва бошқалар ўзбек адабиётини “эрон адабиётининг меваси” деб қарайдилар; “эрон адабиёти”га эса, эрон халқ адабиётидан ташқари, турли халқлар томонидан форс-тожик тилида яратилган барча адабиётларни киритиб юборадилар. Уларнинг даъво қилишича, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Навоий “эрон адабиётининг таржимони” эмиш. Утмиш айрим рус шарқишунослари ҳам шундай хатоларга йўл қўйган эдилар... буржуа миллатчилари ҳам ўзбек адабиёти тарихини сохталаштиришга интиладилар. Улар Навоий, Муқимий ва Фурқат каби сўз санъаткорларини камситиб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний каби мистик ёзувчиларни кўкларга кўтарадилар”.¹

Проф. Н.М. Маллаев XV аср Ўрта Осиё халқлари адабиёти тасаввуф ва мистицизм руҳида эканлигини яхши билади. Ғайри табиий кучларга ишонч, инсоннинг ўз яратувчиси билан мулоқоти, ваҳий-кароматлар сингари унсурлар барча диний-фалсафий таълимотлар (конфуцийчилик, брахманизм, ислом, офиклар, пифагорчилар, Платон ва неоплатончилар, неотомизм, персонализм, экзистенциализм, словянофиллар)га хослигини теран англайди. Бироқ у инсон билиши мистик интуиция ва руҳий тажрибага ҳам асосланиши мумкинлигини ошқора тан ололмайди. Чунки бундай йўл тутиш мистицизмда оламнинг бош руҳий ибтидоси саналувчи Худони тан олиш, шу асосда адабиёт тарихини изоҳлаш бўларди. Бинобарин, “реакцион синф идеологияси” томонга оғиш саналарди. Қолаверса, “диний-мистик таълимот” ёрлиғи ёпиштирилган тасаввуфда реаллик сифатида Худо эътироф этилиши, борлиқ унинг тажаллийси деб қаралиши, олий мақсад инсон руҳининг илк ибтидога қўшилишидан иборат саналиши ҳам моддийчилик методологияси талабларига мутлақо зид эди. Демак, олим Гиббнинг “Турк поэзияси тарихи” асарини танқид қилиши ёхуд Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийларни инкор этиши ҳам тасодифий эмас.

Ўзбек адабиётшуносларининг “советолог”ларга муносабати роман жанри билан узвий боғлиқликда кечган. Жумладан, проф. С.Мирвалиев ўзининг “Ўзбек романи” монографиясида: “М.Пруст, Д.Жойс, Ф.Кафка сингари ёзувчиларни байроқ қилиб кўтараётган А.Роб-Грийе, Натали Саррот, М.Бютер, Бернар Дор сингари модернистлар яратган “янги роман”ларда инсон образи, унинг ҳаёти ва кураши, идеали эмас, балки олди-қочди воқеалар, нарсалар ҳақидаги тушунчалар асосий ўринни эгаллайди”, деб ёзади. Кўринадики, олим бадиий адабиёт, хусусан роман жанрида инсон образи тасвири масаласида шахс ва жамият ўртасида ҳеч қандай зиддият кўрмайди. Чунки у таянган методологияга кўра шахсий ва ижтимоий манфаатлар бир-бирга мослашиб, қўшилиши ва пировардида уйғунлашуви тамойили устуворлик қилади. Соцреализм назарияси ҳам модернизмни: “Буржуа адабиётида пайдо бўлган, халққа ёт, мазмунсиз санъатни тарғиб қилувчи адабий оқим”² санайди. Мазкур оқимнинг реализмга зид характери эса уни адабиёт ва санъатга ёт, инқирозга маҳкум деб ҳисоблаш учун етарли асос вазифасини ўтайди.

Филология фанлари номзоди Ш.Турдиевнинг “Роман ва буржуа “советшунос”лари”³ мақоласида хорижлик “буржуа” олимлари Г.Моррис, Д.К.Матушевский (АҚШ)ларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётидаги роман жанри ҳақидаги қарашларига муносабат билдирилади. Жумладан, бир пайтлар Америкадаги Ўрта Осиё бўйича тадқиқот марказининг ходими бўлиб ишлаган Г.Моррис “Сервей” журналининг 1961 йилги 36-сонида: “Ўрта Осиёдаги совет адабиёти сунъий равишда яратилган, чунки уларда ўтмишда реалистик традициялар бўлмаган ва бу традициялар

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент., “Ўқитувчи”, 1976. - Б.10.

² Мирвалиев С. Ўзбек романи. Тошкент., “Фан”, 1969. - Б. 3.

³ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б., Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1983. - Б. 200.

⁴ Қаранг: Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётидаги роман жанрини типологик ўрганиш. Тошкент. “Фан”, 1991. —Б. 259-272.

*Ўрта Осиё заминига сингмайди ҳам. Совет раҳбарларининг асосий мақсади бу ерда адабиёт орқали ҳозирги замоннинг роман, ҳикоя, пьеса каби формаларини ўрнатиш ва оммалаштириш, бундан мақсад эса рус тилини ёйишдир*¹, деб ёзади.

Демак, Г.Морриснинг назарида ўлкада адабий сиёсат шовинистик мақсадларни кўзлаб амалга оширилмоқда. Бир жиҳатдан у буткул ноҳақ ҳам эмас. Чунки собиқ шўролар даврида маҳаллий халқларга нисбатан қайсидир даражада руслаштириш сиёсати ўтказилганлиги эндиликда ҳеч кимга сир эмас. Бироқ, жаноб Г. Моррис сиёсий мухолифларига қарши курашда Ўрта Осиёдаги адабий сиёсатдан норозилигини изҳор этар экан, мафкуравий сиёсатни дастак қилиб, асосий “зарба”ни совет раҳбарлари ва уларнинг тил соҳасидаги сиёсатига қаратади. Шунинг учун ҳам гайриилмий ва носоғлом гоёни ҳимоя қила туриб, ўлкада яшовчи ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик халқларининг ҳар бирида ўзига хос адабиёт қадим-қадимдан тараққий қилиб келгани, улар айнан бир-бирини мутлақо такрорламаслигини билгани ҳолда, ҳудудий адабиётни яхлит тарзда ягона адабиёт деб қарайди. Қолаверса, мазкур халқлар адабиётида “*ўтмишда реалистик традициялар бўлмаган ва бу традициялар Ўрта Осиё заминига сингмайди ҳам*”, — деган ўта кескин хулоса чиқаради.

Ваҳоланки, бу халқларда ёзма ва оғзаки наср аънаналари, халқ китоблари, дostonчилик (*қаҳрамонлик, ишқий-романтик*) ва мемуарлар, маърифатпарварлик ҳамда жадидчилик руҳидаги насрий асарлар мавжуд эдики, улардаги кенг қамровлилик, композицион мураккаблик, сир сақлаш усулларининг қўлланилиши каби кўплаб белгилар романга асос бўла оларди. Қолаверса ўзбек романи М.Шермухамедов, Ҳамза, А.Қодирийлар тажрибаси орқали тобора сайқалланиб, такомиллашиб борган. Демак, Г.Морриснинг юқоридаги хулосаси кучли пафосга йўғрилганидан ташқари, унда миллий адабиётлар ўтмиши, бугуни ва истиқболлиги, бу адабиётлардаги жанрлар тараққиётига нисбатан нописандлик билан қараш ва менсимаслик оҳанги ҳам бўртиб кўринади.

Миллий адабиётлар ҳимоячиси сифатида майдонга чиққан Ш.Турдиев гарчан шўро адабий сиёсатида шовинистик мақсадлар ҳам мужассамлигини айтишга журъат этолмаса-да, масаланинг моҳиятини тўғри англайди: “...у асосиз равишда бу ердаги турли тарихий, адабий, маданий аъна ва урф-одатлар ҳам тил хусусиятларига эга бўлган халқларни битта Ўрта Осиё адабиёти номи остида беради”², деб ёзар экан мазкур ёндашувнинг гайриилмий характерини тўғри кўрсатишга муваффақ бўлади.

Колумбия университетининг яқин ва Ўрта Шарқ бўйича тадқиқотчиси Эдворт Олворт “*Ўзбек адабий сиёсати*” (Колумбия университети, 1964) китобида: “*Совет даврида пайдо бўлган янги ўзбек реалистик прозаси ва драматургия каби жанрларга рус реалистик проза ва драматургиясидан кўра кўпроқ форс, турк, француз ва инглиз адабиёти, романчилиги таъсир қилгандир*”³, — деган фикрни илгари суради.

Етарли адабий-тарихий факт ва илмий манбалари кўрсатилмаган мазкур фикр умумий тахминларга таянса-да, муайян асослардан холи эмас. Биринчидан, Европа андазасидаги янги ўзбек реалистик насри ва драматургияси XX аср маҳсули. Иккинчидан, мазкур тур ва жанрларнинг илк ривожиди татар, озарбойжон, турк, араб ва форс адабиётлари тажрибасининг муайян ўрни бор. Аммо муаммонинг мазкур жиҳатлари С.Ҳусайн, С.Мирвалиев каби адабиётшуносларнинг изланишларида бир неча бор таъкидланган. Лекин ўзбек олимларининг ҳеч бири бир халқ адабиётининг таъсирини бошқа халқлар адабиётлари кўрсатган таъсирга қарама-қарши қўйишмаган.

АҚШ “*советолог*”ларидан бири Даниэль Матушевский 1982 йил Вашингтонда босилган “*Коммунизм проблемаси*” тўплами XXXI том, 4-

¹ Иқтибос Ш.Турдиевнинг сўз юритилаётган мақоласидан олинди.

² Турдиев Ш. Ўша жойда. — Б. 260.

³ Иқтибос Ш.Турдиевнинг сўз юритилаётган мақоласидан олинди.

сонидаги “Совет келажагида турк ўтмиши” мақоласида Ўрта Осиё ва Қозоғистон адабиётларида тарихий ўтмиш мавзуйига тўхталди. Асосий диққатини тарихий романларга қаратган тадқиқотчи: “Турк халқлари ўз ўтмишларининг маданий жиҳатдан жаҳолат ва истиқболсиз эмаслигини кашф қила бошладилар. Улар ўзларининг қадимий ўтмишларини қайта идрок этиш билан жуда банддирлар. Буни ҳозирги замон Ўрта Осиё романлари ҳам тасдиқлайди. Юқорида кўриб ўтганимиз тўртала адабий асарнинг ҳар бири ҳам қадимий Осиёдаги турк-форс ўтмишидаги ҳаётий муҳим илдишларни чуқур тадқиқ қилиш руҳи билан суғорилгандир.”¹, — деб ёзади.

Агар биз Д.Матушевский сўз юритаётган асарлар А.Мухторнинг “Чинор”, Мирмуҳсиннинг “Меъмор”, Ў.Сулаймоновнинг “Осиё”, Ч.Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романлари эканлигини эсласак, гап ўзбек, қозоқ ва қирғиз тарихий романлари хусусида бораётганлиги ойдинлашади. Маълумки, ушбу халқлар азал-азалдан бир-бирлари билан ёнма-ён, аҳил ва иноқ яшаб келдилар. Аммо уларнинг ҳар бири ўз иқтисодий-сиёсий, маданий-тарихий, адабий-илмий, тил ва этник хусусиятларига эга бўлган халқлардир. Демак улар яратган романларда “қадимий Осиёдаги турк-форс ўтмишига хос ҳаётий муҳим илдишлар” чуқур тадқиқ қилиниши мумкин эмас. Келтирилган иқтибосдан яна шу нарса англашиладики, гўё бу халқлар ўз ўтмишларини энди кашф қила бошлаганлар. Шунингдек, уни қайта идрок этиш билан жуда банд ҳам эканлар. (Таъкидлар бизники. З.М.)

Шубҳасиз, юқорида саналган тўртта романга бир хил мезонлардан ёндошиб бўлмайди. Чунки улар турли даврларда яратилганидан ташқари, учта халқ вакиллари бўлган ижодкорлар, қолаверса ҳар бири ўз индивидуал услубига эга қаламкашлар ижодининг маҳсули. Ҳар бир адибнинг ўз эстетик идеали, романий тафаккур тарзи, ифода йўсини мавжуд бўлганидек, ҳар бир халқнинг ҳам ўз романчилик тажрибалари бор. Боз устига, ҳар битта роман яратилган давр китобхонининг маънавий-руҳий эҳтиёжлари инobatга олинган. Демак, уларни яхлит тарзда баҳолаб бўлмайди ва ушбу романлар турк-форс ўтмиши билан боғлиқ тарихни ҳам акс эттирмайди. Ўзбек, қозоқ ва қирғиз халқларининг адиблари ҳеч қачон ўз ўтмишларига нисбатан “маданий жиҳатдан жаҳолат ва истиқболсиз”, деб қарашган ҳам эмас. Агар биз П.Загребельнийнинг “Ярослав Мудрий”, Иван Ленинг “Богдан Хмельницкий”, И.Калашниковнинг “Қаттол аср” сингари романлари Д.Матушевский фикр юргизаётган даврда дунё юзини кўрганлигини инobatга олсак, ўтмиш мавзуйига фақат туркий халқларга мансуб ёзувчилар мурожаат қилишмаганлиги ҳам аён бўлади. Шунингдек, тадқиқотчи “Уткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” (Қодирий), “Қуллар” (С.Айний), “Абай йўли” (М.Авезов), “Қутлуғ қон”, “Навоий” (Ойбек) сингари кўплаб тарихий романларни мутлақо тилга олмайди.

Ўрни келганда таъкидлаш лозимки, академик М.К.Нурмухамедовнинг “Адабиёт фани ва идеологик кураш” (1976), “Адабиёт ва мафкура” (1977) проф. Л.П.Қаюмовнинг “Меридианлардаги учрашувлар” (1976) китобларида ҳам Г.Моррис, Эдвард Олворт, Денис Огден, Г.Кранхельс, Боймирза Ҳайит сингари Фарб “советолог”ларининг қарашларига худди шу йўсиндаги муносабат кузатилади. Тадқиқотчилар ўз фикр-қарашларини Луи Арагон, Жан поль Сартр (Франция), Пабло Неруда (Чили), Жон Боинтон Пристли, Питер Темпест (Англия), Жон Монифольд (Австралия), Энрика Буэнаватура (Колумбия) сингари чет эл адибларининг эътирофлари орқали тасдиқлаш йўлидан борадилар. М.К.Нурмухамедов Г.Кранхельснинг “Совет адабиётида ёзувчининг шахсий услуби ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, чунки социалистик реализм уни шак-шубҳасиз рад қилади”², деган кескин фикрини асосли тарзда танқид қилади. Бироқ олим мазкур сохта методнинг туб моҳиятини инкор эта олмаганидек, баъзан Э.Олвортнинг Фитрат ва Чўлпон ҳақидаги фикрларини асоссиз равишда инкор этади. Чунки ўтган асрнинг

¹ Иқтибос Ш.Турдиевнинг сўз юритилаётган мақоласидан олинди.

² Мирзаев С. Адабиёт ва мафкуравий кураш. Қаранг: Адабиёт ва замон. (Мақола, очерк, адабий портретлар), Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1980. —Б. 115.

70-йилларида ҳукмрон мафкура адабий сиёсатини рад этиш ҳам, бу адабий шахсиятлар ҳақида очиқ-ошкора ижобий фикр билдириш ҳам имконсиз эди.

Жумладан, Л.П.Қаюмов *“Адабиёт ғоявий курашда”* номли мақоласида барча ижодкорлар, хусусан ёш талантлар олдиға: *“Ёш шоир ва адиблар илгор замондошлари ҳаётига жуда диққат билан қарашлари, ўз авлодларининг меҳнат ва кураш қаҳрамонликларини бадиий образларда муҳрлаб, тарихда қолдириш йўллари ҳақида жиддий ўйлашлари керак”*,—деган вазифа қўйиш билангина чекланмайди. У *“адабиёт ғоявий кураш майдонидир. Ўзбек адабиёти ҳам бу қонуниятдан мустасно эмас”*,—дея алоҳида таъкидлайди. Ваҳоланки, бу даврда ўзбек бадиий адабиёти тамомила янгича ўзанга ўта бошлаган эдики, мунаққид жорий адабий жараён матнидан эмас, қарор ва кўрсатмалардан келиб чиқишдек ақидапарастликда давом этаверди.

Ғарб олими Девид Монтгомери Ҳамид Олимжоннинг 1937-1938 йиллардаги шеърляти хусусида шундай сатрларни битади: *“Ҳамид Олимжоннинг бу даврдаги лирик поэзияси таъсирчан ва интим характерга эга, чунки уларда шоирнинг ўз хотинига, оиласига ва табиатга нисбатан кучли муҳаббати ифодаланганки, бу ёвузликдан паноҳ топувчи бир нарса сингари тасвирланган. Баъзи ҳолларда шундай тунги фикрлашлар мавзуси учрайдики, бу кенг жамоатчилик учун мўлжалланган айрим фикрлар, мавзулар Олимжон учун тез ва осонликча келмаганлигини кўрсатади”*. Афсуски, шоирнинг бахт ва шодлик ҳақидаги шеърларини интим характер билангина чеклашни тиламаган, унинг поэзияси лейтмотивида ижтимоийликни кўрган Л.П.Қаюмов Девид Монтгомернинг 1975 йилда Канадада нашр этилган Ҳамид Олимжон ҳақидаги тадқиқотини шоир ижодини сохталаштиришга уриниш тарзида бирёқлама баҳолайди.

Икки система — социализм ва империализм ўртасидаги кураш ўзининг авж нуқталарига кўтарилган тарихий шароитда қалам тебратган академик Б.А.Назаров ҳам *“Мафкуравий кураш ва ўзбек танқидчилиги”* мақоласида адабий танқид масаласига партиявий-мафкуравий нуқтаи назардан ёндашишга мажбур бўлади.

Н.Каримовнинг *“Ҳозирги адабий жараён буржуа олимлари талқинида”* номли мақоласида ижтимоий-сиёсий кураш адабиётшуносликдаги икки хил дунёқараш курашига айланганлиги ҳақли эътироф этилади. Бироқ КПСС МКнинг 1983 йил июнь пленуми қарорларига методологик асос сифатида таянган олим Ғарб олимларининг кураш усуллари АҚШда давлат сиёсати даражасида ишлаб чиқилган деган хулосага келади. Бунинг учун Жон Кеннедининг *“Тинчлик стратегияси”* (1960) китобидаги: *«Биз ҳозир темир парданинг ҳар бир тешигига озодлик уруғларини экиб, уларни аста-секин ва эҳтиёткорлик билан парвариш этишимиз лозим»*,— деган фикрларини келтиради. Демак, Н.Каримов бунинг социалистик тузум негизларига шикаст етказувчи зарарли қараш сифатида қабул қилади. Унинг назарида АҚШда барпо этилган Ўрта Осиё республикаларининг ўша даврдаги ҳаёти, тарихи ва маданиятини ўрганиш марказлари ғоявий-сиёсий мақсадларгагина хизмат қилади. У АҚШ ва бошқа мамлакатларда ўзбек тилига бўлган қизиқишнинг кучая бораётгани ўзбек шўро адабиёти билан шуғулланувчи *“советолог”*лар сафининг ортириши мумкинлигидан ташвишга тушади.

Олимнинг социологик кузатишларига кўра Ғарб олимлари асосан адабиётимиз тарихи бўйича ихтисослашганлар. Чунки улар иккинчи жаҳон

¹ Қаюмов Л.П. Адабиёт ғоявий курашда / Ғоявий кураш ва ўзбек адабиёти / Л.Қаюмов, М.Нурмухамедов, М.Кўшжонов ва б.; Тошкент: Фан, 1985. Б. 5-23.

² Қаюмов Л. Уша жойда. — Б. 59.

³ Назаров Б.А.Мафкуравий кураш ва ўзбек танқидчилиги / Қаюмов Л. Ўзбек адабиёти ва унинг чет эллик “танқидчилари”. Қаранг: Адабиёт ва замон. (Мақолалар, адабий ўйлар, суҳбатлар) Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б.85-113.

⁴ Каримов Н.Ф. Ҳозирги адабий жараён буржуа олимлари талқинида / Қаюмов Л. Ўзбек адабиёти ва унинг чет эллик “танқидчилари”. Қаранг: Адабиёт ва замон. (Мақолалар, адабий ўйлар, суҳбатлар) Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. —Б. 67-85.

урушигача (1936 — 1937 йилларгача бўлган давр) ўзбек адабиёти тарихидангина хабардорлар. АҚШ ва бошқа Европа мамлакатларининг китоб фондларида асосан урушгача нашр этилган ўзбек совет адабиётининг намуналари мавжуд. Қолаверса, бу мамлакатларда бевосита ўзбек тилидан фойдалана олувчи кадрларнинг янги авлодини тарбиялашга 60-йиллардан бошлаб киришилган. Бинобарин, улар адабиётимизда рўй бераётган ижодий жараён ҳақида аниқ тасаввурга эга эмаслар. Олимнинг бундай таҳлиллари асослидир.

Аммо Н.Каримов Фарб олимларининг 20-йиллар ўзбек адабиёти энг яхши намуналар берганлиги, 1929 йилдан кейин эса тамомила ижтимоийлашганлиги ҳақидаги ҳақли эътирозларини ўринсиз равишда инкор этади. Юрген Рюленинг *“социалистик реализм”* методига нисбатан билдирган танқидий фикрлари, Петер Йокострунинг адабий жараёнда шўро адабиёти ижодий методида чеглаб ўтиш ижобий силжишларни юзага чиқарганлиги, Томас Уитнининг бадиий адабиётда оддий одамнинг ўй-ташвишларига эътибор ортгани ҳақидаги ҳақли эътирофларини ҳам асоссиз рад қилади. Айни пайтда Э. Олворт, Гарольд Р. Бэттерсби, Иоганнес Бенц, Я. Мюллер Удейс сингари олимларни аниқ далилларга таянмай, юзаки хулосалар чиқаришини асосли танқид қилади.

Кўринадики, ўзбек олимларининг тадқиқотларида ҳам, хорижлик ҳамкасбларимиз ижодида ҳам мафкуравий мухолифотнинг ўрни ёрқин сезилиб туради. Эътироф этмоқ лозимки, хорижлик мутахассисларнинг мақола ва тадқиқотлари салмоқли қисмида асосли гаплар айтилган эди. Уларни қуйидагича умумлаштириш мумкинки, у даврдаги ўзбек жадид адабиёти миллатпарварлик ва истиқлол руҳидаги адабиёт эди ва Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Элбек каби адиблар халқ душмани эмас, аксинча, ватанпарвар, фидойи сўз усталари бўлган эдилар. 20-йиллар ўзбек адабиётида чор босқинчилиги ва истибдодига қарши кураш ёрқин ифодалангани билан бирга шўро адабиёти жар солган социалистик реализм методи ва ижод эркинлиги ҳақидаги фикрлар гоятда сохта эди, дейиш мумкин.

Ўзбек адабиётшуносларининг аксарият қисми бундай қарашларни “гойвий ва мафкуравий душманларимизнинг кирдикорлари ва тухматлари, буржуа ганимларининг найранглари”, — деб баҳолашди. Социологик метод мавқеини мутлақлаштириш оқибатида вульгар социологизм кўринишларига йўл қўйилди, адабиёт аксарият ҳолларда ижтимоий омилларгагина боғлаб қўйилди. Унинг предмети, қизиқтирган масалаларининг гоят серқирралиги етарлича инобатга олинмади. Чунки хорижшунос олимларимиз таянган назарий-методологик асослар, адабий-сиёсий қарашлар Фарб мамлакатларида амалга оширилган ишлар тўғрисида холис ва ҳаққоний фикрларни баён қилиш имконини бермади. Шунга қарамасдан, 50 — 90-йиллар ўзбек адабиётшунослигида қалам тебратган хорижшунослар тадқиқотларида жиддий фикр-қарашлар ҳам илгари сурилганини ва уларда бадиий адабиёт, адабий ҳодиса ва фактлар ижтимоий ҳаёт билан узвий алоқада ўрганилганини, шунингдек, адабий асарлар бағридан маълум бир даврдаги «халқ руҳи», миллатимизнинг тафаккур даражаси, турмуш тарзи кузатилганини аниқлаш мумкин.

Бадиий воқелик билан реалистик муносабатлари, унинг тарихан ҳаққонийлик даражаси, ҳаёт ҳақиқати билан бадиий ҳақиқат муносабатлари каби масалалар тадқиқ этилганини ва шунга ўхшаш бир қанча муҳим жиҳатларга алоҳида эътибор қаратилганини эътироф этиш лозим.

Зулхумор МИРЗАЕВА,
Тил ва адабиёт институти
докторанти

Навоийнинг форсий қасидалари

Алишер Навоий ижоди билан танишган ҳар қандай киши шоирнинг ўзбек (туркий) ҳамда форс тилидаги барча асарлари юксак мақомда яратилганидан ҳайратга тушади. Унинг форсийда ёзилган “Фусули ар-баа” қасидалар мажмуаси ҳам ана шундай гўзал асарлардан биридир. Мажмуа тўрт қисм (қасида)дан иборат бўлиб, йил фаслларининг гўзал манзараси тасвирига бағишланган. “Шоир ҳар бир фаслнинг ўзига хос манзараси, жозибаси ва ҳатто рутубатини ҳам юксак поэтик талант, самимий шавқ билан чизади. Нозик кузатувчанлик, чуқур мулоҳазакорлик, кучли поэтик ассоциация қудратига эга бўлган шоирнинг куюқ эмоционал тасвири натижасида ҳар бир фаслнинг ёрқин реалистик картинаси ўқувчи кўз олдида жонли манзара сифатида бутун нозик деталлари билан намоён бўлади”¹.

Мажмуанинг биринчи қасидаси “Саратон”да табиатдаги жазирама манзараси шундай тасвирланади:

Гулрез, нигар, ҳар тараф аз хатти шуъоаш,
Оташбозий карда ҳама сирату сонро.²

(Мазмуни: Қуёшнинг шуълали чизиқларидан ҳар томон сочилган анвойи “гуллар”ни қара – гўё ҳамма нарсани ўт билан ўйнаётгандек кўрилади).

Шоир ўқувчига манзарани тавсифлаб бермайди, балки унинг нигоҳларини бевосита ўзи кўрган сурат томон йўналтиради. Бунда шоир ўқувчига ўз ҳис-туйғулари воситасида эмас, балки табиатни бадий тасвирлаш асосида таъсир ўтказишни мақсад қилади.

Шарқ мумтоз мусиқаси, миниатюраси ва бадий адабиётининг ифодавий хусусиятларини кузатганда нафис санъатларнинг ўзаро муштарак алоқадорликда ривожланганини кўрамайди. Мумтоз мусиқани аруз вазнисиз, миниатюрани эса бадий асарларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис ҳам Шарқда бу санъатларнинг нафақат бадий-ғоявий жиҳати, балки ифодавий хусусиятлари ҳам кучли синтетик муносабатда бўлганлиги яққол сезилиб туради. Лириканинг тасвирий санъат билан синтезлашуви ундаги ифода таъсирини янада оширади. Манзарани мусаввирлардай чизиб кўрсатиш ўқувчига худди реал ҳаётдагидек туйғуларни

¹ Исҳоков Ё. Навоий лирикаси ва янги давр поэтикаси // Навоийнинг ижод олами. – Т.: Фан, 2001. – Б.48.

² Бу ва бундан кейинги мисоллар куйидаги манбадан олинади: Навоий Алишер. Девони Фоний. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 2003. Т. 20. – Б.322-365.

Шу йилнинг сентябрь ойида улуғ шоиримиз Алишер Навоий таваллудининг 570 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясида халқаро анжуман бўлиб ўтди. Анжуманда республикамиздаги етакчи навоийшунослар ҳамда бир қатор хорижий мамлакатлардан меҳмон бўлиб келган таниқли адабиётшунос олимлар мазмундор маърузалар билан иштирок этдилар. Кўтаринки руҳда ўтган бу анжуман республикамиз ҳаётида муносиб из қолдирадиган катта маданий тадбирга айланди. Мазкур конференцияда иштирок этган ёш навоийшуносларнинг янги тадқиқотини эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

бера олади. Яна Навоийга мурожаат қилсак:

Анжум қатароти қалай омада ҳар сў,
Дар тоси фалак тофта аз хур завбонро.

(Мазмуни: Юлдузлар ҳар томонда қалай томчилари каби кўринади – фалак гумбазида қуёшдан эриган нарсалар чўгланган каби).

Албатта, бу фототасвир эмас, ижодкор қалбида қайта ишланган, у кўрган, ҳис қилган манзара. Шу боис ўқувчи ҳам энди табиатга шоирнинг кўзлари билан қарайди. У кўраётган манзара реал оламга монанд, аммо аслиятидан кўра гўзал ва мафтункор.

“Фусули арбаа” қасидалар мажмуасидаги манзаралар ифодасида шоир фақат тасвирий воситалардан фойдаланган дея олмаймиз. Хусусан, мажмуанинг кейинги қасидаси бўлган “Хазон” (“Куз”)да тавсифийлик устувор бўлган байтлар бирмунча учрашини ҳам кузатиш мумкин:

Ба шўхони шажар бингар, ки аз бемории муфрит,
Аён гарданд ҳар сў заъфарони ранги бўстонро.

(Мазмуни: Дарахт шўхлари (шоҳлари)га қара, ҳаддан зиёд хасталикдан, қайси тарафга қарама, ҳамма ёқдан дарахтзорнинг заъфарон (сарик) ранги кўзга ташланади).

Бу манзара ифодасида деталлаштириш асосидаги тасвири кузатмаймиз. Шоир табиат кўринишларини таърифлаб бераётгандек кўринади. Аммо қуйидаги бандда шоирнинг табиатни чин мусаввирона ифода этишга бўлган ҳаракатини, лириканинг рангтасвир санъати имкониятлари билан бойитилганини ва бу икки санъатнинг ўзаро синтезини кўраемиз:

Ба жўи об чун гул хўрад он зардий бубин ё худ,
Фалак дар об афкандаст акси барги ағсонро.

(Мазмуни: Ариқ сувини кўргил, гул ютганидан сариклиги кучаяди, Ё фалак хазон бўлган шоҳлар баргининг аксини солганми?)

Навоий ушбу мисраларда шеърятдаги тажохули орифона санъатини қўлламоқда. Шоир аслида сарик либосга бурканган дов-дарахтларнинг сувга ранг берганлигини, унда дарахт кўриниши аксланганини яхши билади. Шунинг баробарида ўқувчига “картина”ни бир вақтнинг ўзида бир неча хил “кўриш” имкониятини беради.

Мажмуадаги “Баҳор” қасидаси баҳорга хос табиат манзараларининг мафтункор тасвири билан ажралиб туради:

Даҳони ғунчаро дандону тожи лоларо зевар,
Чу меёбад аз-он дурпош созанд абри найсонро.

(Мазмуни: ғунчанинг оғзи тиш билан, лола эса тож билан гўзал, Улар бунга эришгач, баҳор булутлардан дур ёғдиради) .

Кўз олдингизда баҳорга хос асосий унсурлар: ғунча, лола, булут, ёмғир ўзига хос қиёфада гавдаланади. Ва еру осмонни қамраб олувчи бу унсурлар воситасида сиз бутун баҳорий манзарани кўришингиз мумкин бўлади.

Мажмуанинг бутун тароватини кўрсатиб берувчи “Қиш” қасидаси бошқаларидан тасвирий қисмларнинг кўплиги ва янада хайратомузлиги жозибаси билан ажралиб туради:

Намуна баҳри мушаммаъ намуд қавси кузах,
Пайи лифофаи хиргоҳи осмон зи саҳоб.

(Мазмуни: Фалакда кўринган камалак ҳар қандай соябонга ўрнак бўлади, осмон чодирини эса булутлардан ўзга ёпинчиқ яшаш пайига тушади.)

Ёки:

Агар на абр лифоф аст баҳри хиргоҳи чарх,
Зи тори қатра чаро ҳар тараф кашид таноб?

(Мазмуни: Агар чарх чодирини булутлардан ёпинчиқ – жилдини олмаганда

эди, нега қатралар торидан (томчилардан) ҳар тарафга иплар тортади?)

Шоир кўраётган реал манзара унга ниманидир эслатган. У тасаввурларига эрк бераркан, камалакни соябонга, осмонни чодирга ўхшатади. Ва ўз таассуротлари асосидаги манзарани чизади. Табиат манзаралари берган таассуротнинг ўзини келтириш тасвирнинг таъсири кучини янада ошириб юборади. Аслида манзаранинг реал кўринишини бера олиш ҳам бир маҳорат. Аммо кўрсатишнинг ўзи ҳали завқ бериш дегани эмаску! Бу каби тасвир ўқувчига ўзи илгари кўрган, аммо гўзаллигини ҳис қила билмаган манзарадан қайта баҳра олиш имкониятини беради:

Ба сўйи мағриб н-орад шудан зи машриқ меҳр,
Агар наяфканад аз абр пул ба рўи халоб.

(Мазмуни: Қуёшнинг шарқдан ғарбга мўътадил ҳаракати, булутдан ботқоқлик юзига (нурдан) кўприк солинмагунча кўзга ташланади).

Қуюқ булутли осмон. Булутларни ёриб ўтган қуёш нури ботқоқликка тушган. Ботқоқликдаги кичик кўлмак сувлари юзасида ястаниб ётган қуёш нурлари қайиқчалардек жилоланади. Бу худди уфқда ботаётган қуёшнинг уммонда узун йўлак ҳосил қилишига ўхшаб кетади...

Шу тариқа “Қиш” қасидасида борлиқ тасвиридан аста-секин жониворларнинг жисмоний совуқ таъсиридаги ҳолати тасвирига ўтилади:

Чу бум шўъла шавад парзанон, зи шиддати бард,
Зуголвор дар-ў уфтанд хайли ғуроб.

(Мазмуни: Совуқ шиддатидан шўъла калхатдай қанот қоқади, қора қарғалар тўдаси сўнган кўмир парчаларидай ерга таппа-таппа туша бошлайди).

Дар об моҳи беҳис чу меҳ рафта ба хок,
Ба хок мор фитода басони баста таноб.

(Мазмуни: балиқ тупроққа қоқилган михни эслатади, тупроқ устидаги илон эса гўё эшилган арқондек ҳаракатсиз ётади).

Бутун табиат совуқдан азобда. Кўз олдимизда қаҳратон захридан азоб чекаётган жониворлар тасвири жуда гўзал чизгиларда намоён бўлади: қарғалар сўнган кўмир парчаларидай ерга таппа-таппа туша бошлайди, муз остида жонсиз ётган балиқ тупроққа қоқилган михни эслатади, тупроқ устидаги илон арқондек ҳаракатсиз...

Навоий қиш совуғидан паноҳ топиш учун анордек тешиги ва туйнуғи йўқ бир хона излашни, ундаги доналар чўғ, суви эса танани истувчи қизил шаробдай бўлиши зарурлигини таъкидлар экан, бу ҳолат замона ҳукмдори Хусайн Бойқаро мажлисини ёдга солишини айтади ва шу тариқа қасидага унинг тасвири кириб келади. Қасидада Хусайн Бойқаро тасвири қишга қарама-қарши қўйилади. Унинг тасвири бошланиши билан жисмоний совуқ таъсири камаяди.

“Фусули арбаа” қасидалар мажмуасида мусиқа санъати билан уйғунлашув ҳолати ҳам кўзга ташланади. Бу қасидалар мажмуаси юқорида айтганимиздек, аслида бир бутунлик, яхлитлик касб этади, сўнгги қасида “Дай” (“Қиш”)да Фоний тахаллусининг қўлланилганлиги ҳам бу фикрни исботлайди. Навоий ҳар бир фасл ва ундаги тасвир усулларини эътиборга олган ҳолда уларда турли вазнларни қўллайди. Хусусан, ёз фаслига бағишланган “Саратон” деб номланган қасида шундай бошланади:

Боз оташи хўр сохт самандар саратонро,
Афрўхт чу оташкада гулзори жаҳонро.

(Мазмуни: Қуёш оташи саратонни яна самандарга айлантирди, жаҳон гулзорини оташкада каби ловиллатди).

Мазкур қасидада ёзнинг инсонга кўпроқ жисмоний таъсири кўрсатилганлигини, ҳар бир байтда саратон жазирамаси айнан инсон аъзои баданига (руҳиятига эмас) таъсир қилаётганлигини кузатиш мумкин:

Бар хок агар пўя заннад кас, натвон ёфт,
Аз пошна ёхуд сарангушт нишонро...

(Мазмуни: Билқиллаган тупроққа шиддат билан қадам босган киши – Бошмалдоғу товонидан нишон ҳам тополмайди).

... Гармову арақ сохта чун мокиси ҳаммом,
Аз чини бадан пир ҳама шахси жавонро.

(Мазмуни: Иссиқ ва терлар ҳаммом томчиларига ўхшайди, Ажиндан барча ёш баданлар кексага айланди).

Қасидада ёзнинг бутун табиатга, ундаги барча жонзотларга жисмоний таъсир кўрсатиши, уларнинг тез ва шахдам ҳаракатланиши баёнининг шўхчан ритмик оҳанг билан уйғунлик касб этганлигини кўрамыз:

Хуршед паи шўбадабозий чу мушаъбид,
Аз шўраву аз талқи тар ороост дўконро...

(Мазмуни: Қуёш найрангбоз каби масхарабозлик пайига тушиб, Шўрхок еру билқиллаган тупроқ билан дўконни (ер юзини) беади).

Дар чашма, ки чўшида барояд зи замин об,
Чун жўш зи гармост бубинаш чараёнро.

(Мазмуни: Ердан суви қайнаб чиқаётган чашма – қайнаши иссиқдан бўлса, унинг оқишини кўриб қўй).

Дар тофта регаш бингар, чор сум инак,
Бишкофтаву сўта оҳуи давонро.

(Мазмуни: Қайноқ қумга қара, югурувчи оҳунинг тўрт туёғини тешиб, куйдириб юборган).

Юқоридаги байтларда найрангбоз деб таърифланаётган қуёшнинг масхарабозлик кўрсатиши, ердан қайнаб чиқаётган чашманинг жазирама таъсиридаги ҳаракати, қайноқ қум устида югураётган оҳунинг ҳолати шўхчан ритм билан ҳамоҳанглик қилаётганини кузатиш мумкин.

Қасидада 27-байтдан Султон Ҳусайн Бойқаро таърифи бошланади ва “ёзнинг иссиғидан паноҳ изловчи кишилар учун Ҳусайн Бойқаро туғи сояси макондир” деган фикр илгари сурилади:

3-ин гармии хуршед бираст, он, ки, панаҳ сохт,
Зилли шарафи рояти Жамшеди замонро.

(Мазмуни: Қуёшнинг тафтидан паноҳ изловчи киши, (уни) замона Жамшиди туғи соясининг шарофатидан топқусидир).

Мажмуада “Ҳазон” (“Куз”) фасли таърифи бошланиши билан ундаги шеърий ўлчов ҳам ўзгаради:

Дигар шуд баҳри санжидан баробар адли давронро,
Зи кофўри зи мушк рўзу шаб ду палла мезонро.

(Мазмуни: Даврон адолатини ўлчаш мезонлари ўзгарди, тарозунинг бир палласида (кундузнинг рамзи) кофур, иккинчисида (кечанинг тимсоли) мушк тортиладиган бўлди).

“Ҳазон” қасидаси мажмуадаги ҳажм жиҳатдан энг кичик қасида бўлиб, 33 байтдан иборат. Унда бошқаларидан фарқли равишда Ҳусайн Бойқаро сиймоси тавсифини учратмаймиз. Бунга икки омилни сабаб қилиб келтириш мумкин. Биринчидан, Навоий кузга хос маҳзунликни Ҳусайн Бойқаро сиймосига кўчиришни хоҳламайди. Бунга “Баҳор” қасидасида келтирилган қуйидаги байт асос бўла олади:

Агар хоҳий баҳори беҳазон бин, варо бингар,
Баҳористони халқи хусрави Эрону Туронро...

(Мазмуни: Агар беҳазон баҳорни кўришни истасанг, уни кўргил – Эрону Турон подшоҳи халқининг баҳористонидир бу.).

Иккинчидан, юқорида кўринганидек, Хусайн Бойқаро сиймоси қасидаларда халқни иссиқ ва совуқнинг жисмоний таъсиридан ҳимоя қилувчи нажоткор сифатида намоён бўлади. Бу ўринда эса бу ҳимояга эҳтиёж йўқ, чунки кузда жисмоний таъсир хусусияти камроқ.

Мажмуага “Баҳор” фасли билан унга хос яратувчанлик, янгиланиш кайфияти ҳам кириб келади:

Вазад боди баҳор ихъёи амвоти гулистонро,
Зи анфоси Масеҳо тоза созад олами жонро.

(Мазмуни: Баҳор шамолининг эсиши гулистон гулларига янгидан ҳаёт бағишлайди, гўё Масиҳо нафасидан жонлар оламини янгилайди).

Қасидада баҳорнинг яратувчанлик хусусияти энди бевосита замон ҳукмдори Хусайн Бойқаро таърифи келтирилган ўринларга кўчади:

Чу андар ҳикмати асрори хилқат фикр бигморад,
Биёбад ончи, махфий монда Афлотуну Юнонро...

(Мазмуни: Яратилиш сирру асрори ҳикмати ҳақида фикрлаганда, Юнон Афлотуни учун ҳам махфий қолган сирларни топади).

Навбатдаги байтда баҳорда кучли момақалдиорқдан сўнг ёмғир ёғиши билан боғлиқ ҳолат Хусайн Бойқаро табиати тасвири билан уйғунлик касб этганлигини кўрамыз:

Туро бо он тавоноиву зарби теғи оламгир,
Диҳад рў олами дигар, ки резий ашки галтонро.

(Мазмуни: Шунчалар қудратингу оламни олишга қодир тиг зарбанг билан, Ажиб юмшоқлигинг ҳам борки, бундай пайтларда кўз ёш тўкасан).

Ниҳоят мажмуа йил фаслларининг охири бўлган “Дай” (“Қиш”) тасвири билан яқун топади. Навоий таъбири билан инсон умрининг поёнига ўхшатишга бу фасл “кишининг ҳам қад била адам йўлига кириб, замон аҳли билан хайрбод қилиш” (“Ҳазойину-л-маоний”даги таъбир) даври бўлиб, қасидада Фоний тахаллусининг қўлланилиши шунга ишорадир:

Ба бўи васл ниҳад рў ба дарғаҳат, Фоний,
Чунон ки аҳли ибодат ба гўшаи меҳроб.

(Мазмуни: Васлинг бўйи умидида Фоний даргоҳинга юзини кўяди, бу ибодат аҳлининг меҳроб гўшасига бош кўйишидекдир).

Қиш, ундаги қор ранги адабиётда поклик, мусаффоликка қиёс қилинади. Навоий ижодида бу фасл донишмандлик рамзи сифатида ҳам келади. Қасидада фалсафий мушоҳадакорлик билан боғлиқ туйғуларни беришга ниҳоятда мос баҳрнинг қўлланилганлиги шоирдаги юксак бадиий салоҳиятни кўрсатувчи яна бир омилдир.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, Навоийнинг “Фусули арбаа” қасидалар мажмуаси бадиий адабиёт, рангтасвир ва мусиқа санъатларининг ўзаро уйғунлашуви асосида яратилган санъат намунаси бўлиб, шоир табиатни тасвирлаш орқали асл мақсадига эришади: замона султони Хусайн Бойқарони мадҳ этади. Навоий ҳар бир қасидада фасл руҳиятидан келиб чиққан ҳолда Бойқаро сиймосини турли тасвир ва оҳанг твланишларида акс эттирар экан, ўқувчини ана шу руҳиятга тўла тушириб олади ва ўз бағишловининг таъсирини янада оширади. “Фусули арбаа”нинг инсонни ҳайратга солдирадиган даражадаги юксак санъат асари сифатида эътироф этилишига ҳам биз юқорида кўриб ўтган уйғунлик сабаб бўлгандир, эҳтимол.

Дилнавоз ЮСУПОВА,
филология фанлари номзоди,
Саъдулла ҚУРОНОВ,
ЎЗМУ магистранти

Машраб ижоди ва тасаввуф атамалари

МАШРАБ АСАРЛАРИ ЛУФАТИ ҲАҚИДА

Яқинда шоир Абдулла Жабборнинг “Машраб асарлари учун луғат ва изоҳлар” китоби нашр этилди (“Фарғона” нашриёти, 2010). Шоир кириш сўзида камтарона узр сўраб айтганидай, бу катта ишнинг хамиртуриши, буюк зотларнинг асарларига луғат тузиш кўпчилик олимлар биргаликда бажарадиган масъулиятли ишдир. Масалан, “Навоий асарларининг тўрт томли луғати”ни тузишда Порсоҳон Шамсиев, Солиҳ Муталлибов, Азизхон Қажумов каби алломалар ижод қилганлар. А.С.Пушкин асарлари луғатини тузишда янада кўп машҳур уламолар қатнашган.

Кейинги вақтларда Анвар Ҳожиаҳмедов, Ёқубжон Исҳоқов, Ботирбек Ҳасан, Ваҳоб Раҳмон каби яқка муаллифларнинг ҳам мумтоз адабиётимизда сўз санъатларига доир изоҳли сўзлик ва луғатлари нашр этилдики, бу фидойи олимларнинг ишлари ҳам таҳсинга лойиқдир.

Маълумки, машҳур алломалар, шоирлар асарларига луғат тузишда муайян тамойилларга амал қилинади. Замахшарийнинг “Муқаддимат-ул адаб”, Сомибекнинг олти жилдли “Қомусул аълам”, уч жилдли “Ғиёсул-луғат” китоблари умумжаҳон тарихи ва маданиятига оид бўлса, Доро Шуқуҳнинг 120 жилдли тасаввуф истилоҳлари луғатида муайян соҳа сўзларининг маънолари изоҳланади.

Абдулла Жаббор ўз луғатини тузишда, табиийки, аввало Шоҳ Машраб девонидаги ғазалларида, “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарларида ҳамда халқ китоби “Қиссаи Машраб”да фойдаланилган сўзларга изоҳ ва шарҳ беришни мақсад қилган. Луғат муаллифи шеърят мухлисларига, барча зиёлилар ва талабаларга Шоҳ Машраб ижодида учраган адабий, бадий, жўғрофий, тарихий, фалсафий, жумладан, тасаввуфий сўзларга изоҳ ва шарҳ беради.

Энди Абдулла Жаббор бу улкан ижодий мақсадига қандай ва қай даражада эришганини кўриб чиқамиз. Муаллиф шоир ижодида учрайдиган “Абдол” сўзига бундай изоҳ ва шарҳ беради: “Абдол – дарвешлар, қаландарлар. Аммо барча дарвешлар, қаландарлар ҳам абдол даражасига етмайди”. Қайсилари етиши мумкин? Тузувчи муаллиф буни изоҳлаб айтади: “Худога яқин зотлар. Ўзгаларнинг қилган ёмонликларини осон кечира олгувчи, қазо ва қадарга кўнгил хушлиги билан бўйин эгувчи” ва ҳоказо. “Худога яқин зотлар” дейилгани тўғри. Аммо кейинги фикр мунозарали. Чунки, қудсий ҳадисларда “ёмонликлардан нафратланнинг, кучингиз етса, уларга қарши курашинг, кучингиз етмаса ичингиздан норози бўлинг” дейилган. Изоҳнинг давомида ғалати фикр бор: “Ибн Арабийга кўра, Оллоҳ

етти иқлимни етти абдол восита-сида бино қилган. Шул боис етти замоннинг руҳонияти уларга боғлиқ ва ҳар абдол кучини ўз замонида яшаган пайғамбарлардан олади. Яҳё алайҳиссалом эса Исо ва Хорун ўртасида юриб, пайғамбарлардан эшитган ҳақиқатларни етти абдол қалбига нақш айлаб турар эмиш”. Бу жуда мураккаб фалсафий ғояни бошқа мусулмон уламолари қабул қилмай, Ибн Арабий фикрини куфрга чиқарганлар.

Салоҳиддин Тошкандий таржи-ма қилган “Темурнома” асарида ёш Темурбек буюк давлат тузиш йўли-нинг бошланишида қирқ абдол – чилтонларга учрагани айтилади. Унга бир косада май, бир косада сут келтирадилар ва танлаб ол, дейдилар. Темурбек сутни танлайди. Бу эса бўлғуси соҳибқироннинг йўли оқ, ёруғ бўлишидан далолат беради.

Луғатда “Абдуллахон” сўзи ҳам қисқа изоҳланган: А. Искандархоннинг ўғли, 38 ёшда тахтга ўтириб, 28 йил ҳукм сурган (демак 66 йил умр кўрган.) Фарғона ҳамда Эроннинг бир қисми унга тобе эди. Қилган хайрли ишлари мингдан зиёд дейишади. У карвон йўлларида ра-ботлар қурдирди, қудуқлар қаздирди, мадраса ва масжидлар бино этди. Шоир яна Ёрқанд ҳокими Абдуллахонга ҳам қисқа изоҳ беради.

Абдулла Жаббор шоир Машраб ғазалларида тилга олинган айрим азиз авлиёларга изоҳ беришда Алишер Навоийнинг “Насойим-ул-муҳаббат мин шамоим-ул футуват” асарида фойдаланади. Луғатда “Абу Бакр”, “Авлиё”, “Адҳам”, “Арш”, “Айн”, “Аласту”, “Али”, “Асҳоби Каҳҳор”, “Асҳоби фил”, “Аттор”, “Афросиёб”, “Аҳмад Жомий”, “Бало”, “Баҳоуддин Нақшбанд”, “Бишр Хофий”, “Боязид”, “Паҳлавон Маҳмуд, Полвон ато”, “Жалолдин (Румий)”, “Жаъфар Содик”, “Жоми жам”, “Жунайд Боғдодий”, “Закариё”, “Замзам”, “Зикр”, “Ийсо Масиҳ”, “Имом Абу Ханифа” (Имо-

ми Аъзам), “Истиғроқ”, “Каромат” каби тарихий шахслар ва тасаввуфга хос сўзларга етарли изоҳ беради. Мана шулардан бири: “Жамшид қадимги афсонавий пешдодий сулоласидан 4-ҳукмдор, Тахмурас Давбанднинг ўғли... Унинг подшолик замонида ёруғликнинг зулмат устидан, адолатнинг эгрилик устидан, инсонларнинг девлар устидан ғалаба қилган, ҳар бир дардга даво топилган, у пайтда ҳатто ўлим ҳам енгилган. Аммо, Жамшид ўз ғалабаларидан мағрурланиб кетгач, яна ёмонликлар юзага чиқади. Тахтга Аҳриманнинг малайи Заҳҳок (икки елкасидан илон ўсиб чиққан ҳукмдор) ўтиради ва минг йил ҳукм суради. Бу давр афсонавий тарихда зулмат ва зулм даври ҳисобланади.” Бу яхши, ихчам, мазмунли таъриф ва тавсиф. Муаллиф бу ерда “Авесто” ва Фирдавсий “Шоҳнома” сига асосланган.

Луғатда “жаҳим” сўзига фақат бир сўз билан, “жаҳаннам” деб изоҳ берилган. Шу сўзга оят, Ҳадис ёки Машраб ғазалларидан мисол берилса яхши бўлар эди. Ваҳоб Раҳмон “Мумтоз адабиёт манбалари луғати”да шундай йўл тутган ва фидоийлик кўрсатган.

Муаллиф “жаъфар” сўзига кенг изоҳ берган: Жаъфар Содик – Имоми Аъзам (Абу Ханифа)га ва Боязид Бистомийга таълим берган буюк мутасаввиф (700-765). У силсилаи шарифда икки йўл билан (расулуллоҳга) боғланган. Бирида ўз отаси ҳазрат имом Муҳаммаддан, ул зот имом Зайнул-Обидиндан, ул зот отаси Хусайндан, ул зот ҳазрат Алидан, ул зот Муҳаммад а.с.дан таълим олганлар. Иккинчисида у тарикат тарбиясини она томонидан бобоси ҳазрат Қосимдан, ул зот Салмон Форсийдан, ул зот Абу Бакр Сиддиқдан, ул зот Муҳаммад расулуллоҳдан олганлар.

Абдулла Жаббор луғатда “жаҳолат” сўзини ҳам яхши изоҳлайди: “Жаҳолат – нодонлик, жоҳиллик, ғафлат, жаҳлга тобе бўлиш. Қанча муддат расмий ва зоҳирий илмлар-

ни ўрганса ҳам, барибир ҳақиқатни идрок этиш қобилиятидан маҳрум қолиш”. Бу ерда яна Машраб ғазалидан ёки жоҳилия давридан мисол келтириш, “Адиввун оқилун хайрун мин содиқин жоҳилин” (“Жоҳил, нодон дўстан душман яхшироқ”) мақолини эслатиш мумкин эди.

Муаллиф “Жиржис” (авлиё Георгий) сўзини Машраб ғазалидан мисол келтириб, изоҳлайди: “Боз нуҳсад сол Журжис умри ичра” (Журжис 200 йил умр кўрди). Бу шахс юнон подшоҳи Дақлитёнус даврида (284-305) Анатолия ғарбидаги бир вилоятда амир бўлган. Изоҳ яхши. Фақат бир хатоси – Диоклетиан – юнон подшоҳи эмас. Балки Бизанс, Византия – Шарқий Рим давлатининг императоридир. Асҳоби Каҳф – 300 йил ухлаб қолган ўсмирлар – шу император даврида ғорга яширинганлар. Уйғонганларида замонлар ўтиб, аввал қувғинликда бўлган яккахудолик дини – масиҳийлик ғалаба қозонган эди. Бу ҳақда Тавротда ҳам, Қуръонда ҳам ривоят келтирилган.

“Жолинус” сўзига изоҳда бундай дейилади: “Искандарнинг зафарли юришларида қатнашган юнон ҳакими, файласуф Гален (130-200 йил)”. Бу изоҳда бир нечта тарихий янглишув бор. Македониялик Искандар милоддан авв. IV асрда (366-322 йиллар) яшаган. Жолинус “Гален” тўрт аср кейин яшаган, у Искандар юришларида қатнашиши мумкин эмас. Луғат муаллифи мабодо астрономия олими, “Алмагест” (“Ал Мажистий”)ни ёзган Птоломейни айтмоқчи бўлса, бу ҳам Искандардан тўрт аср кейин, эллинизм даврида яшаган. Искандарнинг зафарли юришларида қатнашган Птоломей Лаг эса, олим эмас, лашкарбоши бўлиб, астрономия олими Птоломей унинг узоқ авлодларидан биридир.

Абдулла Жаббор бошқа сўзларга изоҳларида бундай хронологик хатога йўл қўймайди. Хусусан, у “Жунайд Бағдодий” сўзига изоҳида кўпчилик олимлар ҳам билмайдиган

қимматли маълумотларни беради: “Нақл қилинишича, Жунайд Фарожий салла ўрар, лекин хирқа киймас экан. Бир куни сўрадилар: “Ақалли устоз (Суфён Саврий) хотири учун хирқа кийсангиз бўлмайдими?” – деб. У жавоб берди: “Агар хирқа киймоқ била мурод ҳосил бўлса, темирдан ва ўтдан либос (хирқа) киярдим...нидо келурким, эътибор хирқа киймоқда эмас, балки куймоқдадир.”

Луғат баъзи сўзларнинг кўп маъноларини кўрсатадики, бу муаллифнинг тилшунослик илмини яхши билишидан далолатдир. Масалан: “Жўйбор – катта ариқ, сой, анҳор; ҳақиқат оқими, баҳрамандлик”. Бу ерда муаллиф жўйбор шайхлари ҳақида ҳам маълумот бериб кетса яхши бўлар эди. “Забур” сўзига изоҳ: “Довуд а.с.га нозил бўлган китоб”. Бу тўғри фикр, аммо етарли изоҳ эмас. Бу ерда “Забур”га доир оятларни, мазкур китоб псалмлар – дуолар тўплами эканлигини айтиб, мисол келтирилса яхши бўлар эди. “Зажр” сўзига жуда кўп ва қарама-қарши маънолар берилган.

Луғатда “Закот” сўзига етарли ва чиройли изоҳ берилади: “Ислом биносининг беш устунидан бири, бадавлат кишилар учун йиллик тўлов. Йилда бир марта бойлик қийматининг 40 дан бирини муҳтожларга бериш.” (Бизнингча ойлик ва кунлик закотлар ҳам бор). Шеъриятда хуснга бой маҳбубанинг муҳтож ошиққа бир боқиши (кулиб қараши), юзини кўрсатиши ва ҳоказолар хусн закоти деб ташбеҳ қилинади (ўхшатилади), “Замзам”, “Зикр”, “Зот”, “Зулкифл”, “Зухд”, “Зуннурайн” (Ҳазрат Усмон), “Зуфунун” сўзларига ҳам яхши изоҳлар берилган. “Зуфунун — фанлар, хунарлар эгаси, кўп фанларни билувчи, донишманд. “Зухд – таркидунёчилик, парҳезкорлик, дунёга илтифот этмай, ибодат ила яшаш. Асл зухд Худога маъкул нарсаларни севмоқдир”.

Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Машраб ғазалларида “ўликни тирилтирувчи” маъносида “Исо нафасли” сўзи кўп

марта қўлланилади. Хожа Убайдуллоҳга ҳам тушда Исо-Масиҳ йўл кўрсатгани “Рашаҳот”да айтилади. Абдулла Жаббор луғатида ҳам бу сўзга кенгроқ изоҳ бериб тўғри иш қилинган. Куръони Каримнинг “Саф” суръасида Исо а.с. “Мендан кейин Аҳмад исмли пайғамбар келади, деб башорат бергани айтилган.

Насимийга берилган изоҳ етарли эмас. “Иксир”, илҳом ва “илми ладун” сўзларига яхши изоҳлар берилган. “ Илми ладун – Оллоҳ ато этган илм. Уни Оллоҳ хоҳлаган бандаларигагина беради. Аммо банда ҳам бундай билимни жуда хоҳласа, етишуви мумкин”. Илми ладуний уч турли: ваҳий, илҳом ва фаросат (интуиция). Оллоҳ изни билан ваҳий – пайғамбарларга, илҳом (каронат) – авлиёларга, фаросат орқали билиш сўфийларга берилади”. Ибн Сино “Ат танбеҳ ва-л-ишорат” асарида обид, зоҳид, ориф даражаларини таърифлайди.

Бобораҳим Машраб ғазалларида золим ҳукмдорларни Куръонда лаънатланган фиръавн Намрудга ўхшатади. Абдулла Жаббор луғатида бу шахсга ҳам оятлар асосида мазмундор изоҳ ва тавсиф беради: “Худои таоло Намрудга узоқ умр, подшолик, мол-мулк ато этди. Аммо Намруд худолик даъвосидан кечмади. Худога қарши жанг бошлади. Тангри унга “Аввал менинг пашшам билан олишиб кўр, деди.

Бир чўлоқ пашша унинг бурнидан миясига ўтиб, чақа бошлади ва ҳалок этди.” Ф. Аттор, Машраб ва Сўфи Оллоёр асарларида “Нимпашша Намрудни қилди ҳалок” деганларида Куръон ривояти эслатилган (талмеҳ санъати).

Луғатда ҳол илми ва қол илми сўзларига берилган изоҳлар қаноатланарли эмас. “Ғавсул-Аъзам” (Абдулқодир Филоний)га етарли тавсиф берилган. Муаллиф бу ерда тасаввуф сўзига Ҳусайн Воиз Кошифий, Ғавсул-Аъзам, Абу Саид Абул-Хайр, Ғаззолий берган таърифларни эслатади. Кошифийда : “Т” – тажрид (беҳуда ишлардан четланиш), С – сидқ, В – вафо, Ф – фано. Ғавсул-Аъзамда: Т – тавба, С – сафо, В – валийлик, Ф – фано. Абу Саид Абул-Хайрда тасаввуф Оллоҳга хуш келмайдиган барча нарсаларни бошдан чиқариш, қўлингдаги барча нарсаларни муҳтожларга бериб юбориш, бошқалардан не кулфат етса – чидашдир.

Ғарбда, Уйғониш даври мутафаккири, яна бир “Поэтика” асари муаллифи Юлий Скалигер “бировга энг оғир жазони лойиқ кўрсанг, унга луғат тузишни топшир” деган экан. Чунки бу чиндан ҳам жуда оғир, машаққатли иш. Абдулла Жаббор эслатганидай, яхши луғатлар олимлар биргалашиб қиладиган ишдир. Мазкур луғат эса шундай табаррук ишнинг дебочаси сифатида таҳсинга лойиқдир.

Маҳкам МАҲМУДОВ

Осиёнинг маънавий замини

Таниқли ҳиндшунос олим, тарих фанлари доктори Нажмиддин Фуломович Низомиддинов кўп йиллардан буён ҳозирги замон тарихчилигидаги долзарб мавзулардан бири — Ҳиндистонда ислом фалсафаси ва маданияти тараққиёти борасида кенг қамровли тадқиқотлар олиб бормоқда. Унинг кунт ва тиришқоқлик билан қилган илмий изланишлари самараси ўлароқ икки китоби олам юзини кўрди. Биринчиси “Ҳиндистонда ислом: тарих, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва ҳинд-мусулмон маданияти” деб номланган бўлиб, у ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи томонидан 2008 йилда чоп этилган ва унвон варағида таъкидлаб ўтилгандек, рисола олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлар, илмий ходимлар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг эксперт гуруҳи ҳулосаси ҳамда Тошкент Ислом университети илмий кенгаши тавсиясини назарда тутадиган бўлсак, мазкур илмий асарнинг икки – ўзбек ва ҳинд халқлари маданиятларининг тарихий тараққиётида айнан ислом дини айрича роль ўйнагани ва ўйнаётганини эътироф этиш жоиз бўлади. Ҳиндистон азал-азалдан ҳиндуизм (ҳиндувийлик)га асосланган қатор динлар мамлаката бўлиб келгани ҳеч кимга сир эмас. Шулардан энг йириги буддизм (буддавийлик) мазкур мамлакат ҳудудларидан чиқиб, деярли барча Осиё мамлакатларига тарқалган. 2003 йили Ҳин-

дистоннинг Тошкентдаги элчихонаси ҳамкорлигида бўлиб ўтган “Исломгача давр Ўрта Осиёда буддавийликнинг ёйилиши” мавзуидаги қадимшуносларнинг халқаро анжуманида ҳатто буддавийликнинг илк маркази Ҳиндистонда эмас, балки... ҳозирги Ўзбекистонда бўлгани, у Хоразм вилоятининг Олтинкўл деган манзилгоҳида жой олгани ҳақида илмий асосланган тахминлар олға сурилган эди. Олтинкўл ва Мохенжо-Даро, Хараппа маданиятлари неча минг йиллар давомида гоҳ у, гоҳ бу томонда тараққий этиб, бир-бирларини бойитган ва аста-секин шарқий ва ғарбий томонларга қараб силжиган экан. Албатта, бу тахминларнинг ҳар бири учун иштирокчи қадимшунос олимлар инкор этиб бўлмас ашёвий далилларни тақдим этган эдилар. Ислом динининг мазкур минтақаларга кириб келиши эса манзарани бутунлай ўзгартириб юборди. Тадқиқотчи ўз илмий мушоҳадаларини айнан шу даврдан эътиборан ривожлантириб боради.

Шу кунларда Ҳиндистон аҳолиси нуфуси бир миллиарддан ортиқлигини назарда тутсак, шундан нақд ўн фоизини мусулмон ҳиндлар ташкил этади. Бу ушбу мамлакатда юз миллиондан ортиқ мусулмон халқи яшайди дегани. Ислом дини Ҳиндистонда янги урду тилининг пайдо бўлишига олиб келди. Тил воситасида янги маданият ва ҳатто янги миллат юзага келди. Покистон ва Бангладешнинг тўқсон тўққиз фоиз аҳолиси ислом динига эътиқод қилади. Бобурийлар сулоласи дав-

рида эса ислом маданияти айниқса ўзининг энг юқори маданий тараққиёти даражасига эришди, урду тили мамлакатда ҳиндий тилидан кейин иккинчи давлат тили мақомига эга бўлди.

Н.Низомиддинов рисола “Муқаддима”сидан кейин тадрижий равишда Ҳиндистондаги исломгача бўлган диний-маънавий муҳитни кенг ёритиб беради. “Веда дини ва тароналари”, “Брахманизмда яккахудолик ғоясининг шаклланиши”, “Жайнизм...”, “Буддизм...”, “Ҳиндуизм...” каби динларнинг юзага келиши, уларнинг маҳаллий халқлар ижтимоий ва маиший ҳаётида тутган ўрни ҳақида бир-биридан қимматли, шу вақтгача кенг ўзбек афкор оммасига маълум бўлмаган маълумотлар ва далолатларни келтириб ўтадики, бу асар аҳамиятини янада оширишга хизмат қилиши тайин. Рисоланинг “Ҳиндуизм ва ислом” деб номланган боби ўқувчида яққол қизиқиш уйғотишига шубҳа йўқ. Чунки, исломда ягона Биру Бор оламнинг ёлғиз эгаси сифатида тан олиниб турган бир пайтда кўпхудоликка эътиқод қилувчилар қандай қилиб мурсою мадора билан бир жойда истиқомат қилиши мумкин деган иштибоҳ ўз-ўзидан пайдо бўлади. Олим бу саволга айнан Куръони каримдан иқтибос келтириб, “кескинликни юмшатади”: “(Аввалда) одамлар фақат бир миллат (яъни дин)да бўлган эдилар. Сўнгра бўлиниб кетдилар”. (“Юнус” сурасининг 19-ояти). “Бир миллат (дин)дагиларнинг замона зайли билан ўз “асли”дан айри ҳолда яшашга ўтиш сабаблари... турлича тушунтирилса ҳам, аммо уларнинг бундай эзгуликка йўғрилган мақсад-манзили бир, яъни инсонларни гумроҳликдан огоҳликка қайтаришдир”. Демак, олимнинг таъкидлашича, инсонлар ҳамишга огоҳликка мойил бўлмоқлари шарт. Зеро, улар топинадиган маъбуднинг ташқи кўриниши қай ҳолда бўлмасин, ички, ботиний мазмуни фақат бир нарсадан – огоҳликдан иборат бўлмоғи керак.

Рисоланинг “Ҳинд-мусулмон маданияти” сарлавҳали бобида тад-

қиқотчи яна бир қизиқарли муаммони ўртага ташлайди. Сарлавҳанинг ўзи айтиб турганидек, икки буюк маданият ўртасидаги алоқалар қай шаклда юзага келганига ишора қилинмоқда. 976-йилда халифа Мансур саройига ҳинд пандит (ўқимишли олим)лари ўзлари билан фалакиётга оид “Брахмасиддҳанта” ва “Кҳандаҳйака” деган асарларни олиб келадилар. Китоблар арабчага таржима қилинган, араб маданиятида гўёки инқилоб юз беради: “Араблар ўз рақамларини ҳинд рақамлари билан белгилаб, “Ҳандаса” (геометрия) сўзини ҳам шундан олганлар”. Халифа Маъмун ҳукмронлигида Канки, Санжиҳала, Манака сингари ҳинд табиблари ҳам ўз асарларини Арабистонда кенг ёйганлар ва ҳ.к. Шулар жумласидан “Калила ва Димна” (“Панчатантра” – Беш китоб)нинг дунёга ёйилишига биринчи сабаб ҳам унинг араб тилига таржима қилинганидир.

Муаллиф Бобурийлар сулоласининг Ҳиндистонда ислом маданиятини тарғиб қилишдаги ишларига кенг тўхталади. Айниқса, тасвирий санъатнинг “нанҳачитра”, яъни митти (миниатюра) сурати шу қадар кенг ривожланганки, биргина Ҳиндистонда бу санъатнинг ўнлаб мактаблари юзага келган. Чолғу асбобларининг турлари ҳам мусулмон машшоқ ва муғаннийлари ижодий фаолиятлари туфайли хилма-хиллашиб кетади. Рисоланинг айнан сўнгги 17-бобида ашъвий далил сифатида китобхон аниқ тасаввурга эга бўлмоғи учун Н. Низомиддинов ана шундай чолғу созларининг тасвирларини ҳам илова этиб, улар узв(қисм)ларининг қандай номлаишларини ҳам у ёки бу тилда қайд этиб ўтади.

Нажмиддин Низомиддинов кўп тилли (полиглот) олим, у ҳиндий, урду, инглиз, форс тилларини мукаммал билади, йога таълимотини амалиёт билан қўшиб ўрганган, замона талабига “лаббай” деб жавоб бериб, айрим ғарб мамлакатларида махсус маркетинг ва менежмент сирларини қунт билан эгаллаб қайт-

ган. Ўз иқтидорини ҳар тарафлама бу тариқа “чархлаш” унинг мазкур рисолаи ёзилишида ҳам, умуман, унинг бутун ижодий фаолияти савиясида ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Н. Низомиддиновнинг иккинчи китоби “Жанубий, Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиё халқлари қадимги тарихи, диний эътиқоди, маданияти” деб аталган (ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, 2010). Фойдаланишда қулайлик бўлиши учун муаллиф уни “Жануби-Шарқий Осиё” деб аташни тавсия этади. Мазкур асар “Хрестоматия” мазмунида ёзилган бўлиб, ҳар бир бўлим ва боб сўнгида саволлар илова қилинган, бу ўша мавзунини чуқурроқ илмий таҳлил қилиш учун яна бир қулайлик туғдиради. “Кириш” қисмида муаллиф таъкидлаб айтадики, мустақил “Ўзбекистоннинг Ҳиндистон, Хитой, Япония, Жанубий Корея, Индонезия каби ўнлаб мамлакатлар билан иқтисодий-сиёсий ҳамда маданий-маърифий алоқаларини мустақамлаш борасида олиб борилаётган ишларнинг мантиқий давоми” мазкур илмий тадқиқотда ўз аксини топган. Асар уч бобдан иборат. I бобда “Жанубий Осиё мамлакатлари”дан асосан Ҳиндистонга оид маълумотлар келтирилади. Бу табиий, албатта, чунки Ҳинд сарзамини жуда қадим замонлардан буён инсоният маданий тараққиётига айрича ҳисса қўшиб келмоқда, янгича дунёқарашлар, динлар, эътиқодлар айнан шу ерда куртак очиб, гуллаб, мевага кирган, бундан жаҳоннинг унга туташ бўлган ва ундан олисдаги мамлакатларнинг халқлари ҳам баҳраманд бўлганлар. Бунга мисол тариқасида олим Ҳиндистон ҳудудида (1947 йилда рўй берган бўлиниш бундан мустасно, чунки олис тарихдаги воқеалар бу бўлиниш сабабини рўқач қилишни тақозо этмайди) юзага келган давлатчилик тарихига назар солади. Магадҳа, Нанд, Маурий, Кушон, Гупта давлатлари ўз вақтида жаҳонга доврғ солган тузумлар яратган бўлиб, улардан авлодларга мерос сифа-

тида жуда бой сиёсий-ижтимоий таълимотлар қолганки, мамлакатнинг сўнги сиёсий арбоблари учун улар ҳозирги вақтда ҳам миллий маданиятни тиклаш ва мустақамлаш ишларида қўл келмоқда. Сўнгра муаллиф бевосита динлар тарихига муурожаат қилади. Унда Веда дини давридан Ҳиндуизм ва исломгача бўлган маънавий тараққиёт таҳлил этилади. Шу ўринда Н. Низомиддинов юқорида тилга олганимиз биринчи китобидаги айрим бобларни кенгроқ шархлашга эҳтиёж сезганлиги кўринади. Бобурийлар сулоласи давридаги Ҳинд-мусулмон маданияти тараққиёти жараёнининг асл моҳияти кенгроқ очиб берилди. Шри Ланка, Бутан, Непал каби қўшни мамлакатларнинг диний, маданий ва сиёсий тараққиётлари Ҳиндистондаги бундай жараёнлардан алоҳида кечмаса-да, уларда истиқомат қилувчи халқларнинг миллий ўзига хос жиҳатлари мавжудлигини муаллиф аниқ мисоллар ёрдамида муфассал ёритиб бера олган. Оддий ўқувчи нигоҳида мазкур мамлакатлар харитада арзимасдек кўрингани билан аслида уларнинг аҳоли нуфуси камида ўн миллиондан тортиб, олтмиш-етмиш миллионни ташкил этади. Демак, олим биз учун Ҳиндистон баҳонасида янги (аслида қадимги) мамлакатларни қайта “кашф” этган десак, муболаға бўлмайди.

II бобда Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари таҳлил этилади. Муаллиф бу ўринда ҳам ўзи кўзлаган мақсадига эришган деб бемалол айта оламиз. Сабаби – мазкур мамлакатлар ҳамини тарихий тараққиётнинг энг қизғин, талотўпли ҳудудларида жойлашган – бир томонда қуруқлик, иккинчи томонда чексиз баҳри муҳит – тайёр стратегия. 25 йил давом этган Вьетнам-Америка урушининг акс садолари жаҳон халқлари қуроғи остида ҳамон жаранглаб турибди, ахир. Аммо бундай қирғинбарот муҳорабалар ҳар қанча давом этмасин, пировард-оқибатда башарий тафаккур енгиб чиқади – бугунги кунда тез вақт ичида ўз ўтмиши, ҳозирги ва келажagini аниқ белгилаб олиш-

га муваффақ бўлган Камбоджа, Лаос, Вьетнам... мамлакатлари бунга ёрқин мисол. Дин, эътиқод, иймон ришталари билан боғланган ҳаракатлар ўз самарасини бермай қолмас экан. Бугунги кунда, Жануби–Шарқий Осиё мамлакатлари ҳам “атом”лар таҳдидини мардонавор енгиб ўтиб, ўзликларини мустақамлаш йўлидан олға бормоқдалар.

Китобнинг III боби “Шарқий Осиё мамлакатлари” деб номланган. Бунда энг йирик мамлакат Хитой ва унга қўшни Япония, Корея, Тибетдаги маданий ҳодисалар тарихига назар солинади. Уқувчи кўз ўнгидан фильм тасмалари сингари узлуксиз ўтиб турган жараёнлар тафсили мароқли баён этилганини яна бир эътироф этмай иложимиз йўқ. Тадқиқот-

чи уларни санаб ўтмайди, бу – аниқ, унинг ўз олдига қўйган мақсади бор — барча дин (маданият)ларнинг илдизи битта деган илмий ақиданинг ростлигини исботлаш. Шу боисдан ҳам муайян бир мамлакат, дин ё маданият таҳлилига қўл урар экан, муаллифнинг ўз иши ва мақсадига холисона ёндошганининг гувоҳи бўламиз. Бирон-бир дин ё эътиқодга бошқасига қараганда кам ё ортиқ даражада “мойил” бўлиб қолмаймиз. Аксинча, ўз диний эътиқодлари, маданий муносабатлари билан уларнинг умумжаҳон маънавияти бойлигига ўзларига яраша ҳисса қўшганларидан хабардор ҳам бўламиз, уларга нисбатан ҳурमतимиз ҳам ортади. Ҳар икки китобнинг амалий қиммати ана шу фазилатидадир.

Амир ФАЙЗУЛЛА

Густав ЭМАР

Соҳибчангал

1. ЎҚ

Сан Сабо билан Рио Пуэрко тизма тоғлари оралигида ястанган жойдан ҳам бефайзроқ ва зерикарлироқ ўлкани топиш машаққат бўлса керак.

Бу ташландиқ юртда нималарнингдир талай суяклари оқариб ётади ва улар бора-бора тўзийди. Унинг кўрқинчли саҳросида бўзранг қоялар сероб бўлиб, қаваклариди алмисоқдан бери илонлар ва йиртқич жондорлар яшайди. Чўл-биёбонларида фақат қора тоғолча билан у ер-бу ерда мажмағил бутазорлар кўзга чалинади, холос.

Оқ танлилар ва ҳаттоки ҳиндилар ҳам аҳёнда-аҳёнда, фақат жуда зарур бўлгандагина ана шу кимсасиз жойдан юришга ботинадилар. Бунда таваккалига иш тутиб, ўзоқроқ йўлни танлайдилар, яъни чўл-биёбон ёқалаб илгарилайдилар. Йўловчи йўлда доимо сув билан сояга умид боғлай олади. Булар тропик ўлкаларда роҳатижон нарсалар бўлса, ғарб чўлларида энг бебаҳо неъмат ҳисобланади.

1843 йили кундузги соат уч яримларда навахос қабиласидаги ҳиндилар ўзларининг жарангдор тилларида «ер тути ойи» дейдиган июннинг иккинчи ярмидаги шанбалардан бирида Сан-Сабо тоғи этакларидаги эманлар, қизил дарахтлар ва сумахлар¹ ўсган дарахтзордан бир чавандоз отилиб чиқди. У чамаси Сан-Сабо тоғи тизмаларидан ҳозиргина тушиб келганди. Чавандоз тизманинг охириги дўнгликларини ортада қолдирганидан кейин чўл-биёбон ёқалаб кетган йўлга тушиш ўрнига тўғрига от солди. Унинг шаштидан чўлни кесиб ўтишга хезлангани аниқ кўришиб турарди.

Бунчалар жасорат ё чавандоз ақлсизлигининг аён белгиси, бу энг жасур одамга ҳам хос бўлмаган довюрраклик эди. Эҳтимол, бу йўловчини кўзлаган манзилига етиб олмоғи учун ҳар қанақа эҳтиётсизликлардан ҳам кўз юмишга мажбур қилган бошқа муҳим сабаблар ҳам бордир.

¹ С у м а х ёки с у м а к — ўсимликлар, бутазорлар ва дарахтлар. Сумах турларидан бири сўлгин ёки сочсимон дарахтдир. Сочсимон дарахтдан кўнчилик саноатида фойдаланилади.

ДЎСТ ҚАЛАМИНИНГ ҲАРОРАТИ

Эркин Носиров адабиётга ҳикоянавис сифатида кириб келди. Унинг бир неча ҳикоялар тўпламлари ҳам чоп этилди. Айни чоғда у адабиётшунослик билан ҳам шугулланди. Лекин унинг номи бутунги кунда таржимон сифатида тилга олинади.

Дарҳақиқат, унинг А. Пушкин, М. Горький, Т. Драйзер, А. Маравиа, И. Ле. Ю. Бондарев каби жаҳон адабиётида из қолдирган машҳур адиблар ижодидан қилган таржималари — ҳам асарларнинг ўзидаги юксак бадиият, ҳам таржималадаги жозибдорлиги билан ўқувчиларни ўзига мафтун қилади.

Айниқса, К. Паустовскийнинг “Олтин гул” китоби дўстим Эркин Носиров таржимасида эълон қилинганда ундаги адабиёт ва ижод сирлари борасидаги пурмаъно фикр-мулоҳазалар ўша пайтларда эндигина қўлига қалам олган (кейинчалик забардаст адибларга айланган) ёш ижодкорларнинг кўнглини қаттиқ ром этганлиги ҳали-ҳали ёдимда.

Ўтган асрнинг саксонинчи йилларида Чўлпон номидаги нашриётда “Қирқ бир саргузашт” руки билан саргузашт асарлар туркуми чоп этила бошланди. Албатта, бу жараёнга Эркин Носиров ҳам жалб этилди. У маҳкам бел боғлаб француз саргузашт адабиётининг бетакрор намоёниси Густав Эмарнинг “Олтин изловчилар” ва “Соҳибчангал” романларини она тилимизга шавқ билан ўтирди.

Дарвоқе, чавандозни қандай сабаблар йўлга чорлаганидан қатъи назар, — бир нарса шак-шубҳасиз эди: у кучи борича отни қичаб, чўлни ичкарилаб борар, афтидан хавф-хатарни ҳаёлига ҳам келтирмас ва тева-рак-атрофдаги тобора файзи кетиб, тундлашаётган манзарага ҳам пар-войи фалак эди.

Ана шу нотаниш киши бундан буёнги ҳикоямизда муҳим рол ўйна-жанидан бир неча сўз билан унинг ташқи қиёфасини тасвирлашга уриниб кўрамиз.

Бу киши ҳақиқий мексикалик бўлиб, йигирма беш ёки ўттизга бор-ган, ўрта бўй, жуда кўркем, кўриниши бағоят бақувватлигидан дарак берарди. Қадди-қоматидан олийжаноблиги, келишган ва ёқимтой қиёфа-си, қип-қизил мағиздай ранги мардлиги, дили тўғрилигидан далолат бериб турарди. Ириқ ва қора кўзларида ўткир ақл шуьлаланарди. Оғзи ҳам келишган, чиройли ва юпқароқ лабларининг ярмини қора ва қуюқ мўйлов яширган, унинг тагидаги дурдек тишлари оппоқ оқариб турар-ди. Даҳанининг жуда ингичкалиги табиатидаги кучли қатъиятдан дарак берарди. Хуллас, бу одамнинг кўриниши ажойиб ва мафтункор эди. Эг-нида мексикаликларнинг одатдаги либоси бўлиб, унга хўп ишлов бе-рилган, у ўзига хос ранг-баранг, майда-чуйда безаклардан ҳам холи эмасди. Унг қулоғига шунчаки бостирилган, қўшалоқ-кумуш ва олтин ўқали кенг, майин жунли газмолдан қилинган шляпеси остида нақ ел-касигача тушган, қалин ва қора жингалак сочи чиқиб турарди. Гулдор оқ батист кўйлаги устидан кўк бахмал куртка кийган, у ҳам зар ва уқалар билан безатилганди. Нотаниш кишининг бўйнида ҳиндиларнинг рўмо-ли бўлиб, икки учи катта кўзли узукдан ўтказилганди. Кўк бахмалдан тикилган узун шими ҳам зар ва уқалар билан безатилган, белида эса олтин шокилала қизил шохи белбоғ кўзга ташланарди. Иккала почаси-нинг ён томони белидан то тиззасигача ўйиқ бўлиб, қўш қатор дур кўзли олтин тугмачалар қадалганди. Унинг қизил ипак билан гул солин-ган кўнжи тиззадан ошадиган этигида зардўзи ипак боғичлари бор. Унг кўнжидан узун ханжарининг чиройли сопи чиқиб турарди. Ҳиндилар-нинг ялтироқ серапеси¹ оёқлари ингичка, боши мўъжазгина ва кўзлари ўйнаб турган учқур отининг сағрисига яхшилаб ташлаб қўйилганди. Жо-нивор саҳроларнинг ҳақиқий мустанги бўлиб, эгаси ундан ҳар бир мек-сикалик хуш кўрадиган ажойиб абзалларни аямаганди.

Чавандознинг қурол-яроғи кўнжида қистирган ханжари билан чек-ланмаганди. Эгарда америкаликларнинг узун тигли карабини чайқалиб турар, белида олти отарли иккита тўппонча, чап биқинидаги пўлат ҳал-қада мексикаликларнинг қинсиз дудамаси бор эди. Эгарга эса тўқима чарм арқон ўрами маҳкамланганди.

Шу алфозда қуролланган нотаниш киши, мабодо, жанговар қиёфаси одамга панд бермаса, зарурат туғилса бир пайтда бир неча рақиб билан куч синашиб, қўли баланд келиши мумкин эди. Ҳар қадамда душманга — инсонгами ёки ҳайвонгами, гоҳо иккаласигаям баравар дуч келиш мум-кин бўлган ўлкада бунақа тўқнашишлар бўлиб туриши шубҳасиздир.

Чавандоз отини елдириб бораркан, жўхори баргли пахитоскасини² Бемалол чекар, яқинлашганида кўтарилган қирғовуллар ва какликлар

¹ Серапеплаш.

² Психитоска.

Аммо, афсуслар бўлсинки, таржимон дўстим ижоднинг айни баравж палласида 1996 йили 62 ёшида ҳаётдан кўз юмди. “Олтин изловчилар” романи 1995 йили менинг таҳриримда чоп этилди, лекин ўтиш давридаги мураккаб шароит туфайли “Соҳибчангал” асари дунё юзини кўрмади. Яхшиямки, нашриёт галадонида қолган машҳур асарни сақлаб қўйганим!...

Яқинда уни қайтадан кўздан кечирар эканман, асардаги мардона руҳ, ёзувчининг эзгу гоёси бутунги кун ўқувчилари учун ҳам манзур бўлишини, айниқса ёшлар тарбиясида асқотишини юракдан ҳис қилдим.

Ва дўстим қаламининг ҳарорати ҳали сўнмаган ушбу ажойиб асарни “Жаҳон адабиёти” жур-нали таҳририятига юксак эҳтиром ила тақдим этмоқдаман.

Тўлқин Алимов,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими

галаси ёки отининг дупур-дупуридан хурккан охулар ёки тулкилар тўдасига бепарво тикиларди.

Чўл манзарасининг тобора оҳори тўқилиб борарди. Уфққа ёнбошлаган ва энди улкан оловли куррага ўхшаб қолган қуёшнинг тафти қолмаганди. Тун ер узра қора пардасини ёйишга ҳозирланарди. Чавандоз жиловни тортиб, отини тўхтатди-да, тунагани жой ахтариб теварак-атрофига диққат билан тикила бошлади. У бир дақиқа ўйлаб турганидан кейин ўзича қандайдир тўхтама келди. Сал чапга бурилиб, қурий деб қолган жилга томон йўналди. — Жилга бўйида ўсган бир неча тиканак бутаси ва мескитнинг¹ ўлимтик туллари уни тун қоронгулигида чўлнинг доимо ўлжа пайида изғийдиган сирли жонзотлари назаридан унча-мунча пана қилиши мумкин эди. Бироқ йўловчи яқинроқ боргандан кейин нотекис жойда дараклар ҳамда буталар оралиғидаги қоялар деярли хатарсиз макон бўла олиши мумкинлигидан анча суюнди.

Кун оғир кечган, чавандоз ҳам, от ҳам ҳолдан тойган эди. Йўлга тушишдан олдин озроқ дам олинмаса бўлмасди.

Чавандоз тажрибали сайёҳ бўлганидан аввало отига қаради. Устидан эгар-жабдуқни олиб, суғоргани етаклади. Сўнгра узоқлаб кетиб, ёввойи ҳайвонларга ем бўлмасин, деб тушовлади-да, плашини ерга тўшаб, унга уч-тўрт ҳовуч жўхори солди. От чарчаганига қарамай, ем ея бошлаганига ишонганидан кейин ўзига қаради.

Мексикаликлар сафарга чиққанларида одатда эгар ортига сурд хуржунга ўхшаган ва алфорка дейиладиган буюмни ташлаб олишади. Ушанда саҳрода ҳар қанча пулга ҳам топиб бўлмайдиган егуликларни олиб юришади. Мексикаликлар ёнларидан аритмайдиган икки сувдондаги сув ва ҳалиги егуликлар билан олис сафар чоғи адоқсиз машаққатларни енгиб ўтишади. Ҳозирги маданийлашган замоннинг барча неъматлари эркалатиб юборган европалликлар эса ана шу машаққатларни бирма-бир санагудай бўлсалар даҳшатга тушадилар.

Шундай қилиб, сайёҳимиз ерга ўтирди-да, қуролини қўйиб, алфоркасини ечди. Сўнгра қояга суянганича сира шошилмасдан пиширилган гўшт бўлаги, бир нечта зогора ва эчки сутига қорилган тошдай қаттиқ пишлоқни ея бошлади. Кетидан эса яқинидаги жилганинг муздай сувидан ичди.

Нотаниш киши тез-тез овқатланиб бўлгандан кейин чиройли мисвок билан тишини тозалади, сўнгра жўхори баргидан пахитоска ўраб, фақат испан-америкаликларга хос ўйчанлик билан ҳузур қилиб чекди. Кейин вақтни кеткизмай плашига ўралди-да, ерга чўзилиб, зумда уйкуга кетди.

Орадан бир неча соат ўтди. Яқиндан янграган иккита ўқ овози ногаҳон уйғотиб юбормаганида сайёҳимиз эҳтимол яна бир неча соат ухлаган бўларди. Прерияда² қарсиллаган овоздан кейин қулоқ ёнидан визиллаб ўқ ўтмаган пайт камдан-кам бўлади. Бу ерларда эса бундай ҳол деярли қонун. Бошқача қилиб айтганда, одам прерияда юздан тўқсон тўққиз ҳолда бирорта қотилнинг муқаррар гувоҳи бўлади.

Бунчалар ваҳима билан уйғотиб юборилган сайёҳ зумда милтиғига ёпишиди ва қоя панасида нима бўлишини кута бошлади. Бироқ ҳужумнинг, мабодо бу ўзига қилинган ҳужум бўлса, кейинги дақиқаларида ҳеч нима бўлмаганидан кейин эҳтиёткорлик билан бошини салгина кўтариб, теварак-атрофига синчиклаб тикила бошлади. Энди туннинг тантанавор сокинлигини ҳеч нима бузмасди.

Ўқ овозидан кейинги жимлик йўловчининг хавотирини оширди. Сукунат хавф яқинлигидан дарак берарди. Сайёҳ хавф нимадалигини ва қанчалар жиддийлигини ҳали билолмаса ҳам унинг борлигига ишончи комил эди.

Чўл-биёбон узра нурафшон, деярли тиниқ тун чўкди. Қорамтир-кўкиш

¹ Буга.

² П р е р и я — Америка қитъасида чўл жойлар шундай аталади.

осмонда беҳисоб юлдузлар чарақларди. Бунинг устига ой ўзининг ранг-пар ёгдусини сочаётганидан теваракдаги манзарани ҳатто олисдан ҳам майда-чуйдасигача илғаса бўларди.

Сайёҳ ҳар эҳтимолга қарши отини эгарлади ва уни қоя остидаги чуқур ўрага яширди, ўзи эса ерга қулогини кўйиб ётди. Орадан кўп ўтмай қулоғи олисдан аранг келаётган шовқинни илғади. Бу шовқин тезлик билан яқинлаша бошлади, йўловчи бу отлар дупури эканлигини осонгина пайқади.

Бу нима бўлдийкин? Овми ё таъқибми? Бироқ кечаси ов қилиш кимнинг ҳам хаёлига келади, дейсиз? Ҳиндилар бунга сира ҳам йўл кўйишмаган бўларди. Оқ танли овчилар ёки метислар чегарага яқин жойларнинг дайдилари, виждонсиз ва ор-номуссиз бўлишади, улар прерия ягона маконлари бўлган шаҳарлар ва қишлоқларнинг қувғинлари ёқтириб қолган кимсасиз жойларни четлаб ўтадилар. Наҳотки булар чўл қароқчилари бўлишса? Йўловчи жиддий тортиди. Бирдан шовқин тўхтаб, яна жимлик чўкди. Йўловчи яна оёққа қалқди.

Ногаҳон тун кўйнида аёлнингми ёки гўдакнингми даҳшатли ва қўрқинчли фарёди эшитилди. Сайёҳимиз ишончли жойда турган отини ўйламай фарёд эшитилаётган томонга югуриб кетди. У ўнгу сўлига қарамай ёрдамга шошилган олийжаноб одамдай тошдан тошга сакраб, бутазорлар ора-лаб учиб борарди. Шундай бўлса ҳам бу довюррак кимса бир дақиқа ҳам эҳтиёткорликни унутмасди. Ўзини очиқ прерияга уришдан олдин бир дақиқа мескитлар орасида нима бўлаётганини аниқлаш, сўнгра вазиятга қараб иш тутмоқчи бўлиб яшириниб турарди.

Шунда унинг кўз олдида қўйидаги манзара намоён бўлди. Иккита одим текисликда қочиб бораётган қизни таъқиб қилишарди. Сайёҳ уларнинг ҳаракатларидан чўл қароқчилари эканликларини осонгина билиб олди. Қиз ўтакаси ёрилиб қўрққан оҳудай чуқурлардан сакраб, йўлидаги барча тўсиқлардан ошиб ўтарди. У билан таъқибчилари орасидаги масофа лаҳза сайин узаяр, қароқчиларнинг узун қўнжли этиклари ва карабинлари югуришларини қийинлаштирарди. Яна бир неча лаҳза ўтса, қиз сайёҳимиз яшириниб турган яшил бутазорга етиб оларди. У қизга ёрдам беришга талпинаман деганида қароқчилардан бири милтигини тўғрилаб отди. Қиз йиқилди.

Нотаниш киши шундан кейин ниятини ўзгартирди. Олдинга ташланиш ўрнига чекиниб, жойида қотди-да, милтигини кўтариб, ўқ ўзишга ҳозирланди.

Қароқчилар бу пайтда чақчақлашганларича борган сари унинг олдига яқинлашиб келарди. Улар инглизча, тўғрироғи, испанча, французча ва ҳиндуча сўзлар омухта бўлган лаҳжада сўзлашишар, бироқ гапларида инглизча сўзлар кўпроқ эди. Хуллас, улар олис ғарбнинг кўпчилик қабул қилган лаҳжасида сўзлашишарди.

— Ҳим!.. Бу қизча ҳақиқий оҳу экан! — деди улардан бири ҳирқироқ овозда ҳансираб. — Биздан қутулиб кетса-я, деган хаёлгайм бордим.

— Бу унчалик осонмас, — эътироз билдирди бошқаси бошини чайқаб, карабинини сийпаларкан. — Мен, масалан, уни шартта отиб ташлашга кўзим етарди.

— Ҳа, ҳа, ўқинг хато кетмади, караб!¹ Ҳар ҳолда, нишон анча олисда эди, қўлинг ҳам шунга югурганингдан кейин титрагандир.

— Ҳаммаси одатланишга боғлиқ, ошна, — қизни отган қароқчи хиёл кулиб жавоб қилди.

Иккала қароқчи гаплашиб, қизнинг жонсиз танаси ётган жойга келишди. Улардан бири ўлжалари ўлганига ишонч ҳосил қилиш учун тиз чўкди, отгани эса карабинига шунчаки таянганича тураверди. Сайёҳимиз шу лаҳзада қаддини ўнглади-да, милтигини олиб, ўқ узди. Кўкрагидан ўқ еган қароқчи юз тубан тушди. Уртоғи эса зумда ирғиб туриб, мачетеси¹ дастасига ёпишди. Бироқ у қуролини ишга солгунича биз-

¹ К а р а б — Жин урсин! Файрат, алам, фахрланишни ифодаловчи хитоб.

² М а ч е т е — чопқиға ўхшаш қурол.

нинг нотаниш олдинга ташланиб, унинг калласига қўндоқ билан тунширди. Қароқчи шериги ёнига йиқилди.

Сайёҳ вақтни беҳуда кеткизмади. Қароқчининг арқонини олиб, йиқилганни бир дақиқада бойлади. Шу тариқа ўзини кутилмаган ҳамладан муҳофаза қилиб, қиз томон ошиқди.

Қиз шўрлик тирикка ўхшамасди. Аслида эса у тирик, сал-пал яраланганди, холос. Қароқчининг ўқи қўлини тирнаб кетган, фақат қўрққанидан беҳуш ётарди. Нотаниш киши уни жароҳатини яхшилаб боғлади, лабини ва чеккасини сув билан хўллади. Қиз эса кўп ўтмай кўзини очди. Буни кўриб сайёҳ жуда қувонди.

О – о... – қиз майин ва тиниқ овозда шивирлади.

– О, бу одамлар!.. Бу иблислар!.. О, раҳм қил, парвардигор, ўзинг сақла!

– Тинчланинг, сеньорита, — жавоб қилди нотаниш киши, — бу ярамаслардан энди қўрқмасангиз ҳам бўлади.

Қиз бу нотаниш овозни эшитаркан, қалтираб кетди. У ҳеч нима жавоб қилмай, гапирган кишига қўрқа-писа қаради ва беихтиёр додлаб ўрнидан турди. Чамаси қиз сайёҳни ўзининг таъқибчиларидан бири деб ўйлаганди. Нотаниш киши илжайганича ерда ётган қароқчини кўрсатди.

– Ёнингизда дўстингиз турганига энди ишонгандирсиз, сеньорита? Қиз мағлуб бўлган таъқибчиларини кўраркан, чеҳраси чуқур миннатдорликдан ёришди. Бироқ лабларига қалққан оний табассум зумда сўнди. У ирғиб туриб, қўлини уфқдаги гимирлаётган нуқтага чўзди.

– Ўша ерда!... Ўша ерда!.. Кўряпсизми?! – қичқирди у ҳансираб.

Нотаниш киши ўгирилиб қаради. Кичик бир отлиқ отряд тўппа-тўғри ўзлари томонга қараб келарди. Олдинда эса бошқа отлиқлардан милтиқ ўқи етадиган масофада¹ ажойиб тулпор минган бир йигит чамаси таъқибчиларидан қутулиб кетишга уринарди. Булар сайёҳимиз отларининг дупурини бундан бир неча дақиқа бурун эшитган чавандозларнинг ўзлари бўлсалар керак.

– О! – қиз нотаниш кишига қўлларини ибодат қилгандай чўзиб хитоб қилди. – Анави кабалъерони кўряпсизми? Уни қутқаринг, сеньор, қутқаринг!

– Уриниб кўраман, сеньорита, — самимий жавоб қилди нотаниш киши. – Кўлимдан келганининг барини қиламан, сўз бераман.

– Раҳмат сизга, — деб қиз унга латиф қўлларини ишонч билан чўзди.

– Сиз олийжаноб одамсиз, сеньор! Сизга Худонинг ўзи ёр бўлсин!

– Сеньорита, сиз бу ерда қолсангиз бўлмайди. Сизни қўлларидан чиқарган ярамасларнинг шериклари таҳқирлашлари мумкин.

– Нима қилай бўлмаса? Қайга бораман?

– Кетимдан юринг! Ҳар дақиқа ғанимат.

– Яхши, — деди қиз. – Уни қутқарасизми? Ваъда берасизми?

– Ҳаракат қиламан. Менинг жоним битта. Бироқ уни сизга қимматли бўлган одам учун фидо қилишга ҳозирман, сеньорита!

Қиз уялинқираб ер сузди-да, чурқ этмай нотаниш кишига эргашди.

– Нимаики бўлса ҳам, сеньорита, — деди нотаниш киши буталар орасидаги масканига етганларида, — шу ердан қимирламанг. Бу ерда бутунлай беҳатар бўласиз. Бу инга бош тикиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди... – Хўш, энди, — нотаниш киши милтигини ўқларкан қўшимча қилди, — дўстингизга мададга борай.

Шундай дея ирғиб, эгарга минди-да, яқинлашиб келаётган чавандозлар томон от қўйди. Чавандозлар беш киши – қароқчи башара, тунд кимсалар эдилар. Улар ҳавода милтиқларини ўйнатганларича ҳайқириб келишарди.

Қароқчилар қувиб келишаётган кабалъеро эса буталар ортидан лип этиб чиқиб, қўлда милтиқ билан от қўйиб келаётган кишини кўраркан, уни қароқчилар шериги деб ўйлади-да, янги душманга рўбарў бўлмаслик

¹ Ўша пайтлардаги милтиқлар беш юз-олти юз метрдан ошмайдиган жойдаги нишонни урарди.

учун отини шарт бошқа томонга бурди. Қароқчилар эса ўз ўлжалари изига тушишдан ташқари йўлларига кўндаланг бўлган ва милтигини қўлга олган нотаниш кишини кўрганда чалғимадилар.

Иккита ўқ овози бараварига янгради. Битта ўқни қароқчилар, бошқасини нотаниш киши узганди. Бироқ буларнинг натижаси турлича бўлди. От қўйиб келаётган қароқчининг ўқи ҳеч кимга зиён етказмади. Нотаниш киши яхшилаб нишонга олиб отган ўқ душманлари тўдасига бориб текканди. Қароқчилардан бири жиловни қўйиб юборди-да, қўлини юқорига чўзганича отининг сағрисиغا йиқилди ва ундан гуп этиб ерга тушди. Йиқилаётганида этигидаги қиррали шпори билан отнинг иккала биқинини қаттиқ тилиб юборган от осмонга сапчиб, уни бир тепди-ю, текислик узра ўқдай учиб кетди. Нотаниш киши дадил бошлаган жанг ўша заҳоти тугамади, албатта, яшин тезлигида иккала томондан отилган тўртта ўқ жанг давом этаётганини кўрсатарди. Нотаниш кишининг аҳволи мушкуллашди, чунки милтигида ўқи тугаган, энди ихтиёрида фақат тўппончаларигина қолган эди.

Тўппонча — жуда қулай қурол, бироқ жангга нафи кам тегишини айтиб ўтишимиз жоиз. Тўппонча билан душманни бартараф қилмоқ учун рўбарўдан туриб отиш лозим. Олисдан отилган тўппонча ўқи бекор кетади.

Нотаниш киши аҳволи қалтислигини чамалаб, душманлари билан қўл жангга ҳозирланганда кутилмаганда мушкули осонлашди.

Қароқчилар қувиб келаётган кабальеро отишмани эшитиб қолганди. У ёлғиз йўловчини огоҳлантириш учун отиладиган ўқ қулоғи тагидан визиллаб ўтмаганидан қандайдир кутилмаган ҳодиса туфайли вазият унинг фойдасига ўзгарганини пайқади. Угирилиб таъқибчилардан бири отидан юмалаганини кўрди. Кабальеро шунда адашганини фаҳмлаб, зумда қарорга келди. Қўлида фақат мексикаликлар мачетеси бўлганидан отини сира иккиланмай бурди-да, ҳимоячисига ёрдамга ошиқди.

Иккала баҳодир, ҳатто бир-бирига ҳеч нима демай қароқчиларга ташданишди. Жанг узоқ чўзилмади, галаба кутилмаганда уларга ёр бўлди. Йигитлар шиддатни бўшаштирмаганларидан қароқчилар милтиқларини ўқлаш учун имкон тополмадилар. Иккита қароқчи тўппонча ўқидан тил тортмай ўлди, учинчиси интиқомга ташна кабальеронинг мачетеси зарбидан калласи ёрилиб қулади. Тўртинчи қароқчи ўлишига кўзи етганидан жангни давом эттирмади. Отини ниқтаб, шериклари устидан жон ҳолатда ошиб ўтди-да, қоронғилик қўйнида ғойиб бўлди.

Жанг майдонида иккита жўмард йигит қолишди.

2. ПРЕРИЯДА

Омон қолган қароқчи қоронғиликка сингиб кетганидан кейин кабальеро олийжаноб ҳимоячисига ташаккур билдиргани ўтирилди. Қараса, у текисликда от қўйиб борарди.

Йигит, у нимага бирдан ғойиб бўлдийкин, деб ҳайрон бўлди. Нега деганда нотаниш киши қароқчи ғойиб бўлган жойдан тескари томонга кетарди. Бироқ йигит кўп ўтмай халоскорини яна кўрди. У бошқа бир отни етаклаганича қайтарди. Нотаниш киши ўзи қутқарган қизни ҳам унутмаган ва унинг жангда ҳалок бўлган қароқчилардан битгасининг югуриб юрган отларидан яхшисини қўлга туширган эди.

— Ҳали ҳаммаси битганича йўқ, сеньор, — деди нотаниш чавандоз от етаклаган сайёҳ яқинлашганида. — Мен яна ёрдамнингизга муҳтожман.

Нотаниш киши ўзига таниш туюлган бу овозни эшитиб беихтиёр чўчиб кетди.

— Қулоғим сизда, кабальеро, — жавоб қилди у қошларини салгина чимириб.

— Бу даҳшатли саҳрода бир аёл, ёшгина қиз йўқолиб қолди... Тўғриси, синглим... Ярамаслардан бир нечтаси изидан тушишганди. Унга нима бўлганини билмайман, бироқ хавотирдан ўлаёздим. Уни топишда ёрдамнингизни аяманг! Ялинаман!

— Фойдаси йўқ, — нотаниш киши совуққина жавоб қилди.

— Нимага энди фойдаси йўқ экан?! — хитоб қилди йигит. — Бу билан нима демоқчисиз? У ўлганми? Шундайми? О, энди эсимга тушди: таъқибчиларимдан узилганимда бир неча ўқ овозини эшитувдим!.. Ё Худойим, ё Худойим! — йигит кўлини чангаллаб ингради. — Бечора синглим, шўрлик Марианитам!

— Тинчланинг, кабальеро, — деди нотаниш киши боягидай бепарволик билан. — Синглингиз бехатар жойда. Ақалли ҳозирги дақиқада унга ҳеч нима хавф солмайди.

— Ростданми? — деб юборди йигит хурсанд бўлиб. — Бу хушxabарингиз учун Худо сизни ёрлақасин! У қаерда? Тезроқ кўриб, кўксимга босгим келяпти. Бу яхшилигингизни бир умр қайтара олмасам керак, сеньор! Ҳеч қачон...

— Мендан асло миннатдор бўлманг, — нотаниш киши унинг сўзини анча кескин бўлди. — Бу ерда бўлган ишларнинг ҳаммаси тасодиф. Мен тўғри келган ҳар бир одамга шундай қилган бўлардим. Миннатдорчилигингиз ўзингизга сийлов — унга муҳтож эмасман... Кейин, — изтиробли илжайганича кўшимча қилди, — бир кунмас-бир кун мендан нимага миннатдор бўлганингиз учун афеусланиб юрманг дейман-да!

Кабальеро яқинлашиш истагида гапирган гапларига нотаниш кишининг бунақа жавоб қилгани уни бир оз ранжитганди. У халоскорининг кайфияти бирданига ўзгарганини нимага йўйишни билмаганидан унинг дадил гапини сезмаганга олди.

— Бу ер бемалол гаплашадиган жой эмас, — деди навқирон мексикалик ниҳоятда мулойимлик билан. — Биз бир-биримизга бегона бўлмасак ҳам ҳар ҳолда ҳозирча кам танишмиз. Бироқ яқин орада ўртамиздаги ҳар қандай англашилмовчиликлар йўқолади ва совуқлик ўрнини тўла ишонч эгаллайди.

— Кетдик, — деди нотаниш киши. — Синглингиз шу атрофда ва менимча, сизни кўришни сабрсизлик билан қутяпти.

Йигит индамай унга эргашди, бутун хаёли ҳаётини хавф остида қолдириб ўзини қутқарган, ҳозир эса энсаси қотаётганини яширмаётган мана шу галати нотаниш кишида эди.

Текисликдаги жангнинг шовқини кўрқувдан ўзига келолмай қулоғини динг қилиб турган қизга эшитилиб турарди. Бироқ отишма тиниб, прерияга яна оғир жимлик чўкди. Бу жимжитлик беаёв олишув шовқинидан ҳам минг марта даҳшатлироқ эди. Қиз ёлғиз ўзи ёрдамга кела оладиган бирорта одам зоти йўқ овлоқ жойда ҳаётдан умид узганча ўлимини кутиб азоб чекарди. Адойи тамом бўлганидан ҳатто бундай аҳволда қанча бўлганини ҳам айтишга мажболи келмасди. Ўлим билан ҳаёт оралигидаги одамга бир дақиқага қанча асрлар жо ётганини билмоқ учун фақат шунақа кўйга тушмоқ лозим.

Қиз бирдан типирчилаб қолди: таранглашган асаб торлари дош беролмай, қони юзига тепди. Бу ўзининг изига тушган қароқчиларми ё халоскори қайтиб келдими?

Қиз ўтакаси ёрилганидан қимирлашга ҳам, бировни чақиришга ҳам ботинолмасди. Тиқ этгудай бўлса яширинган жойи сезилар, овози чиқса ўлим чангалига тушарди-да. Шунда буталар икки томонга айрилиб, қоя этагида ўз акаси халоскори билан кўринди. Қиз суюнганидан қичқириб, улар томонга қўлларини чўзди ва бундай шодликка юраги дош беролмай, хушидан кетди.

У ўзига келганида ёнаётган гулҳан ёнида ёзилган плашда ётарди. Эркаклар икки томонда — бири ўнг, бири чап ёнида ўтиришарди. Фор ичкарсисида эса тушовланган учта от эринибгина ем ерди.

Сал нарида қандайдир тошга ўхшаган каттагина бир нарса ётар, қиз кейинроқ билса, у қўл-оёғи боғланган одам экан. Марианна нимадир дейишга уринди, у нотаниш кишига миннатдорчилик билдиришни истарди. Бироқ бошига тушган кўргиликлардан азбаройи тинкаси қуриган, шу сабабли бир оғиз ҳам сўз айтолмади. Юрагидаги бор ташаккурини

кўзларига жо қилишга уришиб, нотаниш кишига боқа олди, холос. Бироқ ўша заҳоти хушдан кетиб, фикрлаш, теварагидагиларни сезиш ва уларга қизиқиш имкониятидан ҳам маҳрум бўлди.

— Ана шундай, — деди нотаниш киши юпқа тилла гирдли биллур шишачани яхшилаб ёпиб, қўлтиғига яшираркан. — Сеньоританинг ҳаёти энди хатардан ўтди: унга берган тинчлантирадиган дорим яхши ухлатиб, қувватга киргизади. Эрталаб кучга тўлиб, истаса саёҳатни давом эттирадиган аҳволда бўлади.

— Сеньор, — деди ёш мексикалик, — сиз чиндан ҳам халоскоримизсиз. Мен, очиги, биздай бегона одамларга олийжанобларча кўрсатган ёрдамнингизга бениҳоя миннатдорчилигимизни изҳор этмоққа сўз тополмаяпман.

— Бунга ишончингиз комилми?

— Ҳа. Сизни бир кўрган одам сира ҳам унутолмайди. Ана шунинг учун ҳам қайта-қайта такрорлаяпманки, мени бир вақтлар танирдим десангиз адашасиз. Мени қандайдир бошқа одамга тасодифан ўхшашлигим, чама-си, сизни чалғитяпти.

Бир оз жимликдан сўнг нотаниш киши андак киноя аралаш мулоимлик билан гап бошлади.

— Шундай бўла қолсин, сеньор, — деди у енгил таъзим қилиб. — Унда кимлигингизни баён қилинг ва йўлларимиз қандай туташиб, мен, ўзингиз айтмоқчи, катта хизмат қилиш имкониятига эга бўлганимнинг боисини сўрарсиз, дейман...

— Хизматингиз улкан, сеньор! — ёш мексикалик тўлқинланганча унинг сўзини бўлди.

— Яхши, бошқа тортишмаймиз, кабальеро, ҳикоянгни давом этинг, мунтазирман.

— Мен эсам бардошингизни суиистеъмол қилмайман, сеньор. Отамнинг Ариспо шаҳри чеккасидаги асиендасида¹ тураман. Исми дон Ру Руис де Мегюер. Синглим Эл-Росарио шаҳридаги аёллар монастырида бир неча йил тарбияланди. Сизга сира қизиғи бўлмаган мулоҳазаларга кўра отам менга Эл-Росариога бориб синглимни олиб келишимни буюрди. У ердан эса уйга тезроқ қайтгим келди. Бунинг устига синглим мусофирчиликда кўп бўлганидан тезроқ оиламиз бағрига келиш иштиёқида ёнарди. Шундай бўлдики, кўпни кўрган одамларнинг чўл мамлакатадаги олис сафарларда бўладиган хатарлардан огоҳлантиришларига қулоқ солмай соқчилардан бош тортдим. Биз фақтгина иккита пеон² ҳамроҳлигида йўлга чиқдик. Пеонларнинг садоқат ва жасурликларига ишонардим. Аввалига бари текис кетди. Синглим билан дўстларимиз юрагимизга ваҳима солиб, огоҳлантирганларида қўлиб кетавердик. Ўзимизни энди хатардан холи санардик-да. Бироқ кун ботарда, тунагани тўхтаган пайтимизда бизга қароқчилар тўдаси қўққисдан ҳамла қилди. Улар сира кутилмаганда пайдо бўлганларидан нақ ердан чиққанга ўхшашарди. Шўрлик пеонларимиз олишувда ҳалок бўлишди, синглимнинг бошига ўқ теккан оти ерга қулаб, синглимни ҳам судради. Синглим мард бўлганидан бўш келмади, бироқ ўзига яқинлашган қаллақесарлар қўлидан чиқиб, қочишга тушди. Мен бўлсам синглимни таъқибдан сақлашни истганим боис бошқа томонга от солдим. Қолгани ўзингизга аён: мададга келмаганингизда иккаламиз ҳам нобуд бўлар эдик...

— Сеньор, — дон Руис бир дақиқа жим турганидан кейин яна гап бошлади, — энди кимлигим сизга аён бўлди. Халоскоримизнинг ҳам исмини билсак бўларди.

— Уни билиб нима қиласиз? — деди нотаниш киши маънос ҳолда. — Бизнинг тасодифий учрашувимиз эртага тугайди, иккала томонга кетиб, умрбод кўришмасак ҳам керак. Менга ишонинг: миннатдорчилик — оғир юк. Мабодо сиз кимлигимни билмасангиз тез орада унутиб юборамиз. Очиги, шунда дурустроқ бўлади, сеньор Руис. Ким билади дейсиз, бир

¹ А с и е н д а — дала ҳовли, дангиллама уй.

² П е о н — аскар.

кун келиб учрашганимиздан афсусланиб юрмасангиз бўлгани...

— Бу гапни иккинчи марта такрорляяпсиз. Сўзларингиз изтиробга тўла. Сизга ачинаман, сеньор: келажақ кўзга ажиб туюладиган ёшда фикрингизни изтироб, юрагингизни умидсизлик заҳарлаган экан, бошингиздан кўп нарсалар кечганга ўхшайди!

Дон Руис шу сўзларни айтганида нотаниш киши нақ эзгу фикрларини билиб олмоқчи бўлгандай унга синовчан тикилди. Навқирон мексикалик эса жўшиб гапида давом этди:

— Мени фақат нотўғри тушунмасангиз бўлгани, сеньор. Сиздан эътирофни сугуриб олиш ниятим йўқ. Ҳар бир одам — ўз ҳаёти ва қилмишларининг хўжайини. Менинг ҳаётингизга аралашингизга ҳаққим ҳам, ҳаттоки бунга хоҳишим ҳам йўқ. Сиздан фақат бир нарсани сўрайман: биз, донья Марианна ҳам, мен ҳам қалбларимизга бир умр нақшлаб олгани исмингизни айтсангиз бас.

— Бунақа арзимаган нарса тиқилинч қилишга арзирмикин?

— Номаълум киши бўлиб қолишни ўлгудай хоҳлаш ҳам арзирмикан?

— Маъқул, исминини билиб оласиз. Бироқ сизга айтиб қўяй: исминдан бир наф чиқмайди.

— Янглишасиз, сеньор: ақалли отам фарзандларини ким сақлаб қолганини билиб қолади-ку. У ҳам, бутун оиламиз ҳам ҳар соатда шу номни тилга олиб, унинг соҳибини дуо қилишади.

Нотаниш киши самимий туйғуларга тўла бу сўзлардан тўлқинланганидан беихтиёр дон Руисга қўлини чўзганди, у қизгин сиқди. Бироқ нотаниш бу ишдан пушаймон бўлгандай қўлини дарров тортиб олди. Бу галати, бир дақиқа бўшашган киши қовоғини уйиб совуққонлик билан деди:

— Яхши, хоҳишингиз бажо бўлади.

Биз юқорида донья Марианна кўзини очганида ўзидан бироз нарида қўл-оёғи боғланган қандайдир одам ётганини кўрганини айтгандик. У қизни таъқиб ётган қароқчиларнинг бири бўлиб, нотаниш кишининг қўндоғидан ўлишига сал қолганди. Қўл-оёғи яхшилаб боғланган ва оғзига латта тиқилган қароқчи гулхандан сал нарида ётарди.

Нотаниш киши унга қараб юрди. Уни елкасига олиб гулханга яқинроқ келтирди-да, дон Руиснинг оёғи тагига ташлаганди, шу чоққача ҳақиқий ҳиндудай сир бой бермай ётган қароқчи секин инграб қўйди.

— Бу ким ва уни нима қилмоқчисиз? — деб сўради дон Руис хавотирга тушиб.

— Суд қиламиз, дейсизми?! — деди дон Руис ҳаяжонланиб. — Биз-а?

— Бўлмаса ким? — дея нотаниш киши қароқчининг оғзидаги латтани олиб, оёғидаги бўғовни бўшаштирди. — Ё бу ярамасни бирорта турмага тўқнаш келгунимизча ортмоқлаб юрамиз, деб ўйляяпсизми? Шундай қилсак у йўлда қўлимиздан опоссумдай¹ сирғилиб чиқиб, қочиб кетади-да, бир неча соатдан кейин ўзига ўхшаган каллакесарларнинг янги тўдасига бош бўлиб, бизга ҳужум қилади. Ҳа, уни суд қилган маъқулроқ! Уликлар зиён етказмайди.

— Бироқ бу одамни қайси қонун бўйича суд қиламиз?

— Қайси қонун бўйича дейсизми? — деди нотаниш киши ҳайратланиб.

— Ана шу ерларнинг қонуни бўйича! Қонга қон, жонга жон!

— Балки сиз ҳақдирсиз, — дон Руис ниҳоят тилга кирди. — Бу одам жиноятчи, қўли тирсагигача қонга ботган ашаддий қотил. Синглим ҳам, мен ҳам яна қўлига тушиб қолсак ўйлаб-нетиб ўтирмай мачетеси билан ўлдириши ёки ҳар биримизнинг пешонамиздан отиб ташлаши ҳеч гап эмас.

— Бундан чиқди... — гап қотмоқчи бўлди нотаниш киши.

— Бундан ҳеч нима чиқмайди! — деди дон Руис жўшиб. — Ҳаттоки бу одамнинг жиноятчи эканлигига тўла ишончимиз ҳам суд қилишимизга ҳуқуқ бермайди. Бунинг устига синглим ҳам омон ва зиён кўрмаган.

¹ О п о с с у м — кемирувчилар зотидан бўлган кичик халтачали ҳайвон.

- Демак сиз...
- ... биз бу одамни одил суд қўлига топшириш имконидан маҳрум эканмиз, хоҳлаган томонига кетавериши керак.
- Бу қарорнинг барча оқибатларини ўйлаб кўрган бўлсангиз керак, дейман.
- Бу қарорни виждоним айтди.
- Майли, сизнингча бўла қолсин. – Нотаниш киши шундай деди-да, кўзларини суҳбатдошларидан узмаса ҳам миқ этмай кулоқ солаётган қароқчига қаради: – Тур!
- У ўрnidан турди.
- Менга қара, – давом этди нотаниш киши. – Танияпсанми?
- Йўқ.
- Нотаниш киши гулхандан ёнаётган битта чалани олди-да, башарасига яқинлаштириб буйруқнамо деди:
- Яхшилаб қара, Кидд!
- Соҳибчангал! – қароқчи беихтиёр тисарилиб, бўғиқ овозда деди.
- Ахири танидинг-а! – нотаниш киши заҳархандалик билан кулимсиради.
- Нимани буюрасиз, Соҳибчангал?
- Ҳеч нима. Гапимизни эшитдингми?
- Ҳаммасини эшитдим.
- Бунга нима дейсан?
- Қароқчидан садо чиқмади.
- Гапир, уялма, ижозат бераман.
- Қароқчи индамай тураверди.
- Гапирасанми-йўқми? Сенга айтяпман, эшитяпсанми?
- На чора, – қароқчи гулдираб дарс бошлади, – менимча, шундай, душман қўлга тушдим, уни ўлдириш керак.
- Бу чиндан ҳам сенинг фикрингми?
- Ҳа!
- Энди нима дейсиз, дон Руис? – сўради Соҳибчангал.
- Собиқ душмандан ўч олмайман ва олмаслигим керак, дейман. О, жангда албатта ҳужумдан сақланиб, уни ўлдиришдан сира ҳам тортинмаган бўлардим. Ҳозир эса, у қуролсиз асир, шунинг учун ҳам жазолашга қўлим бормади.
- Соҳибчангал ўзини жиддий кўрсатиб турган бўлса ҳам суҳбатдоши самимий ифодалаган туйғулардан юзи беихтиёр ёришди. Уртага яна жимлик чўкиб, уч кишининг ҳар бири ўз хаёли билан банд бўлди. Ниҳоят Соҳибчангал ҳамма нарсага бамайлихотир ва беписанд турган қароқчига қаради.
- Боравер. Озодсан, – деди уни бўғовдан бўшатиб. – Бироқ шуни эсингдан чиқарма, Кидд: сени кечириш менга эмас, кабальерога хуш келди. Мен ҳеч нимани унутмаганман. Мени биласан. Йўлимда кўндаланг бўла кўрма! Келаси сафар адолатли интиқомдан осонликча қутулиб кетолмайсан. Энди жўна!
- Майли, Соҳибчангал, эсимда туради, – жавоб қилди Кидд. Замирида пинҳоний таҳдид яширинган бу сўзлар ҳозиргина ўзини омон қолдирганларга нисбатан хайр-маъзурдай янгради.
- Кидд шундан кейин ўзини буталар орасига уриб, беиз йўқолди.

3. БИВАК¹

Жони борича қочиб кетаётган қароқчининг оёғи тагида синаётган буталар овози бир неча дақиқа эшитилиб туриб, ниҳоят тинди.

– Шубҳа қилмасангиз бўлади: прерияда энди ўзингизга беаёв душман орттирдигиниз. На чора... буни ўзингиз истадингиз, зеро бунақа ярамаснинг оқибат қилишига ишонадиган даражада содда бўлмасангиз керак, дейман.

– Менга ёмонлик қилмоқчи бўлган кишига яхшилик қилсам ва у мени

¹ Б и в а к – бир гуруҳ кишилар дам оладиган ёки тунайдиган қўналга.

ёмон кўрса, начора, унга раҳмим келади. Бироқ бошқача ҳам қилолмасдим: виждонимга яраша иш тутдим.

— Мабодо сиз бундан буён ҳам бу ерларда амалда юксак олийжаноблик қилмоқчи бўлсангиз, узоқ яшашингизга кафил бўлолмайман.

— Барибир! Ота-боболаримиздан бирортаси ҳам авлодимиз удумини бузмаган!

— У қанақа удум экан, кабальеро?

— Улар “Ор-номусингни сақла, у ёғи нима бўлса бўлаверсин!” деган гапга амал қилишади.

— Нима ҳам дердик, ажойиб удум экан, — қулимсиради Соҳибчангал. — Илойим, унинг сизга нафи тегсин. — Кейин уфққа кўз югуртириб, гапида давом этди: — Тонг отяпти... Бирор соат ўтмай кун чиқади... Мана, исмимни ҳам билиб олдингиз. Гапим ростлигини кўриб турибсиз: исмимдан барибир наф чиқмайди...

— Янглишасиз, сеньор, — дон Руис дарҳол унинг гапини бўлди, — бу номни кўп бора эшитганман.

— Шунақа денг! — деди у овози сал титраб. — Унда бу номга доимо тескари мақтовлар кўшиб айтилган бўлса керак. Бу ердагилар мени жуда ёмонотлиққа чиқариб қўйишган-да!

— Яна янглишдингиз, сеньор: бу ном менинг олдимда доимо ботир кабальеро, мардона қалбли ва бағоят ақли одамнинг исми сифатида тилга олинарди. Яна қандайдир сирли, бирор билмайдиган мусибат бу одамни инсонлар орасидан қувгинди бўлиб, мангу дарбадар, галати ҳаёт кечиршига ундаган, деган гапни ҳам айтишарди. Менга айтишларича, бу одам энг оғир шароитларда ҳар куни прериянинг ваҳшиёна отларига рўбарў бўлишига қарамай ҳалол номига доғ туширмаган, унинг олдида тез-тез тўқнашиб турадиган дарбадар сахро қароқчилари ҳам таъзимда туришаркан. Сизнинг тахминингизга кўра менга мутлақо нотаниш бўлиши керак бўлган бу ном ана шу гапларни эслатди.

— Наҳотки дунё чиндан ҳам мен ўйлаганимдай ёмон ва адолатсиз бўлмаса? — гўлдиради Соҳибчангал аламли қулимсираб.

— Бунга шубҳа қилманг! — деди дон Руис ёш йигитлардай жўшиб.

— Дунёда ёмонлик яхшилик билан жуфт туриши тўғри. Бироқ яхшилик ёмонликдан ҳарқалай кўпроқ бўлсин, деган башорат бор. Шундай қилиб, эртами, кечми ҳар бир одам ўзининг эзгу ишлари учун барака топади.

— Бунақа сўзларни, — эътироз билдирди Соҳибчангал, — тирикчилик бўронлари ва ташвишлари қўлка солмаган ва умрининг тонгини эндигина қаршилаган ўспириндан эмас, балки мубашширлик хизматида сочи оқариб, бели букчайган бирорта руҳонийдан эшитиш ўринли бўларди. Бироқ бу муҳим масала эмас: сизнинг сўзларингиз чин дилдан чиқяпти! Шунисига ҳам раҳмат. Энди эса бу гапни бас қиламиз: биз барибир фикримиздан қайтаролмайдиган фалсафий баҳсдан муҳимроқ бўлган ишга киришишимиз лозим. Аввало, ҳозирги мушкул аҳволдан қутулиш чорасини муҳокама қилайлик.

— Очиги, бу мени хавотирга соляпти, — дон Руис ухлаётган синглизига маънос боқиб гап бошлади. — Ўзим ёлғиз бўлганимда ўйлаб-нетиб ўтирмай йўлимдан қолмасдим. Жасур одам, мен ўзимни жасур одамлардан, деб ўйлайман. У доимо ўзига таҳдид солаётган хатарни йўқотади, нега деганда унинг кўзига тик боқа олади. Бироқ ёнимда донна Марианна бор! Кечаги галвалар шаштини пасайтириб қўйди ва яна ҳужум бўлса осонгина қароқчилар қўлига тушади. Ёлғиз ўзим уни қутқаришга ожизлик қиламан. У билан бирга ўлишим мумкин, холос.

— Шўрлик қиз! — Соҳибчангал тескари қараб гўлдиради. — Бироқ барибир нимагадир жазм қилиш керак, — деди дон Руисга қараб.

— Афсуски, ўзга чорам йўқ. Мабодо синглимнинг қурби келса азонда йўлга тушамиз, у ёғи нима бўлса бўлар!

— Менга қаранг, бу мушкул аҳволдан қутулиш ва олис сафар хатарини гарчи бироз бўлса-да, йўқотишнинг битта иложи бор. Гап шундаки,

бу ердан икки кунлик йўл нарида бўйсунмаган ҳиндилар, шунингдек, бу ўлкада қайнаган қурама каллакесарларлар ҳужумларини қайтарадиган мўъжазроқ чегара қалъа бор. Биз учун энг муҳими — ана шу қалъага етиб олиш. У ерда қалъа комендантдан соқчилар олиш қийин бўлмайди. Ушаларнинг муҳофазасида сафарингизни бехатар яқунлайсиз.

— Тўғри, — жавоб қилди дон Руис, — бироқ ҳали ўша қалъага етиб олишимиз ҳам керак-ку. Мен бу жойларни мутлақо билмайман. Прериядаги йўлбошчим ҳамроҳлик қилган пеонлардан бири эди. Усиз бу саҳрода йўл тополмайман: пеон ўлди-ю, компасидан айрилган денгизчи ҳолига тушиб қолдим.

Бу сўзлар Соҳибчангални чинакамига ҳайратга солди.

— О ёшлик, ёшлик! — хитоб қилди у. — Синглингизнинг қимматли ҳаётини қандайдир пеонга ишониб топширганингизни қаранг-а!.. Ноўрин таъналарим учун узр, — Соҳибчангал тилини тишлаб қолиб, гапида давом этди. — Энди сизни мушкул аҳволдан қутқаришни ўйлашимиз керак.

Соҳибчангал шундан кейин ўйга ботди, дон Руис бўлса умид ва кўрқув билан халоскорим нима деркин, деб кутарди. Йигит ҳозирги аҳволи борасида сира ҳам янглишмагани. Мабодо ана шу ғалати одам бундан бугунга ҳам ҳомийлик қилмаса синглиси ҳам, ўзи ҳам ҳалок бўлиши турган гаплигини ўйларкан, ичида ўзини ўзи койирди. Соҳибчангал бир неча дақиқадан кейин ҳаёл олаמידан қайтганда бу дон Руисга орадан олам-жаҳон вақт ўтгандай туюлди. Овчи ниҳоят қаддини ростлади-да, мустангига эгар урди, милтигини қўлга олди. Эгарга мингандан кейин эса ёш мексикаликка деди:

— Мени шу ерда кутинглар. Қайтиб келмагунимча бу ердан жилишни ҳаёлга келтира кўрманглар. Яхшилаб эшитиб олинглар: қанча қолиб кетсам ҳам бу жойдан қимирламанглар!

Соҳибчангал жавоб кутмай жиловни тортиб, отни қистади-да, эгар қошига эгилганича елиб кетди. Дон Руис эса чавандоз қоронғиликда кўринмай кетгунича кўзини ундай узмай турди, кейин анчагача жонсарақ бўлиб отнинг дупурига қулоқ солди. Ҳаммаёқ тинчиганидан сўнг гулхан ёнига қайтиб, кўзида ёши ҳалқаланганича ухлаётган синглисига тикилди ва ҳазин ҳаёлларга берилди. У гарчи кулфатда қолганидан ўзини овутишга ва ҳар қанақа баҳоналар билан нотаниш кишининг ёрдамига бўлган сўнаётган умидларини чўглантиришга зўр бериб уринса ҳам, кўнглининг бир чеккасида Соҳибчангалнинг қайтишига шубҳаланди. Рангида қони қолмаган ва гангиган дон Руис бошини осилтирганича Соҳибчангалнинг қайтишини кутарди.

Биз эса ҳикоямиздаги ана шу қисқа танаффусдан фойдаланиб, дон Руис де Могюер билан синглиси донья Марианна ҳақида маълумот бериб ўтайлик. Донья Марианна қадди-қомати келишган, хушрўй, кўркам ва эндигина ўн олтига кирган қувноқ қиз эди. Унинг тундек қоп-қора сочи кўкимтир товланар, чехрасидан жазирама жанубнинг олтинсимон тафти таъсири сезилар, чақноқ кўзлари хиёл сузук боқар, ақиқ лабларидан табассум аримас, садафдек оппоқ тишлари чехрасига деярли норасидаларниқига ўхшаган маъсумлик бахш этганди. Донья Марианна мастона ва бирмунча солланиб қадам ташлаганидан томирларида қон ўрнида олов жўш ураётгандек туюларди. Унинг вужудида қуёш қизлари бўлмиш перулик ва мексикалик қизларга хос қандайдир назокат ва табиийлик сезиларди. Хуллас, бу бошдан-оёқ испан қизи, аниқроғи, оташин, эҳтиросли ва хурофий қалбли андалузия қизи эди.

Донья Марианна аёл сифатида қанчалар латофатли бўлса, дон Руис ҳам эркак сифатида шунча кўркам эди. У йигирма бирга кирган бўйдор ва келишган йигит эди. Кўркам гавдасидан ниҳоятда бақувватлиги сезилиб турарди. Эркак кишига ортиқчароқ туюладиган кўркамлигидан туғма олийжаноблиги яққол кўриниб турар, қоп-қора кўзлари тиниқ ва дадил боқарди. Оғзи бежирим, дурдек оппоқ тишлари, мўйлаби, бу беташвиш йигитнинг мулоийм табассуми унинг юзига самимият, олийжаноблик ва ботирлик аломатларини бағишлар эди. Ака-сингил бир-бирларига жуда

ўшшаганларидан табиатларида ҳам муштарак томонлар анча-мунча уч-рарди. Икковлари ҳам ҳаёт машаққатлари нималигини билишмасди. Қалб-лари маъсум ва мусаффо эди. Бир-бирини чинакам жигарчасига яхши кўрар ва жуда аҳил эдилар.

Дон Руис нимага Соҳибчангалнинг йўлига кўз тутиб, ишончли соқ-чиларсиз йўлга тушгани учун ичида ўзини лаънатлагани боисини китоб-хон энди тушунган бўлса керак. Синглиси қандайдир мўъжиза билан омон қолди, унинг бошига тушган мудҳиш машмашаларга фақат ўзини гуноҳ-кор деб биларди. Оталари дон Фернандо де Могюернинг асиендаси бўлмиш дель Торога етгунларича босиб ўтиладиган юз милдан ортиқ йўлда дуч келадиган янада даҳшатлироқ машаққатларни кўз олдига келтираркан, юрагини баттар ваҳм босарди.

Вақт эса беаёв ўтарди. Соатлар бир-бирларини қувишарди. Куёш чи-қиб, зулматни ҳайдади, шабнам тушган муздек ерга иссиқ югурди.

Мингларча ўрмон қушлари сайрашга тушганларидан кейин донья Ма-рианна ҳам уйғониб, кўзини очди. Мириқиб ухлаганидан у кучга тўлган, хушчақчақ, руҳан тетик эди. Уйғонишини хавотирлик ва бесабрлик билан кутаётган акасини кўргач, жилмайиб унга қўлини узатди ва пешона-сини тутди.

— Қанчалар тўйиб ухлаганимни билсанг эди, Руис! — деди қиз жа-рангдор овозда.

— Ростданми, сингилжон? — деди акаси унинг пешонасидан ўпиб.

— Буни тасаввур қилолмайсан! Монастирда сира ҳам бунақа тўйиб ухлаб, ажойиб тушлар кўрмагандим. Бунга ухлаганимда икковларинг кўриқлаганларинг сабаб. Иккита меҳрибон қалбга тўла-тўкис ишона ола-ман-да... Э, халоскоримизни кўрмайман-ку. У қани?

— Билмайман, сингилжон. Икки соат бурун отига минди-да, қайтгу-нича шу ердан қимирламаслигимизни тайинлаб кетди.

— Ундай бўлса, майли. Йўқлигидан хавотирланувдим, энди эса кўнглим жойига тушди...

— Қайтишига ишонаяпсанми? — дон Руис унинг сўзини бўлди.

— Шубҳасиз. Қайтишга ваъда бердимми? А? Демак, қайтади: унақа ка-бальеролар сира ҳам алдамайди.

— Илойим шундай бўлсин! — шивирлади дон Руис бошини маъюс чайқаб ва чуқур хўрсиниб қўйди.

Унинг хавотири беихтиёр донья Марианнага кўчди.

— Ораларингдан нима гап ўтди, Руис? — сўради қиз рангидан қони қочиб.

— Ҳеч нима, синглим. Қайтаман деб ваъда берган бўлса ҳам барибир хавотир оляпман... У қандайдир ғалати ва тушуниб бўлмайдиган, дам сайин кайфиятигина эмас, ҳатто рафтори ҳам ўзгариб турадиган одам экан. Айни пайтда севиш ва нафратланишга қобил, дам яхши, дам кўрқинчли, дам маъюс ва хушчақчақ, дам осойишта ёки жиззаки бўла олади. У бир пайт-лар мени ҳам яқинига йўлатгиси келмасди, ҳам ўзига тортарди, қизиқ-тирарди, кўрқитарди. Бизни бу ерда ташлаб кетишини ўйлаб, кўрқаним-дан музлаб кетяпман, айни пайтда қайтишини ўйласам кўрқяпман.

— Сенга тушунолмаёпман, Руис. Нимагадир чалкашиб, довдираб қол-динг. Нима гап ўзи? Фақат яхшилигини кўрган одамнинг ҳақида наҳотки шунчалар ғалати ва ёмон фикрга борсанг?

Дон Руис жавоб беришга улгурмасданоқ олисдан от дупури қулоққа чалина бошлади.

— Ўша! — деди донья Марианна ҳаяжонини босолмай.

— Нимага ўша деб ўйлаёпсан? — дон Руис ҳайрон бўлди.

— Шундай... билдим-да, — қиз қизаринқираб гудранди. — Мана кўра-сан... қара!

Буталар икки томонга айрилиб, қоялар орасидаги ялангликда Соҳиб-чангал кўринди. У донья Марианнага эҳтиром билан таъзим қилди-да, отидан тушмай қисқа буйруқ қилди:

— Отга мининглар! Тезроқ! Бир дақиқа ҳам бекор кетмасин!

Дон Руис отларни эгарлашга шошилди ва бирпасда ака-сингил отларига минишди.

— Олга! — буюрди Соҳибчангал. — Сиечро де состо¹, кабальеро!.. Ўша ярамасни қўйиб юбориб эҳтиётсизлик қиялпсизлар, дегандим. Билиб қўйинглар, агар бу ердан вақтида жуфтакни ростламасак, камида бир соатдан кейин унинг тўдаси изимиздан тушади.

Учовлари ҳам гўё қанот чиқаргандай олдинга учишлари учун шу сўзларнинг ўзи кифоя эди. Орадан бир соатдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам қочқинлар отлари ёлига эгилганларича кенгликда учиб боришарди, бир-бирларига миқ этишмас, фақат теварак-атрофга хавотирланиб қараб қўйишар ва ичларида ўзларича, бу фалокатдан қутулиб кета олармиканмиз, деб қўйишарди. Эрталаб соат саккизларда Соҳибчангал ниҳоят отининг жilовини тортди-да, шерикларига имо қилди.

— Энди, — деди у, — хатардан ўтиб олдик. Рўпарамиздаги кўм-кўк бўлиб ястанган ўрмондан чиқишимиз биланоқ Сань-Мигель қалъасининг деворлари кўринади. Унга кириб олсак, қароқчилар ўн мингта бўлса ҳам бизга зиён етказолмайди!

— Кечаси гаплашганимизда қандайдир олис қалъани тилга олувдингиз, — деб қўйди дон Руис.

— Тўғри, бироқ мен Сан-Мигель вайрон қилинмаган бўлса ҳам ташлаб кетилгандир, деб ўйлагандим. Шу важдан сизларни умидвор қилиб, уялиб қолмайин деган ўйда уни ўз кўзим билан кўришга жазм этувдим.

— Қалъа коменданти бизга бошпана беришига кўзингиз етадими? — сўради донья Марианна.

— Албатта, бунга кўпгина сабаблар бор, сеньорита. Биринчидан, бу чегара истеҳкомлари саёҳатчилар бехатар бўлишлари учун қурилган. Иккинчидан, Сан-Мигель қалъаси коменданти хонадонингизнинг ё қариндоши, ё яқинроғи бўлади.

Ака-сингил бир-бирларига ҳайратларини яширмай қараб қўйишди.

— Бундан чиқди, комендантнинг фамилиясини биларкансиз-да? — сўради дон Руис.

— Бўлмасам-чи, уни капитан Маркес де Ниса, дейишади.

— Уни биз ҳам биламиз! — деб юборди донья Марианна. — У бизга қариндош-ку!

— Ундай бўлса, ҳаммаси жойида, — деди Соҳибчангал совуққина. — Энди шошилмасак бўлмайди, чунки ортимизда чанг кўтарилди, бунда хосият бўлмайди. Қалъага борганимизча бизга етиб олишса шўримиз кўрийдим!

Қочқинлар гапни кўпайтирмай отларини ниқтаб, ўрмондан елиб ўтишди-да, қалъа дарвозасига киришди.

— Энди орқангизга бир қаранг! — деди Соҳибчангал дарвоза ёпилганидан кейин ака-сингилга.

Икковлари ўгирилиб қарашди. Ўрмон чеккасида отлиқларнинг кўп сонли отряди турарди.

— Иккинчи марта ўлимдан сақлаб қоляпсиз! — деди донья Марианна беҳад миннатдор бўлиб.

— Бунақа ҳисобнинг нима кераги бор? — деди Соҳибчангал.

Донья Марианна бунга жавобан изҳор қилиб бўлмайдиган қандайдир тўйғуга тўлиқ нигоҳ ташлади-да, қизаринқираб тескари ўгирилди ва индамай акасига эргашди.

4. САН-МИГЕЛЬ ҚЎРИҚЧИЛИК ҚАЛЪАСИ

Испанлар Мексикани босиб олганларидан кейин зулмга чидай олмаган ҳиндиларни даштларга сиқиб чиқариб, уларни очлик ва саргардонлик чангалига ташладилар. Босқинчилар ўз шаҳарлари ва асиендаларини бўйсунмаган қабилаларнинг босқинчилик ҳужумларидан муҳофаза қилиш

¹ Сиечро де состо (испанча) — Худо ҳаққи.

учун прерияларнинг чегаралари бўйлаб бир-бирлари билан алоқада бўлган қалъалар ва истеҳкомлар бунёд қилдилар. Бу истеҳкомларнинг гарнизонлари доимо бир-бирларига мададга келишга улгуришарди. Бунга сабаб уларнинг ўзаро яқинлиги эмас, аксинча, улар катта кенгликка сочилган, бир-бирларидан ўнларча лье нарида жойлашишгани эди. Ораликда отликларнинг беҳисоб отрядлари қатнаб турганидан истеҳкомлар бир-бирларининг жонларига ора киришарди.

Бироқ Мексика мустақил деб эълон қилинганидан бери бу чегара истеҳкомлари бечора мамлакат ҳукуматининг¹ назаридан қолиб, тушкунликка учради. Баъзиларини ҳиндилар куч тўплаб, ҳужумга ўтиб, тортиб олинган ерларини қўлга кирита бошлаганларида ёндириб, вайрон қилишди. Бошқаларини испанлар ташлаб кетишди ёки ҳукумат етарлича маблағ ажратмаганидан ўзлари тутдай тўкила бошлади. Шунга қарамай ҳозир ҳам у ер-бу ерда омон қолган истеҳком ва қалъалар учраб туради. Улар айёр ва мурасимсиз душман босқинларидан муҳофазага муҳтож бўлган чегарага яқин вилоятлар аҳолисининг маблағи ҳисобига сақланади.

Бу истеҳкомларнинг ҳаммаси бир андазада қурилган. Шунинг учун Сан-Мигель унда бўлишимизга тўғри келган қалъанинг қурилишини баён этсак китобхон испанлар бунёд этган муҳофазанинг содда ва таъсирчан тизими борасида аниқ тасаввур олади.

Сан-Мигель истеҳкоми бўртта тўғри бурчакли иморатдан иборат бўлиб, улар усти ёпиқ айвонлар тўртта бир-бирларига туташган, ичкари деворлари лимон, шафтоли ва рожок² дарахтлари ўтқазилган ҳовлини тўсиб турарди. Сайёҳларга аталган хоналар, казармалар ва ҳоказолар ана шу ҳовлига қараганди.

Бу иморатлардан бир оз нарида биттагина дарвозаси бўлган қалъанинг ташқи деворлари қад кўтарган. Деворларда шинаклар бўлиб, тағларида эса ердан саккиз фут баландликда жангчиларга аталган кенглиги уч фут келадиган майдонча бор эди. Ана шу иморатларнинг бари бу ерда адоба дейиладиган хом гиштдан қурилганди.

Қалъа деворидан йигирма фут нарида бошқа, кактуслардан иборат бўлган бир девор бор эди. Улар бир-бирларига жуда яқин ўтқазилганидан шохлари чирмашиб кетган. Таъбир жоиз бўлса, бу жонли деворнинг қалин тиканлари ярим яланғоч ва яхши қуролланмаган ҳинди жангчиларини ўтказмасди. Бу девордаги ягона йўлни ерга чуқур кўмилган устунларга ўрнатилган катта дарвоза тўсиб турарди. Қалъа деворининг шинаклари текислик узра бўй чўзганди. Бу эса шинаклар остидаги солдатларга кактуслар оша ўқ узишга имкон берарди. Ҳиндилар доимо “ер тути оий”да пайдо бўлганларида чегарадаги озгина аҳоли Сан-Мигель қалъасида бирорта шаҳардан, кўпинча эллик лье наридаги шаҳардан мадад келиб ҳиндиларни тўзатиб юбормагунча ёки уларнинг ўзлари иш чиқмаслигига кўзлари етиб, тарқалиб кетмагунларича жон сақларди.

Сан-Мигель қалъанинг коменданти Маркос де Ниса қирқларга борган, бўйи пастроқ, семиз ва гирдиғумдан келган бўлса ҳам серҳаракат ва ғайратли одам эди. Анча кўркамлигидан оққўнгил, ақли ва иродали одамлиги сезилиб турарди. У ҳалол, ўқиган ва ишини биладиган зобитлар тоифасига кирарди. Афсуски, Мексика армиясида бунақа одамлар ҳадеб учрайвермайди. Комендант каттароқ унвонлар олиш учун хизматда майда-чуйда гапларга аралашуш ва қўли узун танишларининг пинжиги тикилишни сира ёқтирмаслигидан, мана ўн йилдирки, ҳамма мақташи ва ўзини бениқсон тутушига қарамай капитанлигича турар, ундан катта бўлишга умиди ҳам йўқ эди. Шунга қарамай, дон Маркос де Нисанинг Сан-Мигель қалъаси коменданти бўлиб турганлиги вилоят маъмурлари у ҳақда яхши фикрдаликларини кўрсатарди. Ҳиндиларнинг босқинларига доимо дучор бўлиб турадиган чегара истеҳкомлари фақат

¹ Муаллиф бу ерда прунунсиаменто, яъни кўпинча Мексика ҳарбийлари, гоҳо эса диктаторликка мойил кишилар томонидан уюштириб турилган давлат тўнтаришига шама қияпти.

² Тропик мамлакатларда, Ўрта ер денгизи соҳилларида ва Ўрта Шарқда ўсадиган ям-яшил дарахт. Меваси ширинлик ўрнида истеъмол қилинади.

ишончли ва тажрибали саркардаларга топшириларди. Тўғри, қиличларини Мексика пойтахти саройларида судраб юришга ўрганган кўркем зобитларнинг ўзлари ҳам чегара истеҳкомларидаги фахрли, бироқ хатарли қўмондонлик вазифаларига интилишмасди. Шунинг учун ҳам бунақа мартаба одатда мансабни кам ўйлайдиган довурак аскарларга насиб қиларди.

Ҳикоямизга қайтайлик.

Капрал капитан Маркосга қалъада келганларнинг исмларини айтиши биланоқ у кучоғини очганича меҳмонлар истиқболга ошиқди.

— Оҳ! — суюниб кетди у. — Қадамингизга ҳасанот! Сизларни кўрганмидан беҳад мамнунман.

— Суюнишга шошилманг, дон Маркос, — жавоб берди донья Марианна. — Биз меҳмонга эмас, балки ёрдам ва ҳимоя сўраб келганмиз.

— Бу ердагиларнинг бари хизматингизда, қадрдонларим! Бизлар жуда яқин қариндошимиз-ку!

— Албатта, қариндошимиз, — жавоб қилди дон Руис, — шунинг учун ҳам сиз билан учрашиш биздек бахтсизларга чинакам таскинدير.

— Ҳим!.. Буниси жиддийми? — юзи тундлашиб сўради капитан.

— Шунчалар жиддийки, манави кабльеро ёрдамга келмаганида, — дон Руис шундай дея ёнида қимир этмай турган Соҳибчангалга таъзим қилди, — биз саҳрода ўлиб кетишимиз турган гап эди.

— Шўрликлар! — деди капитан. — Шунча кўргиликлардан кейин роса толиқиб, қоринларингиз ҳам очгандир. Отдан тушиб, ҳузуримга кириңглар. Сиз эса, капрал, меҳмонларнинг отларига қаранг.

Капрал отларни коралга¹ олиб кетди, ёшлар капитан билан ялашиб-юлқашганларидан кейин Соҳибчангал билан бирга унга эргашишди. Капитан Соҳибчангал билан самимий қўл қисиб кўришди.

— Ўтириңглар, болаларим, овқатланиб, дам олинглар. Ҳаммасини кейин гаплашамиз, — деди капитан бор жиҳози бир неча юмшоқ курси ва столдан иборат хонага кирганларидан кейин.

Дон Маркос столдаги таомларни ва муздек ичимликларни ёшларнинг олдига сурди. Улар тамадди қилаётганларида капитан Соҳибчангални имлаб чақирди-да, бирга нариги хонага чиқиб кетди.

— Прерияда нима гаплар? — сўради капитан икковлари ўриндиқларига чўкканларидан кейин.

— Нотинч, — қисқа жавоб қилди Соҳибчангал.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим, — зобит маъюс бош чайқаганича гўлдирди. — Бу чўл қароқчиларнинг эсларини жойига келтириш билан қанчалар кучлилигимизни кўрсатиб қўйгани қўлга қурол олиб, яна бир айланиб келадиганга ўхшаймиз.

Сўхбатдоши бунга жавобан бош ирғаб қўйди.

— Тушунтириңг, — капитан Соҳибчангал бир неча дақиқа тикилиб тургандан кейин тилга кирди. — Очигини айтсам, индамаганингиз мени хавотирга соляпти. Аслида бир тўда қароқчиларнинг расволикларини ҳисобга олмасак, чегара ҳеч қачон бунчалар осойишта бўлмаган.

— Мудҳиш осойишталик, дон Маркос. Унинг заминида бўрон яширинган, бўрон бўлганда ҳам даҳшатли бўрон! Менга ишонинг... Айтиңгчи, гарнизонингиз бақувватми?

— Менимча, етарли.

— Аниқроғи, қанча аскар бор?

— Етмиштача.

— Камроқ экан.

— Қанақасига кам бўлсин? Барча чегара масканларимиздаги гарнизонларнинг одатдаги таркиби-да.

— Тинчлик кунларига ярайдиган таркиб! Ўзингизни алдаманг, капитан... Қалъангизга прериядаги туб аҳоли бор газабларини тўкиб солишини жуда яхши биласиз...

¹ К о р а л ь — отлар ва моллар турадиган кўра.

— Дурустроқ тушунтирсангиз-чи, ахир! — деди капитан куйиб-пишиб.
— Нима гап ўзи...

Унинг гапи бўлиниб, эшикда капрал кўринди. Унинг бемаврид киргани капитанга ёқмади, ўгирилиб, гижинганича сўради:

— Яна нима гап, капрал? Ҳеч тинч қўймайсизлар-да!

— Кечирасиз, сеньор капитан, — деди капитаннинг ўшқирганидан юраги чиққан капрал, — мени сизга жаноб лейтенант юборди.

— Менда нима иши бор экан? Тезроқ гапирсангиз-чи! Бўлинг!

— Сеньор капитан! Отлиқларнинг катта отряди кўринди. Тўғри қалъамизга қараб келишяпти. Сеньор лейтенант буни сизга етказишимни буюрди.

— Шунақа денг! — деди капитан меҳмонига маънодор қараб. — Бу ҳозиргина сиз айтиб турган ҳужумчиларнинг олдинги отряди эмасмикин?

— Бу отлиқлар, — Соҳибчангал илжайган кўйи жавоб қилди, — эрта-лабдан бери дон Руис билан мени қувиб юришибди. Менимча, улар ҳиндилар эмас.

— Сеньор лейтенант нима деяпти? — сўради дон Маркос капралдан.

— Отлиқлар жуда олисдалиги сабабли қуюқ чангда уларнинг кимликларини таниб бўлмаяпти, сеньор капитан.

— Тушунарли! Узим бориб қарай-чи... — деди капитан ўрнидан қўзғалиб. — Мен билан борасизми? — сўради у меҳмондан.

— Бўлмасам-чи!

Соҳибчангал бурчакка тиралган милтиғини олиб, капитаннинг кетидан чиқди.

Улар меҳмонхонага кирганларида ака-сингил дастурхондан бош кўтаришмасди. Навқирон мексикалик капитанни кўра солиб, ўрнидан турди:

— Қалъага ҳужум тайёрланаётганидан хабарим бор, дон Маркос. Улар кеча синглим билан менга тўқнашган қароқчиларнинг шериклари бўлишса керак. Шу ваддан сиздан бир ўтинчим бор, меҳрибон жигаргўшамиз. Бу сафар биз учун жанг қилишингизга тўғри келаркан, сизлар билан бирга бўлишимга ижозат берсангиз.

— Ихтиёринг! — капитан хушчақчақлик билан деди. — Гарчи, очигини айтганда, бу ярамаслар бунчалар эътиборга лойиқ бўлмасалар-да.

— Нима қилмоқчисан? Эсингни йиг! Шу ерда қол!.. Мен билан бирга!.. — донья Марианна акасига ялинди.

— Иложим йўқ, азизим, — ҳазиллашди акаси синглисини ўпиб. — Бошқалар жанг қилганида ўқдан ўзимни панага олиб ўтирсам, қариндошимиз нима дейди?

— Ундан хавотир олманг, нинья¹, ҳеч нима қилмайди, сўз бераман, — гапга аралашди капитан.

Эркақлар чиқишди, донья Марианна бўлса уҳ торганича яна ўриндиққа чўкди.

Ҳовлида эса ҳамма ҳаракатга тушиб қолганди. Мўйловига оқ оралаган тажрибали кекса ҳарбий — қилич тегаверганидан юзининг соғ жойи қолмаган лейтенант вақтни зое кеткизмасди. Капрал капитанга ахборот бераётганида у труба чалиб, солдатларни тўплашни буюрган, кейин уларни жой-жойига қўйган, шинакларга мерганларни жойлаштирган, хуллас, душман бирдан ҳамла қилганда ғафлатда қолмаслик учун барча чораларни кўрганди.

Капитан ҳовлига чиқиб тўхтади-да, одатича ҳаммаёққа кўз югуртириб, ёрдамчисининг фармойишлари мақсадга мувофиқлигига тан берди. Шундан кейин кўнгли тўлиб, илжайди.

— Энди, — деди у Соҳибчангалга, — қанақа душман билан олишажатимизни бориб кўрамиз.

— Бу шартмикан? — жавоб қилди Соҳибчангал. — Сизга кўрмасимдан оқ айта оламан — улар чўл қароқчилари.

— Чўл қароқчилари?! — капитан ҳайрон бўлди. — Улар сира ҳам журъат

¹ Н и н ья — қиз, ойим қиз.

қилишолмасди-ку.

— Ёлғиз ўзлари бунга ботинишолмасди, албатта, бир қанча йирикроқ кучларнинг зарбдор отряди экан чоғи, мана, журъат қилишибди. Дарвоқе, уларнинг ҳамлалари даҳшатли бўлмаса керак. Чамаси, бу жангдан олдинги разведка, бундан мақсад қалъанинг жанговар ҳолатини текшириб кўриш бўлса керак. Уларни муносиб қаршиланг, доимо сергак эканлигингизни кўрсатиб қўйинг! Бу уларни чекинтиришга кифоя қилади.

— Сиз ҳақсиз! — хитоб қилди капитан. — *Vivo días!*! Уларнинг эсини киритиб кўямиз, сизга ваъда бераман!

Капитан шу дамда капралнинг қулоғига ниманидир шивирлаганди, у қўлини чеккасига қўйиб, тезда нари кетди. Қалъага бир неча дақиқа чуқур жимлик чўкди. Ҳаттоки энг доворак одамлар ҳам ўзларини қўлга оладиган жангдан олдинги сукунатда тантанавор нимадир бўлади.

Шунда бир хил одамлар ўзларидаги бор иродани бир жойга тўплайдилар, бошқалар эса Худога ёлворадилар.

Ногаҳон отларнинг дупури билан бирга кучли ҳайқириқ эшитилиб, чанг тўзони орасидан душман отряди учиб чиқди. Отлиқлар милтиқлари ва узун найзаларини ҳавода ўйнатганларича қуюндай бостириб келишарди. Улар ўқ етадиган масофага келишлари биланоқ: “Ўт оч!” деган команда янграб, қалъа деворларидан момоқалдироқ гулдуросидай ялписига отилган кучли ўқ овози эшитилди. Деярли кактуслар турган жойга келиб қолган отлиқлар аралаш-қуралаш бўлиб, тезда орқага қочишди. Бироқ мексикалик мерган жангчиларнинг узган ўқлари мўлжалга беҳато урилганидан душманларнинг сафи анча-мунча сийраклашди.

Бу отлиқлар зумда қочиб қолишган бўлса ҳам уларнинг чўл қароқчилари эканликларини билиш қийин эмасди.

Баданларини жандалари аранг беркитиб турган бу қароқчиларнинг ҳаммалари ҳайқирганларича яйдоқ отларини ниқтаб қочишарди.

Уларнинг иккитаси ё учтаси чамаси сардор эди. Сардорларни бошларида саллага ўхшатиб ўраб олган қизил латталаридан, эҳтимол ўлдирилган солдатлардан ечиб олишган қандайдир мундирларнинг жулдурларидан билса бўларди. Тўдадаги қароқчиларнинг жирканч ва исқирт кўринишлари одамнинг кўнглини оздирарди. Буларнинг оқ танлилар ёки метислар эканликлари заррача шубҳа уйғотмасди. Улар ҳар ҳолда ҳиндилар — яъни апачилар ҳам, команчилар ҳам, аракуанчилар ҳам эмасдилар. Ҳиндилар табиатнинг ажиб фарзандлари бўлиб, қурол ва либос танлашда нозик таъб билан ёндошадилар, ўзларини мағрур тутиб юрадилар.

Қароқчилар ўқ етмайдиган жойга етиб олганларидан кейин тўхтаб, кенгашишга тушишди. Шу пайт уларга иккинчи отряд келиб қўшилди. Унинг сардори қўлини тинимсиз қимирлатар, дақиқа сайин қарабини билан қалъани кўрсатарди. Иккала отрядда тахминан юз элликта отлиқ бор эди. Узоқ тортишувдан сўнг чўл қароқчилари яна олдинга ташланиб, қалъа деворига етиб келишди.

Капитан де Ниса азбаройи уларнинг яхшилаб адабини бериб қўйишни хоҳлаганидан бирорта ҳам ўқ отмай яқинлашишларини кутишни буюрди. Қароқчилар кактус панасига яшириндилар. Бироқ ўрнашган жойлари мустаҳкамлиги ва қалъа дарвозасининг ишончлилигига ишонган мексикаликлар бунга парво қилишмади. Орасида бир неча сардор бўлган ўттизгача қароқчи гарнизондагилар жим туришганидан дадил тортиб, кактусли тўсиқдан ўтишди-да, тош деворга ташланишди. Бироқ девор осонгина сакраб чиқиш учун баландлик қиларди. Қароқчилар ҳаракатлари зое кетаётганини кўриб иккига бўлинишди. Бир хиллари қалъа дарвозасини бузиш учун тош ва ёғоч қидириб кетишди, қолганлари эса ташқаридаги шерикларига кактус тўсигининг дарвозасини очишга уринишди.

Мексикаликлар тўсиқдан ўтган қароқчилар ташқаридаги шерикларига иш қийин кечаётганидан нолишаётганини баралла эшитиб туришарди.

¹ *Vivo días* (испанча) — Худо ҳаққи!

Уларга йўл очиш учун дарвозани қулатиш лозим эди. Қароқчилар шундан кейин дарвоза турган устунларга арқон солиб ағдармоқчи бўлишди. Одамлар билан отлар қўшилишиб тортган арқон тордай таранглашди. Яна бир дақиқадан кейин, дарвоза табақлари ошиқ-мошиғидан чиқиб кетадигандай туюлди. Бироқ устунлар бу синовга ҳам бемалол дош беришди.

— Нимани кутяпсиз, капитан? — дон Руис унинг қулогига шивирлади.
— Нимага бу ярамасларни қиришга киришмаяпсиз?

— Улар қопқонда ҳали озроқ, — капитан айёрона илжайганича жавоб қилди. — Кўпроқ тўплангунларича кутамиз.

Чиндан ҳам кекса солдатнинг хоҳишини бажо қилишни истагандай яна йигирматача қароқчи девор ошишди. Энди иккала дарвоза оралиғида элликта одам бор эди. Улар шуни кифоя билиб, ҳамлага ташланишди. Ушал дақиқада шинаклар мудҳиш кўринарди. Иложи бўлмагандан дон Руиснинг қаттиқ илтимосига йўқ дея олмай, қароқчиларга таслим бўлишни айтишни буюрганди, бунга жавобан улар жаҳл билан ҳайқиришди. Ўқлари тугаган бўлса ҳам қўлларида узун мачетелари бўлган бу ўн тўртта одам зўр жангчилар бўлиб, уларни енгиш осонмасди. Улар ҳаёт-мамонт жангида ниҳоятда хавфли душман бўлишларини мексикаликлар яхши билишарди. Бироқ уларни ҳарқалай бир ёқлик қилиш керак эди. Шу вайдан капитаннинг буйруғи билан дарвозани очишди ва йигирмата отлиқ аскар қароқчиларга ташланишди. Улар жангга киришди.

Олишув беаёв, бироқ қисқа бўлди. Учта мексикалик ўлиб, бештаси оғир яраланди. Чўл қароқчиларидан фақат биттасигина шинак ёнидаги аскарлар қўл жангидагиларга чалғиганларидан фойдаланиб, жуда эпчиллик билан қочиб қолди. Қирғинга чап берган ягона бу каллакесар китобхонга таниш бўлган Кидднинг ўзгинаси эди. У чўлга чиқиб олганидан кейин бир лаҳза тўхтади-да, солдатларга муштини дўлайтириб, дўқ қилди. Сўнгра дуч келган отга ирғиб миниб, прерияга учди. Солдатлар унга дўлдай ўқ ёғдиришса ҳам зиён етмади.

5. ҚАЛЪАДАГИ КУНЛАР

Жанг тугаб, қалъадаги ишлар ўз измига тушиши билан капитан душманларнинг жасадларини йиғишни буюрди. Унинг буйруғи билан ўликларнинг каллаларини олиб, оёқларидан қалъа яқинидаги дарахтларга осиб, йиртқич ҳайвонларга емишга қолдиришди. Каллаларини эса қозиққа ўрнатиб, қалъа деворларига қўйишди. Бундан мақсад қароқчилар мабодо яна қалъа яқинида пайдо бўлсалар уларни қўрқитиш эди.

Капитан барча фармойишларни бериб, хонасига қайтди. Унинг боши осмонда. Назарида, чегара дайдилари устидан узил-кесил галаба қозонилгандай эди. Озгина қурбон эвазига роса уларнинг таъзири берилганидан, энди қўл остидаги қалъага анчагача яқин йўлашмайди, деган хаёлда эди.

Соҳибчангал эса афтидан бошқача ўйларди. Капитан ҳар сафар жангнинг бирорта манзарасини эслаб, қўлларини бир-бирига мамнун ишқалаганидан Соҳибчангал қошини чимиради. Бу ҳол ҳадеб такрорланаверганидан кейин охири капитаннинг эътиборини тортди.

— Сизга нима бўлди? — у хушчақчақ ҳолда гапирса ҳам овозидан ғижинаётгани сезилар эди. — Улай агар, умрим бино бўлиб сиздек галати одамни энди кўришим! Нукул бир нимадан кўнглингиз тўлмайди ва машқингиз паст бўлади! Сизга қандай муомала қилишни ҳам, очиги, билмайман... Хўш, ўзингиз айтинг-чи: бу расволарни роса бошладикми? Жавоб беринг!

— Инкор қилмайман!

— Хим! Шунисига ҳам раҳмат! Довюрак душманлар билан олишганимизга ҳам қўшиларсиз дейман?

— Худди шундай. Бироқ мен худди шундан чўчияпман.

— Гапингизга тушунмаяпман.

– Ҳамма гап шундаки, чўл қароқчилари тайёрланаётган фожида арзимас рол ўйнашлари лозим.

– Гапиринг-да, ахир!

Икки суҳбатдош ўриндиқларга чўкишди. Капитан Соҳибчангалга, гапни бошланг, дегандек имо қилди. Дон Маркос буни билишга жуда ҳам қизиқар, ташқи осойишталигидан ҳам буни сезиб олса бўларди.

– Бундан икки ой муқаддам, – гап бошлади Соҳибчангал, – иш билан Сан-Эстебанга борган эдим. Бу ердан икки кунлик йўл наридаги мазкур қалъа жуда муҳим майдон. Ўзингизга яхши маълум бўлганидай, бу қалъа ҳиндилар чегарасига сочилган барча қалъаларни боғловчи ҳалқа бўлиб хизмат қилади.

Капитан буни бош ирғаб маъқуллади.

– Мен қалъа комендант полковник дон Грегорио Охао билан жуда яқинман, – гапида давом этди Соҳибчангал. – Сан-Эстебанда охирги марта бўлганимда тез-тез кўришиб турардим. Менинг эса ёввойи табиатим, шаҳар ҳаётига тоқатим йўқлиги ўзингизга маълум, шунинг учун ҳам ишларимни битирибоқ йўл тараддудига тушганимни фаҳмлагандирсиз. Одатимга кўра каллаи саҳарлаб йўлга тушмоқчийдим. Бироқ комендант билан хайр-хўш қилмай шаҳардан кетгим келмади. Борсам, жуда қайнаб турган экан. Нимадандир ҳаяжонланганиданми ё эҳтимол куфри ошганиданми, дон Грегорио хонасида у ёқдан-бу ёққа юарди.

– Охири келдингиз-а, Соҳибчангал! – деди полковник. – Қаёққа йўқолиб кетдингиз? Мана икки соатдирки, ўнта солдатим сизни қидиришяпти, бироқ бирортаси ҳам изингизни тополганича йўқ.

– Ажаб! Мен деярли ёнгинангизда эдим, топиш ҳам сира қийин эмасди.

– Энди билсак, қийин экан, – жавоб қилди полковник. – Дарвоқе, тортишиб ўтирмайлик. Қаерда бўлганингиз ва нималар қилганингизнинг менга қизиғи ҳам йўқ. Келганингизнинг ўзи муҳим... – Кейин овозини бирдан ўзгартириб сўради: – Сан-Эстебанда яна бўлмоқчимисиз?

– Йўқ, полковник, ишларим битди, эртага саҳарлаб йўлга чиқмоқчиман. Ўзи сиз билан хайрлашгани келувдим.

– Шунақа денг! – деди дон Грегорио хурсанд бўлиб, кейин ўзини қўлга олиб кўшимча қилди: – Мени бу ердан узоқлаштирмоқчи, деган хаёлга бормасангиз, гапимни нотўғри тушунмасангиз бўлгани. Гап шундаки, – полковник кўзимга тик боқиб, гапида давом этди: – Мана бир неча кундирки, шаҳримизда ваҳимали миш-мишлар юрибди, унинг тағига ҳеч ета олмаяпмиз.

– Қанақа миш-мишлар экан? – сўрадим мен.

– Айтишларича, ҳа, билиб қўйинг, одамларнинг айтишларича, мен ичимдан тўқиётганим йўқ. Хуллас, одамларнинг айтишларича, қалқонбардорларнинг бизга қарши ялпи қўзғолони уюштирилаётганмиш. Биздан дарғазаб бўлганларидан ҳинди кабилари бир-бирларининг ораларидаги низоларни вақтинча унутиб, чегарадаги барча истеҳкомларимизни қўлга олишганмиш. Гапларига қараганда, қалъаларни ишғол қилганларидан кейин штатларга бостириб киришармиш. Ҳиндилар бизни Санора билан Синордан ҳайдаб, ўзлари абадулабад хўжайинлик қилишга келишишганмиш.

– Бу, шубҳасиз, ваҳимали миш-миш, – жавоб қилдим полковникка. – Бироқ ҳозирги пайтгача биров бунинг тўғрилигини ҳеч нима билан тасдиқламаган бўлса керак!

– Тўғри, бироқ шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди.

– Қайси ҳинди қабилаларини тилга олишяпти?

– Кўпчилигини. Хусусан, папагосларни, яъни апага, акуас, хиленос, камонга, апатосларнинг буюк уюшмасини, Худо билсин яна кимлар бор буларнинг ичиде. Бироқ ҳиндиларнинг чегарадаги метислар ва чўл қароқчилари билан тил топишганликлари жуда хавотирга соляпти. Шундай миш-мишлар юргани ҳақида гап кетаётганини унутманг. Метисларнинг ҳам, чўл қароқчиларинг ҳам ҳиндиларнинг бизга қарши юришларида ёрдам бермоқчи.

Ҳа, буларнинг бари хавотирли гаплар...

Соҳибчангал полковникни охиригача гапиртирмади.

— Кейинги пайтларда, — деди у гапни бўлиб, — баъзи бир ҳодисалар бу миш-мишлар бирмунча тўғрилигини кўрсатди. Бир неча сайёҳлар ўлдирилди, шундоқ қалъа девори олдида қароқчилар учта катта карвонни талашди. Буларнинг барига чек қўядиган вақт келди!

— Полковник билан гапимиз шу ерда тугади, — давом этди Соҳибчангал. — Дон Грегориога ваъда берганимдек, қалъадан эртасига сахарда чиқиб кетдим. Ушандан бери икки ой ўтди, мен бўлсам прерияни ҳамон кезиб юрибман. Сизнинг юртингизга тасодифан келиб қолдим: анчадан бери ташландиқ бўлган Сан-Мигель қалъасида гарнизон яна борми-йўқлигини текшириш хаёлимга келиб қолди. Сизни ҳам, дон Маркос, бу ерда кўраман деб сира ўйламаган эдим. Чунки сиз билан Сан-Эстебанда хайрлашганим-да.

— Тўғри, — жавоб қилди капитан. — Бироқ бир ой олдин дон Грегорио менга Сан-Мигель қалъасини гарнизони билан эгаллаб, мустақамланиб олишни буюрганди. Полковник ўшанда қалъани бирдан жанговар ҳолатга келтиришни буюришга нима сабабчи бўлганини менга айтмаганди.

— Энди бари аён бўлса керак? — сўради Соҳибчангал.

— Албатта, шунча гаплардан хабардор қилганингиз учун сиздан миннатдорман.

— Отим ҳам дам олгандир, — деди Соҳибчангал. — Қоронғи тушишига ҳам ҳали яна беш-олти соат бор, шундан фойдаланмоқчиман.

— Нега, ҳозир-а? Бизни ташлаб кетасизми? — капитан ҳайрон бўлди.

— Бир дақиқани ҳам зое кеткизмайман, — жавоб берди Соҳибчангал эшикка томон юаркан.

— Ҳатто дон Руис ва унинг сингиси билан хайрлашмасдан-а?

— Афсуски, шундай, — деди Соҳибчангал бир дақиқа ўй суриб.

— Вақт йўқ. Мен учун улардан узр сўраб қўйинг, илтимос. Дарвоқе, биз жуда ҳам кам таниш бўлганимиздан Дон Руис билан донья Марианна бу ишга парво ҳам қилмаса керак, ҳуллас, яна бир бор хайр!

— Иложимиз қанча, — жавоб берди капитан. — Билганингизни қилаверинг. Бироқ, ҳар қалай улар билан хайрлашсангиз ёмон бўлмасди.

— Э-ҳа! — деди Соҳибчангал ошкора киноя билан. — “Ваҳший” деб ном чиқарганман-ку! Маданиятли одамлар орасидаги русум бўлган бу нарсага амал қилишимнинг нима кераги бор?

Капитан бунга жавобан елка қисди. Шундан кейин икковлари ташқарига чиқишди.

Соҳибчангал беш дақиқадан кейин эгарда бўлди.

— Хайр, — деди у дон Маркосга. — Овлоқдаги деҳқонларга айтиб қўйишни унутманг.

— Карай! Хавотир олманг! Хайр, оқ йўл!

Икковлари қўл сиқишларидан кейин Соҳибчангал чўлга от солди. Капитан эса гўлдирлаганча уйга қайтди. — Ғалати одам-а, у ким ўзи: дўстими ё душманими?

Ака-сингил кечки овқат маҳали Соҳибчангал йўқлигидан ҳайрон бўлишди. Унинг кетиб қолганини эшитиб, изтироб чекишди. Ҳатто диллари оғриди бундан, айниқса донья Марианна изтиробда қолди. Ҳар қанча уринмасин, Соҳибчангалнинг чинакам кавальерога номуносиб бўлган бу қилиғини кечиролмади. Шунга қарамай, ака-сингил сир бой бермади, оқшом кўнгилли ва хушчақчақ ўтди.

Дон Руис ётишдан олдин капитанга бундан кейинги сафарларга соқчилар бериш ҳақидаги ваъдасини эслатди. Ака-сингил оталари ёнига тезроқ бориш иштиёқида бўлганларидан эртасигаёқ йўлга тушмоқчи эдилар. Дон Маркос эса ёшларга соқчи беришдан бош тортибгина қолмай, уларни қалъада маълум муддат тутиб туришга мажбурлигини айтди. Турган гапки, дон Руис бунга изоҳ талаб қилди, капитан шундан кейин Соҳибчангал билан нималарни гаплашганини айтишга мажбур бўлди. Дон Руис билан донья Марианна ўлишларига бир баҳя қолгани сабаб яна шундай олис, ниҳоятда хатарли сафарга таваккал қилишолмади.

Дон Руисга эса бу гап алам қилиб, капитандан қачон жавоб бериш мумкинлигини сўради.

— О, хавотир олманг, кўп ушлаб турмайман, — капитанни юпатди у. — Мен Эстебан қальсидан мадад келишини кутяпман. У келиши билан сизларни ишончли соқчилар билан йўлга кузатаман.

Ака-сингил чор-ночор кўнишди. Энди уларнинг ана шу изтиробли кунларни зерикмасдан ўтказишдан бўлак чоралари йўқ эди. Бу ҳам осон эмас эди, чунки чегара қальсидаги ҳаётнинг ўзи анча зерикарли эди. Ҳиндиларнинг тўсатдан ҳужум қилиш хавфи туғилгандан бери кунлар бир хилда юракни сиқадиған даражада ўтмоқда эди. Чунки дарвоза доимо танбаланганча турар, ҳамма ерда одам соқчиларга дуч келар эди, кўнгил очиш учун шинакларга текилишдан бўлак йўли йўқ эди. Капитан эса бу пайтда Соҳибчангалнинг ваҳимали гапидан юрагига ғулгула тушганидан Ҳиндилар ҳужум қилса, баҳоли қудрат қайтариш чораларини кўрарди, унинг фармойиши билан хўжаликлари ўн милча масофага ёйилган барча майда деҳқонларга қалъага қочиб ўтиш таклиф қилинди. Чегаралардаги одамларнинг кўплари тезда қимматлироқ нарсаларини йиғиштириб олишди-да, молларини ҳайдаб, ҳар тарафдан қалъага кела бошлашди. Уларнинг капитан таклифларига шоша-пиша кўнганликлари Ҳиндилардан ўлгудек кўрқишларини кўрсатиб турарди.

Сан-Мигель қалъаси турган гапки кўп ўтмай чоллар, ёш яланглар хотин-халаж, болалар ва жониворларга тўлиб кетди.

Бошпана ҳаммага ҳам етавермаганидан кўплаб одамлар қалъа ҳовлисида ётишга мажбур эдилар. Ёмғир деярли ёлмаган кечаларда очиқ жойда совуқдан қийналмай тунашга имкон берадиган мамлакатда бу ҳол қийин туюлмасди.

Капитан бу қурама оломонни иложи борица жойлаштириб чиқди. Хотин-халаж, чоллар ва болалар чодирларга олинди. Курол тутишга яроқли эркакларга жангу жадал борасида сабоқ берилди. Гарнизондагилар таркибга кўшиб олинди. Қалъадаги одамлар аҳоли кўпайганидан озик-овқатни гамлашга зўр бермаса бўлмасди. Капитан шу вақтдан галла ва бошқа маҳсулотлар келтиргани ҳар тарафга кўрсатмалар юборишди, дон Руис кўпинча ана шу гуруҳлар билан чеккароқдаги жойларни айланиб келарди. Донья Марианна эса эндиликда қалъада кўпайиб қолган тенгкурлари билан кунни кеч қиларди.

Дон Маркос билан Соҳибчангал Ҳиндилар ҳақида суҳбатлашганидан бери ўн кунгина ўтганди. Уддабурон капитан даҳшатли қалъага айлантирган Сан-Мигелни эса энди мутлақо таниб бўлмасди. Қалъа атрофида чуқур ўралар қазишган, баррикадалар қуриб ташлашганди. Афсуски, кўққисдан ҳужумни қайтаришга етарли бўлган қалъа гарнизони чинакам қамалга дош бера олиши учун озлик қиларди. Бир куни соқчилар азонда уфқдан қалъага қуюндай яқинлашиб келаётган чанг-тўзонни кўриб қолишди. Жанговар ҳолат эълон қилиниб, аскарлар деворларни тўлдиришди, ҳамма ҳозирча кўзга кўринмаётган, афтидан, душман отряди билан жангга тайёрлана бошлади.

Отлиқлар милтиқ ўқи етадиган масофага келганларида шартта отларининг юганини тортишди чанг босилгандан кейин эса мексикаликларнинг ҳарбий мундирларини кўрди-ю, бундан қалъадаги аҳолининг боши осмонга етгудай бўлди.

Чорак соатдан кейин саксонга отлиқ аскар гарнизон аскарлари ва қочқинлар ҳайқириғи остида қалъага киришди. Уларнинг ҳар бирига пиёда аскар мингашиб олганди.

Булар Сан-Эстебан қалъасидан мададга келишган аскарлар эди.

6. БИР ХОНАДОН ЎТМИШИДАН

Мексикада бобокалонлари бу ерга илгари келиб кетган испан босқинчиларидан бўлмиш хонадонлар (улар жуда оз, бир нечта, холос) ҳозир ҳам бор.

Ана шу хонадонларнинг кўпчилиги ҳозирда ота-боболаридан қолган

мулкларда туришади. Уларда никоҳ фақат ўзларининг чекланган авлодлари доирасидагина содир бўлади.

Бу аслзода мексикаликларнинг турмуш тарзлари маҳдуд кечади. Улар сиёсий воқеаларга фақат табақалари манфаатига дахлдор бўлгандагина аралашадилар. Утмишга ихлослари баландлигидан оилада Карл Бешинчи замонининг рицарлик анъаналари ва патриархал удумларини сақлаб келадилар.

Бир замонлари штат пойтахти бўлган, ҳозирда ўзининг ҳашаматидан айрилиб, вилоят шаҳарчасига айланган Ариспедан бир неча лье наридаги қояли баланд чўққида улугвор бир қаср бургут уяси янглиғ савлат тўкиб туради. Унинг мустаҳкам, кишига гўё юқорига ўрлаётганидек таассурот қолдирадиган деворларининг тепасини баланд альменалар¹ беаган. Испанлар ҳукмронлиги даврида фақат қадимий, аслзода хонадонларга қаср деворларини шунақа безашга ижозат бериларди.

Америка забт этила бошлаган йилларда қурилган бу қасрнинг қадимийлигига унинг деворларига қадалган талай ўқлар ва найзалар гувоҳдир. Бироқ қаср тошлари шамол, қуёш ва ёмғир билан тинимсиз иш кўрадиган бераҳм вайронгар вақт таъсирида тўкила бошлаган бўлса ҳам, битта хонадон мулкчилигича сақланиб келар, авлоддан авлодга мерос қоларди.

Қаср соҳиблари бўлган маркизлар де Тобар де Могюер авлодлари Американинг дастлабки истилочиларидан саналган хонадонлар тоифасига мансуб эдилар. Тўғриси айтганда, уларнинг фамилияси де Тобар бўлиб, “де Могюер” деган қўшимча чамаси кейинчалик, хонадон бошлиғи келгинди испанлар шаҳарчаси шарафига қўйилган бўлса керак. 1541 йилда Янги Испания вице-қироли дон Антонио де Мендоса Сиболани босиб олгани экспедиция ҳозирлайди. Қисқача дон Альварад деб аталадиган Альвар Нуньес Кабес бир неча йил муқаддам бўлган бу сирли ўлка бойликлари борасида жуда зўр миш-мишлар юрганмиш. Бундай миш-мишлар олтин деб ютоқадиган испаниялик саргузашталабларнинг кўзларини ёндириши маълум, албатта. 1541 йилнинг ўн еттинчи апрелида уч юз испаниялик ва саккиз юз ёрдамчи ҳинди бўлган отряддан иборат ана шу экспедиция Янги Галисия штатининг пойтахти Компестеллик дон Франсиско Воскесде Коранодо бошчилигида йўлга чиқди. Экспедициянинг ҳамма зобитлари олий табақадан эдилар. Улар орасида байроқдор сифатида Педро де Тобор ҳам император Карл Бешинчининг волидаси қиролича Иоанна Тентакнинг катта мажордоми² саналарди.

Экспедиция бениҳоя машаққатли йўл босиб, ниҳоят Сиболога етади. У испанларга гуллаган ва бой шаҳардай туюлганди, аслида эса қояли чўққига қапишган хароб бир қишлоқ экан. Гарчи ҳиндилар ўзларини зўр бериб ҳимоя қилиб, рақибларига оғир талафотлар етказсалар ҳам, испанлар Сиболани бир соатдан кўпроққа чўзилган жангдан сўнг эгалладилар. Кўп сонли ярадорлар орасида экспедиция кўмондони бўлган генерал ҳам бор эди. Катгароқ тош билан уриб отидан ағдарилган генерални дон Педро билан яна бир зобит келиб қолиб, қирғиндан олиб чиқишмаганда ўлиб кетиши турган гап эди.

Испанларни ташналик олдинга ва саргузаштларга олға бошларди. Сафарда мисли қўрилмаган қийинчиликлар, йўқотишлардан ва ҳар қадамда ўйлаганлари тескари чиқаверганидан гангиганларига қарамай, улар Сиболани олганларидан кейин мамлакат ичкарисига юриб, омадларини яна бир бор синаб кўрмоқчи бўлишди. Бу сафар испанларга ярадорлиги туфайли Сиболода қолган кўмондон дон Франсиско Васкес де Коронадонинг ўрнига бўлган дон Тристан д'Ареллано бош бўлди. Испанлар яна оғир қийинчиликларни бошдан кечириб, генерал дон Альварадо саёҳатининг охириги манзили бўлган юртга етдилар. Генерал бу

¹ А л ь м е н а — девор тишлари.

² М а ж о р д о м — бу ерда қирол саройлари ва мулкларининг бошқарувчиси, давлатнинг юқори мартабали амалдори маъносида. Умуман айтганда “уй бошқарувчиси” дегани.

ўлкани “Юраклар диёри” (Tierra d los Corarones) деб атади. Бунга шаҳарликларнинг айрича олижаноб ва серилтифот бўлганликлари эмас, балки дон Альварато бу ерда бўлган пайтида буғу юрагидан бўлак таомни тамадди қилмагани сабаб бўлган эди.

Испанлар сафари ҳам шу ерда ниҳоясига етди. Дон Тристан д’Ареллано бу ўлканинг бойлиги ва ҳосилдорлигига беш кетиб, бу ерда шаҳар бунёд этди ва уни Сан-Иеронимо-де лос-Корасонес деб атади. Бироқ бу шаҳар дарров ташландиқ ҳолда қолди. Испанлар уни кўйиб, Сеньора шаҳрини бунёд этишди, у эса кўп ўтмай бузиб айтилганидан Сонору шаҳрига айланди. Кейинчалик бутун ўлкани шу ном билан атай бошлашди.

Узоқ давом этган ана шу сафарда кўп марта ўзини кўрсатган дон Педро де Тобор катта роль ўйнайди. Ун еттига суворий, тўртга пиёда ва ёшлигида аскар бўлган бир француз роҳибига бош бўлган дон Педро де Тобор кўп қаватли уйлардан ташкил топган ва еттига шаҳарчаси бўлган бу вилоятга кирди. Бу шаҳарчалар, тўғрироғи, қишлоқларнинг бари бир зарб билан олинди, вилоят эса бир неча кун давомида бўйсундирилди.

Орадан йигирма йил ўтгач, вице қирол дон Педрони жанговар хизматлари учун мулк билан тақдирламоқчи бўлганида дон Педро вице қиролдан оловли ёшлик йиллари ўтган Сеньорадаги ерларни беришни илтимос қилди. Дон Педро гарчи у ерда оғир қийинчиликларни бошидан кечириб, кўп хатарларга дуч келган бўлса ҳам, ўша вилоятга иштиёқманд эди.

Бунинг устига ўша пайтларда қуролдош дўсти дон Радриго Мальдонадонинг қизига уйланганди. Дон Радриго эса Сонорада хизмат қилар, бу ҳам қайнотасига яқинроқ бўлишни истаган дон Педронинг азму қарорига анча-мунча таъсирини кўрсатди. Дон Педро шундан кейин кўпдан буён ташландиқ бўлган Сибола харобаларида қоя узра ўзининг улугвор дель Торо қасрини қурди. Мана шу қаср ўзига туташ бўлган каттакон ерлар ва экинзорлар билан асрлар мобайнида авлодларга қўлма-қўл бўлиб келди.

Барча йирик асиендалар сингари дель Торо ҳам европаликлар “мулк”ка қанақа маъно беришларини ҳисобга оладиган бўлсак, мулкдан кўра кўпроқ шаҳарни эслатарди. Дель Торо асиендаси таркибига Сиболанинг бутун собиқ майдони кирарди-да. У князларга хос ҳашамдор бўлган хўжайиннинг уйи, турли хил устахоналар, омборлар, казармалар, пеонларга аталган ётоқхоналар ва мол қўралари, ажойиб дарахтлар ва хушбўй гуллар экилган улкан истироҳатгоҳни ўз ичига оларди. Хуллас, дель Торо асиендаси гуё паҳлавонларга аталган улкан иншоотлар жумласига кирарди, ҳозир ҳам шундай. Ўрта асрларнинг энг ажойиб қасрлари унинг олдида урвоқ бўлмай қолди. Ўша даврнинг ғолиблари одам жуда кам бўлган жойларда ўзларига иморатлар қурганларини унутмаслик керак. Мулкдор шунда хоҳлаган ишини қила оларди-да. У уялмай-нетмай истаганча ерини тортиб олди. Натижада ҳар бир ғолиб бирорта Европа давлатининг бутун бир вилоятга тўғри келадиган майдоннинг эгаси бўлиб қолар ва бу ҳеч кимни таажжубга солмасди ҳам. Романимизнинг ушбу ва кейинги боблари бағишланган воқеалар 1811 йилда, ака-сингил де Могюерларнинг Соҳибчангал билан учрашувидан йигирма йил муқаддам содир бўлган. У Мексикадаги машҳур инқилоб йили бўлганини эслатиб ўтамиз. Бу инқилоб бошланганини 1810 йилнинг 16 сентябрига ўтар кечаси ўша пайтларда Долорес деган хароб қишлоқ кюрес¹ бўлган Идальго² эълон қилганди. Бироқ машқ кўрмаган ҳинди жангчилари испан мунтазам армияси темир деворига урилиб чилчил бўлган Кальдерон бўсағасидаги қонли жангда Мексика инқилобига шунақанги, бундай қараганда, ўнгламас зарба бердики, уни ҳатто жуда олисни кўзлайдиган испан сиёсатдонлари ҳам арзимаган бир ғалаён сифатида кўра бошладилар. Испанлар ана шу қалтис хатолари учун тез

¹ К ю р е – қишлоқ руҳонийси.

² Идальго Костилло – қишлоқ руҳонийси, Мексика мустақиллиги учун кўтарилган кўзғолон раҳнамоси. Кальдерондаги жангда испанлар томонидан асир олиниб, отиб ташланган.

орада Мексикадаги ҳукмронликларидан айрилдилар.

1811 йилнинг 25 ноябрида, яъни ҳикоямиз бошланадиган кунда кўзғолончилар ҳали Кальдерон бўсағасида тор-мор қилинмаганди. Бунинг устига улар ғалаба қозониб туришарди. Идальгога ҳамма тарафдан ҳинди кўнгиллилари келишарди. Кўзғолончилар армияси ҳарбий саф қоидаларини яхши билмаса ҳам ундаги кураш иштиёқида ёнаётган жангчиларнинг сони анча-мунчага, яъни саксон мингга етганди. Идальго душманга қақшатқич зарба бериш ва бу билан иккита вилоят доирасидаги ҳаракатни ялпи кўзғолонга айлантириш ниятида бор кучини бир жойга жамларди.

Шу тариқа 1811 йилнинг 25 ноябрида кундузи соат иккида ярми қуриган жилга ёқалаб ҳақиқий чўл мустанги минган бир одам илгариларди. Иссиқ одамни лоҳас қилгудай эди. Кучли жазирамадан жилга бўйидаги гўзаларгина жон сақларди. Теварагидаги чўлнинг зерикарли сукунатини ҳам пайқамай ўйчан бораётган суворийни қуюқ чанг булути қуршаганди. Иссиқдан беҳол қушлар ўзларини япроқлар панасига олишган, уларнинг сайрашлари эшитилмас, тушки сукунатни ўт-ўланларда бетиним чириллашаётган чигирткаларнинг овозларигина бузарди.

Бу сайёҳ кўринишидан йигирма бешга борганди. Қиёфасидан олийжаноб ва оқкўнгил одамлиги билинса ҳам бирмунча такаббурроқ туюлар, баланд бўйи ва қадди-қомати, мулоим ҳаракатлари теварагидагиларнинг унга нисбатан эҳтиром ва иззат-ҳурмат кўрсатишларига одатланганини сездирадди. Либосида ҳам дурустроқ бир нима йўқ эди. Эғнида бадавлат мексикаликнинг одатдаги сафар либоси бўлиб, фақатгина ўхшатиб ишланган эфесли¹ кумуш қиндаги калта қиличдангина (чамаси, унда шундан бўлак қурол ҳам йўқ эди) киборлигини билса бўларди. Бунинг устига кўркамлиги ва креолларга нисбатан анча оқишлиги испанлар авлодиданлигига шак-шубҳа қолдирмасди.

Бу суворий тонготарда Арипадан чиққанича йўлда бир дақиқа ҳам тўхтамаганди. Маъёс маҳзун хаёлларга ботганидан ҳатто дамни қайтарадиган жазирамани ҳам сезмасди, иссиқдан эса юзини тер босганди. Уни ана шу чуқур ўйчанлик ҳолатидан, тўғрироғи, келаётган сўқмоғи шартта бурилган жойда таққа тўхтаган оти қутқарди. Сайёҳ чўққисида дель Торо асиендаси улугворлик билан қад керган улкан қоя этагида турарди.

Сайёҳ бир неча дақиқа чамаси кўнглида азиз хотираларини уйғотган улкан иншоотга маъюсгина қақиб турди. Сўнгра кўксидан отилган чуқур ҳўрсиниқни аранг босиб, қатъий қарорга келди.

— На чора, бориш керак! — сайёҳ ўзича гўлдиради-да, отини ниқтаб, асиенда дарвозасига элтувчи энсизгина тоғ йулидан шошилмай кўтарила бошлади.

Чамаси, йигит дилида оғир туйғуларнинг олишуви кетаётганлиги зоҳирдан билиниб турарди. Отини тўхтатиб, орқасига қайтиш ниятида бўлса керак, қўли бир неча марта титраб жиловни тортди. Бироқ иродаси устун келди чоғи, сўқмоқ буриладиган бирор жойда башарасини кўришни хоҳламаган бирон одамини учратиб қолишдан чўчигандай ёнаётган кўзларини йўлдан узмай кетаверди.

Сўқмоқ эса бошидан оёғигача бўм-бўш бўлиб, барча муюлишларида бирорта ҳам жон кўринмасди. Сайёҳ ниҳоят асиендага етди. Дарвоза очиқ, осма кўприк туширилган, бу ерда гарчи ўзини кутишаётган бўлса ҳам истиқболга ҳеч ким чиқмади, бирорта ҳам одам “хуш келибсиз” демади.

“Шундай бўлиши ҳам керак, — деди сайёҳ ичида изтироб чекиб. — Мен ота-онамнинг уйига хонадон соҳиби ва ҳаттоки меҳмон сифатида эмас, балки эҳтимол тавқи лаънатга учраган қочқин сифатида қайтйпман”.

Сайёҳ оти оёқ босганида тахталари вазмин лопиллаган осма кўприкдан ўтиб биринчи ҳовлига кирди. Бу ерда ҳам жон зоти бўлмаганидан уни ҳеч ким қаршиламади. Суворий отидан ирғиб тушди-да, тизгинини деворга

¹ Қилич ва ханжарнинг тигини дастасидан ажратиб турувчи махсус банд.

қоқилган ҳалқага ўзи бойлашга мажбур бўлди.

— Шу ерда мени кутишинга тўғри келади, вафодорим Браво, — деди сайёҳ оҳиста, самимий овозда. — Сен ҳам бу ерда чақирилмаган меҳмонсан. Сабр қил! Балки тез орада иккимиз орқага қайтармиз.

Вафодор жонивор хўжасининг гапини фаҳмлаганга ўхшарди. Унга ҳамдарддай кичкина ва зийрак бошини ўғирди-да, секин ва аянчли ҳимраниб қўйди. Сайёҳ унга меҳр билан нигоҳ ташлади, сўнг жадал ва кескин одимлаб нари кетди, биринчи ҳовлидан ўтиб, ундан каттароқ бўлган иккинчисига кирди. Унинг ичкарисидаги асиенда соҳибининг хоналарига элтадиган улугвор пиллапоянинг биринчи зинасида иккита одам қимирламай туришарди. Сайёҳ уларга кўзи тушаркан, қаддини ростлади ва ўзини такаббуруна кўрсатиб, ўша томонга жадал йўналди.

Қотиб туришган хизматкорлар сайёҳдан кўзларини узишмасди. Ораларида бир неча қадамлик масофа қолганида икковлари бир зумда бараварига бош кийимларини олиб, чуқур таъзим қилишди.

— Маркиз жаноблари сизга мунтазир, жаноб, — деди улардан бири.

— Яхши, — деди сирли киши. — Бирингиз бориб, жанобларига буйруқларига кўра ўғли келганини айтинг, бошқангиз мени бошлаб борасиз.

Хизматкорлар иккинчи бор таъзим қилишди-да, изларидан бир меъёрда одимлаётган йигитдан олдинда бошланг кетишди. Пилла-поянинг устки майдончасида улардан бири жадал олдинга ўтди. Унинг қадам товушлари гумбазсимон шифтли йўлакда бўғиқ эшитиларди. Овоз тинганидан кейин иккинчи хизматкорнинг ранги бирдан ўзгариб, кўзларида ёш ялтиради.

— Фалокат, жаноб! Фалокат! — деди кеска хизматкор меҳмонга ўғирилиб титроқ овозда. — Бу фалокатни қаранг-а!

— Нима бўлди? — деди меҳмон хавотирга тушиб. — Бирор нима бўлдими? Ота-онам тирикми?

Чол “тирик” дегандай бош ирғади.

— Ҳа, — деди у, — худога шукур! Икковлари ҳам соғ-саломат. Ота уйини нега ташлаб кетдингиз, жаноб? Афсус! Энди буни ҳеч нима билан эплаб бўлмайди.

Йигит ташвишли тусга кирди.

— Йўғимда нима бўлди ўзи? — сўради у.

— Э, ҳали ҳеч нарсадан хабарингиз йўқми? — хизматкор таажжубга тушди.

— Асиендадан кетганимга икки йил бўлганини унутдингми, дўстим?

— Узр, жаноб, узр! Бошингизга шу фалокат тушганидан бери эс-ҳушим жойида эмас.

— Тинчлан, дўстим, биламан, мени яхши кўрасан, о, — меҳмон изтироб билан гапида давом этди: — Раҳматли хотининг Хуана мени эмизганини унутмагандирсан! Ҳа, Перот, менинг ҳеч нимадан хабарим йўқ, ҳатто отам нега зудлик билан етиб келишимни буюргани ҳам қоронғу. Менга ҳат олиб келган отликқа дамнингни чиқармайсан, дейишган бўлса керак. Ўзим ҳам ундан сўраб-суриштириб ўтирмадим.

— Жаноб, мен ҳам сизни нега чақиритганини билмайман, бироқ бу дон Фернандога яхши маълумлигига ишончим комил!

— Э! Укам шу ердами?

— Ҳа, жаноб, дон Фернандо шу ерда, келганига ҳам анча-мунча бўлган! Хўжамнинг ўғлини ёмонлашдан Худо асрасин, бироқ очигини айтсам, унинг Гвадалахарада тургани маъқулроқ эди. Бу ерга қайганимдан бери ҳаммаси бошқача бўлиб кетди. Эҳтиёт бўлинг, жаноб, дон Фернандо сизни хушламайди.

— Укам ёқтирмаса ёқтирмас! — деди йигит такаббуруна. — Оилада каттаси мен эмасми ахир?

— Шундайку-я... Албатта, оилада сиз каттасиз, жаноб. Бироқ бу ерда укангиз хўжайиндай ҳаммага буйруқ беради.

Бу гап меҳмонни жуда гангитиб қўйди. Бироқ у дарров ўзини қўлга олди-да, кекса хизматкорнинг елкасига қўлини қўйиб, самимий деди:

– Қани, Перот, хонадонимизнинг удумини бир эслаб кўргин-чи! Унутдингми, унда ўқи! – Шундан кейин эшик тепасига илинган гербли қалқон тасвирини кўрсатди.

– Қирол Фердинанд Кастильскийдан бобокалонларингизга ўтган бу удумни ўзингиз мендан яхшироқ биласиз-ку.

– Албатта: “Ор-номусингни сақла, у ёғи нима бўлса бўлаверсин!” Бу удум қандай иш тутишимни айтиб туради. Мен ҳам ҳеч қачон... эшитяпсанми, Перот... Ҳеч қачон бу удумни бузмайман!

– Мен бўлсам, эҳтиёт бўлинг, жаноб, деб сизга такрор-такрор айтаман. Мен хонадонингизнинг кекса хизматкориман, Бироқ маркиз жаноблари билан бўлажак суҳбатингизни ўйларканман, аъзойи баданим музлаб кетяпти.

– Хотиржам бўл, дўстим, – жавоб қилди йўловчи йигит ўзини олийжаноб тутиб. – Мен фақат ота-боболарим олдидаги бурчимга эмас, балким ўзимнинг бурчимга ҳам қараб иш тутаман. Ота-онамга бўлган чуқур эҳтиромимдан чеккага чиқмайман, бироқ чамаси бошимга ёғиладиган айбларга ҳам жавоб қилишга қурбим келади.

– Илойим олийжаноб отангизда кўпдан бери туғилган ноҳақ шубҳаларни тарқатиб юборинг. Бу шубҳаларни кўзингиз очиқлигида бой меросингизга чанг солмоқчи бўлганлар кучайтиряпти-да.

– Мерос! – хитоб қилди йигит. – Мен ундан укам фойдасига жон-жон деб воз кечаман. Фақат шарт бор: у менга бебаҳо хазина бўлган ота-онамнинг меҳрига кўз олайтирмаса бўлгани!

Кекса Перот бунга жавобан чуқур хўрсиниб қўйди.

– Шундай бўлса ҳам ушланиб қолмайлик, – гапида давом этди йигит, – отамга келганимни айтишган бўлса керак. Бу ерда имилласам кўп йиллардан бери ўлимимни кутиб юрганларга жуда қўл келади.

– Сиз ҳақсиз, шундай ҳам анча ушланиб қолдик. Кетимдан юринг, жаноб.

– Мени қаёққа бошляпсан, дўстим? – деди граф ён-верига қараб. – Ота-онамнинг хоналари асиенданнинг бу қанотидан кўчганми?

– Ўша ерда, албатта! Бироқ сизни бошқа жойга олиб боришим керак, жаноб. Менга, – кекса хизматкор оҳиста, бўғиқ овоз билан гапида давом этди, – сизни қизил хонага бошлаш буюрилган.

– Шунақа дегин! – шивирлади йигит. – Демак, менга ҳукм чиқаришмоқчи экан-да?

Чол чуқур уҳ торгди.

Граф де Могюер бир дақиқа иккиланиб турди-да, хизматкорга, олдинда бор, дегандай имо қилиб, ўзи унга эргашди.

Уларнинг унсиз ва имиллаб юришларида тантанавор нимадир бор эди.

7. ОИЛА ҲУКМИ

Кўпчилик феодал қасрларидаги сингари дель Торо асиендасида ҳам битта хона бўлиб, доимо берк турар ва эшиги ҳам айрим ҳоллардагина очиларди.

Хонадон бошлиғи куни битганини сезганида ўзини ўша хонага кўчиришни буюрар, шу ерда жон таслим қилар, жасади то қабристонга элтиб кўмилгунича серҳашам ўринда ётарди. Болалар ҳам шу ерда дунёга келишар, никоҳ шартномалари¹ ҳам шу ерда имзоланарди. Қисқача айтганда, ана шу хонада оилага дахлдор энг муҳим воқеалар содир бўларди. Асиендадагилар бу хонада қандайдир қўрқувга ўхшаш хурофий эҳтиром-ла шивирлаб гапиришарди. Зеро, маркизлар де Тобор де Могюер бирорта авлодларини жазоламоқчи бўлсалар, оилавий суд доимо ана шу залда иш кўрарди.

Мазкур хона қасрнинг кун чиқардаги қанотида бўлиб, кенг-кўлам,

¹ Н и к о ҳ ш а р т н о м а с и — эр-хотиннинг мулкка эгалик қилиш ва бошқаришдаги ҳуқуқлари белгиланган шартнома.

узунроқ тўрт бурчакли қора ва оқ плиталари шахматсимон қилиб терилган, қабарик ойналаридан заиф ва паришонгина ёруғ тушадиган тўртта баланд деразали зал шаклида эди. Бу совуқ ва мудҳиш хона деворларига XIV аср гилами қоқилганидан улугвор оилавий сағанага ўхшаб кетарди. Чиройли тўқилган бу гиламда Херес¹ бўсағасидаги жанг тасвири бор эди. Маълумки, ўша жангда вестготларнинг сўнги қироли дон Родриго ҳалок бўлган ва Испания араблар ҳукмронлигида қолганди. Хонани беаган гиламда қизил ранг кўпроқ бўлгани учун ҳам уни қизил хона деб аташган бўлсалар керак.

Навқирон де Тобор бу хонага сира ҳам бош суқмаганди. У бу хонанинг эшиги очилганини эслаёлмади. Шунинг учун ҳам ота-онаси ўша ерда қабул қилажакларини билганида отасига рўпара бўлиш учун бор иродасини қўлга олгани ажабланарли эмас.

Эшик ланг очиқ турарди. Йигит остонадаёқ бутун хонага кўз югуртирса бўларди. Зал охиригача петаре² солинган. Олтин шокилала бахмал соябон тагидаги супачада маркиз билан маркиза тунд ҳолда ўтиришарди. Бу ерда кексалар ўзларига хос бўлмаган тарзда жиддий кўринарди. Супа ёнида йигирма уч-йигирма тўрт ёшлардаги баланд бўйли, кўринишидан олижаноб бир йигит турарди. Чол билан кампир олмироқ кийинганларидан йигит жуда башанг кўринарди. У маркизнинг кенжа ўғли Фернандо де Тобар эди. Қизил хонанинг остонаси яқинида турган хизматкор граф келганини кўрганда тантанавор олдинга чикди.

— Граф Родольфо де Тобор де Могюер жаноби олийлари! — эълон қилди хизматкор ҳар бир сўзни жаранглатиб айтиб.

— Граф Родольфо де Тобор де Могюерни киришга таклиф қилинг, — жавоб қилди маркиз сал хирилдоқ, бироқ ҳали ҳам баланд овозда.

Хизматкор четланди, граф эса шляпасини ечиб, отаси билан онасига эҳтиром-ла таъзим қилганича залга оёқ босди.

Хизматкор эшикни ёпди-да, сездирмай нари кетди.

Граф шошилмай супачага томон юрди. Унга яқин борганидан кейин тўхтаб, яна таъзим қилди, қадини ўнглаб, ота-онасидан гап чиқишини ҳурмат билан кутганича қимир этмай тураверди. Хонага бир лаҳзага шунақанги сукунат чўкдики, гўё бу ерга йиғилган тўрт кишининг юраклари қанақа ураётганини ҳам эшитса бўларди.

Дон Фернандо акасига ўғринча равишда масхараомуз қизиқсиниш билан қарар, ўғилларига тикилган кекса ота-онанинг кўзлари эса жуда гамгин эди.

Графнинг виқорли туришида одамнинг жигига тегадиган ҳеч нима сезилмасди. У ўнг оёғини сал олдинга чиқариб, қадини пича эгиб турар, бошини орқага ташлаб, бир томонга сал қийшайтирган, тўғри ва бемалол боқар, нигоҳида мақтанчоқлик ва тап тортмасликдан асар ҳам йўқ эди. Графнинг бир қўли қиличнинг эфесида, иккинчи қўлида патли шляпасини кўндаланг тутиб турарди.

Йигит ички ҳаяжондан анча ранги ўчганча нима бўлишини сабр билан кутарди. Уни кўринишидан судга тушган деб бўлмасди. Аксинча, у одамда ўзининг ҳақлигига ишонган ва танбеҳдан кўра қўллаб-қувватлашга лойиқ кимсадай таассурот қолдирарди.

— Хайрият, ўзингизни кўрсатдингиз-а, жаноб! — заҳарханда қилди князь.

Граф унсиз таъзим билан жавоб қилди.

— Жаноби олийлари, мени йўқлаган мактубингизни кеча кечаси олдим, — қисқа жавоб қилди граф. — Бугун тонг билан йўлга чиқдим ва йигирма лье йўлни буйруғингизни бажаришга шошилганимдан бирор марта ҳам тўхтамай босиб ўтдим.

— Э, ҳа, — маркиз яна узиб олди, — амалда бўлмаса ҳам гапда ибратли ўғил эканингизни биламан.

— Мени кечиргайлар, жаноби олийлари, — эҳтиром билан жавоб қилди

¹ Х е р е с — Испаниядаги шаҳар (Андалузия вилояти). Уни ҳозирда ҳам араблар қурган ва янши сақланган девор ўраб туради.

² П е т а р е — тўқима гилам.

граф, — Бироқ нимага шама қилаётганингизга тушнолмаяпман.

Чолнинг лаблари жаҳдан буришиб кетди.

— Сиз билан икки тилда гаплашаётганимиздан тушунолмаётган бўлсангиз керак, — қуруққина жавоб қилди чол. — Дарвоқе, тушунтириброқ гапиришга ҳаракат қиламан.

Ўртага жимлик чўқди. Афтидан, маркиз хаёлларини бир ерга жамлаётган эди.

— Граф, — деди у бир неча лаҳзадан кейин, — Оилада каттаси бўлганингиздан ота-боболаримиз васият қилган доғ тушмаган орномусингизни бошқалардан кўпроқ сақлашимиз керак. Бу сизга маълумдир, дейман?

— Маълум, жаноби олийлари.

— Жаноб! Табаррук волидангиз билан мен кичкиналигингиздан буён сизга авлодимизнинг энг бебаҳо мулки бўлган, кўп авлодларимиз асрлардан бери авайлаб-асраб келган рицарлик номуси тушунчасини уқтириб келишда ўзимизни аямадик. Сизга ота-боболарингизнинг удумини, фамилиямиз ҳақли равишда фахрланадиган шиорни қайта-қайта қулогингизга қуйишдан чарчамадик. Қандай қилиб сиз, марҳаматли жаноб, оилавий бурч ва панд-насиҳатларимизни менсимай, биздан ҳаттоки ижозат сўрамай, ота-она уйини бирдан тарк этдингиз? Ҳеч қандай узрли сабабсиз, онангизнинг илтижолари ва кўз ёшларини писанд қилмай ва менинг расмий қатагонимга қарамай, ўз ҳолингизча яшадингиз ва хонадонимизга бегона бўлиб қолдингиз?

— Жаноби олийлари... — оғиз очди йигит.

— Билиб қўйинг, дон Родольфо, — маркиз унинг зумда сўзини бўлди, — сизни айбламайман, бироқ ҳаққоний ва тўғри жавоб кутаман. Ҳеч нимани яширмай аниқ ва очиқ айтинг. Шунга талаб қиламан.

— Жаноби олийлари, — жавоб қилди граф бошини мағрур тутиб, — виждоним пок, де Тобор де Могюерлар шаънига номуносиб ҳеч қанақа иш қилганим йўқ. Ўзимни оқламоқчи бўлганим учун эмас, зеро ҳеч қанақа айбим йўқ, балки ўғил сифатида измингиздалигимга ишонишингиз учун буйруғингизни бажаришга шошилдим.

Граф шу сўзларни айтarkan, дон Фернандо ишонқирамай кулим-сирарди.

— Мен бошқача жавоб кутгандим, — маркизнинг яна овози гижирлади. — Сиз очиқкўнглигимдан фойдаланиб, ўзингизни оқлаш учун ошиқарсиз, дегандим.

— Жаноби олийлари, — граф эҳтиром билан, бироқ қатъий жавоб қилди, — одам ўзининг бирорта айбини оқлаш учун олдин ўша айби нимадалигини билиши керак.

— Яхши, бунга мажбур қилиб ўтирмаймиз. Бироқ сизга ҳурматим бор, деб ишонтиряпсиз. Бўлмаса шундай, мен ўғил сифатида изминда эканлигингизни исботлашга имкон бермоқчиман.

— Буюринг, жаноби олийлари, — йигит хурсанд ҳолда хитоб қилди, — мендан нимаики талаб қилсангиз ҳам...

— Бекорга бунақа ошиқарсиз, — маркиз унинг гапини совуққина бўлди, — чунки сиздан нимани талаб қилишимни билмайсиз-ку, ҳали.

— Жаноби олийлари, мен ўзимга қўйилаётган айблардан узоқлигимни исботлашга беҳад хурсандлигимдан шундай қиляпман.

— Шундай ҳам бўла қолсин!... Мен меҳрингиз учун миннатдор бўламан, холос ва имиллаб ўтирмай сизга яна нима билан кўнглимизни ола оласиз, демоқчиман.

— Айтаверинг, айтаверинг, жаноби олийлари!

Чолнинг нигоҳида ҳамон такаббуруна жиддият сезилар, эрининг олдида дамани чиқармай ўтиришга мажбур бўлган маркиза бўлса ёш филтиллаётган кўзларини графдан узмасди. Дон Фернандо ҳамон ўғринча қўлиб қўяр, дон Родольфо яхши гап айтганига қарамай, чамаси, отасининг айёрони хайрихоҳлиги замиридаги қопқонни сезиб тургандай юраги кўрқувдан увишаётганини сизди.

— Ўғлим, — бу сафар маркизнинг овози маъусроқ чиқди, — ота-онангиз қариб қолишди. Бизнинг ёшимизда йиллар тез ўтади: ҳар бир қадамимиз тезда ютай деб турган гўрга яқинлаштираверади...

— Худо ҳаққи, ота! — хитоб қилди Родольфо беихтиёр.

— Сўзимни бўлманг! — маркиз уни силтаб ташлади. — Ўғлим, — гапида давом этди у, — сиз тўнғичимиз, авлодимизнинг умиди, қонуний меросхўримизсиз. Йигирма бешга тўлдингиз: бу ёшда одамнинг кўнглида олийжаноб орзулар етилади, ўсмирликдан кейинги кемтик етуклик кела қолмайди, ҳаёт денгизида дуч келадиган севгини ҳам, азобни ҳам, оилавий ҳаётнинг эзгу юпанчларини ҳам татиб кўрмаган бўлади... Жаноб, — маркиз бир лаҳза сукутдан кейин давом этди, — сизда чинакам дворяннинг ҳамма жиҳатлари мужассам — келишган йигитсиз, қадди-бастингиз кўркам ва нақ рицарлардай шавкатлисиз...

Яна қисқа жимлик чўкди. Дон Родольфонинг ранги тобора учарди... Довдираб онасига қаровди, у хавотирдалигимни ўғлим сезмасин, дегандай жўрттага ерга боқди. Граф ҳозирда отаси ўзидан нимани талаб қилмоқчилигини фаҳмлаганидан юраги ҳаяжон ва аламдан баттар дукиллади.

Чол яна тилга кирганида овози боягидай кескин чиқди.

— Ўғлим, бизни парвардигор ўз даргоҳига чорлайдиган кунларга балки яқин қолгандир. Биз, Могюерлар авлоди бекорга ўлиб кетавермаймиз, невараларимиз умримизни чўзади, деган ишончдан тасалли топиб, оёғимизни тинчгина узатсак, девдик. Кўп марта билдирган истакларимиз рўёбга чиқадиган фурсат етди. Ота-онангизнинг кунлари саноқли, ўйлашиб, улар тинчгина ўлишларига йул беришингиз керак.

— Ота...

— Ўзингизни босинг, ўғлим, — чол ўғлининг хавотирини бошқача тушунганга олиб, гапида давом этди. — Мен охир-пировардида эр-хотин ўртасида бир-бирларига кўнгилисизликлар сабабли нафрат пайдо бўладиган, маълум мақсадни кўзлаб қилинадиган никоҳга мажбур қилмоқчи эмасман. Ҳа, ота-онангиз сизга жуда эҳтиёткорлик билан рафиқа танлашди. У ёш, хушрўй ва авлоди ҳам номдорликда биздан қолишмайди. Хуллас, унда сизни бахтиёр қилиш билан хонадонимизга янада зеб берадиган барча жиҳатлар бор.

— Ота... — дон Родольфо яна оғиз очди.

— Ўғлим! — маркиз ҳозирда тилга оладиган ном ўғлининг охириги иккиланишларини чиппакка чиқарадигандай тантанавор гапирди. — Суюнинг, ўғлим, сиз уруғимиз маркиз де Валлга¹ ён шажарадан туташган донья Орелио де Торе-Асюлга уйланасиз.

Графнинг рангида қони қолмади, вужудини асабий қалтироқ босди. Оёғи қотган, кўзлари жовдирар, қўли гўё юраги уришини босмоқчидай кўксига қапишганди.

— Хоҳишим энди сизга аён, — чол гўё ўғлининг руҳий ҳолатидан беҳабардай гапида давом этди. — Уни бажарсангиз керак, дейман. Энди эса дам олинг: бунақанги иссиқда отда юриш толиқтиргандир. Хоналарингизга бораверинг, эртага эса қайлиғингиз билан қандай қилиб тезроқ таништиришни ўйлаб кўрамиз.

Маркиз бу сўзларни совуқ ва кескинроқ қилиб айтганидан кейин хонани тарк этмоқчидай кўзгалди. Граф ўша лаҳзада вужудидаги туғённи бир амаллаб босди.

— Узр, жаноби олийлари, — деди у ўзини осойишта кўрсатишга уришиб, — сизга уч-тўрт оғиз сўз айтмасам бўлмайди.

— Гапимни эшитдингизми? “Эртага”, дедим-ку.

— Эшитдим, албатта, жаноби олийлари, бироқ таассуфки, гапимни бугун тинглашни истамасангиз, эртага жуда кеч бўлиши ҳам мумкин.

— Шунақа денг! — хитоб қилди чол даргазаб лаб тишлаб. — Нимага

¹ Маркиз де Валль наслий унвони конкистадор Фернандо Кортесга Мексикани истило қилгани учун берилганди.

энди, сўрасак бўладими?

– Чунки, – граф қатъий жавоб қилди, – эртага бу ердан бир умр бош олиб кетаман.

Чолнинг бўзранг кўзлари ғазабли чақнади.

– Э-ҳа! Демак бу тўғри экан-да! Менга айтишганининг бари ҳақиқатми?

– Сизга нималарни айтишувди, жаноби олийлари.

– Билмоқчимисиз? На чора! Балки сиз ҳақдирсиз: бунақа айлантиришларнинг нима ҳожати бор, аянчли майнавозчиликни йиғиштириш керак!

– Жаноб! Жаноб! – аянчли хитоб қилди маркиза. – Ўғлингизлигини... тўнгичингиз эканини унутманг!

– Жим бўлинг, бекам! – маркиз унга ўшқирди. – Бу оқпадар бизни ҳўп калака қилди! Интиқом фурсати ҳам етди! Худо ҳаққи, у ибратли ва беаёв жазосини тортади!

– Худо ҳаққи, жаноб, – ёлворди маркиза, – бунчалар бераҳм бўлманг! Ўзим гаплашиб кўришимга йўл беринг! Ўғлингизга меҳрибонликда жуда қаттиққўлсиз, мен бўлсам уни кўндираман ва гапимдан чиқмайдиган қиламан. Онанинг эса юрагида энг қайсар ўғилни ҳам юмшата оладиган сўзлар топилади.

Чол бир дақиқа иккиланиб турди-да, ўзини қўлга олди.

– Иложим йўқ, маркиза, бунинг ҳожати йўқ, – деди маркиз ногаҳон нолиш сифат чиққан аянчли товушда. – Бу исёнкорга битта насли табиатимизнинг қусури бўлган ўжарлик ўтган экан! Уни сира ҳам гапингизга киритолмайсиз.

– Йўқ, йўқ, гаплашиб кўришимга йўл беринг! Қолаверса, у фақат сизнинг эмас, менинг ҳам ўғлим-ку. Мен сира ҳам чизифингиздан чиқмаганман. Сизга бўлган севгим ҳурмати, бунга йўл беринг! Ялинаман, сўнгги бор ўғлимни қайсарлигидан қайтаришга йўл беринг! Эҳтимол, гапимни эшитиб пушаймон бўлар.

– Жаноб олийлари, бунинг устига биз адашаётган бўлишимиз ҳам мумкин-да, – шу чоққача бу томошанинг тилсиз томошабини бўлиб турган дон Фернандо бирдан гапга кирди. – Акам дворян ва жуда таниқли авлоддан бўлганидан ўзига тақалаётган қилмишлардан баландроқ туради. Родольфонинг гапини эшитмай туриб, қоралайверманг-да, ота!

– Қойил, Фернандо! Акангнинг ёнини олаётганинг дуруст, болагинам, – она кенжа ўғлининг сўзларига лақиллаб кўзига ёш олиб жилмайди.

– Акамни яхши кўраман, албатта, – деди дон Фернандо заҳарханда қилиб, – шунинг учун ҳам айбини исботламай, қоралашга йўл қўймайман. Тўғри, Родольфо опотослар қабиласи Катта Касикининг қизини йўлдан ургани шак-шубҳасиз, бироқ ҳаммага маълум бу гапнинг арзирли жойи йўқ. Родольфо ўша ярамасни олишига сира ҳам ишонмаганимдан гўё кюре Идальгонинг дўстигина эмас, балки Сонора вилоятидаги ҳаракатнинг энг гайратли ва таъсирчан тарафдорларидан бири деган бошқа тўхматга ҳам ишонмайман. Ҳа, минг марта шундай дейман! Де Тобор де Могюерлар авлодидан бўлган Кастилия дворяни бунчалар паст кетмайди, ота-боболаримиз васият қилган ор-номусни топтамайди! Қани, Родольфо бошингизни кўтариб, тўхматчиларни фош қилинг, ака! Сизнинг бир оғиз сўзингиз, обрўйингизни туширмақчи бўлганларга қарата “йўқ” десангиз бас, бўрон тиниб, отам бағирларига босадилар ва бари унут бўлади.

Тилёғламачилик билан айтилган бу гаплар укасининг маккорона риёкорлигини пайқаган граф вужудини ғазабдан ларзага келтирди.

Родольфо оғзини очгандаёқ у илон чаққандай сапчиб тушганди. Бироқ аста-секин ғазаби босилиб, укасидан нафратлана бошлади. Дон Фернандонинг дабдабали, оғули гапларининг охирини менсимай иршайганча тинглади.

– Кўряпсизми, ўғлим, – деди маркиз, – бу ерда ҳамма ёнингизни оляпти, фақат мен айбляпман... Ўзингизни оқлашга нима дея оласиз?

– Ҳеч нима, – қуруққина жавоб қилди граф.

– Ҳеч нима? – чол дарғазаб ўшқирди.

– Ҳа, ота, ҳеч нима. Барибир гапимга қулоқ солмаган бўлардингиз, қулоқ солганингизда ҳам мени тушунмасдингиз. Аслзодаларнинг имтиёзларидан

талтайиб кетганингиздан одамларни ҳам, воқеаларни ҳам ўзингизча баҳолашга одатлангансиз, сиз ор-номусни ўзингизча тушунасиз.

– Начора, жаноб, сизнингча оламда иккита ор-номус бўладими? – деб юборди маркиз беихтиёр.

– Йўқ, ота, – Родольфо бамайлихотир жавоб қилди, – ор-номус битта, албатта, бироқ одамлар уни ҳар хил тушунишади. Масалан, укам ҳозиргина газабингизни сира ҳам қўзгатмай ёшгина дворян қизни йўлдан уриб, ўйнашига айлантурса бўлаверади, бироқ хотинликка ололмайди, зеро, бунда авлод шаънига доғ тушади, деди. Чамаси, дон Фернандо масаланинг моҳиятига чуқур кирган бўлса керакки, у билан тортишиб ўтирмайман. Қолаверса, ўзингиз “чек қўйиш керак”, дедингиз, ота. Сизнингча бўла қолсин. Сиз билан тенгсиз курашга киришмоқчи эмасман. Хатингизни ўқиганимда нимага қақираётганингизни тушундим, ўзимни қанақа ҳукм қутаётганини ҳам аввалдан билардим. Шундай бўлса ҳам ўзингиз кўриб турганингиздай буйруғингизга “хўп” деб келавердим. Мени нимада айблашяпти? Ҳинди қизини олганим учунми? Начора, бу ҳақиқат, баралла айтавераман. Қиз келиб чиқиши жиҳатидан берироқ бўлиши мумкин, бироқ, ҳар ҳолда юраги меникидан олийжаноброқ, менга яна қанақа айб тиркаляпти? Идальгога дўстлигим ва унинг яқин сафдошларидан бири бўлганимми? Буниси ҳам тўғри! Мен шундай одам билан дўстлашганимдан бахтиёрман. Халқимнинг эркесварлик ҳаракатини гарчи сиз жиноят санасангиз ҳам буни ўзимнинг хизматини қаторига қўяман. Ота-боболаримиз кашф қилган ва босиб олган бу замин ватанимиз бўлиб қолади. Уч аср давомида биз испанликдан чиқиб, мексикалик бўлиб қолдик. Кураш фурсати етди! Испания деб аталмиш қонимизни сўриб, кўз ёшимизни оқизиб, олтинимиздан бойиб ётган мамлакатни йўқ қилиш вақти келди! Бу сўзларимдан кейин бор газабингизни тўкиб солишингизни ва қанақа оғир жазога тортилишимни ҳам биламан. Вужудим аламдан чилпарчин бўлаяпти... Сизни жуда яхши кўраман ва ҳурмат қиламан, Худо ҳаққи! Бироқ бошимга қанчалар қулфатлар тушмасин, ёлғиз биргина юпанчим бор, у ҳам бўлса ота-боболаримнинг шиорига садоқатимдир, ор-номусимга боримни бағишлайман. Виждоним пок, бир кун келиб, оиламиз шаънига номуносиб иш қилмаганимни тушуниб, мени кечирасиз, дейман.

– Сира ҳам! – бақирди маркиз. Ўғли гапираётганида зўрга жим турганидан овози гулдираб чиқди. – Ҳеч қачон! Йўқолинг бу ердан, ярамас, мен ...

– Худо ҳаққи, – қичқирди маркиза эрининг бўйнига ташланиб, – фақат уни оқ қилманг, шўрлик шундоқ ҳам ёмон жазосини тортди... Оқ қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, отанинг эса бунга ҳаққи жуда кам. Эҳтиёт бўлинг бунинг учун Худо жазонгизни беради!

Маркиз бир неча лаҳза тундлашиб жим қолди. Сўнгра қўлини ўғлига чўзиб, маъюс ҳолда деди:

– Боринг, сизни Худонинг ўзи асрасин! Бундан буён оилангиз йўқ, Хайр!

Граф аранг оёққа туради. Ҳукм оғирлигидан гандираклаганича хонадан миқ этмай чиқди.

– Ўғлим! – маркиза юракни ларзага келтургудек овозда хитоб қилди. Алам билан эс-ҳушидан айрилиб, унинг кетидан югурмоқчи бўлганди, золим чол қўлидан маҳкам ушлаб олди.

– Сизнинг битта ўғлингиз бор, хоним! – чийиллади чол. Кейин маркизга риёкорона бош эгиб турган Фернандони кўрсатиб қўшимча қилди: — ана у. Қайгу ва гамдан адои тамом бўлган маркиза жон ҳолатда бақириб, чолнинг оёғи тагига қулади. Бироқ вужудидаги гурур билан газаб ўртасидаги олишувдан қийналиб кетган чол тинкаси қуриб ўриндиққа чўкди-да, юзини беркиртганча бўғиқ хўнграб юборди. Дон Фернандо эса графнинг кетидан югурди. Бундан мақсади акасининг қайтариш ё юпатиш эмас, балки хурсандлиги юзига қалқиганини яшириш эди. Чунки у нақ иблисона сабр-тоқат билан кўпдан бери тузиб юрган режаси ҳозирда амалга ошганидан боши осмонда эди.

8. АКА-УКА

Дон Родольфо қизил хонадан юраги мажруҳ бўлиб чиқди. Ўзига чиқарган ҳукмдан жуда эзилганидан гўё отасининг ғазабидан қочгандай асиендани иложи борича тезроқ ва буткул тарк этишга уринди. Оти боягина қолдирган жойда турарди. Йигит отини ечиб жиловини қўлга олди, бироқ узангига оёгини қўйганда кимнингдир қўли елкасига вазмин тушди. Дон Родольфо гўё қизиган темир теккандай чўчиб тушди — олдида укаси турарди. Графнинг кўзи ғазабли қизарди, мушлари титраб қисилди, кўзлари чақнади. Шундай бўлса ҳам ўзини бир амаллаб босиб олди.

— Нима ишингиз бор, ука? — граф жуда хотиржамлик билан қатъий гапирди.

— Хайрлашиб қўлингизни қисмоқчиман, — жавоб қилди дон Фернандо йиғламсираб.

Граф бир дақиқа унга ошкора нафрат билан тикилди. Сўнгра қиличини белидан олиб укасига тутди.

— Олинг, Фернандо, — деди у истеҳзоли кулиб, — бу қилич энди қонуний сизники. Бундан буён хонадонимизнинг фамилияси ва унвони соҳиби бўласиз. Мана меросимни ҳам олдингиз, истақларингиз ҳам тўла рўёбга чиқди.

— Ака... — дон Фернандо гулдирлаган бўлди.

— Билиб қўйинг, мен сизни ҳеч нимада айбламайман, — дон Родольфо пича баланддан келиб гапини давом этди: — Мулкимдан бемалол фойдаланаверинг. Илоҳо, мулк келажакда сизга оғир юк бўлмасин. Хайр бу дунёда бошқа кўришмаймиз.

Сўнг отини елдирганча ўзи туғилган ва ҳозирда умрбод қувилган қаср деворларига бир марта нигоҳ ташламай чиқиб кетди. Ранги оқарган дон Фернандо бир неча лаҳза ўйламай-нетмай қилган тубан ишидан музтар бўлиб бошини эгганча туриб қолди, виждон азоби вужудини қийнай бошлади...

Дон Родольфо отининг туёқ товуши олислаб, ниҳоят тинганидан кейин дон Фернандо бошини кўтарди, юзига чиққан терни артиб, оёғи остида ташланган қилични олди.

— Шўрлик! — гулдиради у. — Олдингда айбдорман, Родольфо... — У оғир хўрсинди-да, шошилмай қасрга юриб кетди.

Дон Родольфо де Могюер сўзининг устидан чиқди: дель Торо асиендасига қайтиб қадам босмади. Дон Маркиз кетди. Ҳатто графнинг энг яқин дўстлари ҳам асиендаги охириги марта келганидан бери уни кўришмаган эди. Бир йилдан кейин кўзғолончилар Кальдерон бўсағасида калмих томонидан тор-мор этилганида омон қолган бир неча ҳиндилар Идальго билан ёнма-ён туриб жанг қилган дон Родольфо кўзғолончиларнинг мушкул аҳволини ўнглагани испан қўшинлари турган жой марказига қаттиқ ҳужум қилинганда ҳалок бўлган, деган миш-миш тарқатишди. Бироқ бу миш-миш тасдиқланмади, навқирон маркиз буйруғи билан қилинган қидир-қидирлардан ҳам ҳеч бир наф чиқмади: графнинг жасади жангда ўлганлар орасида йўқ эди. Дон Родольфонинг тақдири номаълум қолаверди.

Дон Фернандо эса бу пайтда отасининг буйруғига кўра акасининг унвонини олиб, отаси дон Родольфога олиб беришни мўлжаллаган донья Орелио де Торре-Асюлга уйланди.

Маркиз билан маркиза яна бир неча йил умр кўришди. Маркиз маркизадан сўнг кўп ўтмай оёқ чўзди. Икковлари гўрларига тўнғичларини оиладан қувганларига виждонан қийналганларини нақ оғуланган ўқдай бирга олиб кетишди. Маркиз эса бунга сира кўника олмаганидан то жони чиққунича вужуди зирқираётгандай ҳатто хўрсинмади ҳам. Ўғлининг номини атамай жон таслим қилди. Қолаверса, унинг эзгу орзуси рўёбга чиққанди-да. У авлодини туғилган неваралари давом эттиришини сезган ҳолда бу дунёни тарк этди.

Иккала кексанинг дафн маросимида кўп одамлар оломон орасига тиқилган кенг чакмонга бурканган одамни пайқашганди. Бироқ сербар шляпасини кўзигача бостириб олганидан унинг юзини кўриб бўлмади. Шундай қилиб, ўша одам кимлигини биров билолмади. Фақат битта кекса пеон ўша дон Родольфо эканлигини танидим, дерди. Бироқ у чиндан ҳам отаси билан видолашишга ва

қабри тепасида йиғлашга келган ўша қувғинди ўғилмикин? Нотаниш киши ногаҳон келиб, тўсатдан ғойиб бўлганидан кекса хизматкорнинг айтганини текшириб кўришга ҳам имкон қолмаган эди.

Кунлар ўтар, муҳим воқеалар бирин-кетин содир бўларди, бироқ дон Родольфо илгаригидек дом-дараксиз бўлгани учун ҳамма уни узил-кесил ўлганга чиқарганди. Кўп ўтмай бутунлай унутиб ҳам юборишди.

Шу тариқа дон Фернандо барча оилавий мол-мулкка ва де Могюер хонадони унвонига осонгина эга бўлди.

Маркиз де Фернандо аслида китобхон тасаввур қилган даражада ёмон одам эмасди. Китобхон де Могюерлар хонадонининг бу кенжаси илк бор ўзига рўпара бўлганида хунук бир алфозда кўринганди-да. Ушанда барига дон Фернандо кенжалиги туфайли сочи олиниб, роҳибликка берилажаги сабабчи бўлганди. Бунда унинг шўри курирди, албатта. Ҳаётга ташна бу шухратпараст йигитнинг вужудида аёвсиз ва ноҳақ оилавий улумга қарши газаб уйғонди. Чунки роҳиблик уни монастырга тикар ва бу билан ҳаётнинг бор қувончларидан маҳрум қиларди-да.

Мабодо дон Родольфо оилада тўнғичлик мавқеининг барча талабларига бўйсунганида борми, дон Фернандо акасининг меросига кўз тикишни ҳаёлига ҳам келтирмаслиги турган гап эди. Дон Родольфо эса хонадоннинг қадимий анъаналарини менсимай ҳинди қизига уйланди, “исёнчилар”га қўшилди. Дон Фернандо шундан кейин тақдир ўз вақтида ногаҳон рўбарў қилган бу бахтли тасодифга ёпишиб олишга жазм этди. У оилавий ҳуқуққа кўра унвонлар ва бойликка нописанд акасининг ўрнини эгаллашни лозим ҳисоблаганидан ёмон қиялман, деб ўйламасди. Бу оламнинг ишлари шунақа, номуносиб иш қилган одам ҳар қанақа баҳона қидиришга тушади, ўзини шунақа қилишим керак эди, деб ишонтиришга интилади.

Дон Фернандо фақат бир нарса деб — бу “бахтли тасодиф” ўзининг ҳаракатлари туфайли рўбарў бўлганини эътироф этолмасди. Акасининг қилмишларини ёмон томонга буриб, отанинг тўнғичига меҳрини заҳарлаган, ахйри қизил хонада айтилган ҳукми ўзи кўпдан ҳозирлаб келганди-да.

Одамнинг қалбида қандай галати зиддиятлар мужассам бўлмайди, дейсиз! Дон Фернандо акасини яхши кўрар ва унинг ҳолига ачинар, ўзи итарган жарга йиқилмай қолишини истарди. Дон Фернандо де Могюер хонадони унвони ва давлатини эгаллаб олганидан кейин акасини роса қидиртирди. У молини акаси билан бўлашиб, кечиришига сазовор бўлмоқчи эди. Афсуски, ундаги бу хоҳиш жуда кеч туғилди. Дон Родольфо энди изсиз йўқолган, пушаймонда қолган маркиз эса виждонини бесамара азобларига маҳкум бўлганди.

Дон Фернандо қизил хонадаги гапларни эслаб, умрбод эзилиб юрган кезларида гоҳо ўзига ўзи ўша вақтда акам билан очиқчасига гаплашиб олсам бўларкан, деб кўярди. Ўзини одмигина тутиб юриши билан асилзода авлод анъаналаридан кескин фарқ қиладиган Фернандо оиласидаги катталик ҳуқуқидан ихтиёрий равишда воз кечиши ҳам мумкин эди-да.

Хуллас, маркиз бой бўлишига қарамай, иккита бола туғиб берган соҳибжамол хотинининг яхши боқмагани учун ҳам бахтли эмасдир. Ҳеч ерда, ҳатто энг қувноқ даврада ҳам дили ёришмас, юрагини кемираётган сирли жароҳат битиш ўрнига баттар катталашарди.

Айни пайтда Мексикада сиёсий ҳаёт бениҳоя тез ривожлангани туфайли испанлар ҳукмдорлари тарафдорларининг аҳволи кундан-кунга ёмонлашиб, хатарли тусга кира бошлади.

Мексика инқилоби сабабларини аниқлаш ҳикоямиз вазифасига кирмайди. Шунингдек, Мексика учун мустақилликни қўлга киритиш, испанлар тожи учун эса кўп асрлар бойишнинг туганмас манбаи бўлган мустамлакадан айрилиш билан ниҳоясига етган ҳарбий операцияларни ҳам баён қилиб ўтирмаймиз.

Давоми бор

*Рус тилидан Эркин НОСИРОВ
таржимаси*